

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

кафедра криміналістики, судової медицини та психіатрії

Будзієвський М.Ю.
Лускатов О.В.
Пиріг І.В.
Плетенець В.М.
Чаплинський К.О.
Чаплинська Ю.А.

КРИМІНАЛІСТИКА

(курс лекцій)

Навчальний посібник

Дніпропетровськ
2013

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **Лукашевич В.Г.**,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
(*Класичний приватний університет*)

доктор юридичних наук, професор **Антонов К.В.**,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
та оперативно-розшукової діяльності
(*Академія митної служби України*)

доктор юридичних наук, професор **Тертишник В.М.**,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
(*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*)

Криміналістика (курс лекцій) : навчальний посібник / М. Ю. Будзієвський,
О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, К. О. Чаплинський, Ю. А. Чаплинська.
– Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 397 с.

У запропонованому посібнику, побудованому у формі лекцій, викладено основний матеріал курсу з криміналістики для вищих навчальних закладів освіти. Розглянуто теоретичні основи криміналістики, питання криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та загальні положення криміналістичної методики. Курс лекцій підготовлено відповідно до програми курсу криміналістики Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Для науковців, викладачів, ад'юнктів і аспірантів, курсантів, студентів та слухачів вищих юридичних навчальних закладів, працівників органів внутрішніх справ, прокуратури, Служби безпеки України, адвокатури, а також усіх тих, хто виявляє інтерес до юридичної науки.

Колектив авторів:

Будзієвський М.Ю. – к.ю.н., доцент: лекції 3, 5, 11.
Лускатов О.В. – к.ю.н., доцент: лекції 12, 20, 21, 22, 23.
Плетенець В.М. – к.ю.н.: лекції 1, 2.
Пиріг І.В. – к.ю.н., доцент: лекції 4, 6, 7, 8, 9, 10, 19.
Чаплинський К.О. – д.ю.н., професор: лекції 13, 14, 15.
Чаплинська Ю.А. – к.ю.н.: лекції 16, 17, 18.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ	5
Лекція 1. Предмет, система і завдання криміналістики	5
Лекція 2. Методологічні основи криміналістики. Криміналістична ідентифікація та діагностика	20
КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА	35
Лекція 3. Концептуальні положення криміналістичної техніки	35
Лекція 4. Криміналістична фотографія та відеозапис	67
Лекція 5. Криміналістична габітологія	84
Лекція 6. Криміналістична трасологія	107
Лекція 7. Техніко-криміналістичне дослідження документів	127
Лекція 8. Криміналістичне почеркознавство й авторознавство	143
Лекція 9. Криміналістичне дослідження вогнепальної і холодної зброї та слідів її застосування	151
Лекція 10. Інформаційно-довідкове забезпечення розкриття та розслідування злочинів	171
КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА	192
Лекція 11. Загальні положення криміналістичної тактики	192
Лекція 12. Криміналістична версія. Організація та планування розслідування злочинів	209
Лекція 13. Тактика огляду та освідування	224
Лекція 14. Тактика затримання підозрюваного	241
Лекція 15. Тактика обшуку	257
Лекція 16. Тактика допиту	275
Лекція 17. Тактика пред'явлення для впізнання	295
Лекція 18. Тактика слідчого експерименту	312
Лекція 19. Використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення та проведення судових експертиз	325
Лекція 20. Розшукова діяльність слідчого	340
КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА	354
Лекція 21. Концептуальні положення криміналістичної методики	354
Лекція 22. Взаємодія учасників розкриття і розслідування злочинів	372
Лекція 23. Особливості розслідування злочинів за «гарячими слідами»	384

ПЕРЕДМОВА

Криміналістика – юридична наука, яка знаходиться на передовій боротьби зі злочинністю. Саме криміналістика на основі своїх наукових досліджень, розробок та впроваджень пропонує оперативно-розшуковим підрозділам, слідчим, дільничним інспекторам, експертам, прокурорам, суддям науково обґрунтовані та перевірені практикою засоби, прийоми і методи розкриття, розслідування та профілактики злочинів, а також судового розгляду кримінальних справ.

У повсякденному розумінні суть криміналістики часто помилково пов'язують з детективними романами, зокрема Агати Крісті, Конан Дойла, Едгара По, Дар'ї Донцової, Данила Корецького, Олександри Мариніної, Андрія Кивінова та багатьох інших авторів, про досвідчених оперативних працівників і слідчих, а також славетних експертів-криміналістів. Але все це верхівка айсбергу, оскільки справжній зміст криміналістики, звісно, не відповідає поверхневому уявленню про детективний жанр.

Криміналістика є однією з небагатьох юридичних наук, яка дозволяє встановлювати істину, проникати в невідоме й розплутувати складний збіг суб'єктивних і об'єктивних факторів, пов'язаних зі злочином, зокрема пізнати та дослідити подію злочину, визначити її механізм, встановити об'єкти матеріального середовища, що мають до неї відношення, а також суб'єкти вчинення злочину.

Основним завданням криміналістики є озброєння правоохоронних органів дієвими засобами, прийомами та методами боротьби зі злочинністю й усунення причин, що її породжують. Вирішення цього завдання багато в чому залежить від рівня розвитку криміналістики – науки, покликаної знаходити шляхи використання досягнень науково-технічного прогресу.

Отже, щоб належним чином вирішувати завдання боротьби зі злочинністю, своєчасно та якісно розслідувати кожний злочин, необхідними є професійні знання і навички, що формуються на основі комплексу наукових знань, досвіду розкриття та розслідування злочинів. Зазначене обумовлює актуальність більш глибокого вивчення науки криміналістики.

За структурною побудовою навчальний посібник складається з пов'язаних єдиним змістом 23-х лекцій, що складають зміст навчальної програми курсу криміналістики. З метою уникнення зайвого дублювання змісту споріднених дисциплін, передбачених навчальним планом Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ за спеціальністю «Правознавство», опанування іншими криміналістичними методиками розслідування окремих видів злочинів (вбивств, крадіжок, грабежів, розбоїв, вимагання, шахрайства та ін.) передбачається в межах спеціального курсу «Організація розкриття та розслідування злочинів», який вивчається у наступному після вивчення курсу «Криміналістика» семестрі.

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Лекція 1 Предмет, система і завдання криміналістики

План

1. Предмет і завдання криміналістики.
2. Система криміналістики.
3. Місце криміналістики у системі наукових знань.
4. Історія розвитку криміналістики.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. засл. деятеля науки РФ, профессора Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Белкин Р. С.* Криміналістика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с.
3. *Белкин Р. С.* История советской криминалистики. Этап возникновения и становления науки (1917-1930) / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М., 1982. – 75 с.
4. *Белкин Р. С.* История советской криминалистики. Формирование частных криминалистических теорий (1940-1950) / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М., 1983. – 78 с.
5. *Васильев А. Н.* Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 144 с.
6. *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Гросс Г. – [Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г.]. – М. : ЛексЭст, 2002. – 1088 с.
7. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
8. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
9. *Торвальд Ю.* Век криминалистики: Пер. с нем. / под ред. и со вступ. ст. Ф.М. Решетникова. – 3-е изд. – М. : Прогресс, 1991. – 323 с.

1. Предмет і завдання криміналістики

Виникнення та використання терміна «криміналістика» пов'язують з ім'ям австрійського вченого, професора університетів у Граці та Празі Ганса Гросса, який у своїй фундаментальній науковій праці «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» (1898 р.) систематизував усі відомі на той час засоби і прийоми роботи з доказами, розробив ряд оригінальних рекомендацій щодо

виявлення, вилучення і дослідження слідів та інших речових доказів, описав побут і жаргон злочинців, найбільш поширені в практиці способи вчинення та приховування злочинів і сформулював основи методики розкриття і розслідування ряду небезпечних злочинів. Сукупність зазначених знань Ганс Гросс назвав системою, а галузь знання, що їх вивчає, – криміналістикою¹.

В юридичній літературі існують різноманітні визначення предмета криміналістики: як науки про розслідування та розкриття злочинів, науки про сукупність технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій; науки про технології та засоби практичного слідознавства у кримінальному судочинстві тощо. Однак усі ці визначення звужують реальний предмет криміналістики та досліджувані нею закономірності.

Як вважає І.М. Якимов, криміналістика «має своїм предметом вивчення найбільш доцільних способів і прийомів пристосування природничих, медичних і технічних наук для розслідування злочинів і вивчення фізичної та моральної особистості злочинця, а за свою мету ставить допомогу правосуддю у розкритті матеріальної істини у кримінальній справі»². Схожої думки дотримується і С.М. Потапов, зазначаючи, що «криміналістика є системою наукових, технічних і тактичних методів розкриття злочинів, системою, яка охоплює разом з тим методику розслідування окремих видів злочинів, так звану приватну методику... Криміналістика є наукою про судові докази, наукою доказового права»³. На думку С.М. Строговича, «криміналістика – це неправова дисципліна, що вивчає науково-технічні прийоми збирання та дослідження доказів, підсобний технічний засіб»⁴.

Запропоноване С.П. Митричевим визначення предмета криміналістики як «юридичної спеціальної дисципліни і науки про технічні засоби, тактичні прийоми і методи, які використовуються для виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій судових і слідчих органів з виявлення і збирання, фіксації та дослідження доказів з метою розслідування злочинів»⁵ визначалось й такими вченими-криміналістами, як О.М. Васильєв, І.Ф. Крилов, І.Ф. Пантелєєв, М.О. Селіванов та багатьма іншими. Відтак, у криміналістиці виникали дискусії, спрямовані на вдосконалення існуючих поглядів на її предмет.

Сучасне визначення предмета криміналістики, запропоноване Р.С. Белкіним, трактується таким чином: **«Криміналістика є наукою про закономірності механізму злочину, виникнення інформації про злочин і його учасників, закономірності збирання, дослідження, оцінки і використання доказів та**

¹ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики [новое изд., перепеч. с изд. 1908 г.]. – М., 2002.

² Якимов И. Н. Наука раскрытия преступлений (методологический очерк) // Рабоче-крестьянская милиция. – 1923. – № 2. – С. 49.

³ Потапов С. М. Введение в криминалистику. – М., 1946. – С. 5, 7.

⁴ Строгович М. С. Ученик уголовного процесса. – М., 1936. – С. 22.

⁵ Митричев С. П. Предмет, метод и система советской криминалистики. – М., 1956. – С. 24.

засновані на пізнанні цих закономірностей спеціальні методи і засоби судового дослідження і запобігання злочинам»¹.

У результаті було сформовано нову концепцію, яка ґрунтувалась на розумінні предмета криміналістики не як методів, прийомів та засобів роботи з доказами, а як закономірностей виникнення, виявлення, дослідження, оцінки та використання судових доказів, вивчаючи які криміналістика розробляє методи та технічні засоби збирання доказів.

У той же час можемо констатувати, що злочин є об'єктом пізнання багатьох юридичних наук, кожна з яких досліджує ті закономірності, які складають її предмет. Наприклад, закономірності формування злочинного наміру є предметом кримінології; закономірності поведінки злочинця досліджуються психологією, місце та роль злочинності у суспільстві та його окремих структурних елементах – соціологією тощо.

Насамперед, злочин привертає увагу криміналістів не як соціальне явище, а як акт протиправної людської поведінки, як система діянь, що відображається у вигляді матеріальних та ідеальних слідів. Кожний злочин вчинюється в умовах реальної дійсності та пов'язаний з навколишнім середовищем, обов'язково відображаючись у ньому. Злочин завжди являє собою складну систему вчинків та дій винуватця до злочинної події, під час події та після неї. Як наслідок, злочинець у результаті вчинення злочину залишає численні сліди, які містять в собі інформацію щодо події, яка відбулася, та її учасників.

Процес відображення підпорядкований певним закономірностям, узагальнення й аналіз яких дозволяє дійти висновку, що до предмета криміналістики належать **три групи закономірностей**.

Перша група містить три види ознак:

1) повторюваність – за наявності одних і тих самих причин настають однакові наслідки;

2) зв'язок між дією та результатом – наявність злочинного результату свідчить про наявність протиправної діяльності;

3) закономірне зникнення слідів-відображень – сліди злочину після їх утворення «старішають», кількість відображеної інформації зменшується, а відтак її доказове значення поступово знижується. Знання закономірностей збереження у часі окремих слідів злочину дозволяє вчасно вживати заходів щодо їх виявлення і фіксації.

Друга група містить три види зв'язків:

1) зв'язок між способом дії і слідами злочину – полягає у тому, що однакові взаємодії за рівних інших умов призводять до однакових наслідків;

2) зв'язок способу вчинення злочину з особою злочинця. Хоча спосіб вчинення злочину образно називають «почерком злочинця», однак цей зв'язок має

---

¹ *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. проф. Р. С. Белкина. – М., 2000. – С. 42.

вірогідний характер і реально виявляється лише у разі масового повторення явищ. Водночас спосіб вчинення злочину лежить в основі побудови криміналістичних обліків, автоматизованих баз даних тощо;

3) залежність способу від конкретних обставин. Хоча діяльність злочинця і має відносно стійкий характер, проте не може щоразу повторюватися в усіх деталях, оскільки кожен злочин вчиняється за нових об'єктивних умов обстановки та часу. Тому спосіб дії залежить від ситуації, що склалась на місці вчинення злочину. Такий зв'язок має різний ступінь кореляції – усе залежить від конкретних обставин та їх значущості для вчинення злочину.

Третя група складається з:

1) прихованості підготовки та вибору засобів вчинення злочину;

2) рекогносцировки місця вчинення злочину – підготовчої діяльності злочинця, яка, звісно, ведеться потай;

3) раптового виїзду, зміни місця проживання, роботи та ін., що нерідко є наслідком вчинення злочину. Такі факти слід виявляти і встановлювати причину їх виникнення. Вчинивши злочин, злочинці нерідко переходять, змінюють місце проживання;

4) появи нестандартної поведінки – сторожкості, дратівливості, потайливості та ін.

Звісно, названі закономірності можуть виявлятися лише при спостереженні великої кількості фактів і мають орієнтує значення.

Оскільки будь-який злочин обов'язково відбивається у навколишньому середовищі, а процес виникнення інформації про злочин та його учасників має необхідний, повторюваний і стійкий характер, робота з цією інформацією також становить собою процеси, керовані певними закономірностями. Наведені закономірності механізму злочину лежать в основі процесуального доказування.

Доказування в інформаційному плані є рухом інформації, підкорюється певним закономірностям теорії криміналістики та включає:

– **збирання доказів** – перший етап роботи з доказами, який складається з таких стадій: *виявлення доказів* – їхній пошук, виділення доказової інформації з навколишнього середовища; *фіксація доказів* – їхнє закріплення у встановленому законом порядку, що надає виявленій інформації доказової сили (при цьому вказуються засоби і методи фіксації), служить засобом зберігання доказів для їхнього подальшого дослідження, оцінки і використання; *вилучення доказів* – дії, що забезпечують можливість використання доказів, приєднання їх до матеріалів кримінального провадження, а також їхнє дослідження; *зберігання доказів* – вжиття необхідних заходів щодо цілісності і незмінності доказів та їхніх джерел, що має на меті забезпечити можливість їхнього подальшого використання з боку слідчого та суду;

– **дослідження доказів** – це пізнання слідчим, експертом, прокурором і судом змісту цих доказів, перевірка вірогідності існування тих фактичних даних, що складають зміст доказів, встановлення узгодженості конкретного доказу з

усіма іншими доказами у провадженні. Досліджені докази підлягають оцінці з боку слідчого, прокурора та суду;

– **оцінку доказів** – це складний логіко-психологічний процес встановлення достовірності, допустимості, достатності та відношення доказів до провадження, наявності та характеру зв'язків між ними, визначення шляхів використання доказів задля встановлення всіх обставин події. Докази досліджуються й оцінюються в міру їхнього збирання;

– **використання доказів** – це оперування ними у процесі доказування, тобто можливості суб'єкта знайомитися із джерелом інформації, оцінювати фактичні дані, що містяться у ньому, перевіряти законність та обґрунтованість вилучення, фіксації, спосіб вилучення інформації і форму процесуального закріплення¹.

Розглянуті закономірності складають невід'ємні елементи предмета криміналістичної науки. Слід погодитись з твердженням, що криміналістика є юридичною наукою, яка перебуває на передньому краї боротьби зі злочинністю, сприяє реалізації принципу невідворотності покарання за вчинений злочин, об'єктивному застосуванню кримінального закону та профілактичному впливу.

Навряд чи можна точніше визначити соціальне значення криміналістики, адже пізнання названих закономірностей об'єктивної дійсності є необхідним криміналістиці для виконання її службової функції – сприяння боротьбі зі злочинністю через озброєння працівників правоохоронних органів засобами і методами судового дослідження і запобігання злочинам. Для цього вчені-криміналісти аналізують і узагальнюють: судово-слідчу практику, виявляючи усе загальне і типове у вчиненні злочинів, їх розкритті та розслідуванні; технологію використання техніко-криміналістичних засобів для виявлення, фіксації та дослідження джерел доказової інформації, на підставі чого вдосконалюють техніко-криміналістичні засоби, тактичні прийоми і методичні рекомендації щодо роботи з доказами; в інтересах досудового слідства та запобігання злочинам використовують сучасні досягнення природничих і технічних наук тощо.

Однак сучасний стан боротьби зі злочинністю та криміногенна ситуація в державі свідчить про неналежний рівень використання правоохоронцями можливостей криміналістики.

Загальним завданням криміналістики є сприяння правоохоронній діяльності своїми специфічними засобами і методами у боротьбі зі злочинністю.

Загальне завдання служить основою формування **спеціальних завдань** для кожної юридичної науки, в тому числі й криміналістики. До спеціальних завдань, що є притаманними лише криміналістичній науці й відображають її специфіку, належать:

– подальше вивчення закономірностей, що становлять предмет криміналістики;

---

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. – К., 2005.

- розробка нових і удосконалення існуючих техніко-криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження й використання доказової інформації;
- удосконалення організаційних, тактичних і методичних основ досудового та судового слідства, основ криміналістичної експертизи;
- удосконалення криміналістичних засобів і методів запобігання злочинам;
- вивчення й узагальнення слідчої і судової практики та розроблення автоматизованих інформаційних баз даних для забезпечення прийняття рішень під час розслідування та запобігання злочинам¹.

Спеціальні завдання криміналістики є динамічними й у разі зміни соціально-економічних умов можуть трансформуватися, забезпечуючи нагальні потреби практики у протидії злочинності, сприяючи зміцненню законності та правопорядку.

2. Система криміналістики

Криміналістична наука як галузь знань становить собою сукупність окремих частин (розділів), розміщених у певній послідовності залежно від їх значущості, взаємозв'язку та відношення. Відтак, її окремі частини, виділені на певних підставах, характеризуються наявністю внутрішніх зв'язків між елементами їхнього змісту та зовнішніх стійких зв'язків між її розділами, складаючи *систему криміналістики*.

Насамперед, криміналістику слід розглядати у трьох аспектах: як науку, як навчально-нормативну дисципліну (вузівський навчальний курс) і як практичну діяльність з використання наукових знань і техніко-криміналістичних засобів у боротьбі зі злочинністю.

Згідно із сучасними уявленнями щодо змісту криміналістики її систему традиційно складають чотири самостійні розділи: 1) загальна теорія криміналістики; 2) криміналістична техніка; 3) криміналістична тактика; 4) криміналістична методика.

Далі розглянемо докладніше кожен із цих розділів.

Загальна теорія криміналістики, як перший розділ, являє собою методологічну основу криміналістичної науки та складається з її предмета, завдань, принципів, законів історичного розвитку та місця в системі наукового знання; систему її світоглядних і теоретичних концепцій, категорій і визначень, методів пізнання та зв'язків, термінів і понять, що складають наукову інтерпретацію предмета криміналістики як цілого.

До основних елементів першого розділу криміналістики можна віднести:

а) *вступ до загальної теорії криміналістики* (положення, що формують уявлення щодо предмета криміналістики, її системи, завдань, принципів, історії та законів розвитку, місця в системі сучасних наукових знань та ін.);

---

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. – К., 2005. – С. 20.

б) *окремі криміналістичні теорії (вчення)* (наукові положення, які відбивають результати пізнання об'єктивних закономірностей дійсності, що складають предмет криміналістики і є основою для розробки криміналістичних засобів, прийомів, методик та рекомендацій щодо їх використання у практиці боротьби зі злочинністю). До числа окремих криміналістичних теорій (вчень) можна віднести:

- вчення про механізм вчинення злочину;
- криміналістичне вчення про спосіб вчинення, приховання злочину та ухилення від відповідальності;
- криміналістичне вчення про навички;
- криміналістичне вчення про механізми слідоутворення;
- криміналістичне вчення про ознаки (прикмети) та властивості;
- криміналістичне вчення про фіксацію виявленої доказової інформації;
- вчення про систематизацію та реєстрацію криміналістичних об'єктів (джерел доказової інформації);
- теорію криміналістичної ідентифікації та діагностики;
- вчення про криміналістичну версію та планування розслідування;
- криміналістичне вчення про розшук;
- вчення про методи криміналістики (вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання);
- вчення про мову криміналістики – систему понять та визначень;
- криміналістичну систематику (принципи розподілу криміналістичних знань за розділами науки, починаючи від системи науки в цілому та її розділів і закінчуючи окремими криміналістичними системами і класифікаціями. До останніх належать класифікації різних об'єктів (слідів, зброї, документів), ознак (почерку, папілярних візерунків, підробки документів), процесів, відносин, понять тощо);
- теорію криміналістичного прогнозування та інше¹.

Характерною рисою вищенаведених окремих криміналістичних теорій (вчень) є їх прикладна, практична спрямованість на обслуговування потреб практики розкриття, розслідування й запобігання злочинам. Однак наведений перелік окремих криміналістичних теорій не є вичерпним і остаточним. Безумовно, із подальшим розвитком криміналістичної науки і практики боротьби зі злочинністю він неминуче буде поповнюватися і змінюватися. Наприклад, у даний час ведуться дослідження в галузі криміналістичної одорології, геномної дактилоскопії та ін.

Криміналістична техніка є розділом криміналістики, що становить собою систему наукових положень і розроблених на їх основі технічних засобів, прийомів і методів, призначених для збирання, дослідження й використання доказів. Систему криміналістичної техніки складають такі галузі:

- криміналістична фотографія та відеозапис;

---

¹ Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов, 1986. – С. 231-232.

- криміналістична габітологія (ототожнення людини за ознаками зовнішності);
- криміналістична відеофоноскопія (криміналістична акустика);
- криміналістична трасологія (слідознавство);
- криміналістична одорологія (дослідження запахових слідів);
- криміналістичне почеркознавство й авторознавство;
- техніко-криміналістичне дослідження документів;
- криміналістичне дослідження комп'ютерної інформації;
- криміналістичне дослідження холодної та вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухівок і слідів їхнього застосування;
- інформаційно-довідкове забезпечення розкриття та розслідування злочинів (криміналістичні обліки);
- нетрадиційні засоби і методи одержання інформації, значимої для розслідування злочинів, тобто знання, які вже використовуються в розслідуванні злочинів, але ще не набули достатнього розвитку та визнання в теорії криміналістики (наприклад, використання поліграфу, кінесики, телепатії, ясновидіння, гіпнозу та ін.).

Криміналістична тактика є розділом криміналістики, що являє собою систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації і планування досудового і судового провадження, визначення лінії поведінки осіб, які провадять досудове провадження, прийомів проведення слідчих та судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, на встановлення обставин, що сприяють вчиненню та прихованню злочинів¹.

Зміст криміналістичної тактики складають:

- вчення про поняття та види засобів криміналістичної тактики – тактичний прийом, тактична рекомендація і тактична операція (або комбінація);
- вчення про організацію та планування розслідування злочинів;
- вчення про криміналістичну версію;
- вчення про слідчу ситуацію, тактичне рішення і тактичний ризик;
- вчення про класифікацію і тактику (етапи підготовки, проведення, фіксації та оцінювання ходу і результатів) окремих слідчих дій;
- вчення про використання спеціальних знань і участь спеціалістів у кримінальному судочинстві;
- вчення про основи взаємодії слідчого з органами дізнання та використання даних, отриманих з оперативних джерел;
- вчення про залучення громадськості до розкриття та розслідування злочинів;
- вчення про розшукову діяльність слідчого тощо.

Рекомендації криміналістичної тактики містять найбільш доцільні та ефективні прийоми проведення огляду, обшуку, затримання, допиту, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, призначення експертиз та інших слідчих дій,

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. – М., 1987. – С. 104-105.

передбачених чинним КПК України, зокрема вибір моменту їх проведення, послідовність виконання, індивідуальний підхід до конкретної ситуації, обрання напрямку розслідування та найбільш доцільної лінії поведінки слідчого.

Криміналістична методика є розділом криміналістики, що становить собою систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації й здійснення розслідування та запобігання окремим видам злочинів. Методика інтегрує всі розділи науки криміналістики в єдину пізнавальну блок-систему, яка є методологічною основою виявлення, збирання, дослідження, оцінки і використання криміналістичної інформації.

Зміст криміналістичної методики складають:

– загальні положення (криміналістична класифікація злочинів, криміналістична характеристика злочинів, криміналістичне вчення про розкриття злочинів, проблеми взаємодії під час розслідування та ін.);

– окремі криміналістичні методики (методики розслідування крадіжок, грабежів, розбоїв, убивств, зґвалтувань, вимагань тощо).

Отже, систему криміналістики складає сукупність чотирьох самостійних, але взаємозалежних і взаємопов'язаних між собою розділів: загальної теорії криміналістики; криміналістичної техніки; криміналістичної тактики та криміналістичної методики. Загальна теорія слугує методологічною та науковою основою техніки, тактики і методики. Криміналістична техніка і тактика реалізуються у практичній діяльності органів досудового розслідування та суду через криміналістичну методику.

3. Місце криміналістики у системі наукових знань

Згідно з прийнятою у наукознавстві класифікацією окремі юридичні науки поділяють на галузеві, міжгалузеві та спеціальні. До останніх належать: кримінальна статистика, криміналістика, криминологія, оперативно-розшукова діяльність та деякі інші галузі знань. Юридична сутність криміналістики зумовлена історичним фактом її виникнення – відокремленням від кримінально-процесуального права, подальшим розвитком і формуванням її як самостійної галузі серед юридичних наук, яка має власні предмет і методологію дослідження. Нині криміналістика є юридичною наукою, тісно пов'язаною з іншими правовими і соціальними науками, які також досліджують злочинність.

Тісний зв'язок існує між криміналістикою та наукою кримінального права. Без визначення ознак складу злочину не можливою є розробка методик розслідування цих видів злочину: перед вирішенням питання про шляхи встановлення події злочину необхідно володіти даними про ознаки складу злочину.

Простежуються невід'ємні зв'язки криміналістики і з теорією оперативно-розшукової діяльності, яка виникла та розвивалась як частина криміналістики. У подальшому ж було обґрунтовано необхідність формування самостійного

предмета цієї науки, що відрізняється від предмета науки криміналістики, хоча й тісно з ним пов'язаний.

Суміжною для криміналістики є наука адміністративного права, у першу чергу в тій частині, що присвячена збиранню, дослідженню, оцінці та використанню доказів у справах про адміністративні правопорушення.

Знання судової психології використовується при розробці тактико-криміналістичних прийомів та рекомендацій, а також при аналізі проблем вбивств за відсутності трупа.

Неможливість криміналістичних наукових досліджень без аналізу та синтезу, дедукції та індукції, абстракції, аналогії тощо обумовлюють зв'язок з логікою. Положення логіки, й у першу чергу такого її розділу, як логіка доказування, є відправними при вирішенні багатьох тактичних та методичних питань, наприклад при визначенні послідовності проведення слідчих дій, застосуванні тактичних прийомів, оцінки доказів та шляхів їх використання.

Зв'язок криміналістики з судовою хімією, судовою медициною, судовою психіатрією визначається метою застосування, а саме боротьбою зі злочинністю, спільністю багатьох об'єктів дослідження, а також взаємопроникненням засобів та прийомів дослідження. Дані цих наук враховуються криміналістикою під час розробки практичних рекомендацій. У свою чергу, судова медицина все більше використовує знання, наприклад трасології, для вирішення власних завдань.

Природничі та технічні науки найбільш тісно пов'язані з розділом криміналістичної техніки. Їх вплив на тактику і методику опосередкований через застосування технічних засобів, прийомів та методів провадження процесуальних дій та у методиках розслідування окремих видів злочинів. Так, дослідження матеріалів документів ґрунтуються у першу чергу на фізико-хімічних методах (рентгено-спектральному аналізі, молекулярній спектроскопії, хроматографії).

Окремі біологічні методи дослідження об'єктів рослинного і тваринного походження були вдосконалені та запроваджені до криміналістичної методики (наприклад, встановлення групової належності за допомогою спорово-пилкового аналізу).

Фізико-хімічні закономірності кольорових матеріалів дозволили розробити новий метод розпізнавання кольору за допомогою фотографування одразу на кольоровий фотопапір, завдяки чому стало можливим розрізнення невидимих відтінків кольорового барвника у випадку дописувань та виправлень у тексті.

Вказана діяльність здійснюється як за допомогою стандартних прийомів та методик, використовуваних у базових природничих та технічних науках, так й (переважно) за спеціально розробленими криміналістичними методиками з урахуванням специфіки об'єктів та можливостей методів.

Такими є зв'язки криміналістики з іншими науками, що визначають її місце у системі наукового знання. Проте тісний контакт криміналістики з іншими

науками не визначає їх злиття або поглинання однією наукою іншою. Кожна з них посідає свою нішу, визначену її предметом та задачами.

Для успішної боротьби зі злочинністю необхідними є знання, що на нормативно-правовій основі визначають:

- діяння та ознаки, за якими вони є злочинними (*кримінальне право*);
- правовий порядок збирання, перевірки, оцінки доказів, процесуального провадження у кримінальних справах (*кримінально-процесуальне право*);
- методи і засоби виявлення і дослідження слідів, що утворюються під час підготовки до злочину, його вчинення та приховування (*криміналістика*);
- типові причини і умови, що сприяють злочинній діяльності (*кримінологія*);
- негласні методи і засоби виявлення та запобігання злочинних діянь, що готуються або почалися (*оперативно-розшукова діяльність*);
- кількісна характеристика злочинності, діяльності органів боротьби зі злочинністю, її тенденції (*кримінально-правова статистика*).
- можливості одержання і використання кримінальної інформації для контролю латентності й рецидиву злочинів, вчинених в умовах кримінально-виконавчих установ (*кримінально-виконавче право*)¹.

Науково-технічний прогрес визначає необхідність розширення сфери взаємодії криміналістики з природознавчими і технічними науками та їх спеціальними галузями, до якої включаються усе нові та нові науки, зокрема кібернетика, біофізика та ін.

Одним з суттєвих проявів зв'язку криміналістики з іншими науками є використання нею у ролі спеціальних методів криміналістичних наукових досліджень методів суміжних наук.

Серед юридичних наук проблеми боротьби зі злочинністю безпосередньо вивчає кримінально-правова галузь, до якої належать науки кримінального права, кримінального процесу, кримінології, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, кримінально-виконавчого, адміністративного права, кримінальної статистики і низка інших суміжних: судова медицина, судова психіатрія, судова бухгалтерія та ін. Криміналістика пов'язана з такими науками, як філософія, логіка, етика, соціологія, психологія тощо.

4. Історія розвитку криміналістики

Будь-яка наука або вид діяльності проходить у своєму розвитку певний шлях становлення. Окремі криміналістичні рекомендації з розкриття злочинів були відомі людству задовго до виникнення криміналістики як науки. Проте бурхливий розвиток наукових знань простежується наприкінці XIX – початку XX ст. Розвиток процесуальної думки у цей період та потреби практики обумовили відокремлення криміналістики, яка мала спочатку прикладне значення,

---

¹ Криміналістика : підруч. для студ. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів: Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін. / за ред. В. Ю. Шепітька. – К., 2001. – С. 15.

від фундаментальних правових знань. Вперше криміналістику як систему спеціальних знань було визначено Г. Гроссом у фундаментальній праці «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики», яка була опублікована у 1898 р. та неодноразово перевидавалась.

Історія криміналістики тісно пов'язана з діяльністю експертних установ. Так, у 1864 р. з введенням на території Російської імперії судової реформи, яка слугувала поштовхом для активного впровадження наукових досліджень, передусім у хімії та судовій медицині, в практику боротьби зі злочинністю активно проводяться дослідження у цих напрямках.

Слід звернути увагу, що налагоджену систему закладів дореволюційної Росії становили кримінально-реєстраційні підрозділи саме поліції. Вперше на Україні так звану «антропометричну станцію» було створено у 1892 р. в Одесі. Основна її функція полягала в реєстрації й ототожненні злочинців за допомогою антропометричних вимірювань за методикою А. Бертильйона. Наприкінці 1901 р. антропометричний кабінет було організовано у Києві при розшукній частині міської поліції. За перший рік роботи кабінету, тобто протягом 1902 р., антропометричне вимірювання було застосоване до 2787 затриманих осіб (1563 чоловіків і 1224 жінок), а в 1903 р. – до 3687 (2265 чоловіків та 1422 жінок). Департамент поліції докладав багато зусиль до розширення мережі антропометричних кабінетів, але централізованого обліку за лінією розшукної поліції у масштабах імперії до 1908 р. не існувало.

Виникнення та розвиток судової фотографії пов'язується з діяльністю видатного вченого Є.Ф. Буринського, який у 1889 р. заснував першу судово-фотографічну лабораторію. В Україні перше поліцейське фотографічне ательє з'явилося в 1864 р. у м. Бобринці Кіровоградської області та було організоване з метою виготовлення фотокарток осіб і приєднання їх до поліцейських справ. До складу зазначених довідково-реєстраційних бюро також входив фотосалон з антропометричним і дактилоскопічним кабінетом. У картковій реєстратурі зберігались реєстраційні картки злочинців з фотокартками та антропометричними даними, при отриманні яких застосовувалася методика опису прикмет злочинців за системою словесного портрета, дактилоскопічні характеристики, дані про судимість і про утримуваних у місцевих в'язницях, відомості за поточними наглядами; альбоми злочинців та інших підозрілих осіб, колекція почерків, злодійських інструментів тощо.

Але процедура кримінальної реєстрації була надто складною. Тільки в основній реєстраційній картці значилося 120 пунктів, які необхідно було заповнити. Тому департамент поліції, здійснюючи в 1913 р. реформу у сфері кримінального розшуку, спростив кримінальну реєстрацію. Класифікацію злочинців за словесним портретом замінили дактилоскопічною реєстрацією, а антропометрію залишили тільки для впізнання рецидивістів, зареєстрованих у розшукних відділеннях до 1908 р.

Впровадження новітніх методів у практичну діяльність поліції з розслідування злочинів пов'язано з ім'ям колезького секретаря Г. Рудого, який у серпні 1901 р. очолив розшукову поліцію Києва. Йому належить створення першої «валізи слідчого», котра використовувалась на місці події, організація діяльності дактилоскопічного кабінету (1904 р.), введення інших новітніх технологій у діяльність поліції. Важливим аспектом стало застосування знань криміналістичної одорології з використанням собак-шукачів.

Перші кабінети науково-судових експертиз з'явилися у Москві, Києві та Одесі протягом 1912-1924 рр. Експертна діяльність цих кабінетів була достатньо широкою. Згідно із законами від 28 липня 1912 р. і 4 липня 1913 р. кабінети науково-судових експертиз призначалися для досліджень у кримінальних і цивільних справах за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного й мікроскопічного аналізів та інших прийомів, за винятком досліджень, які здійснювали лікарські відділення губернських управлінь, а також для сприяння в особливо важливих випадках слідчій владі у виявленні винних і з'ясуванні злочинів або встановленні невинності підозрюваного. Діяльність кабінетів регламентувалася спеціальною інструкцією.

По всій території України, практично при всіх обласних і губернських апаратах карного розшуку, в цей період часу також були створені науково-технічні кабінети. У 1922 р. губернські відділи розшуку були обладнані засобами дактилоскопування та фотографування. В Україні було сформовано єдину дактилоскопічну десятипальцеву картотеку, де картки класифікували за основною й додатковою формулою Гальтона-Генрі. У 1923 р. було запроваджено реєстрацію всіх покараних позбавленням волі та примусовою працею.

Поряд з експертною службою ОВС розвивались і судово-експертні установи міністерства юстиції. Історія діяльності цих установ починається з прийняттям 10 липня 1923 р. Радою Народних Комісарів УРСР «Положення про обласні кабінети науково-судової експертизи», яким зазначалося: «для проведення різного роду науково-технічних досліджень по судових справах засновуються в містах Києві, Харкові і Одесі обласні кабінети науково-судової експертизи».

У жовтні 1925 р. кабінети науково-судової експертизи були реорганізовані в інститути науково-судової експертизи. З цього часу, власне, й розпочинається плідна науково-дослідницька та експертна діяльність українських експертних установ, у надрах яких сформувалася перша українська школа криміналістів – професорів М.С. Бокаріуса, В.П. Колмакова, М.П. Макаренка, С.М. Матвеєва, М.О. Петрова, Ю.С. Сапожникова, С.І. Тихенко, В.І. Фаворського та ін. У свою чергу, зазначені вчені підготували другу плеяду українських криміналістів – професорів В.Г. Гончаренка, А.М. Колесниченка, В.О. Коновалову, В.К. Лисіченка, Г.А. Матусовського, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая та ін., дехто з яких і дотепер працюють в експертно-криміналістичних установах і юридичних навчальних закладах України.

Створені в Україні криміналістичні експертні підрозділи не зупиняють своєї діяльності й у часи Великої Вітчизняної війни. Сьогодні в системі Міністерства юстиції України функціонують сім НДІСЕ – Харківський, Київський, Одеський, створені ще в 1925 р., Донецький, Львівський – відкриті у 1995 р., Кримський і Дніпропетровський – в 2002 р.

Найбільшу власну мережу експертно-криміналістичних підрозділів має МВС України. Зокрема, у центральному апараті – Державний науково-дослідний і експертно-криміналістичний центр МВС України, в обласних і міських УМВС функціонують науково-дослідні та експертно-криміналістичні центри, а у РВВС – відділення чи групи з криміналістичного забезпечення. В цих експертних установах проводяться: 1) криміналістичні дослідження (дактилоскопічні, трасологічні, почеркознавчі, холодної зброї та інші); 2) спеціальні дослідження (наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, нафтопродуктів, вибухових речовин тощо).

Значний внесок у формування криміналістичних знань зроблено працями В. Лебедева «Мистецтво розкриття злочинів» (1909-1912), П. Семеновського «Техніка розслідування злочинів» (1923), С. Потапова «Судова фотографія» (1926), А. Вінберга «Криміналістична експертиза письма» (1940), М. Селіванова «Судово-оперативна фотографія» (1955), Р. Белкіна «Теорія і практика слідчого експерименту» та «Криміналістика: проблеми, перспективи» (1987), С. Митричева «Теоретичні основи радянської криміналістики» (1965), О. Васильєва та М. Яблокова «Предмет, система і теоретичні основи криміналістики» (1984), колективу авторів за редакцією Р. Белкіна «Криміналістика. Підручник для вузів» (1998), колективу авторів за редакцією В. Шепітька «Криміналістика» (2001), М. Салтевського «Криміналістика (у сучасному викладі)» (2004), колективу авторів за редакцією А. Волобуєва «Криміналістика» (2011) та багатьох інших.

У наш час у галузі криміналістичної техніки на базі широкого використання досягнень природничих наук та творчого прилаштування їх для потреб практики протидії злочинності активно відбуваються процеси диференціації та спеціалізації засобів дослідження, що полягають у створенні нової апаратури, інструментів та ін.

У криміналістичній тактиці відбувається новий підйом та розвиток, обумовлений необхідністю подальшого вдосконалення методів розслідування. З'явилась потреба в теоретичному обґрунтуванні деяких тактичних рекомендацій, формуванні тактичних комбінацій, тактичних операцій. Розробляються наукові, правові основи слідчої тактики.

Сучасна методика розслідування злочинів розглядається за рахунок вивчення криміналістичних особливостей різних видів кримінальних правопорушень, способів вчинення суспільно небезпечних діянь, формування типових моделей злочинної діяльності, типових слідчих ситуацій відповідних етапів розслідування, узагальнення досвіду розслідування нових видів злочинів.

Таким чином, криміналістика забезпечує потреби правоохоронців у вдосконаленні діяльності з розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень.

Питання для самоконтролю:

1. Поняття криміналістики.
2. Значення і завдання криміналістики.
3. Система криміналістики.
4. Зв'язок криміналістики з іншими галузями знань.
5. Історія розвитку криміналістики.

Лекція 2

Методологічні основи криміналістики. Криміналістична ідентифікація та діагностика

План

1. Поняття та загальна характеристика методів криміналістики.
2. Поняття, об'єкти і види криміналістичної ідентифікації.
3. Групофікація як окремий метод науки криміналістики.
4. Методика ідентифікації і групофікації.
5. Криміналістична діагностика.

Література:

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Белкин Р. С.* Криміналістика : проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1987. – 272 с.
3. *Васильев А. Н.* Предмет, система и теоретические основы криміналістики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 144 с.
4. *Колдин В. Я.* Судебная идентификация : учеб. пособ. / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – 524 с.
5. *Корухов Ю. Г.* Криміналістическая диагностика при расследовании преступлений : научно-практич. пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : НОРМА-ИНФРА. – М., 1998. – 288 с.
6. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
7. Криміналістика : підручник / [В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2011. – 666 с.
8. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

1. Поняття та загальна характеристика методів криміналістики

З точки зору матеріалістичної діалектики методологія являє собою двоєдине філософське поняття. З одного боку, це вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, принципи організації пізнавальної та практико-перетворювальної діяльності взагалі, а з іншого – сукупність методів, прийомів і засобів дослідження, що застосовуються у будь-якій науці.

Методи пізнання і перетворення дійсності нерідко поділяють на два рівні: теоретичний та емпіричний. Методи теоретичного рівня відображують найбільш загальні закони пізнання і розвитку природи та суспільства – це матеріалістична діалектика, теорія пізнання, логіка, закони соціально-економічного розвитку та

закони фундаментальних природничих наук, які відображають матеріальну картину світу. Вони не підміняють методів емпіричного рівня, таких як спостереження, порівняння, експеримент та ін., а виступають лише орієнтиром для ефективного підходу до вибору засобів і методів практичного пізнання та дослідження.

Крім поділу методів за рівнями дослідження на теоретичні та практичні, їх класифікують за такою ознакою, як загальність застосування, на: **всеосяжний, загальнонауковий та окремі (спеціальні).**

Всеосяжним методом є матеріалістична діалектика, сутність якої полягає у вивченні предметів і явищ дійсності в русі, зміні, розвитку, взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Застосування всезагального методу пізнання в теорії та практиці взагалі та у правоохоронній діяльності зокрема для суб'єктів практичної діяльності означає: а) визнання всезагальності відображення як реальної можливості пізнання будь-яких подій та їх взаємодії при розслідуванні і попередженні злочинів; б) цілеспрямоване застосування категорій діалектичного матеріалізму і логіки для забезпечення всебічності та повноти дослідження; в) дослідження об'єктів у взаємозв'язку, виникненні, розвитку та знищенні; г) розвиток і впровадження в практику судової та слідчої діяльності нових методів і засобів збирання, дослідження доказів; д) широке використання слідчої та судової практики як критерію істинності зібраних і пізнаних доказів; е) оцінку зібраної інформації та формування висновків на підставі конституційних принципів законності в правовій державі.

Загальнонаукові методи – це методи дослідження, які використовуються в усіх науках та галузях практичної діяльності, в тому числі у криміналістиці. До них належать:

– спостереження – полягає у навмисному, систематичному, цілеспрямованому сприйнятті будь-якого об'єкта, процесу або явища. Об'єктами спостереження можуть бути сліди злочинця та злочину, предмети, документи, люди, їх зовнішні ознаки, дії людей та інше;

– опис – полягає в зазначенні ознак об'єкта;

– експеримент – передбачає проведення дослідів для відтворення явищ у штучно створених аналогічних умовах;

– порівняння – засновується на зіставленні властивостей або ознак кількох об'єктів;

– вимірювання – передбачає порівняння досліджуваної величини з однорідною величиною, прийнятою за одиницю виміру;

– моделювання – полягає у побудові моделей яких-небудь явищ, об'єкта для детального вивчення¹;

– математичні методи – полягають у здійсненні розрахунків, вимірювань, геометричних та графічних аналізів тощо;

---

¹ Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій. – Издание третье. – Х., 2006. – С. 18.

– кібернетичні методи – полягають у пошуку та автоматичній обробці інформації, комп'ютерному моделюванні.

Спеціальні методи використовуються для пізнання і дослідження об'єктів, явищ, подій та фактів, які складають предмет конкретної науки. Тому такі методи, зважаючи на галузь знань, називають, наприклад, соціологічними, кримінологічними, криміналістичними, фізичними, хімічними та ін.

У криміналістиці розрізняють:

а) власне криміналістичні методи, серед яких можна виділити групи:

– техніко-криміналістичних, тобто методів, переважно використовуваних у галузі криміналістичної техніки (трасологічні методи, методи наукових досліджень в галузі судової балістики, почеркознавства та інші);

– структурно-криміналістичних, тобто методів побудови окремих систем (основних елементів планування розслідування, тактики проведення окремих слідчих дій, рекомендацій з розслідування окремих видів злочинів);

б) спеціальні методи інших наук, які можуть використовуватись криміналістикою без змін або пристосуванням для вирішення специфічних криміналістичних задач. До них належать:

– антропологічні та антропометричні – застосовуються для встановлення особи загиблого за кістковими залишками, при формалізованому описі зовнішності людини для її розшуку та визначення критеріїв подальшого впізнання тощо;

– соціологічні – зазвичай застосовуються з метою вивчення причин та умов, що сприяють вчиненню та маскуванню злочинів; збір інформації про ефективність певних тактичних прийомів та рекомендацій;

– психологічні методи – застосовуються при розробці тактичних прийомів проведення слідчих дій та ін.

Можливості використання існуючих та нових методів інших наук у криміналістичних дослідженнях оцінюються відповідно до критеріїв, зокрема:

– науковість методу полягає у достовірності результатів, їх точності та надійності, які ґрунтуються на науковій основі;

– законність та етичність методу визначається його відповідністю чинному законодавству, загально визнаним нормам моралі;

– безпека методу полягає у можливості його застосування без завдання шкоди життю та здоров'ю людей;

– ефективність методу визначається можливістю в оптимальні строки з найбільшою продуктивністю досягти наміченої мети¹.

Розвиток криміналістики супроводжується удосконаленням її методів, але діє і зворотній зв'язок: удосконалення методів наукового криміналістичного дослідження є необхідною передумовою розвитку криміналістики, розширення

---

¹ Аверьянова Т. В. Криминалистика : учеб. для вузов / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. А., Россинская Е. Р. ; под ред. проф. Р. С. Белкина – М., 2001. –С. 67-68.

проблем її дослідження, збільшення об'єму накопичуваної та переробленої вченим-криміналістом інформації, що надходить до нього.

2. Поняття, об'єкти та види криміналістичної ідентифікації

Серед окремих методів криміналістики одне з чільних місць належить методам криміналістичної ідентифікації та встановлення групової належності (групофікації), теоретичні основи яких є найбільш розробленими, а практична значущість – багатоплановою.

Методологічною основою ідентифікації як форми пізнавальної діяльності є закони формальної логіки, передусім закони тотожності та категорії матеріалістичної діалектики. Сутність закону тотожності полягає в тому, що будь-яка думка про речі в процесі даного міркування тотожна сама собі, скільки б разів вона не повторювалася, тобто сутність ідентифікації полягає у встановленні того ж самого у різних об'єктах або того ж самого об'єкта в його різних станах. Таким чином, закон тотожності відображає структуру міркування про що-небудь; доказування існування якогось факту, події, явища; встановлення різних станів об'єкта в теперішньому, минулому та майбутньому; визначення моментів часу.

Криміналістична ідентифікація – це метод пізнання, який полягає у встановленні тотожності об'єктів, виявлених під час розслідування, з об'єктами, що були задіяні у механізмі вчинення злочину і залишили відображення своїх ознак (сліди). Тобто криміналістична ідентифікація є порівняльним дослідженням ознак суб'єкта, задіяного при вчиненні злочину, й ознак об'єкта, виявленого під час розслідування¹.

У доказуванні прийнято оперувати категоричними висновками, достовірними фактами, хоча й припустимим є використання ймовірних суджень щодо належності конкретного об'єкта до класу, виду або роду. Цим криміналістична ідентифікація відрізняється від ідентифікації як загального методу, застосовуваного в різних галузях знань. Отже, у процесі використання як ідентифікації у ролі загального методу, так і криміналістичної ідентифікації (окремого методу), встановлюється тотожність, тільки в першому випадку – тотожність групи, виду, роду, класу, а в другому – індивідуального конкретного об'єкта.

Методологічну основу ідентифікації як метода встановлення тотожності складають такі положення матеріалістичної діалектики:

1) усі об'єкти, події матеріального світу є взаємопов'язаними і являють собою нескінченне сплетіння зв'язків та взаємодій. Якщо наслідок відомий, то неважко встановити причину, і навпаки. За слідами, залишеними на місці події, встановлюють особу злочинця та обставини вчинення злочину. Усі об'єкти та явища є пізнаваними, у світі немає непізнаваних речей – є поки не пізнані;

---

¹ Криміналістика : підруч. / [В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Х., 2011. – С. 31.

2) події, явища матеріального світу є індивідуальними, оскільки немає двох однакових речей. Це фундаментальне положення дозволяє знаходити і пізнавати реальні об'єкти, обумовлені практичною діяльністю людини;

3) всі об'єкти матеріального світу перебувають у постійному русі, розвитку, зміні. Однак індивідуальність і визначеність об'єкта припускають його відносну усталеність, незмінність, тобто збереження характерних ознак, які дозволяють ототожнювати його з самим собою. Хоча ототожнюваний об'єкт постійно змінюється, він одночасно є рівним і нерівним самому собі.

У криміналістиці і кримінальному судочинстві проблема об'єкта, що змінюється, є однією з найскладніших. Це пояснюється тим, що доводиться розв'язувати завдання порівняння двох станів, в яких об'єкт перебував у різний час, наприклад людина в момент вчинення злочину і через кілька років в момент пред'явлення її для пізнання.

Отже, розкриття сутності та оцінка часових змін об'єкта є головним у процесі ідентифікації. При вивченні змін необхідно знати їх види. Вони можуть бути природними, навмисними і випадковими.

Природні зміни – це такі зміни, які відбуваються безперервно внаслідок руху і розвитку об'єктів. У природі все існує лише завдяки будь-якому руху. Людина старіє, сприйняте забувається, свіжий слід на металі окислюється, чорнила на папері вицвітають тощо. Усе це природні зміни, котрим піддаються будь-які джерела доказової інформації.

Умисні зміни – це такі зміни, які суб'єкт вносить у відображення з метою його викривлення чи знищення. Наприклад, викривлення почерку при підробленні документів, використання маски та рукавичок при вчиненні розбійного нападу, знищення знарядь вчинення злочину, розчленування жертви тощо.

Випадкові зміни – це зміни, не пов'язані з подією злочину. До них належать, наприклад, пошкодження слідів на місці події випадковими особами, транспортом, тваринами і т.п. Випадкові зміни завжди виникають пізніше навмисних і з ними не пов'язані. Названі зміни аналізуються за так званий *ідентифікаційний період*, тобто за такий час, протягом якого ознаки і властивості об'єкта хоча й змінюються, але залишаються достатніми для встановлення тотожності.

Ідентифікаційний період є неоднаковим для різних об'єктів і залежить від багатьох чинників, які потрібно встановити у процесі доказування. Таким чином, криміналістична ідентифікація як окремий метод криміналістики відрізняється від ідентифікації, яка використовується в інших галузях знань, формою встановлення тотожності. У першому випадку встановлюють тотожність конкретного об'єкта, який має усталену зовнішню форму, а у другому – тотожність численних однакових об'єктів, поділених на класи, види, роди і дрібні групи.

Ідентифікація як окрема теорія встановлення тотожності у кримінальному судочинстві розроблена С.М. Потаповим. Значний внесок у розвиток цієї теорії

зробили Н.В. Терзієв, Б.І. Шевченко, А.І. Вінберг, В.Я. Колдін, Р.С. Белкін, М.О. Селіванов, М.Я. Сегай, М.В. Салтевський, інші вчені-криміналісти.

Поняття «об'єкти» в теорії ідентифікації має принаймні два значення. У першому – це матеріальні об'єкти, тобто фізичні тіла: тверді, сипучі, рідкі, газоподібні як неорганічного, так і органічного походження, щодо яких необхідно встановити тотожність або групову належність. Ці об'єкти називаються ототожнюваними, або ідентифікованими. У процесі ідентифікації об'єкт має бути лише один, оскільки встановлюється тотожність конкретного об'єкта. Якщо об'єктів кілька, то й актів ідентифікації теж буде кілька. У другому значенні об'єкти – це будь-які матеріальні тіла органічного і неорганічного походження, які є засобом встановлення тотожності. Ці об'єкти називають ототожнювальними, або ідентифікувальними. Отже, структура процесу встановлення тотожності містить ідентифікований (ототожнюваний) та ідентифікуючий (ототожнюючий) об'єкти. Ідентифікуючих об'єктів у процесі ідентифікації може бути декілька.

Вище було розглянуто два метода ідентифікації – загальний і окремий. Для кожного з них існують певні об'єкти, щодо яких тим чи іншим методом можна встановлювати тотожність в її криміналістичному розумінні. В теорії ідентифікації можна виділити принаймні дві концепції. Згідно з першою методом ідентифікації можна ототожнювати будь-які матеріальні об'єкти: тверді, сипкі, рідкі та газоподібні тіла, окремі події, явища. Наприклад, можна ідентифікувати ґрунт із взуття підозрюваного з ґрунтом, вилученим з місця події, або встановити, що дві краплі рідини є тотожними. Ґрунт із взуття і зразок ґрунту з місця події – два певних об'єкти, кожний з них тотожний лише сам собі. У світі немає двох однакових речей. Два об'єкти можуть бути скільки завгодно схожі, але в той же час кожний з них завжди залишається собою. Тому стосовно сипких, рідких і газоподібних об'єктів методом ідентифікації встановлюють не тотожність, а тільки скільки завгодно високий ступінь схожості або факт належності об'єкта певній групі, роду, виду, класу. Тому некоректно твердити, що зерно, виявлене у звинуваченого, є тотожним зерну з комори господарства, де було вчинено крадіжку. Згідно з другою концепцією ідентифікацію називають криміналістичною і вважають її окремим методом, застосовуваним для встановлення тотожності матеріальних об'єктів тільки з усталеною зовнішньою формою. Зовнішня форма є головною просторовою ознакою, яка виділяє конкретний предмет із середовища йому подібних.

Криміналістична ідентифікація – це окремий метод дослідження, який застосовується для ототожнення обмеженого кола матеріальних предметів. Методом криміналістичної ідентифікації не можна встановити тотожність матеріальних тіл, котрі не мають усталеної зовнішньої форми, минулої події, явища, моменту часу. Це завдання вирішується процесуальним доказуванням, у ході якого встановлюється тотожність, наприклад часу вчинення злочину, належності крові у плямі, знайденої на місці події, саме підозрюваному тощо.

Процесуальне доказування відрізняється від ідентифікації тим, що в його ході застосовуються всі заходи, регламентовані законом, у тому числі й метод криміналістичної ідентифікації. Процесуальне доказування є специфічною формою пізнання в кримінальному судочинстві, а криміналістична ідентифікація – лише окремим методом, який застосовується в процесі доказування¹.

Об'єктами криміналістичної ідентифікації можуть виступати люди (підозрюваний, потерпілий), різноманітні матеріальні предмети (зброя, транспортні засоби, будівлі та ін.), речовини.

Криміналістична ідентифікація є процесом (процедурою) спеціального дослідження для встановлення тотожності конкретного об'єкта; має свою методику і структуру, аналогічну структурі загального методу ідентифікації.

Ідентифікацію як загальний метод у криміналістиці прийнято поділяти за різними ознаками: за рівнем досягнутої індивідуальності – на родову, видову, групову та індивідуальну, тобто криміналістичну; за природою ідентифікуючих об'єктів – на сигнальну і знакову; за способом відображення ідентифікаційної інформації – на ідентифікацію цілісних структур, розділеного цілого та ідентифікацію джерела пошкодження. Існують й інші (змішані) ідентифікації, серед яких найбільш поширені такі: а) за матеріально зафіксованими відображеннями; б) за ознаками загального походження; в) за уявним образом; г) за особливостями зовнішньої будови; д) за особливостями внутрішньої будови та складу; е) за функціонально-динамічними особливостями.

Сутність криміналістичної ідентифікації полягає у співставленні об'єкта та його відображення. Підґрунтям такого співставлення є криміналістичні постулати про використання матеріалістичної теорії відображення як властивостей живої та неживої матерії. Порівнянню можуть бути піддані: безпосередньо ідентифікований предмет з відображеннями його ознак, наприклад взуття з його слідом, зброя злочину – за об'ємним слідом тиснення; безпосередньо ідентифікований об'єкт з його уявним образом – слідом пам'яті, наприклад при пізнанні людей і речей; нарешті, порівнюватися можуть тільки відображення ознак ідентифікованого об'єкта, як це трапляється при ототожненні людини за слідами пальців рук, ідентифікації цілого за його частинами.

В усіх випадках ідентифікації фігурують тільки матеріальні або ідеальні відображення. Порівняльне дослідження матеріальних та ідеальних відображень розрізняється засобами, методами і процесуальними формами, що застосовуються. Ідентифікація за матеріальними слідами-відображеннями, як правило, здійснюється спеціалістом із застосуванням різних технічних засобів і методів у формі судової експертизи. Ідентифікація за ідеальними відображеннями – слідами пам'яті – здійснюється джерелом ідеального відображення, тобто суб'єктом, який сприймав ідентифікований предмет (особу, річ тощо), і провадиться в ході слідчої

---

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. – К., 2006. – С. 31.

дії – представленні для пізнавання. У кожному виді ідентифікації встановлюють тотожність об'єкта або його класифікаційну належність.

Тому криміналістичну ідентифікацію, на відміну від ідентифікації як загального методу, доцільно класифікувати за видами відображення: 1) за матеріально фіксованими відображеннями; 2) за ідеальними слідами-відображеннями (уявленими образами, слідами пам'яті).

3. Групофікація як окремий метод науки криміналістики

Наряду з встановленням індивідуально-конкретної тотожності широко розповсюдженою є групова ідентифікація, яка дозволяє встановити приналежність об'єкта певному класу, роду, виду, тобто певної множини однорідних об'єктів. Під однорідними розуміють об'єкти, які за всіх відмінностей мають один й той само перелік ознак групових властивостей (наприклад, сокири одного цільового призначення, однієї форми, розміру та ін.).

Встановлення групової приналежності об'єкта до певної групи здійснюється на основі вивчення ознак об'єкта та співставлення їх з ознаками інших об'єктів цього ж класу (групи). Встановленням групової приналежності доводиться обмежитись в тих випадках, коли в слідах не відображено ознаки, спроможні індивідуалізувати об'єкт. Так, за слідами транспортного засобу може бути встановлено модель автомобіля, що залишив сліди¹.

Аналогічним є процес групофікації невідомих речовин, які не мають усталеної зовнішньої форми (сипких, рідких та газоподібних), коли властивості невідомої речовини порівнюються з властивостями речовини відомого виду, роду, класу або групи. На підставі схожості властивостей речовин, що порівнюються, робиться висновок про віднесення їх до конкретної класифікаційної групи. Наприклад, виявлений у злочинця невідомий порошок є гексахлораном і відноситься до класу отруйних речовин.

Таким чином, в основі процедури групофікації – встановлення групової належності – лежить той самий метод порівняння ознак і властивостей об'єкта з його матеріальними відображеннями на іншому об'єкті – носії відображення. При цьому процес дослідження закінчується встановленням не тотожності, а групової належності. Тому за аналогією з відомими поняттями «ідентифікація» та «класифікація», сутністю яких є порівняння, процес встановлення групової належності доцільно називати групофікацією.

Об'єктами групофікації можуть бути: а) індивідуально визначені предмети; б) предмети-речовини (сипучі, рідкі, газоподібні), наділені лише властивостями – внутрішніми якостями, достатніми для віднесення речовин до однієї групи, виду, роду, класу. У процесі групофікації як перші, так і другі є носіями ознак, властивостей цілого і називаються відображувальними об'єктами.

---

¹ *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учеб. для вузов / *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. А., Россинская Е. Р.* ; под ред. проф. *Р. С. Белкина* – М., 2001. – С. 93.

Відображувальний об'єкт у процесі групофікації – це те, що було розділено, розчленовано (зруйновано) на частини внаслідок події злочину і зараз не існує, а лише уявляється як суб'єктивний образ існуючого раніше цілого.

Криміналістична ідентифікація та групофікація мають єдину мету дослідження – встановлення тотожності або групової належності. Якщо частини розчленованого цілого зберегли конформність кордонів (країв) на розчленованих об'єктах, то дослідження, як правило, завершується висновком про тотожність розчленованого цілого.

Наприклад, уламок фарного скла, виявлений на місці події, та осколки скла, що залишилися у фарі автомашини, до розчленування становили одне ціле. Якщо ж розчленовані об'єкти, що порівнюються, не зберегли конформності кордонів (лінії розчленування), то встановлюють схожість властивостей, достатніх лише для класифікаційного висновку – уламок фарного скла, виявлений на місці події, та осколки фарного скла у фарі є однорідними за фізико-хімічними властивостями.

При групофікації речовин порівнянню піддаються конкретні маси та об'єми речовин, які не мають зовнішніх усталених ознак форми. Встановлені схожі властивості дозволяють сформулювати сукупність, достатню лише для висновку про належність речовин до одного класу, роду, виду або скільки завгодно малої групи. Але це завжди будуть дві порції речовини, які раніше (імовірно) складали одне ціле.

Отже, відображувані об'єкти у процесі групофікації завжди є частинами відображуваного, яке існувало в минулому, до моменту розділення його у зв'язку з подією злочину. Тому відображуваний об'єкт у криміналістиці іноді називають загальним джерелом походження.

Групофікація як стадія ідентифікації. Подальший розвиток теорії встановлення групової належності дав змогу інтерпретувати її, з одного боку, як першу стадію ідентифікації для пізнання загального в конкретному, а з іншого – як самостійний метод дослідження для віднесення об'єкта до класу, роду, виду або більш вузької групи.

Ідентифікація є стадійним процесом дослідження, який включає виділення загального в конкретному. Так, розпочинаючи порівняльне дослідження слідів пальців рук, перш за все їх об'єднують у групи за типом візерунку – дуги, петлі, завитки. Потім кожну групу поділяють на більш вузькі за об'ємом підгрупи за певною сукупністю ознак, а в одержаній підгрупі здійснюють ще поділ, і так доти, доки не зв'яжуть її до двох об'єктів, ідентифіковане поле кожного з яких містить неповторну сукупність ознак. Таким чином, процес пізнання конкретного відбувається через відокремлення загального. Тому групофікація завжди є першою стадією ідентифікації об'єктів, щодо яких є вірогідність встановлення тотожності.

Після вчинення злочину можуть залишитися сліди, в яких не відобразилися ідентифікаційні ознаки об'єкта. Такі сліди непридатні для ідентифікації, але можуть використовуватися для вирішення інших завдань розслідування. Так, при

розслідуванні вбивства, поєднаного зі звалтуванням і вчиненого на лісовій галявині, слідчий при огляді місця події вилучив зразки рослин. Це ґрунтувалося на припущенні, що під час вчинення злочину і боротьби з жертвою на одязі та взутті злочинця могли залишитися частки рослин і, зокрема, їх насіння. Через деякий час було встановлено підозрюваного і вилучено його одяг. При огляді в складках одягу були виявлені часинки рослин (насіння). У зв'язку із цим призначалась судово-ботанічна експертиза, на дослідження якої були подані зразки рослин з місця події і насіння, виявлене в одязі підозрюваної особи. Після дослідження двох зразків насіння рослин експерт встановив їх однорідність, тобто їх належність до однієї групи. Це мало значення непрямого доказу того, що підозрюваний був (міг бути) на місці вчинення злочину¹.

Групофікація як самостійний метод дослідження застосовується для дослідження сипучих, рідких та газоподібних об'єктів, стосовно яких встановлення тотожності шляхом криміналістичної ідентифікації неможливе, оскільки ці об'єкти не мають усталеної зовнішньої форми.

Розглянемо це на прикладі. З комори вчинено крадіжку пшениці. У підозрюваного виявлено два мішки пшениці. Експерт, порівнюючи зразки пшениці з комори із зразками, вилученими у підозрюваного, встановив, що обидва зразки належать до одного й того ж сорту і виду, одного року врожаю, мають однакову схожість, засміченість і т.п. На підставі збіжних властивостей він дійшов висновку, що порівнювані зразки є однаковими та належать до сорту пшениці «Миронівська 808», тобто встановив клас (злакові), рід (пшениця) і вид («Миронівська 808»). Дослідження зразків зерна можна було б продовжити і встановити ще кілька властивостей, що збігаються, тобто досягнути більшої схожості, але не тотожності, оскільки пшениця, вилучена в підозрюваного, і зерно з комори після поділу на частини утворили два нових конкретних об'єкти, кожний з яких тотожний тільки сам собі².

Отже, встановлення групової належності сипучих, рідких і газоподібних об'єктів є процесом групофікації, самостійним окремим методом науки криміналістики.

Встановлення групової належності об'єктів, що мають усталену зовнішню форму, є процесом криміналістичної ідентифікації, який завершується її першою стадією. Така двоєдина інтерпретація групофікації вважається найбільш обґрунтованою і відповідає логіці пізнання взагалі.

4. Методика ідентифікації та групофікації

Ідентифікація та групофікація – це дослідницькі процеси, структура яких включає одні й ті ж само етапи: 1) огляд об'єктів; 2) роздільне дослідження;

¹ Криміналістика : підруч. / [В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Х., 2011. – С. 36.

² Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. – К., 2006. – С. 37-38.

3) експериментальне дослідження; 4) порівняльне дослідження; 5) оцінка результатів порівняння і формулювання висновків.

Огляд об'єктів – це дослідження з метою встановлення відповідності їх ознак і властивостей викладеному в постанові про призначення експертизи або в протоколі огляду місця події. В ході огляду подані об'єкти фотографують в упаковці та без неї.

Роздільне дослідження спрямовано на окреме дослідження ототожнюваного (ідентифікованого) і ототожнювального (ідентифікувального) об'єктів, їх роздільну фіксацію, виявлення, закріплення і встановлення сукупності ознак і якостей спочатку ототожнюваного об'єкта, що дозволяє індивідуалізувати його, а згодом – і характеру його відображення в ототожнювальних об'єктах. У процесі такого дослідження встановлюється механізм взаємодії та утворення ознак як на ототожнюваному, так і на ототожнювальних об'єктах, зокрема визначаються вид руху (фізичний, механічний, біологічний) і енергія слідоутворення (кінетична, теплова, магнітна, електрична).

Виявлені ознаки і властивості оцінюють, визначають їх усталеність, незалежність, ідентифікаційну значущість. Повнота виявлених ознак забезпечується дослідженням усього ідентифікаційного поля об'єкта. Для фіксації виявлених ознак їх фотографують великомасштабною, макрозйомкою або мікроскопічним методом кожний окремо, а сформовану сукупність – за можливості в цілому.

Експериментальне дослідження спрямовано на одержання ознак і властивостей ототожнюваного об'єкта у формах, що задовольняють процес порівняльного дослідження. Наприклад, сліди бойка та зачіпки викидача відтворюються при експериментальній стрільбі з ототожнюваної зброї. Для одержання деяких експериментальних слідів (наприклад, каналу ствола гладкоствольної зброї) сконструйовано спеціальні снаряди і пристосування, а для одержання слідів ковзання – пристрій «трасограф». Отже, у процесі експериментального дослідження одержують ознаки ототожнюваного об'єкта у зіставлених формах для порівняльного дослідження.

Сутність експериментального дослідження полягає не тільки в одержанні зіставлюваних зразків для порівняльного дослідження, а й у виявленні, фіксації та уявленні внутрішніх властивостей ідентифікованого об'єкта та їх відображень в ідентифікувальному. Особливо це необхідно при дослідженні сипких, рідких та газоподібних речовин, а також частин цілого, які втратили конформність лінії розчленування. У таких випадках використовують технічні засоби для застосування мікроскопічних, люмінесцентних, спектрографічних, хроматографічних та інших методів встановлення якісно-кількісного складу, усталеності властивостей, частоти зустрічання та кореляційної залежності. Порівняльне дослідження спрямовано на встановлення ступеня збігання ознак

ототожнюваного об'єкта, зафіксованих в ідентифікованих об'єктах. Порівняння здійснюється трьома способами: зіставленням, суміщенням і накладенням.

Зіставлення полягає у розташуванні порівнюваних об'єктів поряд так, щоб можна було одночасно спостерігати їх ознаки. Порівняння здійснюється безпосереднім зіставленням ознак ототожнюваного і ототожнювальних об'єктів або проектуванням порівнюваних ознак на один екран чи розміщення їх в одному полі мікроскопа.

Суміщення полягає у розміщенні порівнюваних об'єктів в одному полі так, щоб ознаки одного об'єкта становили продовження ознак іншого. Даний спосіб частіше за все застосовується для порівняння слідів ковзання, що є чередуванням борозенок і валиків. Суміщення можна здійснювати розрізанням зображень порівнюваних ознак по однакових лініях і поєднанням розрізаних частин за ознаками, що збігаються. З цією метою застосовують спеціальні прибори – порівняльні мікроскопи (МСК-1, МС-51).

Накладення полягає у розміщенні порівнюваних об'єктів так, щоб вони контактували один з одним і щоб їх можна було спостерігати в прохідному світлі («на просвіт»). Для цього загальне зображення об'єктів переносять на прозорий матеріал (скло, плівка) і, накладаючи один на одного, досліджують їх форму, розміри і розташування ознак у прохідному світлі. Таким чином встановлюють дописки і вставки на окремих документах, виконані через копіювальний папір в одну закладку. Для застосування накладення в експертній практиці сконструйовано спеціальний прилад оптичного накладення (ПОН).

Головною умовою об'єктивності ідентифікаційного дослідження і обґрунтованості висновків є порівнянність ознак і властивостей об'єктів за формою і станом. Тому згідно з методикою дослідження матеріал, що порівнюється, повинен відповідати таким вимогам:

– зразки мають бути одержані на однаковому або схожому копіювальному матеріалі ототожнюваного об'єкта;

– порівнювані об'єкти мають бути зафіксовані в одному масштабі, ракурсі та освітленні;

– вираженість ознак, що порівнюються, повинна мати однаковий рівень деталізації (мікроскопічний, макроскопічний, молекулярний, генний);

– ознаки, що збігаються, мають показувати однакові результати при різних способах і засобах порівняння.

Додержання наведених вимог до порівнюваних об'єктів забезпечує об'єктивність оцінки результатів порівняння і достовірність зроблених висновків.

Оцінка результатів порівняння і формування висновків – це логічна діяльність з метою співвіднесення результатів дослідження з походженням порівнюваних об'єктів, подією злочину, механізмом утворення відображень. Ознаки, що збігаються, оцінюють кожен окремо та в сукупності. Якість і кількість ознак, що збігаються, співвідносять з кількістю і кількістю таких, що

розрізняються, і пояснюють їх походження. Після цього сформовану сукупність оцінюють як неповторну, з'ясовують і пояснюють вплив на її індивідуальність ознак, що розрізняються, і доходять висновку про індивідуальність сукупності¹.

Таким чином, при визначенні збігу ознак або відмінності між ними формується внутрішнє переконання про неповторність комплексу ознак, які збігаються, а на його основі – висновок про тотожність, вид, рід, клас об'єкта в процесі криміналістичної ідентифікації. У разі групофікації висновок має форму схожості, однорідності або спільного джерела походження.

5. Криміналістична діагностика

У зміст розслідування злочинів входить встановлення певних об'єктів (людей, предметів, документів) та їх зв'язку з подією злочину. Для вирішення завдань цієї діяльності використовується метод криміналістичної діагностики.

Криміналістична діагностика – це вивчення виявлених слідів злочину з метою визначення їх ознак, властивостей і стану. У такий спосіб одержується важлива інформація про обставини злочину. Зокрема, визначаються особливості об'єкта, яким було залишено слід (людини, знаряддя злочину, автомобіля тощо) і який підлягає розшуку.

Багато пошуково-пізнавальних завдань у ході розслідування злочинів пов'язані з необхідністю встановлення станів різного роду об'єктів, виявлення суті, деталей і механізму яких-небудь (в основному криміналістичних) подій, явищ і процесів. Усі ці завдання – одного дослідницького напрямку, який можна поєднати поняттям «розпізнавання», що, у свою чергу, охоплюється широко відомим поняттям «діагностика» (від грецького *diagnostikos* – «здатний розпізнавати»).

Поняття «діагностика» спочатку пов'язувалося лише з медициною і розглядалося як розділ клінічної медицини і самостійне вчення про методи і принципи розпізнавання хвороб і постановки діагнозу. У філософії діагностика завжди розглядалася як особливий вид пізнавальної діяльності людини на основі використання такого методу, як розпізнавання. Постійний розвиток науки і техніки, інтеграція наукових знань, методів і наукових понять призвели до того, що діагностика не тільки набула статусу загально-методичного поняття, але і стала одним з провідних напрямів досліджень в природних і технічних науках з урахуванням специфіки кожного з них.

Цілком логічно діагностика стала елементом понятійного апарату і одним з фактичних напрямів дослідження й у криміналістиці. Багато пізнавальних завдань криміналістики, як вже наголошувалося, носять саме діагностичний характер. У зв'язку з цим у криміналістиці сформувався самостійний напрям дослідження – **криміналістична діагностика**, яку можна визначити як **науково розроблену систему завдань і методів розпізнавання і пояснення суті, властивостей,**

---

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. – К., 2006. – С. 38.

станів та інших особливостей об'єктів, явищ, процесів, пов'язаних зі злочинами з метою їх розкриття, розслідування і попередження.

При цьому не слід ототожнювати діагностичний напрям пізнання у криміналістиці з доказуванням у кримінальному провадженні. Останнє, перш за все, є практичною діяльністю, регламентованою законом. Результати ж діагностики, як й інших криміналістичних досліджень, є лише різновидом отриманих фактичних даних, необхідних для пізнавальних процесів доказування.

Все різноманіття **діагностичних завдань** криміналістичного пізнання можна пов'язати з виявленням, вивченням, розпізнаванням таких моментів: властивостей і станів матеріальних об'єктів та осіб, що вчинили злочин; властивостей і умов формування чинників обстановки події злочину (просторових, тимчасових, ситуаційних); механізму виникнення і протікання окремих етапів, процесів злочину та їх взаємодії. Розпізнаються при цьому властивості і стани осіб, які мають суто криміналістичне діагностичне значення. Зокрема, за слідами дії суб'єктів на місці вчинення злочину діагностується стать, вік, загальнопрофесійні уміння й навички, злочинний досвід, уміння поводитися зі зброєю, вибуховими речовинами та ін.

У криміналістичній діагностиці, як в одному з напрямів криміналістичного пізнання, для вирішення зазначених завдань використовується цілий комплекс методів (порівняння, аналогія, моделювання, експеримент, екстраполяція).

Криміналістична діагностика тісно пов'язана з криміналістичною ідентифікацією та встановленням групової належності (групофікацією). Ці напрями в пізнавальному криміналістичному процесі здійснюються за допомогою комплексу методів, деколи вони переплітаються, один передує іншому і навпаки. Також багато спільного в їх теоретичних основах, зокрема в системі класифікації досліджуваних об'єктів. Так, у теорії криміналістичної діагностики об'єкти поділяються на ті, що **діагностують**, та ті, що **діагностуються**.

Об'єктом діагностування може бути не тільки окремий слід, але й сукупності предметів і слідів, які утворюють обстановку, що залишилася після вчинення злочину. Таким чином встановлюються ситуативні умови події злочину, які дозволяють вирішити низку завдань, зокрема визначити: спосіб і послідовність дій злочинця; використані ним знаряддя; його особисті риси; наявність причинно-наслідкових зв'язків між певними діями і процесами тощо.

Діагностичний метод пізнання використовується при проведенні таких слідчих дій, як огляд місця події (досліджується обстановка та окремі її елементи, окремі сліди), допит (діагностуються психофізіологічні якості особи та її поведінка), обшук (досліджується обстановка місця обшуку з урахуванням ознак і властивостей розшукуваного об'єкта) та інших. Діагностика застосовується і при проведенні експертиз для встановлення ознак, властивостей і стану досліджуваного об'єкта або об'єкта, яким було залишено слід.

Інформація, одержана в результаті діагностичного дослідження об'єкта і зафіксована у процесуальних документах – протоколах слідчих дій (додатках до них) і висновках експертів, є доказом у кримінальній справі. Вона дозволяє не тільки отримати певні фактичні дані, але й простежити та оцінити дії слідчого (органу дізнання) на певних етапах процедури доказування, дії експерта в процесі проведення експертного дослідження. Тим самим забезпечується достовірність зібраних у кримінальній справі доказів¹.

Зазначене не вичерпує перелік можливих слідчих, судових і експертних діагностичних завдань. Разом з тим це свідчить про широкі можливості діагностичного методу пізнання в процесі розкриття та розслідування злочинів.

Питання для самоконтролю:

1. Поняття та загальна характеристика методів криміналістики.
2. Поняття, об'єкти і види криміналістичної ідентифікації.
3. Групофікація як окремий метод науки криміналістики.
4. Методика ідентифікації і групофікації.
5. Поняття криміналістичної діагностики.

---

¹ Криміналістика : підруч. / [В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Х., 2011. – С. 29.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА

Лекція 3

Концептуальні положення криміналістичної техніки

План

1. Поняття, система, завдання криміналістичної техніки і загальна характеристика її галузей.
2. Правові засади і принципи використання техніко-криміналістичних засобів і методів.
3. Класифікація засобів і методів криміналістичної техніки.
4. Сучасні комплекти техніко-криміналістичних засобів.

Література:

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Белкин Р. С.* Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с.
3. *Васильев А. Н.* Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 144 с.
4. *Вольнский В. А.* Криминалистическая техника: наука-техника – общество-человек / В. А. Вольнский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 311 с.
5. *Гончаренко В. И.* Научно-технические средства в следственной практике / В. И. Гончаренко. – К. : Вища шк., 1984. – 149 с.
6. *Коваленко В. В.* Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій : монографія / В. В. Коваленко. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. – 248 с.
7. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
8. Криміналістика : навч. посібник / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта, 2005. – Ч. 1: Криміналістична техніка. – 320 с.
9. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

1. Поняття, система, завдання криміналістичної техніки і загальна характеристика її галузей

Криміналістична техніка – це система наукових положень та заснованих на них технічних (у широкому розумінні) засобів, прийомів та методик роботи з

доказами і здійснення інших заходів розкриття та попередження злочинів. Під час розробки свої спеціальних засобів та методів криміналістична техніка використовує досягнення природничих та технічних наук.

Становлення та розвиток криміналістичної техніки відбувалися на базі практичного застосування даних природничих та технічних наук у розкритті злочинів. На початку технічні засоби, що використовувалися при розкритті злочинів, не були систематизовані, застосовувалися від випадку до випадку і не являли собою систему наукових положень та рекомендацій, що утворювали галузь наукового знання – криміналістичну техніку.

З часом наука та техніка під час їх розвитку та розширення меж наукових досліджень стали все більш активно використовуватися при виявленні, фіксації та дослідженні матеріальних слідів злочину; розшукова та слідча практика поставила перед наукою задачу створення спеціальних методів та засобів, призначених для виявлення і дослідження криміналістичних об'єктів. Так стали зароджуватися традиційні галузі криміналістичної техніки, які збереглися в криміналістиці до цього часу та отримали у період науково-технічної революції подальший розвиток.

Слід зазначити і те, що на етапі становлення криміналістики у поняття «криміналістична техніка» вчені-криміналісти вмещували весь зміст криміналістичної науки. Тобто поряд із питаннями використання технічних засобів і прийомів під час розслідування злочинів вони розглядали і прийоми, які носять тактичний характер. Подальший розвиток криміналістики призводить до чіткого розмежування між технічними і тактичними прийомами. З часом криміналістична техніка формується в самостійний розділ криміналістичної науки, який визначався як «сукупність науково-технічних прийомів і засобів, застосовуваних під час розслідування злочинів для виявлення, фіксації, вилучення, збереження та дослідження різноманітних судових доказів».

При розгляді тих або інших аспектів практичної діяльності термін «криміналістична техніка» здавна вживається й у більш вузькому змісті – як сукупність реально існуючих приладів, технічних устроїв і пристосувань, застосовуваних у повсякденній практиці боротьби зі злочинністю.

Таким чином, термін «криміналістична техніка» є узагальненим поняттям, яким охоплюється, з одного боку, власне існуючий на озброєнні правоохоронних органів арсенал техніко-криміналістичних засобів і методів, застосовуваних з метою більш ефективної боротьби зі злочинністю, а з іншого – один із розділів криміналістичної науки – системи теоретичних положень, які характеризують ці засоби та їх застосування на практиці.

Розглянемо докладніше кожен із наведених аспектів даного поняття.

У широкому розумінні криміналістична техніка – це самостійний розділ науки криміналістики, який об'єднує в собі систему науково обґрунтованих теоретичних положень (окремих криміналістичних теорій, концепцій) і

розроблюваних на їх основі спеціальних технічних засобів, прийомів і методик, призначених для ефективного виявлення, фіксації, дослідження і використання доказової інформації з метою розкриття, розслідування та попередження злочинів.

Для ефективної реалізації науково-технічних засобів необхідно враховувати вимоги щодо їх застосування (принципи): законності; етичності; науковості; безпеки; цілісності об'єктів, що вилучаються; ефективності. Використання криміналістичної техніки є припустимим, якщо при цьому не порушуються законні права й інтереси громадян, моральні та етичні норми. Засоби і методи криміналістики повинні мати наукову основу, бути науково обґрунтованими, базуватися на вивчених об'єктивних закономірностях, а тому не можливим є використання в доведенні устроїв і приладів, заснованих на невстановлених наукою явищах.

Сьогодні система криміналістичної техніки складається з таких основних галузей:

- 1) судова фотографія та відеозапис;
- 2) габітологія;
- 3) судова балістика;
- 4) криміналістичне дослідження письма;
- 5) техніко-криміналістичне дослідження документів;
- 6) криміналістична реєстрація.

В основу системи криміналістичної техніки покладено предметний принцип, що відбиває особливості кожної галузі, тісно взаємопов'язані між собою та з іншими розділами криміналістики: теорією криміналістичної ідентифікації і діагностики; криміналістичною тактикою; методикою розслідування окремих видів злочинів. Так, наприклад, тактичні прийоми створюють передумови найбільш ефективного застосування засобів і методів криміналістичної техніки. На її розвитку позначається удосконалення організаційних і тактичних основ досудового розслідування. І навпаки – поява нових технічних засобів в арсеналі криміналістичної техніки впливає на тактику провадження слідчих дій, що у свою чергу веде до удосконалення методик розслідування окремих видів злочинів.

Головним завданням криміналістичної техніки як розділу криміналістики є наукове забезпечення та сприяння швидкому і повному розслідуванню злочинів, викриттю винуватих і запобіганню всім злочинним проявам.

З огляду на головне завдання можна сформулювати низку *спеціальних завдань*, а саме:

- подальше вивчення об'єктивних закономірностей, пов'язаних із механізмом злочину, утворенням різноманітних слідів і причин їх взаємодії;
- удосконалення існуючих засобів і методів збирання, дослідження, оцінки і використання криміналістичної інформації;
- конструювання технічних засобів і методів, що забезпечують введення в процес доказування нових джерел криміналістичної інформації;
- розробка прийомів і технічних засобів попередження злочинів та ін.

Як розділ науки криміналістична техніка включає власне технічні засоби і техніко-криміналістичні методи (прийоми і методики). Останні являють собою систему операцій і правил роботи з технічними засобами, а також засоби розв'язання криміналістичних завдань (алгоритми дій).

У вузькому значенні під «криміналістичною технікою» розуміють реальну сукупність технічного обладнання, приладів, апаратури, інструментів та комплектів, які застосовуються для збирання та дослідження речових джерел доказів у ході розслідування і попередження злочинів. Якщо розслідування злочину є діяльністю уповноважених на це осіб, то засоби їх праці – це технічні засоби, а саме: прилади, інструменти, різне приладдя, матеріали тощо, тобто інструментарій, який дозволяє зробити працю менш рутинною та, що важливо, більш продуктивною.

Не випадково поняття «криміналістична техніка» іноді цілком ототожнюється з поняттям «науково-технічні засоби», хоча ці два поняття не є рівнозначними. Незважаючи на те, що можливості застосування різноманітних науково-технічних засобів у боротьбі зі злочинністю вивчає криміналістична техніка як розділ науки криміналістики, відносити всі ці засоби до криміналістичної техніки як галузі загальної техніки немає підстав. Поняття «криміналістична техніка» охоплює не всі технічні засоби і методи, використовувані у боротьбі зі злочинністю, а лише ті з них, що спеціально створені або пристосовані для розв'язання завдань, покладених на криміналістику. З огляду на цю обставину не можна обмежуватися вивченням чисто криміналістичної техніки. Необхідно знати й ті науково-технічні засоби і методи, що застосовуються в інших галузях науки і техніки та успішно можуть бути використані в боротьбі зі злочинністю. Велике значення для розвитку криміналістичної техніки має також широке використання вітчизняного і закордонного передового досвіду боротьби з карними проявами.

Криміналістична техніка використовує як загальнонаукові, так і спеціальні засоби і методи. Причому сучасні засоби і методи цього розділу базуються на новітніх досягненнях не тільки криміналістичної науки, але й неорганічної, органічної, фізичної та квантової хімії, загальної фізики, фізики твердого тіла, теплофізики, кристалографії, загальної та молекулярної біології, математики, інформатики і кібернетики, а також інших природних і технічних наук.

Сучасні технічні засоби і методи, що використовуються у криміналістиці, – це складні прилади і пристрої, багато з яких запозичені з різних природничих і технічних наук і використовуються без жодних переробок. Проте, використовуючи їх, криміналістична техніка не обмежується простим запозиченням методик інших наук. Про запозичення в готовому вигляді може йтися лише стосовно окремих технічних засобів (наприклад, фото-, відеоапаратури, мікроскопів, луп, вимірвальних приладів, усіяких установок та ін.). Щодо методів їхнього

застосування у специфічних умовах розслідування злочинів, то такі методи розробляються самою криміналістикою відповідно до її завдань і об'єктів.

Рівень сучасної криміналістичної техніки дозволяє аналізувати сліди запаху та виявляти тайники з наркотиками і вибуховими речовинами. Складна криміналістична техніка та створені методики дослідження звукових слідів дають можливість вирішувати питання розшуку злочинців за їх голосом (фонограмою) і навіть виконувати, здавалося б, фантастичні за своєю складністю завдання, а саме за спеціальною методикою відшукувати сховані об'єкти (трупі, предмети) за фонограмою усної мови допитуваної особи.

Основними формами використання криміналістичної техніки є:

- використання технічних засобів та методів слідчими при проведенні окремих слідчих дій;
- застосування технічних засобів та методів оперативними працівниками при проведенні оперативно-розшукових заходів;
- використання технічних засобів та методів спеціалістами, які беруть участь у проведенні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;
- застосування криміналістичної техніки експертами під час проведення експертиз та спеціальних досліджень;
- використання криміналістичної техніки при судовому розгляді проваджень.

Отже, розв'язання завдань, властивих криміналістиці, у ряді випадків потребує розробки спеціальних технічних засобів, пристосувань, комплектації готових технічних засобів. При цьому діяльність криміналістів щодо конструювання приладів підпорядкована все тій само меті – розробці ефективних методів, які враховують особливості об'єктів і завдань криміналістики. Проте необхідність у цьому виникає лише за відсутності аналогічних технічних засобів у фундаментальних і прикладних галузях. Тому впровадженню в практику нових природно-наукових методів і технічних засобів завжди передують тривалий експериментальний період їхньої апробації на криміналістичних об'єктах і розробки криміналістичних методик застосування.

2. Правові засади і принципи використання техніко-криміналістичних засобів і методів

Правомірне, засноване на нормах права використання техніко-криміналістичних засобів та прийомів боротьби зі злочинністю слугує забезпеченню законності в Україні.

Засоби і методи криміналістичної техніки під час розслідування злочинів можуть застосовуватися у процесуальних (слідчі дії, експертиза) та непроцесуальних (наприклад, попереднє дослідження) формах. У першому випадку факт і умови застосування повинні бути відображені в процесуальному документі: протоколі слідчої дії (огляду, обшуку та ін.) чи висновку експерта. В

іншому випадку отримані результати не матимуть доказової сили. Результати попереднього дослідження або інших непроцесуальних форм застосування методів і засобів криміналістичної техніки (так само як і умови їх застосування) не фіксуються в процесуальних документах і служать частіше за все для визначення напрямків подальшого розслідування, побудови слідчих версій і т. ін. У необхідних випадках результати непроцесуальних форм застосування науково-технічних методів і засобів (наприклад, у ході оперативно-розшукових заходів) можуть бути введені в кримінальний процес, якщо в супровідному документі будуть відображені присутні особи, час, місце застосування засобів. Проте фактичні дані, зафіксовані в матеріалах звуко-, відеозапису при здійсненні оперативно-розшукових заходів, можуть бути використані в доказуванні згідно з кримінально-процесуальним законом лише після їхньої перевірки. Така перевірка може бути здійснена при проведенні слідчих дій: допитів, експертиз та ін.

Таким чином, сьогодні технічні засоби використовуються у боротьбі зі злочинністю для: фіксації слідчих дій, пошуку і попереднього дослідження речових джерел інформації слідчим, судом; виконання судових експертиз у державних експертних установах і приватними експертами; для проведення профілактичної роботи. Проте криміналістична техніка застосовується не лише для виявлення та фіксації слідів злочину. Криміналісти розробляють спеціальні засоби і прийоми отримання доказової інформації з матеріальних джерел. Вміння на місці події «читати» сліди («німих свідків») злочину – одна з важливих якостей сучасного слідчого.

Будь-яке застосування на практиці методів і засобів криміналістичної техніки має задовольняти певним **принципам** кримінального процесу і вимогам конкретних норм Кримінального процесуального кодексу України. Все це наповнює криміналістичну техніку (як розділ криміналістики) своїм самостійним юридичним змістом, відмінним від природно-технічних галузей знань.

Зокрема, існують загальні принципи, що діють у кримінально-процесуальному праві України та поширюються також на криміналістичну техніку, і принципи, що стосуються застосування технічних засобів і методів у кримінальному судочинстві. До числа перших належать: дотримання законності, гуманність і демократизм права, невідворотність покарання та інші. До других – правомірність використання технічних засобів і методів, їхня наукова обґрунтованість, застосування цих засобів і методів уповноваженими на те особами, дотримання прав особистості, безпека, ефективність, зберігання досліджуваного об'єкта, економічність.

Розглянемо більш докладніше другу групу принципів.

Насамперед, головним принципом, спрямованим на зміцнення законності, є **правомірність** застосування засобів криміналістичної техніки, тобто наявність в законі необхідних правових підстав. Проте чинний КПК України не дає вичерпного переліку засобів і методів криміналістичної техніки, застосовуваних у

процесі розслідування злочинів і судового розгляду. Та це і неможливо як у силу широти цього переліку, так і постійного розвитку криміналістичної техніки, а також неспинного зростання кола об'єктів, які можуть набути значення речових доказів у справі.

Загальні правові підстави застосування науково-технічних засобів впливають із вимог ст. 2 КПК України, в якій визначено завдання кримінального провадження. Хоча в цій нормі і не вказується безпосередньо на науково-технічні засоби, які можуть бути використані у процесі розслідування, вирішення поставлених в них завдань потребує застосування в боротьбі зі злочинністю всіх доступних засобів і методів, у тому числі і науково-технічних.

Поряд із регламентацією загального порядку застосування методів і засобів криміналістичної техніки при провадженні слідчих дій законодавець інколи передбачає можливість застосування конкретних науково-технічних методів фіксації або жорстко встановленого їхнього переліку. Так, ряд статей КПК України (27, 42, 56, 100, 102, 105, 136, 223, 224, 228, 231, 232, 236, 237, 239-241, 246, 252, 254, 256, 263-266, 269, 270, 273, 336, 356, 359, 518) прямо передбачають можливість застосування науково-технічних засобів і методів (фотозйомка, звуко- та відеозапис, креслення). Проте це аж ніяк не означає, що законні підстави для використання інших технічних засобів відсутні. Застосовуючи нові науково-технічні методи і засоби, щодо яких немає прямої вказівки в чинному КПК, але вони рекомендовані криміналістикою, слідчому, експертові, судді варто керуватися не стільки прямими вказівками закону про дозвіл використання конкретного науково-технічного засобу або методу, скільки тим, чи задовольняє його використання цілям і принципам правосуддя, загальним вимогам чинного закону. Інакше кажучи, застосування засобів і методів криміналістичної техніки буде тоді правомірним, коли воно або прямо передбачено законом, або рекомендовано ним, або не суперечить йому за своєю сутністю.

Використання криміналістичної техніки доцільно відображати в протоколі за такою схемою: де, коли, у зв'язку з чим, стосовно яких об'єктів, ким, для чого і що застосовано, що і як саме виявлено або отримано в результаті застосування технічних засобів. У протоколі обов'язково зазначається, що перед застосуванням технічних засобів про це були сповіщені особи, які беруть участь у проведенні слідчої дії.

Існують певні вимоги, що забезпечують доказове значення результатів застосування науково-технічних засобів. Так, при оформленні матеріалів, отриманих у результаті застосування криміналістичної техніки, необхідно:

- 1) показати зв'язок між виявленими технічними засобами фактами та проведеною слідчою дією;
- 2) засвідчити додатки підписами учасників слідчої дії;
- 3) забезпечити додаткам технічні засоби захисту від фальсифікації об'єктів;

4) забезпечити додаткам до протоколу стислі пояснювальні написи¹.

Щодо науково-технічних методів і засобів, які застосовуються в оперативно-розшуковій діяльності з попередження і розкриття злочинів, то використання цих засобів регламентується відомчими нормативними актами. Правовою підставою такої регламентації є ст. 8 Закону України від 18 лютого 1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність» і ст. 15 Закону України від 30 червня 1993 р. «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». При цьому, з урахуванням вимог ст. 84 КПК, що докази по кримінальному провадженню встановлюються «...фактичними даними, отриманими у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню», результати негласного застосування техніко-криміналістичних засобів в ході проведення негласних слідчих дій можуть бути використані в доказуванні.

Застосування науково-технічних засобів має бути не лише правомірним, але і *науково обґрунтованим*, тобто гарантувати *достовірність, точність, надійність і відтворюваність* одержуваних результатів. Для цього будь-який новий метод, технічний засіб, у тому числі спеціальні матеріали і речовини, а також методики їх застосування повинні попередньо пройти апробацію на практиці і бути рекомендовані з боку компетентних органів до використання в кримінальному процесі, експертній і оперативно-розшуковій практиці. При цьому рекомендуватися повинні лише ті з них, застосування яких в умовах експерименту дало гарні результати.

Із загальних принципів права впливає принцип *безпеки використання* науково-технічних засобів у боротьбі зі злочинністю. Наприклад, ті технічні засоби і прийоми, які є науково обґрунтованими і успішно використовуються у наукових цілях, не можуть бути застосовані для розв'язання завдань, покладених на правосуддя, якщо вони ставлять під погрозу життя і здоров'я громадян або можуть спричинити знищення матеріальних цінностей. З огляду на це розробляються правила техніки безпеки під час їхнього використання, котрі передбачають вимоги до помешкання, захисних засобів, кваліфікації працюючих.

Крім того, використання науково-технічних засобів має задовольняти моральним й етичним нормам і не порушувати законних прав та інтересів громадян, принижувати їх честь і гідність, перешкоджати здійсненню ними своїх процесуальних прав у ході досудового слідства та розгляду справи в суді. Саме тому в кримінальному процесі є неприпустимим застосування методів і засобів з метою фізичного насилля, погрози, шантажу тощо задля «витягування» зізнання.

Специфіка розслідування кримінального правопорушення, вимога швидкості розкриття злочинів визначають і такий принцип застосування науково-

---

¹ Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авт.: Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К., 2001. – С. 63-64.

технічних засобів, як принцип *ефективності*. Він означає, що в боротьбі зі злочинністю можуть бути застосовані лише ті науково-технічні засоби, за допомогою яких удається досить швидко одержати об'єктивну і повну інформацію, необхідну для встановлення істини у кримінальному провадженні.

Істотну роль у процесі застосування науково-технічних засобів відіграє також принцип *економічності*. Якщо встановлення певних фактів з їхньою допомогою пов'язано з великими матеріальними витратами і є можливість ці факти встановити іншим шляхом, то від застосування науково-технічних засобів слід відмовитися. У тому випадку, якщо ті самі дані можна одержати за допомогою різноманітних науково-технічних засобів, доцільно використовувати ті з них, застосування яких пов'язано з найменшими витратами коштів, сил і часу.

Не менш важливу роль відіграє принцип використання науково-технічних засобів лише *суб'єктами, уповноваженими на те законом*. Суб'єктами (особами) застосування криміналістичної техніки в процесі розкриття і розслідування злочинів є не будь-які учасники процесу, а лише уповноважені на це особи: *слідчі* (при провадженні слідчих дій), *спеціалісти* – працівники експертних установ (при провадженні слідчих дій або оперативно-розшукових заходів, експертиз і попередніх досліджень, причому як у кримінальному, так і в цивільному, арбітражному процесі, а також в адміністративному провадженні), *оперативні працівники* (при проведенні оперативно-розшукових заходів). При цьому застосування цих засобів не повинно виходити за рамки компетенції даних осіб. Реалізація цього принципу зобов'язує досконало знати і правильно застосовувати техніко-криміналістичні засоби і методи, виявляючи при цьому об'єктивність, всебічність і повноту як важливі вимоги КПК України.

Зрештою, застосовуючи науково-технічні засоби, слід завжди піклуватися про *зберігання досліджуваного об'єкта*, тому що його зміна або знищення може негативно позначитися на розслідуванні кримінального правопорушення. Єдиним суб'єктом, що може (лише певних умов) застосовувати науково-технічні засоби, що спричиняють псування або знищення досліджуваного об'єкта, є експерт. Інші учасники процесу можуть використовувати лише ті засоби і методи, що не спричиняють зміни його зовнішнього вигляду, а тим більше знищення.

Дотримання розглянутих принципів при застосуванні науково-технічних засобів має не лише теоретичне, але і велике практичне значення. Керуючись ними, можна визначити, чи підходить конкретний технічний засіб або методика для розв'язання завдань, покладених на правоохоронні органи. З урахуванням зазначених принципів (вимог, умов) розробляються і застосовуються науково-технічні методи і непроцесуальні форми. Так, утворювані у криміналістичній реєстрації інформаційно-пошукові системи мають бути настільки ж науково обґрунтованими й надійними, як і в судовій експертизі. Навіть при розробці методів виготовлення композиційного портрета за показаннями потерпілих, очевидців, що використовується в оперативній практиці для розшуку злочинця,

зусилля криміналістів спрямовані на те, щоб по можливості об'єктивізувати процес і результати цих методів. Наприклад, упровадження комп'ютерів з електронною програмою «фоторобот» забезпечило велику ефективність виготовлення композиційних портретів розшукуваних осіб.

3. Класифікація засобів і методів криміналістичної техніки

Як вже зазначалося, на озброєння правоохоронних органів безупинно надходять усе нові і нові науково-технічні засоби. Щоб знати, які з них і в яких випадках найкраще використовувати, які дані можливо одержати завдяки застосуванню конкретних техніко-криміналістичних засобів, ці засоби необхідно якимось чином систематизувати. У спеціальній літературі зустрічаються найрізноманітніші ознаки як підстави для такої систематизації. Так, розрізняють техніку прокурора, криміналіста, працівника ДАІ тощо. В літературі запропоновано й інші класифікації технічних засобів, що використовуються у правоохоронній діяльності, наприклад за цільовим призначенням, видом наукового пізнання. За галуззю наукового знання технічні засоби поділяють на загальні та спеціальні.

Загальні технічні засоби – це засоби, запозичені з інших галузей науки, побутової техніки без будь-яких змін та вдосконалень, наприклад транспортні засоби, різні інструменти, фототехніка, звуко- та відеотехніка, рентгенотехніка. Це технічні засоби загального призначення, їх не слід відносити до криміналістичних засобів, оскільки вони призначені для інших видів діяльності.

Спеціальні засоби криміналістичної техніки – це предмети, пристрої, які є інструментами криміналістичної діяльності щодо збирання, дослідження та використання доказової інформації. Це спеціальні прилади та пристрої, призначені для виявлення, фіксації і дослідження слідів злочину, вилучення з них доказової інформації, наприклад йодна трубка, порівняльний криміналістичний мікроскоп тощо¹.

Іншою підставою класифікації методів і засобів криміналістичної техніки називають галузі наукових знань, закономірності яких лежать в основі застосовуваних методів і засобів (наприклад, фізичні, хімічні, біологічні та ін.).

Залежно від того, застосовуються прилади чи будь-які інші технічні засоби, чи дослідження провадиться лише за допомогою органів почуттів, розрізняють інструментальні й органолептичні методи.

Крім того криміналістичну техніку класифікують за суб'єктом її застосування на: техніку слідчого, експерта (спеціаліста-криміналіста), оперативного уповноваженого карного розшуку, працівника ДАІ, дільничного інспектора (шерифа), прокурора-криміналіста тощо. З огляду на це техніка комплектується у вигляді спеціальних валіз, портфелів, сумок, наборів і навіть пересувних криміналістичних лабораторій (ПКЛ).

---

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. – К., 2006. – С. 56.

Найпоширенішою є класифікація техніко-криміналістичних методів і засобів за їх цільовим призначенням, згідно з якою вони поділяються на:

1) *техніко-криміналістичні засоби і методи виявлення, фіксації та вилучення доказів, які застосовуються під час провадження слідчих дій* (засоби освітлення; оптичні прилади; засоби виявлення слідів шкірних візерунків; засоби для виготовлення зліпків; пошукові засоби; засоби виміру; фото-, кіно-, відеоапаратура; інструменти і допоміжні засоби; пакувальні засоби і т. ін.);

2) *криміналістичні засоби і методи дослідження доказів* (фотографічні, мікроскопічні методи дослідження доказів, молекулярна спектроскопія, спектральний люмінесцентний аналіз, металографічний і рентгеноструктурний аналіз, хроматографія та ін.).

Звичайно, ця класифікація має більш практичне значення, бо дозволяє практичним працівникам правильно оцінити цільове призначення, власні параметри, послідовність і повноту використання технічних засобів і методів, характер і якість одержуваної інформації тощо.

Погоджуючись з наведеними класифікаціями, водночас зазначимо, що ознака, покладена в основу класифікації техніко-криміналістичних засобів і методів, має бути більш істотною. При визначенні предмета криміналістичної техніки і виділенні його суттєвих ознак слід виходити із того, що саме методи, які розроблюються на основі теоретичних положень криміналістичної техніки з урахуванням специфіки її завдань і об'єктів, наповняють самостійним змістом цей розділ науки криміналістики. Невипадково чинний КПК України регламентує не технічні засоби, а саме процес їхнього застосування. Зрештою, у практичній діяльності визначальна роль також належить методу, оскільки тільки правильне застосування технічного засобу може забезпечити достовірність необхідних результатів.

Методи збирання криміналістичної інформації за допомогою науково-технічних засобів можна поділити на:

– методи «польової» криміналістики, тобто такі, що використовуються слідчим для виявлення, фіксації та попереднього дослідження матеріальних джерел інформації;

– методи «лабораторної» криміналістики, які використовуються експертами у процесі провадження судових експертиз та попередніх досліджень за завданням органу досудового розслідування, прокурора чи суду.

До **методів «польової» криміналістики** належать: *описування* (словесне, графічне, кодове); *фотозйомка* (панорамна, стереоскопічна, вимірювальна, масштабна, пізнавальна, репродукційна, макро-, мікрозйомка); *звукозапис*; *відеозапис* (панорамування, наїзд, від'їзд, сповільнена та прискорена зйомка); методи *копіювання* та *моделювання* матеріальних слідів. Головними вимогами до цих методів є точність, повнота і всебічність закріплення всіх істотних

властивостей виявлених фактів, а також забезпечення можливості їх подальшого дослідження, перевірки й об'єктивної оцінки.

Методи «лабораторної» криміналістики – це фізичні, хімічні, біологічні, математичні, кібернетичні дослідження тощо, котрі застосовуються, як правило, під час стаціонарних лабораторних експертних досліджень (наприклад, спектральний аналіз, хроматографія, електронна мікроскопія, рентгенографія та ін.). Методи експертних досліджень речових доказів нерідко називають згідно з видом або засобом енергії, що використовується: фотографічні, мікроскопічні, кольороподільні, вимірювальні, люмінесцентні, спектральні, рентгенографічні, атомно-адсорбційні, електронно-графічні, скануючі й тональні. Останні використовуються при дослідженні об'єктів на молекулярному та атомному рівнях.

Мікроскопічні методи дослідження відрізняються від органолептичних використанням засобів, які розширюють сприйняття людини (зокрема, вдосконалюють зорові сприйняття). При цьому застосовуються оптичні та електронні мікроскопи. Перші мають роздільність до двох тисяч, а другі – більше мільйона, що дозволяє бачити навіть окремі атоми. Об'єктами дослідження виступають мікрочастки, які людське око розрізнити не в змозі – структура поперечних зрізів лакофарбового покриття, склад і структура металу, рослинні волокна, частки ґрунту, біологічні об'єкти від людини або тварини. Результати мікроскопічного дослідження відображаються на фотознімках, адже мікроскопи безпосередньо сполучаються з фото-, відеокамерами і вимірювальними засобами.

Вимірювальні методи використовують як найпростіші (лінійка, рулетка, мікрометри, штангенциркулі, кутомірні пристрої тощо), так і складні прилади (теодоліти, вимірювальні мікроскопи, хроматографи, спектрографи, спектрометри тощо). Сучасне технічне обладнання для якісно-кількісного дослідження речовини та її структури майже все забезпечене складними електронними пристроями, які дозволяють виводити на екран дисплея дані аналізів досліджуваного об'єкта. У «польовій» криміналістичній техніці останнім часом використовується вимірювальна стереофотограмметрична установка «SMK-120» для фотографування та накреслення планів дорожньо-транспортних подій.

Ультрафіолетові промені (УФП) є невидимими для людського ока та розташовані в електромагнітному спектрі за фіолетовими променями. УФП поділяються на довгохвильові, середньохвильові та короткохвильові. Основна властивість УФП – викликати люмінесценцію, у зв'язку з чим вони є засобом люмінесцентного аналізу. УФП дозволяють відновлювати витравлені, заміті тексти в документах, на тканинах та інших об'єктах, диференціювати сипкі речовини (ґрунт, барвники), паливно-мастильні матеріали, біологічні об'єкти (насіння та ін.), плями крові, сперми, слини, сечі тощо.

Інфрачервоні промені (ІЧП) в електромагнітному спектрі розташовані за червоними. Вони мають проникаючу здібність і спричиняють інфрачервону люмінесценцію. За допомогою ІЧП можна прочитати тексти, закриті тонким

шаром дерева, паперу, фарбником, прозорим для ІЧП. Фотозйомка в ІЧП дозволяє одержати чіткі знімки об'єктів у тумані, повітряному серпанку, фотографувати в темряві (прилади «С-230», ЕОП та ін.). Методом інфрачервоної люмінесценції відновлюють пожовклі тексти, видалені підчисткою, диференціюють фарбники, які звичайним зором визначити неможливо.

Рентгенівські промені (РП) в електромагнітному спектрі, з одного боку, відносяться до УФП, а з другого – до гамма-променів. РП мають здатність проникнення через об'єкти органічного та біологічного походження й у зв'язку з цим використовуються для пошуку тайників у стінах, виявлення схованок зброї, вибухових пристроїв у валізах, поштових відправленнях, контейнерах, в аеропортах при огляді багажу (за допомогою спеціально виготовлених пристроїв, установок). У ході криміналістичної експертизи з використанням РП можна визначити механізм замка, спосіб спорядження та вид снаряду в патроні, розкрити структуру паперу (наприклад, грошової купюри) тощо. Криміналістичні методи, в яких використовується РП, називають рентгенівськими, рентгенографічними.

Спектральний або адсорбційний аналізи – це методи дослідження елементного складу речовини. При спектральному аналізі досліджуються спектри випромінювання, а при абсорбційному – спектри поглинання. За допомогою зазначених методів можуть бути досліджені різноманітні речовини з метою визначення їх кількісних характеристик на рівні групової належності (пластмаси, паливно-мастильні, клейкі речовини, барвники, різноманітні рідини – отрути, кров, слина, сеча, боєприпаси, наркотичні речовини і т. ін.). Зокрема, завдяки спектральному аналізу можна встановити вид наркотику, район його вирощування, район добування золота та ін., тобто вирішити проблему джерела походження конкретної речовини (наприклад, чи з цього саме шматка свинцю виготовлено шріт). Слід підкреслити, що за джерелом збудження спектроскопічні методи можуть ділитися на ультрафіолетові, інфрачервоні та рентгенівські. На базі останніх виконується рентгеноструктурний аналіз.

Люмінесцентний аналіз – сучасний високочутливий метод, який дозволяє вирішувати багато питань у судових експертизах. При дослідженні використовується властивість об'єктів матеріального світу люмінесцювати при опроміненні УФ-, ІЧ-, РП-променями та іншими частинами електромагнітного спектра. Наприклад, при опроміненні синім кольором об'єкт люмінесцює у жовто-зеленій частині спектра. Джерелами збудження люмінесценції є, головним чином, ультрафіолетові, інфрачервоні, рентгенівські промені. Люмінесцентний метод можна віднести як до експертного, так і до «польового» дослідження. Слідчий за допомогою освітлювачів «Таран», УП-1, УФО-1 має змогу дослідити документи та встановити сліди травлення, перевірити грошові купюри, визначивши підроблені.

Методи дослідження речових доказів, де джерелами збудження є радіаційні, називають *радіоактивними, ізотопними*. Радіоактивні випромінювання мають

високу проникаючу здатність, що дозволяє просвітити товсті шари металу, камінної кладки. У криміналістиці використовуються установки з ізотопом кобальту-60, стронцію-90 для дослідження металевих і біологічних об'єктів. Радіоактивні ізотопи використовуються для нанесення поміток з метою пошуку об'єкта у випадках крадіжки. Застосовують радіоактивні мітки, суворо дотримуючись вимог інструкції техніки безпеки.

Кібернетичні методи – загальне визначення методів інформатики та обчислювальної техніки, які останнім часом набули широкого розповсюдження у криміналістичних дослідженнях та практиці розкриття злочинів. Зокрема, в правоохоронних органах створені банки інформації різного ступеня спільності (АВД-республіка, АВД-область та АВД-район). Збирання, обробка й зберігання інформації в банках здійснюються автоматичними способами, технічними засобами (ЕОМ) за спеціальними програмами. За допомогою таких програм на ЕОМ можна сконструювати портрет злочинця зі слів потерпілого, розрахувати дані судово-автотехнічної експертизи, провести порівняння зразків та автоматичне пізнання їх (наприклад, пошук злочинця за відбитками пальців з місця події тощо).

Засоби криміналістичної техніки – широке поняття, яким охоплюються будь-які технічні засоби, використовувані як знаряддя праці працівниками органів досудового розслідування злочинів. За галуззю наукового знання вони поділяються на загальні та спеціальні.

Загальні – це технічні засоби, запозичені з інших галузей науки і техніки, що застосовуються без будь-яких змін і вдосконалень. Наприклад, використання транспортних засобів, різних інструментів (слюсарних, столярних і т. ін.), засобів провідникового і радіозв'язку, фотокінотехніки, засобів відео- і звукозапису, голографії мікроскопічної техніки, рентгенотехніки, джерел ультрафіолетового та інфрачервоного випромінювання. Це – технічні засоби загального призначення, їх не можна віднести до криміналістичних засобів, тому що вони використовуються в різних науках. До спеціальних відносять засоби, що є інструментами пізнання для будь-якої одної галузі знання чи техніки.

Спеціальні технічні засоби в криміналістиці – це, як правило, спеціально розроблені прилади і пристосування, призначені для виявлення, фіксації і дослідження джерел криміналістичної інформації в доказах у кримінальних провадженнях і цивільних справах (наприклад, йодні трубки, магнітні пензлі, метричні лінійні масштаби-рулетки, прилади для композиції суб'єктивних портретів і т. ін.). До спеціальних засобів можна віднести і засоби загального призначення, в які внесені певні зміни, внаслідок чого вони набули нових функцій, що задовольняють вирішенню криміналістичних завдань. При цьому за окремими напрямками правоохоронної діяльності та суб'єктом її застосування криміналістичну техніку класифікують на засоби: слідчого, експерта (спеціаліста-криміналіста), прокурора-криміналіста, оперативного уповноваженого карного

розшуку чи відділу боротьби з економічними злочинами, дільничного інспектора міліції (шерифа), інспектора ДАІ та ін.

Залежно від виконуваних за їхньою допомогою функцій (завдань), науково-технічні засоби умовно поділяються на такі групи: науково-технічні засоби збирання (виявлення, фіксації, вилучення, консервації), дослідження криміналістичних об'єктів; організації роботи по боротьбі зі злочинністю; профілактики злочинів. Розглянемо кожну з цих груп окремо.

Технічні засоби збирання криміналістичних об'єктів. Процес збирання криміналістичних об'єктів включає їхнє виявлення, фіксацію і вилучення (консервацію). Розробка нових і вдосконалення для цілей виявлення вже існуючих технічних засобів і прийомів значною мірою залежать від властивостей і особливостей шуканих об'єктів. Такими об'єктами, зокрема, можуть бути сліди рук, різноманітні металеві предмети (зброя, вибухівка, дорогоцінні метали), заховані трупи або їх частини, плями біологічного походження і різноманітних хімічних речовин, мікрооб'єкти, запахові сліди і т. ін. Для виявлення цих об'єктів спеціально розробляються або запозичуються з інших галузей науки і техніки усілякі прилади, пристосування, інструменти і матеріали.

Так, для виявлення слідів рук застосовується дуже різноманітний арсенал техніко-криміналістичних засобів. Вибір необхідного засобу набагато залежить від виду сліду; особливостей слідосприймаючої поверхні та її площі; часу, що минув з моменту утворення сліду; умов, у яких відбувається пошук, і т. ін. Сліди рук на глянсових поверхнях виявляють при огляді у косопадаючому світлі, а якщо об'єкт є прозорим, то при огляді його на просвіток; у важкодоступних для огляду місцях використовуються освітлювач і спеціальна дзеркальна приставка. Оскільки пошук на місці події маловидимих слідів починається, як правило, з освітлення окремих ділянок площі, що оглядається, то у ролі додаткових засобів найчастіше застосовуються стаціонарні та переносні джерела освітлення побутового і спеціального призначення. Головним чином, це прилади і пристрої електричного і газорозрядного освітлення (лампи розжарення, газорозрядні люмінесцентні лампи), найважливішими частинами яких є розсіювач, відбивач і захисний екран, які впливають на напрямок, інтенсивність, хвильовий діапазон та інші характеристики світлового потоку. Всі вони поділяються на три види: 1) прилади розсіяного світла (звичайні лампи без арматури); 2) прилади спрямованого освітлення, комплекти яких мають арматуру – відбивачі (плоскі, кутові, сферичні, параболічні). Це софіти, прожектори, імпульсні лампи-спалахи, переносні електричні ліхтарі та ін.; 3) пристрої точкового освітлення, котрі дозволяють концентрувати світловий пучок. Вони використовуються для виявлення маловидимих і невидимих слідів, мікрочасток. Точкові джерела, наприклад ОІ-09, ОІ-19, є переносними пристроями і невід'ємною частиною мікроскопів. Поряд із сучасними засобами освітлення в практиці можуть використовуватися й найпростіші засоби освітлення: гасові лампи і ліхтарі, стеаринові та воскові свічки тощо.

До спеціальних джерел освітлення належать засоби, котрі за характером спектра випромінювання поділяються на ультрафіолетові та інфрачервоні. Джерела ультрафіолетового випромінювання – це пристрої з ртутними газорозрядними лампами (ПРК-7, ПУФ-5, УФО-4А, СВДШ-250, СВДШ-1000). Наприклад, «УК-1», «УФО-пошук», «ОЛД-41», «Таран», «Фотон» та інші ультрафіолетові освітлювачі спеціально виготовлені для криміналістичних досліджень і дозволяють виявити слабовидимі або невидимі сліди: біологічні (крові, сперми, слини, сечі, поту й інших виділень людини); спеціальних хімічних речовин (нафтопродуктів, клею та ін.). Під дією ультрафіолетових променів ці об'єкти або самі люмінесціюють, або суттєво відрізняються своїм відтінком від люмінесціуючої поверхні. Проте слід пам'ятати, що в затемненому помешканні дія ультрафіолету є більш ефективною і має бути короткочасною (не більш 5 сек.), оскільки він може викликати незворотні зміни об'єкта.

Джерелами інфрачервоних променів є звичайні лампи розжарювання, взяті в арматуру і споряджені спеціальними фільтрами, а також електронно-оптичні перетворювачі (ЕОП), котрі дозволяють виявити частки кіптяви, сажі, фарби, металу, сліди пострілу тощо.

Крім освітлення для пошуку слідів використовуються також *оптичні прилади*, тобто збільшувальні пристосування, котрі дозволяють не тільки розширити діапазон природних можливостей ока, але й побачити невидиме. Найпростішими оптичними засобами є лупи різної (від 2 до 10) кратності збільшення, призначення та конструкції – дактилоскопічні, вимірювальні, штативні, складні, текстильні та ін. Деякі з них виготовляються з вмонтованим у корпус джерелом світла, що надає можливість досліджувати сліди зі збільшенням і додатковим підсвічуванням водночас. А лупа моделі 4007-30х «Регула» надає можливість досліджувати документи і гроші в блакитній, зеленій, жовтій, червоній частинах видимого діапазону та в двох частинах інфрачервоного діапазону, спостерігати ефект ІЧ-люмінесценції.

Для виявлення невидимих і слабовидимих слідів рук (коли прийоми освітлення не дали позитивних результатів) використовують спеціальні технічні засоби, фізичні та хімічні методи. Фізичні методи пов'язані з використанням дрібнодисперсних *порошків* світлих і темних тонів, які мають різну природу, наприклад двоокис титану (білий), окис кобальту (чорний), графіт; окис міді, окис свинцю, окис цинку, металеві порошки – відновлене воднем залізо, карбонільне залізо, кольорові магнітні порошки «Малахіт», «Опал», «Рубін», «Сапфір», «Топаз» та інші, у тому числі ті, що люмінесціюють в УФ-променях.

Для пошуку і попереднього визначення крові старі універсальні комплекти містять гідроперит, реактив Воскобойнікова, котрий наноситься на край плями, схожої на кров, й у разі позитивної реакції дає синє фарбування. Сліди крові у важкодоступних місцях, великих помешканнях, підвалах, горищах виявляють обприскуванням підозрілих поверхонь люміналом, який викликає при влученні на

кров хемілюмінесценцію (короткочасне світіння). Помешкання при цьому затемнюється. Будучи високочутливим, люмінал застосовується для пошуку старих, замитих, видалених у будь-який інший спосіб невидимих слідів крові.

Для виявлення тайників, похованих трупів, наркотиків, кольорових металів і коштовностей широко використовуються *засоби пошукової криміналістичної техніки*. Насамперед, це портативні металошукачі з автономним електропостачанням, магнітні підіймачі, щуп-спиця для обстеження м'яких предметів, збірні щупи для обстеження щільного ґрунту і нещільних середовищ – сипучих і рідких (останній оснащений різними насадками для взяття проб ґрунту з глибини до 1 м). Для виявлення металевих об'єктів у різноманітних середовищах використовуються індукційні армійського зразку металошукачі типу «ІМП», «МПП», або спеціально виготовлені для криміналістичних цілей металошукачі типу «Гама», «Бета», «Ірис», «Іскра» та інші, котрі диференціюють чорні і кольорові метали. Більшою ефективністю відрізняються «Блесна», «Кедр», МО-1, котрі розрізняють чорні і кольорові метали в діелектричних ємностях і схованках.

Для виявлення та підняття об'єктів із феромагнітними властивостями із тайників, водоймищ, трави, снігу та інших сипучих, напіврідких і рідких середовищ використовуються магнітні шукачі-підіймачі (МП-1, МП-1М, МП-2, МП-3). Залежно від їхньої конструкції можна витягти металевий об'єкт масою від 10 до 100 кг.

У разі необхідності пошуку схованок (пустот) у ґрунті, у бетонних і цегельних стінах, в яких злочинці ховають об'єкти, а так само виявлення металевих і неметалевих предметів, які знаходяться у схованках, можуть бути використані прилади, засновані на звуковій локації, ультразвукових і надвисокочастотних коливаннях (радіохвилях), на основі ємнісного методу (змінюється ємність датчика за рахунок неоднорідностей досліджуваного середовища) та методу акустичної голографії. Найбільш універсальним пошуковим приладом є криміналістичний томограф, прибор «Регула» («Лоза») та ін. Велику допомогу для просвічування цегельних і залізобетонних перепон надають портативні рентгенівські установки типу УРПУ-90-1, 7Л2, «Жасмин», «Світлана», радіоізотопні відбивні товстоміри, але вони відсутні навіть у такому універсальному комплекті, як пересувна криміналістична лабораторія (ПКЛ).

При розслідуванні вбивств велику допомогу надають прилади виявлення трупів і їхніх частин, закопаних у землю. Такі прилади можуть бути двох видів: *газові аналізатори*, засновані на уловлюванні газів (головним чином сірководню), які виділяються при гнитті білкових речовин, а також *електрощупи*, які дозволяють вимірювати електроопір ґрунту в місці знаходження трупа. Як трупошукач застосовується прилад «Пошук-1», який реагує на наявність у ґрунті сірководню, що надходить в індикаторну камеру через порожнистий щуп, загнаний у землю. При цьому, якщо повітря, усмоктане із ґрунту і пропущене в індикаторну камеру, містить сірководень, то на індикаторній стрічці з тканини,

просоченій спеціальним реактивом (оцетокислим свинцем), з'являється темна пляма внаслідок реакції оцетокислого свинцю з сірководнем. Проте дана реакція не є специфічною, оскільки виділення сірководню відбувається не лише при гнитті трупа, але і будь-якої іншої білкової речовини. Хибною газових аналізаторів є також неможливість їхнього застосування за умов низьких температур і дуже вологого ґрунту. З огляду на це більш ефективним є використання спеціального *електрощупу*, дія якого заснована на реєстрації та вимірі ступеня електропровідності ґрунту на окремих ділянках (у місці розташування трупа він значно зростає). Це пояснюється тим, що при розкладанні білкових речовин ґрунт просочується газоподібними і рідкими речовинами, що призводить до підвищення електропровідності ґрунту в цьому місці, а так само до збільшення сили току, котрий фіксується стрілкою мікроамперметра.

Мікрооб'єкти (мікрочастинки, мікросліди), як правило, відшукуються за допомогою різноманітних оптичних приладів (луп з підсвічуванням, мікроскопів, ультрафіолетових освітлювачів, ЕОПів), препарувальних голки, пінцетів, які містяться в спеціальному наборі для пошуку мікрооб'єктів «Молекула». Хоча деякі з них знаходять за допомогою інших засобів. Наприклад, тирсу з феромагнітних сплавів вдається виявити за допомогою невеличкого постійного магніту. Існують методи, які завдяки колірній реакції дозволяють установити мікроскопічні кількості речовини, яку не вдається виявити за допомогою наявних технічних засобів. Так, для пошуку слідів міді та її сплавів використовується спеціальний реактивний папір, який під впливом мікрочастинок міді фарбується в синьо-фіолетовий колір. Завдяки цьому вдається, наприклад, диференціювати вогнепальні ушкодження, залишені оболончастою кулею, та ушкодження, залишені іншими предметами.

Маркування виробів (головним чином частин автотранспортних засобів) перевіряється з використанням набору дзеркал на довгих штангах із підсвічуванням, ультразвукових дефектоскопів і товстомірів, датчиків, які фіксують зміну магнітної проникності металу в місці перебування номера. Виявленню попереднього номера сприяє також хімічне травлення поверхні виробів.

При розслідуванні злочинів часто виникає потреба у виявленні інших предметів, явищ або процесів. Для цього успішно використовуються різноманітні технічні засоби. Так, при розслідуванні злочинів, пов'язаних з аваріями, пожежами і вибухами, для забезпечення безпеки під час огляду, обшуку, експерименту застосовуються електровимірювальні прилади (*тестери, вимірювальні кліщі, індикатори виявлення напруги току*), дозиметри, газоаналізатори, пірометри, спеціальні сита для просіювання пожежного сміття. Дефекти в металоконструкціях виявляють за допомогою різноманітних дефектоскопів і переносних рентгенівських дифрактометрів. Теплові сліди на місці події встановлюються за допомогою інфрачервоних інтроскопів і тепловізорів. Завдяки тому, що на екрані тепловізора наочно видна картина розподілу теплових

полів, удається визначити, наприклад, місце знаходження людини, яка сховалася; маршрут її пересування, предмети, яких вона торкалася, тощо.

Існують спеціальні прилади для пошуку вибухових речовин, наркотиків. Так останнім часом приділяється увага науково-технічному оснащенню слідчо-оперативних груп з розслідування кримінальних вибухів. Створено спеціальні *прилади для пошуку вибухових речовин*. До числа такого оснащення повинні бути включені: відеокамера з відеоплеєром (монітором), портативний ПК, портативна радіостанція СВЧ-діапазону, прилад для виявлення й експрес-аналізу вибухових речовин (наприклад, «Ехо-М»), комплект для виявлення осколків вибухового пристрою, торба мінера-підричника, засоби індивідуального захисту, спецодяг, рятувальні пристосування та ін.

Набір для експрес-аналізу наркотиків «Політест» дозволяє визначати 11 видів наркотиків, а набір «Нарко-2» призначено для тестування одурманюючих і наркотичних засобів у польових умовах (проби тестуються в порошкоподібному вигляді).

Для вилучення та консервації запахових (одорологічних) слідів і будь-яких інших газоподібних речовин необхідними засобами є так звані *адсорбенти* – пористі матеріали (фланелева тканина, байка, фільтрувальний папір, активована вугільна тканина та ін.), які добре адсорбують газоподібні запахові речовини під час контакту з поверхнею – носієм запаху, *алюмінієва фольга* для покриття адсорбенту під час контакту з запахоносієм, а також *герметичні скляні чи поліетиленові ємності* для консервації адсорбенту з вилученим запахом або виявлених на місці події предметів, загублених злочинцем. У тих випадках, коли відібрання проб повітря контактним способом неможливо (наприклад, при забрудненні повітряного басейну, із місць аварій, вибухів), застосовуються *медичні чи ветеринарні шприци*, за допомогою яких газоподібні запахові речовини перекачуються в скляні ємності.

Науково-технічні засоби фіксації призначені якомога точно, об'єктивно і наочно закріпити, запам'ятати факти, події, матеріальні сліди злочину та інші об'єкти, необхідні для встановлення істини у кримінальному провадженні. При цьому, як зазначалося раніше, на практиці застосовуються такі методи фіксації: *описування* (словесне, графічне, кодове); *фотозйомка*, *звукозапис*, *відеозапис*, а також *копіювання та моделювання* матеріальних слідів.

Для фіксації як самого місця події (або іншої слідчої дії), так і виявлених слідів й інших речових доказів насамперед мають бути застосовані звуко-, відеозапис або фотографування. З цією метою використовуються портативні диктофони, відеокамери, фотоапарати, масштабна лінійка.

Ідеальна інформація може успішно фіксуватися і зберігатися за допомогою технічних засобів *звуко- та відеозапису* – диктофонів, магнітофонів і відеокамер, які знаходяться на озброєнні правоохоронних органів.

Із засобів фіксації, заснованих на моделюванні, найбільш поширеним є виготовлення масштабних планів, схем, креслень або малюнків, а також тривимірних моделей – копій об'ємних слідів за допомогою різноманітних речовин. Їхнє використання неможливо без застосування сучасних приладів, апаратів, інструментів і матеріалів. Так, для складання масштабного плану і візування віддалених об'єктів, поряд із бланками протоколів слідчих дій, планів (у тому числі міліметровим папером), використовуються такі вимірювальні прилади і пристосування, як *штангенциркуль*, *рулетка* (зі сталевією чи м'якою стрічкою), *транспортир*, *циркуль-вимірювач*, *візирна лінійка*, *планишет із компасом*, а також *каталог кольорів*.

Процеси фіксації криміналістичних об'єктів за часом можуть збігатися з їх вилученням. Так, наприклад, виявлені за допомогою порошку сліди пальців одночасно фіксуються плівкою і вилучаються на дактилоскопічну плівку. Таким чином, техніко-криміналістичні засоби можуть виконувати подвійну функцію. Наприклад, магнітний шукач-підіймач допомагає виявити металевий предмет і вилучити його, тому розподіл техніко-криміналістичних засобів на засоби виявлення, фіксації і вилучення є певною мірою умовним.

Науково-технічні засоби вилучення (консервації) криміналістичних об'єктів. У процесі розслідування злочинів часто виникає необхідність вилучення найрізноманітніших об'єктів, які перебувають у різному агрегатному стані: твердому, напівтвердому, рідкому, газоподібному. Відповідно до характеру об'єкта, що вилучається, різняться і засоби вилучення твердих об'єктів, сипучих, рідких і газоподібних речовин, макро- і мікрооб'єктів. Найпростіший набір інструментів, необхідних для вилучення та упакування твердих об'єктів, інших речових доказів, є в кожній слідчій, оперативній або експертній валізі і, як правило, містить ножиці, складаний ніж, скальпель, пінцет, комбіновані плоскогубці (пасатижі), бокорізи, ножівку, викрутки, стамески, молоток, діамантовий склоріз та ін.

Іноді для вилучення застосовуються складні технічні засоби, наприклад апарати кисневого і плазмового різання металу. Для вилучення сипучих речовин (зерна, муки, зразків ґрунту) використовуються як наявні в тій або іншій галузі науки і техніки прилади, так і спеціально сконструйовані засоби. Зразки зерна, наприклад, беруться комірними, мішечними або вагонними щупами; зразки вугільної пилюки – спеціально виготовленими пристосуваннями, наявними в слідчому гірничотехнічному ранці. Рідкі речовини вилучаються також спеціальними приладами й інструментами. Наприклад, для вилучення зразків крові застосовується медична апаратура (голка Франка, пастерівські піпетки, пробірки). Зразки вибухонебезпечних і агресивних рідин вилучаються за допомогою відповідної хімічної апаратури.

Для вилучення слідів пальців рук і босих ніг, виявлених за допомогою порошоків або утворених пилом, застосовуються *спеціальні дактилоскопічні плівки*

з прозорим захисним прошарком. Сліди взуття, транспортних засобів вилучають на *чорний або білий відфіксований фотопанір*, емульсійний прошарок якого попередньо розмочується у воді. З цією метою можна скористатися і *листом гуми*, контактуюча поверхня якого попередньо обробляється наждаком.

Мікрооб'єкти, як й інші сліди, переважно вилучаються разом з об'єктом-носієм, і зазначенням у протоколі слідчої дії, на схемах і фотознімках місця події конкретних ділянок, де знаходився об'єкт-носієв мікрооб'єктів, оскільки згодом це може мати вирішальне значення, наприклад, при установленні факту контактної взаємодії. Для вилучення мікрооб'єктів застосовуються *плівки з хімічно липким неактивним покриттям, мікропилесоси*. Окремі мікрооб'єкти (фрагменти волосся, ворсинки, волокна та ін.) вилучають за допомогою *пінцетів, наелектризованих ебонітових або скляних паличок*.

Виникнення і розвиток криміналістичної одорології призвело до розробки засобів вилучення і збереження повітря з молекулами запаху. Перший із способів вилучення таких слідів полягає в тім, що в декількох сантиметрах від об'єкта, запах якого потрібно вилучити, поміщається шприц, яким втягується і перекачується повітря в судину, що герметично закривається. У другому випадку запаховий слід забирається безпосередньо ємністю (поліетиленовою флягою, скляною банкою), в якій він і зберігається надалі. Третій спосіб дещо складніший і пов'язаний з адсорбцією запахового сліду на нейтральний носій. Зокрема, на поверхню об'єкта, з якого вилучається запах, на 30 хвилин накладається фланелева тканина розмірами 10x15 см (або інший адсорбент, наприклад стерильна марлева серветка, активована вугільна тканина «АВТ»), яка прикривається побутовою алюмінієвою фольгою. Потім адсорбент поміщається в чисту скляну банку з металевою чи скляною кришкою, котра герметично закривається. Зразки повітря із шахт беруть за допомогою приладів, наявних у розпорядженні пилевентиляційної та інших служб шахти. Зразки повітря можуть братися і над певною територією з метою визначення ступеня концентрації шкідливих для людини речовин. Для вилучення таких зразків запрошують відповідних спеціалістів із наявною в них технікою. Для забору мікрочасток використовуються вібровсотуючі устрої, спеціальні набори технічних засобів, розроблені криміналістами. Наприклад, для ефективної роботи зі слідами запаху сконструйовано одорологічну валізу, яка містить спеціальний комплект технічних засобів для роботи з запаховими слідами.

Науково-технічні засоби дослідження криміналістичних об'єктів. Багато з технічних засобів, що застосовуються для збирання доказів, використовуються і під час експертних досліджень. Але в останньому випадку для пізнання нових сторін, властивостей і якостей об'єкта (або явища) з метою більш глибокого проникнення в його сутність провадиться судова експертиза із застосуванням більш складних спеціальних методів і засобів. При цьому на вибір методу дослідження і відповідних засобів впливають характер досліджуваного об'єкта,

мета дослідження, процесуальне становище суб'єкта, що досліджує докази. Кожний учасник процесу здійснює дослідження в межах своєї компетенції і лише тими методами і засобами, які не суперечать закону. Про різноманіття приладів, інструментів, пристосувань і матеріалів, використовуваних із цією метою, свідчить перелік основних методів дослідження криміналістичних об'єктів. Це мікроскопія, дослідження в невидимих частинах спектра, емісійний, адсорбційний і люмінесцентний аналізи, маспектроскопія, радіоактиваційний аналіз, електрографія, електронний парамагнітний резонанс, газова хроматографія, метод багатократного порушення повного внутрішнього відбитка. Крім того, існують і такі методи дослідження, як дифузно-копіювальний, електрофотографічний, метод посилення контрастів, кольороподільна зйомка та ін.

Залежно від конкретних завдань, розв'язуваних за допомогою науково-технічних засобів, їх можна поділити на такі, що: застосовуються для аналізу певних сторін сутності досліджуваного об'єкта; полегшують порівняльне дослідження декількох об'єктів; полегшують оцінку даних, отриманих при провадженні дослідження. Науково-технічні засоби, застосовувані для аналізу певних сторін сутності досліджуваного об'єкта, дозволяють виявити властиві йому якості та властивості, що мають значення для розслідування злочину, визначити його якісні характеристики.

Науково-дослідні й експертно-криміналістичні центри УМВС, ГУМВС і УМВСТ мають базові лабораторії, в яких сконцентрована експертна техніка для дактилоскопічних, трасологічних, автотехнічних, балістичних, вибухово-технічних, біологічних досліджень, техніко-криміналістичного дослідження документів, рукописних текстів, холодної зброї, матеріалів і речових виробів, харчових продуктів, зовнішнього вигляду, рис обличчя. Напрямок діяльності лабораторій обумовлює специфіку технічного обладнання і методи дослідження. Разом з тим загальні методи дослідження, а отже і технічні засоби їх реалізації, залишаються однаковими для багатьох профільних лабораторій. У зв'язку з цим експертну техніку можна класифікувати у такий спосіб: фотографічна, освітлювальна; оптична; мікроскопічна; вимірювальна; акустична; відтворення зображення за допомогою джерел УФ, ІЧ та рентгенівських променів; засоби фізико-хімічних досліджень, мікрооб'єктів і запаху; засоби спектрального аналізу; засоби автоматизації та комп'ютеризації.

Насамперед, експертні установи оснащені більш складною стаціонарною *фотоапаратурою*: МРКА, «Белорусь», УРУ, «Уларус», ФМН-2 та ін. Більшість із них є універсальними установками, призначеними для виконання цілого комплексу фотографічних робіт. Так, багатоцільова фотографічна установка МРКА дає можливість робити такі види зйомок: репродукційну, макро- і мікрозйомки, люмінесценцію, виготовлення діапозитивів. При цьому можуть бути використані різні режими освітлення: а) світло, яке відбивається або проходить скрізь перепону; б) безтіньове освітлення; в) косоппадаючі промені; г) зйомка в темному полі і різних

діапазонах довжини хвиль електромагнітного спектра: ультрафіолетовому, видимому, інфрачервоному. Наявність вакуумного столика дає можливість фотографувати зім'яті, пожелоблені речові докази-документи. Зйомка може провадитися за допомогою двох змінних камер формату 2,4x3,5 см і 6x9 см.

В експертній роботі широко застосовуються *світлофільтри* різних типів і видів, важливе місце серед яких належить спеціальному набору – «Каталогу кольорового скла». Світлофільтри, як правило, застосовуються для компенсації неправильної кольоропередачі під час фотозйомки, для візуального дослідження кольорових відтінків, для дослідження в УФ- і ІЧ-променях і т. ін.

Невід'ємним знаряддям праці експерта є *мікроскопи*, які поділяються на оптичні та електронні. Оптичні мікроскопи мають межі збільшення до 2000 разів, а електронні – до декількох мільйонів, що дозволяє бачити окремі атоми. За видами дослідження оптичні мікроскопи поділяють на шкільні ШМ-1, біологічні (робочі, спрощені, дослідницькі, люмінесцентні, ультрафіолетові, металографічні, поляризаційні, стереоскопічні, вимірювальні, проєкційні тощо). У простих мікроскопах фіксація отриманого зображення виконується фотоапаратами за допомогою спеціальних мікрофотонасадок МФН-1, МФН-2, МФН-5 та інших пристроїв. Крім того, у процесі експертних досліджень широко використовуються мікроскопи, які полегшують порівняльне дослідження декількох об'єктів, дозволяючи наочно і швидко порівняти їх за якісними і кількісними характеристиками. До них належать стереоскопічні МБС-1, порівняльні мікроскопи МСК-1, МІС-10, МС-51, а також прилад оптичного накладення (ПОН), системи, що полегшують порівняння візерунків папілярних ліній та ін. Сьогодні на озброєнні експертно-криміналістичних установ є порівняльні мікроскопи, оснащені телекамерами і керовані персональними комп'ютерами, які дозволяють одержувати комбіноване зображення порівнюваних об'єктів на телеекрані (телевізійна мікроскопія), досліджувати об'єкти в поляризованому світлі, зі світлофільтрами, в інфрачервоних або ультрафіолетових променях. Вони надають можливість електронним шляхом змінювати масштаб, контрастність і яскравість зображення.

Вимірювальна техніка експертних лабораторій дещо відрізняється від засобів вимірювання слідчого. Ці прилади дозволяють проводити вимірювання фізичних тіл у будь-якому агрегатному стані. Так, для складних і точних вимірювань твердих тіл використовується великий інструментальний мікроскоп (ВІМ-1) та інші моделі, для виявлення і вимірювання газоподібних об'єктів – газові аналізатори, наприклад трубка Мохова-Шинкаренка, пристрій «Джміль», детектор «РД-1», «Експрес-тест Ф-2» та інші. Для вимірювання порожнин використовують кронциркулі, нутроміри, калібретри, шаблони; температур – термометри, термомпари, пірометри тощо; ступеня поглинання променів при різноманітних методах дослідження доказів – фотометри; мікрооб'єктів – будь-який мікроскоп з окуляром-мікрометром.

Засоби освітлення. Крім люмінесцентних ламп і ламп розжарення в лабораторіях широко застосовуються джерела ультрафіолетового, рентгенівського, інфрачервоного і лазерного випромінювання. Для ультрафіолетового освітлення використовують переносні освітлювачі типу ОЛД-41, «Фотон», «УК-1», саморобні конструкції на базі ламп УФО-4А, а також стаціонарне джерело «Таран», ОІ-17 для спостереження люмінесценції через мікроскоп. Для саморобних потужних джерел УФП використовують спеціальні лампи ПРК або СВДШ різних потужностей. Джерелом інфрачервоних променів є будь-яке нагріте тіло, тому всі джерела видимого світла – ліхтарі, софіти, прожектори, джерела точкового світла ОІ-09, ОІ-19, ОІ-21 дозволяють вести дослідження в ІЧ-променях, якщо попередньо джерело буде екрановане інфрачервоним фільтром.

Засоби відтворення зображення. Відтворення досліджуваного об'єкта, його ознак і результатів дослідження є найважливішою стадією. Зараз отримати зображення можна різноманітними методами, використовуючи майже кожен ділянку електромагнітного спектра – від космічних променів до радіохвиль. Зображення можна отримати за допомогою механічної енергії, наприклад звукової хвилі. В медицині використовують ультразвукові прилади для отримання зображення внутрішньої будови живих об'єктів, а в криміналістиці – для відтворення текстів, залитих барвниками. Якщо зображення отримують внаслідок використання електричних процесів переносу зарядів статичної електрики, електронних потоків, то таку зйомку називають електрографією. Отже, нині процедура відтворення зображення зводиться до освітлення об'єкта джерелом електромагнітного випромінювання, отримання на виході приймача відображеного сигналу і перетворення його у форму, що дозволяє фіксувати його на світлочутливому або магнітному носії.

У криміналістичних лабораторіях використовуються технічні засоби дослідження в невидимих променях спектра – прилади і пристрої, що досліджують речові джерела в ультрафіолетовій і рентгенівській ділянках спектра. До засобів ультрафіолетової техніки належать мікроскопи МЛ-1, МЛ-2, спеціальний пристрій «Таран», портативні джерела ОЛД-41, УФП «УК-1», «Фотон» та ін. Для дослідження в ІЧ-променях застосовують лампи розжарення, електронно-оптичні перетворювачі (ЕОП), прилади нічного бачення С-230, С-270, НН-12, НСПУ.

Для здійснення елементного (фізико-хімічного) аналізу об'єктів – речових доказів використовуються спеціальні рентгенівські спектрометри. Вони успішно застосовуються при дослідженні виробів із металів і сплавів, зольних решток цінних паперів і документів, часток ґрунту, лакофарбових покриттів, будівельних матеріалів, хімічних волокон, фармацевтичних препаратів, отрут, наркотиків.

Акустична техніка у фоноскопичних лабораторіях компонується у вигляді автоматизованого робочого місця експерта (АРМЕ), яке містить пристрої візуалізації фонограми, персональний комп'ютер, спектроаналізатор, синтезатор мови.

Отримана за допомогою техніки інформація може бути загальнодоступною (наприклад, застосовуючи електронно-оптичний перетворювач інфрачервоних променів (ЕОП), вдається прочитати залитий чорнилами текст) або мати зашифрований вигляд, що потребує спеціальних знань (спектрограми). Залежно від цього легко визначити, які прилади може застосувати слідчий при провадженні слідчих дій, а які має використовувати експерт під час експертного дослідження.

У лабораторних дослідженнях усе ширше використовуються *засоби комп'ютеризації та автоматизації*, котрі дозволяють досягти більш високого ступеня вивченості якоїсь системи. Особливий інтерес викликає застосування кібернетичних засобів і методів у ситуаціях, коли за допомогою традиційних методів не можна або важко вивчити певну систему. Йдеться, наприклад, про криміналістичне дослідження документів, почерку та інших об'єктів.

Засоби комп'ютеризації й автоматизації дозволяють автоматизувати провадження багатьох видів експертних досліджень, зокрема таких, як портретна ідентифікація особи за фотознімками, автотехнічна експертиза наїздів на пішоходів, судово-балістичні дослідження, ідентифікація особи за усним мовленням тощо.

Комп'ютерна техніка почала застосовуватися експертними установами з середини ХХ ст. і серйозно вплинула на працю експерта, звільнивши його від рутинної роботи, насамперед від оброблення кількісних показників приладів під час вимірювання властивостей і ознак об'єктів, дозволивши формувати індивідуальні і галузеві банки даних, довідкової інформації, методик дослідження щодо конкретного виду об'єкта. Зрештою, розробка програмних засобів дозволила звернутися до автоматичного формування висновків експерта у процесі дослідження. Нові програми дають можливість обчислювати випадкові помилки і надавати експертові інформацію для прийняття оціночних рішень.

Таким чином, експерт має право використовувати засоби і методи будь-яких галузей науки і техніки, тому дати будь-яку вичерпну класифікацію експертної техніки практично неможливо і немає потреби. Відтак, згадана техніка є загальною для більшості експертних досліджень.

Науково-технічні засоби, використовувані для організації боротьби зі злочинністю, застосовуються для розв'язання трьох головних завдань: організації і координації дій правоохоронних органів у процесі розкриття і розслідування злочинів; організації праці працівників органів досудового розслідування злочинів у процесі розслідування злочину; накопичення та видачі інформації щодо вчинених злочинів, осіб, які їх учинили, слідів та інших об'єктів, вилучених із місць учинення злочинів, викрадених речей і т. ін.

Так, ст. 215 КПК України покладає на органи досудового розслідування злочинів здійснювати дізнання у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання в порядку, передбаченому цим Кодексом. Оскільки слідча та оперативно-розшукова, як і всяка діяльність, передбачає вплив на пізнавальний об'єкт, то засобами цієї діяльності є технічні засоби, що використовуються працівниками органів досудового розслідування злочинів. При цьому їх називають по-різному: оперативною технікою, спеціальною технікою, спеціальними засобами, розуміючи при цьому їх однакову сутність. Проте ці поняття мають різне тлумачення.

Оперативна техніка – поняття умовне і підкреслює дві головні обставини: по-перше, ця техніка застосовується під час оперативно-розшукової діяльності, тому і називається оперативною; по-друге, її застосування здійснюється, головним чином, негласно після внесення інформації про вчинення правопорушення до Єдиного реєстру досудового розслідування (ЄРДР).

Разом з тим оперативна техніка як сукупність знарядь праці майже не відрізняється від засобів криміналістичної техніки. В обох випадках – це побутова техніка, інструменти із різних галузей знання і для всіляких спеціальностей, вимірвальна, фотографічна, звуко-, відеозаписуюча техніка, однакова як для слідчого, так і оперуповноваженого. Тому наївно було б вважати, що, наприклад, плоскогубці, склоріз, лупа і лінійка є предметами оперативної або криміналістичної техніки. Вони використовуються і слідчим, і прокурором, але від цього не стають криміналістичними або оперативними. Зрештою, це стосується й матеріалів і речовин, що використовуються для виявлення та копіювання слідів. Очевидно, головна відмінність криміналістичної техніки від оперативної полягає не в якісній характеристиці технічного засобу (проте, безумовно, враховується), а у процесуальному і методичному аспектах використання цієї техніки.

Криміналістична техніка застосовується під час процесуальних слідчих дій, а її результати, разом із протоколами слідчих дій, є джерелами доказів. Безперечно, вона може використовуватися поза слідчих дій, наприклад для профілактичної роботи, однак тоді її результати не породжують доказів.

Оперативна техніка використовується головним чином під час оперативно-розшукової діяльності, котра здійснюється за ініціативою органу досудового розслідування для виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили. Оперативний характер збирання інформації в цьому випадку є джерелом доказів, вона служить лише основою для висунування версій і вибору найбільш ефективних прийомів проведення слідчих дій. Застосування оперативної техніки на стадії досудового слідства здійснюється органом досудового розслідування на вимогу слідчого і за безпосереднім наглядом прокурора. При цьому отримані матеріали можуть бути використані в доказуванні.

Спеціальна техніка як різновид технічних засобів оперативно-розшукової діяльності становить собою систему приладів, пристроїв, матеріалів і речовин, які використовуються для збирання інформації негласними методами. Такі технічні пристрої, як правило, мають незначні розміри, замасковані під звичні предмети обстановки, особистої гігієни, одягу, знаряддя праці. Це автоматичні пристрої, що працюють у автономному режимі або керуються дистанційно. Така техніка виготовляється спеціально з конкретною метою – для виявлення і документування злочинних подій, осіб тощо. Наприклад, операції негласного звукозапису, отримання відбитків пальців рук, нанесення міток (позначок) на предмети, документи, гроші, одяг підозрюваного, створення спеціальних умов для обов'язкового залишення злочинцем своїх слідів і багато іншого, що потребує не тільки оперативної підготовки, але й технічної. Тому спеціальні технічні пристрої, як правило, є унікальними і вивчаються в курсах спеціальних дисциплін.

Разом з тим окремі екземпляри спеціальної техніки є цілком стандартними і навіть можуть бути предметами загальної криміналістичної техніки, наприклад кишенькові диктофони, галстукові мікрофони, радіомікрофони, які після поміщення у відповідні маскуючі об'єкти стають засобами спеціальної техніки.

Спеціальні засоби – це, власне, засоби фізичного впливу, передбачені ст. 14 Закону України «Про міліцію», а саме наручники, гумові кийки, слезоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для відчинення приміщень та примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби, засоби зв'язку, вогнепальна зброя, а також використання службових собак.

Для успішної організації і координації роботи правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю вкрай необхідно, щоб вони безупинно і своєчасно одержували потрібну інформацію. Розв'язання цього завдання забезпечується широким застосуванням технічних засобів концентрації та обробки криміналістичної інформації, засобів провідного, радіо та електронного зв'язку.

Так, *засоби концентрації та обробки криміналістичної інформації* про вчинені злочини виникли ще на зорі криміналістики. Це обліки і картотеки різних слідів злочинів, осіб, що раніше вчинили злочини, колекції засобів вчинення злочинів і предметів з їх слідами – все це, як і багато іншого, створило базу для появи кримінальної реєстрації і криміналістичних обліків.

З початком комп'ютеризації правоохоронної діяльності і всього процесу кримінального судочинства виникли нові засоби збирання, зберігання і обробки інформації. Як засоби автоматичного збирання інформації використовуються датчики – пристрої, що сприймають і перетворюють фізичні зміни об'єкта в сигнал. Існують датчики для збирання різної інформації, наприклад акустичної, теплової, електромагнітної, біологічної, радіаційної тощо. Отримані сигнали інформації обробляються і надходять до банків даних, де здійснюються їх накопичення і зберігання. Носіями інформації банку даних є матеріальні об'єкти –

рукописи, картки, друковані тексти, зображальна (образотворча) «продукція». Такі джерела інформації називають людиноорієнтованими, на відміну від машиноорієнтованих, якими є магнітні стрічки, диски, феритові осердя. Обробка інформації здійснюється автоматично, на основі вибраної суб'єктом програми і базових програмних засобів комп'ютера.

Таким чином, сучасними засобами концентрації, обробки і зберігання інформації є технічні комплекси (станції) електронно-обчислювальної техніки. Останні у своєму складі мають комп'ютер індивідуального користування, забезпечений технічними програмними засобами, які дозволяють вводити вихідну інформацію, обробляти і зберігати її до затребування слідчим.

Сьогодні багато уваги приділяється науковій організації праці слідчого, творча робота якого займає не більше 40% його робочого часу, а решта витрачається на технічну роботу, що не потребує спеціальної юридичної підготовки. Тому необхідно якомога ширше використовувати технічні засоби, які підвищують продуктивність праці, з тим щоб визволений час слідчий міг приділити діяльності, пов'язаній з розслідуванням і профілактикою злочинів. Для цього існують комп'ютерні програми, які полегшують слідчому написання протоколів слідчих дій та інших процесуальних документів. Для термінового одержання різноманітних копій застосовується термографічна, електронно-іскрова копіювальна апаратура. Але найбільш придатними для цієї мети є електрографічні установки різноманітного типу. Накопичення і видача необхідної слідству інформації дуже важливі для поліпшення наукової організації праці слідчого. Для цієї мети успішно можуть використовуватися персональні комп'ютери та інша техніка.

Технічні засоби криміналістичної профілактики злочинів. Профілактика злочинів як особливий вид діяльності полягає в усуненні або нейтралізації причин й умов кримінального правопорушення, що призводять до цього правопорушення, та у справлянні попереджувального впливу на осіб, які мають схильність до їх учинення. У найбільш загальному вигляді на попередження злочинів має бути спрямована вся діяльність законодавчої, виконавчої та судової влади України. Певна роль у профілактичній діяльності належить юридичним наукам, зокрема криміналістиці, бо запобігання злочинам – одне із важливих її завдань. У цій діяльності широко використовуються науково-технічні засоби, спрямовані на виявлення причин і умов, які сприяють учиненню злочинів; попередження конкретних злочинів виявленням осіб, що прагнуть їх учинити, і вжиттям до них заходів профілактичного характеру; попередження злочинів, якщо не відомо, хто збирається їх учинити.

Встановлення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, за допомогою науково-технічних засобів може провадитися не тільки при проведенні слідчих дій, експертних досліджень, але й у процесі різноманітних профілактичних заходів адміністративного характеру. Так, при перевірці

технічного стану автотранспорту використовуються такі прилади, як деселерометр, призначений для визначення ефективності дії гальм; прилад, що контролює установку фар, та інші. Виявити в конкретної особи стан, що може сприяти вчиненню кримінального діяння, допомагають спеціальні індикаторні трубки, що реагують на наявність у видихуваному повітрі алкоголю. Радіолокаційні вимірювачі швидкості руху автотранспорту типу «Бар'єр-2» дозволяють виявити дії водія (перевищення установленної швидкості), що можуть також спричинити вчинення злочину.

Іноді правоохоронним органам стає відомо про злочин, що готується. У цьому випадку необхідно встановити осіб, що прагнуть його учинити, не припустити реалізації цих намірів або припинити їх. Застосування технічних засобів у подібній ситуації спрямовано на виявлення осіб, що готуються вчинити злочин; на встановлення об'єктивних даних, що свідчать про їх кримінально карні наміри; на запобігання злочину.

Якщо не вдалося встановити, хто збирається вчинити злочин, то застосування техніки спрямовується на об'єкт зазіхання для запобігання злочину, встановлюються й усуваються обставини об'єктивного характеру, що полегшують учинення злочину. Вже одне це часто спонукає зловмисника відмовитися від злочинного задуму. Крім того, вживаються заходи і для припинення протиправних дій, якщо усе ж зроблено спробу реалізувати злочинні наміри.

У випадках, коли злочину не вдалося запобігти або припинити, слід використовувати засоби для утворення (у момент зазіхання на місці події, на одязі і тілі злочинця, на навколишніх предметах) додаткових слідів, що дозволить швидше знайти зловмисника і матиме великий профілактичний ефект. Такі засоби називають *пастками*. Для їхнього створення можуть бути використані спеціальні барвні, люмінесцентні, запахові речовини, а також предмети, на яких злочинець при вчиненні злочину має обов'язково залишити сліди рук, взуття, одягу.

Різноманіття об'єктів зазіхання, велика кількість способів учинення злочинів призвели до винаходу і широкого використання різноманітних приладів, апаратури, пристосувань і матеріалів, покликаних сприяти своєчасному одержанню і передачі інформації щодо спроби вчинення злочину. Це, насамперед, засоби охоронної сигналізації, котрі при спробі крадіжки можуть подавати звуковий радіосигнал до пульта охорони або відключати систему запалювання автомобіля; засоби, що автоматично реєструють ознаки злочинів і правопорушень, наприклад призначені для швидкого встановлення подробиці документів, грошових купюр, металевих монет із метою припинення злочинів; різноманітні контрольні пристрої, установлені на КПП із метою запобігання пронесенню певних об'єктів (зброї, вибухових речовин, іншої продукції, що охороняється підприємством); засоби, які дозволяють вести приховане візуальне спостереження за об'єктом, на який може бути учинено зазіхання (прилади нічного бачення, промислові телевізійні установки); спеціальні електронні замки

та багато інших пристроїв, що розробляються не без допомоги криміналістів і є засобами криміналістичної профілактики.

Таким чином, у процесі попередження, розкриття і розслідування злочинів використовуються різноманітні засоби оперативної, криміналістичної та спеціальної техніки, які за видами профілактичних завдань можуть бути класифіковані на такі п'ять груп:

1) технічні засоби і методи, використовувані для виявлення фактів, які сприяли вчиненню або приховуванню злочинів. До них можна віднести: а) техніку спеціаліста, помічника слідчого, а також технічні комплекти криміналістичної і оперативної техніки; б) засоби і методи експертного дослідження; в) прийоми і методи непроцесуального використання криміналістичної та оперативної техніки;

2) технічні засоби і методи захисту різних об'єктів від злочинних посягань, наприклад засоби охоронної сигналізації; засоби, які перешкоджають (унеможлиблюють) вчиненню злочину. Так, криміналістами запропоновано використовувати в документах захисні заходи у вигляді нових захисних сіток, реквізитів, особливого паперу, специфічних правил заповнення документів і певних засобів письма, наприклад фарби, що застосовуються за рекомендаціями криміналістів для захисних сіток на деяких документах і дозволяють швидко виявляти травлення, оскільки барвник захисної сітки нестійкий і витравлює сітку раніше ніж текст. Рекомендації щодо вдосконалення контрольних замків, способів накладення зліпків сургучних та пластмасових печаток дозволяють уникнути несанкціонованого відкриття сховищ без порушення зліпків печаток;

3) технічні засоби, що створюють умови виникнення на місці вчинення злочину додаткових слідів, наприклад слідів рук, звуку, запаху. У спеціальній і оперативній техніці застосовуються особливі пристрої – так звані «пастки», дотик до яких залишає на одязі, тілі злочинця, руках і засобах вчинення злочину невидимі сліди, виявлення яких потребує спеціальних засобів, наприклад УФЛ, радіометрів тощо;

4) технічні засоби і методи отримання інформації про злочини, що готуються. Це засоби спеціальної техніки, що застосовуються органами досудового розслідування злочинів під час оперативно-розшукової діяльності, наприклад негласне документування злочинної діяльності фотозйомкою, відеозаписом, зняття інформації з каналів зв'язку та ін.;

5) технічні засоби і методи справляння активного психологічного впливу на осіб, схильних до вчинення правопорушень. Наприклад, використання візуального спостереження за допомогою телевізійних систем, установлених у місцях скупчення людей (банки, супермаркети, аеропорти, вокзали і т. ін.). Так, встановлення телевізійних камер на ділянках доріг з інтенсивним рухом або з'явлення патрульного гелікоптера над автодорогами справляють серйозний вплив на водія, який порушує правила дорожнього руху.

4. Сучасні комплекти техніко-криміналістичних засобів

Працівники органу досудового розслідування, прокурори, спеціалісти-криміналісти оснащуються наборами технічних засобів, призначеними для роботи на місці події. Цими засобами комплектуються *портативні саквояжі, портфелі, валізи* і т. ін. При створенні таких комплектів, до яких у тому чи іншому співвідношенні входять раніше описані технічні засоби, керуються, як правило, двома підходами: універсальністю наборів або, навпаки, їхньою вузькою приналежністю (спеціалізацією).

Комплекти універсального характеру – це обмежені розміром і вагою портативні набори, які містять в собі технічні засоби декількох функціональних груп: засоби для фотографування; здійснення вимірювань і складання планів; виявлення, фіксації, вилучення та зберігання слідів і інших речових доказів; різноманітні інструменти для відкриття зачинених сховищ; допоміжні засоби санітарії та гігієни тощо. Таким чином, весь вміст набору призначений для розв'язання слідчим або оперативним працівником багатьох завдань, що є типовими для огляду будь-якого місця події, обшуку чи іншої слідчої дії.

Спеціалізовані комплекти призначено для огляду місця події якогось певного виду (скажімо, пов'язаної з пожежею чи вибухом) або розв'язання на місці події якогось вузького завдання (наприклад, виявлення, фіксації, вилучення та попереднього дослідження певних видів об'єктів: слідів рук, мікрослідів, запахових слідів, наркотичних речовин тощо). Виготовлення комплектів може здійснюватися і за приналежністю певним суб'єктам їх застосування, наприклад валіза слідчого, спеціаліста-криміналіста, працівника ДАІ та ін.

Зрештою, постійне вдосконалення технічного оснащення слідчих підрозділів призвело до створення *наборів змішаного типу*, котрі комплектуються, як правило, на базі спеціально обладнаних автомобілів та поділяються на три групи: для огляду будь-яких місць подій (автомобілі універсального призначення); для огляду місця події з якоїсь певної категорії кримінальних проваджень (аварії, вибухи, пожежі); для проведення на місцях подій криміналістичних або інших експертиз.

Пересувна криміналістична лабораторія (ПКЛ) має комплекти цільового призначення: спеціалізовані фотозасоби; чемодан для роботи зі слідами рук, одорологічний чемодан для роботи з біологічними об'єктами, аналітичні засоби, металошукачі «Іскра», «Пошук-1», «Блесна», портативна рентгенустановка, чемодан для виготовлення зліпків з об'ємних слідів на місці події.

Пересувна вибухотехнічна лабораторія, крім засобів загального призначення (відеокамера, переносний освітлювач, ПЕОМ «ноутбук» і т. ін.), має спеціальні технічні засоби: переносний детектор вибухових речовин, валізу «експрес-лабораторію», комплект сапера, контейнери для збереження вибухових речовин різних типів, спеціалізований інструментарій, комплект спецодягу та ін.

Пересувна пожежно-технічна лабораторія, разом із засобами загального призначення (ПЕОМ, портативний принтер, сканер, відеокамера, диктофон та ін.), має спеціальне устаткування: ІК-термометр, «Ультратерм», засоби забору проб для експрес-визначення ініціаторів горіння (засобів підпалу), спеціалізований інструментарій, комплект спецодягу тощо.

Питання для самоконтролю:

1. *Поняття криміналістичної техніки.*
2. *Система криміналістичної техніки.*
3. *Завдання криміналістичної техніки.*
4. *Характеристика галузей криміналістичної техніки.*
5. *Правові засади і принципи використання техніко-криміналістичних засобів і методів.*
6. *Класифікація засобів і методів криміналістичної техніки.*
7. *Сучасні комплекти техніко-криміналістичних засобів.*

Лекція 4

Криміналістична фотографія та відеозапис

План

1. Поняття, значення і завдання криміналістичної фотографії.
2. Система, об'єкти та засоби криміналістичної фотографії.
3. Методи криміналістичної фотографії.
4. Фотозйомка при проведенні слідчих дій.
5. Використання відеозапису при проведенні слідчих дій.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Бирюков В. В.* Цифровая фотография: перспективы использования в криминалистике / В. В. Бирюков. – Луганск : РИО ЛИВД, 2000. – 138 с.
3. *Бирюков В. В.* Научные и практические основы использования компьютерных технологий для фиксации криминалистически значимой информации / В. В. Бирюков. – Луганск : РИО ЛАВД, 2002. – 262 с.
4. *Колесниченко А. Н.* Судебная фотография / А.Н. Колесниченко, И.Д. Найдис. – Харьков : Вища школа, 1981. – 184 с.
5. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
6. *Постика И. В.* Судебная (криминалистическая) фотография: теория и практика : монография / И. В. Постика. – Одесса : Юридическая литература, 2002.
7. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
8. *Салтевский М. В.* Криминалистическая фотография, кинематография и видеозапись в правоохранительной деятельности / М. В. Салтевский, Н. Н. Лысов. – К., 1993. – 146 с.

1. Поняття, значення і завдання криміналістичної фотографії

Виникнення фотографії (від грецького *photos* – «світло», *grapho* – «пишу») у XIX ст. пов'язано з іменами таких видатних винахідців, як Жозеф Нісефор Н'єпс, Луї Жак М. Дагер та Віл'ям Генрі Ф. Талбот.

Невдовзі з розвитком цієї науки на її переваги все більше зверталася увага з боку криміналістів. Перші вагомі кроки в галузі використання загальної фотографії для розкриття і розслідування злочинів зробили видатні криміналісти Є.Ф. Буринський в Росії та Альфонс Бертільйон у Франції. Наприкінці XIX ст. судова (криміналістична) фотографія цілком сформувалась як теоретично

обґрунтована і технічно озброєна самостійна наука. В сучасному розумінні **криміналістична фотографія** – це галузь криміналістичної техніки, яка являє собою систему наукових положень та відповідних їм технічних засобів і методів зйомки й дослідження криміналістичних об'єктів з метою розкриття, розслідування та попередження злочинів.

Під технічними засобами розуміють зйомочну апаратуру, проєкційні установки, різноманітні приладдя, фотоматеріали для отримання зображень; під методами зйомки – сукупність рекомендацій та правил з використання цих засобів для отримання фотозображення, які відповідають головним принципам криміналістичної фотографії.

До принципів криміналістичної фотографії слід віднести:

1) **обов'язковість** документальної фіксації факту фотозйомки та її умов. Фотознімки, оформлені в вигляді фототаблиць, є додатками до протоколів слідчих дій (огляду місця події, обшуку, слідчого експеримента тощо), висновку експерта. В науці існують думки, що фотографічний спосіб фіксації завдяки його перевагам має виступати як самостійне джерело доказів;

2) **об'єктивність** – фотознімок відображає дійсність реально, тобто в тому вигляді, в якому ми її бачимо, на відміну від малюнків, схем-креслень, зображення яких залежить від особливостей суб'єкта, що сприймає ті чи інші об'єкти;

3) **швидкість** фіксації окремих об'єктів, подій – сучасній фотоапаратурі достатньо 1/16000 секунди, щоб зафіксувати об'єкт, наприклад момент вильоту кулі зі ствола вогнепальної зброї, обличчя водія за кермом швидкісного автомобіля, момент вибуху вибухового пристрою тощо. Обробка фотозображень до отримання готової фотокартки займає приблизно 2-3 хвилини;

4) **повнота** – фотозйомка з достатньою повнотою може відтворити всі деталі місця події. Іноді при розслідуванні справи доказове значення того чи іншого документа виявляється пізніше, коли обстановку місця події вже порушено, необхідні предмети загублено або розташовано в інших місцях. У таких випадках відтворити обстановку за допомогою фотографії значно простіше.

Фотознімки широко використовуються при розшуку безвісті зниклих, невпізнаних трупів, злочинців, які переховуються від правосуддя, для ведення криміналістичних обліків тощо.

Фотографічні методи дослідження криміналістичних фотознімків, які використовуються в експертній практиці, мають велике значення для ілюстрації досліджень. Фотоматеріали здатні сприймати такі деталі об'єктів дослідження, які не помітні неозброєним оком. Це закреслені, залиті записи підчистки, дописки в документах, мікросліди, мікротраси на знаряддях зламу, кулі, гільзах, конфігурація папілярних ліній та пор при дактилоскопічному дослідженні. Фототаблиці, які є додатками до висновку експерта, більш наочно демонструють докази, виявлені експертом при дослідженні, і тому мають велике значення для

процесу доказування як при розслідуванні судової справи, так і при її судовому розгляді.

Криміналістична фотографія має значення й у попередженні злочину. В багатьох країнах на автошляхах встановлено фотокамери, які фіксують номери автомобілів, що перевищують швидкість. На об'єктах охорони теж встановлюють камери для фіксації злочинців, які намагаються вчинити протиправні дії. Для попередження ДТП у відділеннях ДАІ встановлюють стенди з зображенням наслідків порушення правил дорожнього руху.

Загальною метою криміналістичної фотографії як галузі криміналістичної техніки є сприяння найбільш швидкому і повному розкриттю та розслідуванню злочинів, викриттю злочинців і попередженню злочинів. З загальної мети витікають **завдання** даної науки, а саме:

- повна та об'єктивна фіксація інформації у справах;
- впровадження у криміналістичну фотографію останніх розробок загальної фотографії, інших наук;
- розробка нових та удосконалення існуючих засобів фотозйомки об'єктів, пов'язаних з подією злочину;
- розробка нових фотографічних методів дослідження криміналістичних об'єктів.

Такими і є головні завдання криміналістичної фотографії, але далеко не всі. З розвитком криміналістики, науки і техніки їх коло весь час розширюється.

2. Системи і об'єкти та засоби криміналістичної фотографії

Залежно від вирішуваних завдань та об'єктів зйомки **система** криміналістичної фотографії складається з трьох частин, а саме:

- слідча;
- оперативна;
- дослідницька (експертна).

Слідча та оперативна фотографія – це система наукових положень, видів, методів і прийомів зйомки, які застосовуються при проведенні відповідно слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. У даному випадку треба дотримуватись певних правил. Фотознімки мають містити інформацію про дійсну форму, розміри та розташування предметів. Тому необхідно використовувати прийоми зйомки, за яких виключено можливості ускладнення об'єктів на знімках. Також необхідно, щоб знімки містили в собі якнайбільше інформації про події або об'єкти зйомки.

Слідчо-оперативна фотографія поділяється на види залежно від об'єктів зйомки при проведенні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів і застосовується при проведенні таких **слідчих (розшукових) дій**: огляд (у тому числі й місця події), обшук, слідчий експеримент, освідування, пред'явлення для впізнання, а також окремих негласних слідчих (розшукових) дій. При проведенні **оперативно-розшукових заходів** фотозйомка може застосовуватись відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” (ст. 8) для негласного

виявлення та фіксації слідів тяжкого або особливо тяжкого злочину, документів й інших предметів, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, а також візуального спостереження в громадських та інших місцях. **Об'єктами** слідчо-оперативної фотографії можуть бути люди, обстановка місця події та злочину, трупи та їх частини, знаряддя вчинення злочину, хімічні та наркотичні речовини, різноманітні сліди, сліди відображення, знарядь зламу, транспортних засобів, документи тощо.

Судово-дослідницька, або експертна, фотографія проводиться в лабораторних умовах, в основному під час судової експертизи. До судово-дослідницької фотографії поруч із загальними методами входять методи, що спеціально розроблені до цілей експертного дослідження. З їх допомогою не тільки виявляються, але і фіксуються ознаки, виявлені при використанні інших технічних засобів (наприклад, фотозйомка зображення, отриманого із застосуванням мікроскопа). Залежно від особливостей об'єкта дослідницька фотографія вирішує такі завдання: виявлення і дослідження деталей та ознак, які за своїми розмірами недоступні звичайному сприйняттю (наприклад, сліди на кулі, гільзі, сліди знаряддя злочину); виявлення та дослідження в об'єктах відмінностей, що недоступні звичайному сприйняттю (наприклад, аналіз підробки в документі, виявлення залитих або згаслих текстів, виявлення кіптяви пострілу).

Одним з нових напрямів використання сучасних комп'ютерних технологій є розвиток цифрової (електронної) фотографії, в основі якої лежать процеси дискретизації і подальшого цифрового опрацювання оптичних зображень, що сприймаються об'єктивом.

Робота з електронними документами відкриває нові перспективи обробки інформації. Безперечною зручністю цифрової фотографії є можливість швидкого перегляду і роздрукування зафіксованої інформації в будь-якій кількості екземплярів. Цифрові фотознімки можна негайно переслати будь-якому адресатові в будь-який кінець планети, використовуючи можливості комп'ютерної мережі.

Сьогодні цифрові фотокамери поступово перетворюються на робочий інструмент, а якість отриманих за їх допомогою зображень не поступається якості звичайних кольорових фотознімків. Однією з переваг цифрової фотографії є можливість здійснення повного контролю обробки цифрових зображень у процесі підготовки і виготовлення фотокопій, а також швидкість (оперативність) їх виготовлення. Зважаючи на специфіку фіксації і контролю за зображенням як у процесі зйомки, так і в процесі обробки електронних зображень, можна майже на сто відсотків гарантувати здобуття наочних зображень об'єктів, що знімаються.

Переваги сучасної цифрової фото-, відеоапаратури, яка нині повністю замінила аналогову, є безсумнівними. Інформація зберігається на цифровому носії, який займає невеликий розмір та здатний вмещувати в собі значну кількість фотографій і багатогодинний відеозапис. Фотоапарати та відеокамери зручні у використанні, можуть функціонувати в автоматичному режимі та довгий час

працювати від батареї. Значно розширився діапазон розподільчої здатності фотозображень, можливості мікро- та макрозйомки, діапазони регулювання експозиції кадрів. Використання сучасних об'єктивів зі змінною фокусною відстанню дозволяє фотофіксацію з різних точок зйомки, без додаткових пристроїв. Для фіксації ходу та результатів проведення слідчих дій можливо використання будь-яких цифрових фотоапаратів та відеокамер з достатньою розподільчою здатністю (для фотоапаратів – не менше 3,2 мегапікселів).

Але для детальної фотозйомки з високою якістю потрібно застосовувати професійні та полупрофесійні фотоапарати з дзеркальною системою формування зображення. Діапазон світлочутливості в цифрових дзеркальних камерах становить від 100 до 25600 ISO. Висока світлочутливість забезпечує гарну якість зображення в умовах поганої освітленості й дозволяє використовувати короткі витримки для зйомки об'єктів, що рухаються. Швидкість роботи є однією з основних переваг цифрових дзеркальних фотоапаратів. Електроніка в цих камерах більше надійна, чим у звичайних компактних камерах. Цифрові дзеркальні камери характеризуються швидкою роботою процесора обробки зображення, більшим буфером пам'яті й високою швидкістю самого процесу зйомки. У високошвидкісних камерах (наприклад, «Canon EOS 1D Mark II N», «Nikon D2 Hs»), буфер пам'яті має великий обсяг, що дозволяє вести безперервну зйомку зі швидкістю до 8 кадрів у секунду. Переваги цифрових дзеркальних фотокамер полягають також у можливості використання цілого ряду налаштувань режиму зйомки, перш за все фокуса й експозиції. До стандартних функцій цифрових дзеркальних камер належать предикативний автофокус, ручне фокусування, глибина різкості, брекетинг автоекспозиції, режими виміру експозиції та можливість бездротового підключення спалаху.

Сучасні фотоапарати здатні проводити відеозйомку, а відеокамери – фотографувати, тому при проведенні нескладних слідчих дій можливим є застосування одного технічного пристрою. Однак у випадках значного обсягу роботи, що виконується під час слідчої дії, або коли потрібно вести неперервну відеозйомку, застосовують всі можливі технічні засоби фіксації. Перспективною є розробка та впровадження в експертну практику технічних засобів з можливістю отримання об'ємних зображень у 3D-форматі.

Вбудований рідкокристалічний дисплей дозволяє контролювати якість кожного кадру безпосередньо під час фотографування, а також відразу після неї. Непотрібні або невдалі кадри можна легко і відразу видалити. Практично у всіх любительських цифрових фотоапаратах присутній вбудований фотоспалах. Виключено неправильне визначення відстані до об'єкта, що знімається, в умовах недостатності освітлення, бо відстань визначається за допомогою інфрачервоного випромінювача. Вірогідність втрати матеріалу майже неможлива, лише в разі поломки самої фотокамери або flash-карти.

Друк знятого матеріалу можна здійснити з використанням звичайної комп'ютерної техніки (дані перевантажуються на жорсткий диск комп'ютера при мінімальній вимозі PC-486/32MB RAM/500 MB-HDD) або сублімаційних принтерів, за допомогою яких роздруковується фотознімок безпосередньо з цифрової камери.

Цифрові камери є свого роду різновидом комп'ютерної техніки, дозволяючи значно змінювати характеристики і параметри об'єктів зйомки вже в цьому процесі. За допомогою цифрових відео- і фотокамер можна проводити накладення рухомого об'єкта на інший фон, змінювати візуальні властивості об'єкта (наприклад, змінити колір одягу) вже у момент запису, не говорячи вже про графічні програми-редактори на звичайних персональних комп'ютерах.

Але зазначимо, що для уникнення технічно можливої обробки (змінення) цифрового зображення на комп'ютері після проведення фотозйомки об'єктів слідчої дії необхідно фотознімки перекопіювати на одноразові диски (наприклад, CD-DVD-R). Перед зарядкою диск засвідчується підписами учасників слідчої дії, його номер фіксується. Після копіювання зняті кадри проглядаються, їх кількість і зміст протоколюється. Використаний диск з записаною електронною інформацією поміщають в конверт і докладають до протоколу слідчої дії. Об'єм пам'яті диска дозволяє фіксувати до 280-1800 (CD-DVD) кольорових цифрових фотозображень. Інформація, закладена на диску, зміні не піддається. До складу виїзної криміналістичної лабораторії включено фотопринтер, що дозволяє відразу ж отримати фотознімки і оформити їх процесуально.

Цифрова фотографія може бути використана для здійснення всіх вказаних раніше видів, методів та прийомів фотозйомки об'єктів слідчих дій. Цифрова технологія дозволяє зберігати в електронному вигляді великі масиви фотозображень, що є необхідним для ведення криміналістичних обліків (комп'ютерні масиви електронних документів з розширеними пошуковими параметрами).

Таким чином, цифрова фотографія може бути застосована: при проведенні оглядів місць подій або інших слідчих дій, де цифрова фотокамера без заміни оптики дозволяє виконати всі види фотографування – від орієнтуючої в режимі «панорама» до детальної в режимі «макро»; для ілюстрації ходу і результатів дослідження речових доказів, у тому числі і для фотографування через оптичну систему мікроскопа без використання яких-небудь спеціальних пристосувань; у судово-дослідницькій фотографії (зйомка в невидимій зоні спектра тощо).

3. Методи криміналістичної фотографії

Залежно від об'єктів зйомки і завдань, що необхідно вирішити, методи фотозйомки поділяють на фіксуючі та дослідницькі.

До **фіксує** методів криміналістичної фотографії належить панорамна, вимірювальна, стереоскопічна, репродукційна, впізнавальна (сигналітична) та макрофотозйомка.

1. Панорамна фотозйомка. У криміналістичній фотографії в багатьох випадках виникає необхідність в фіксації об'єктів, розташованих на великих просторах, або тих, що мають значну довжину. Зробити зйомку таких об'єктів одним кадром неможливо, навіть використовуючи ширококутний об'єктив. В таких випадках застосовують панорамний метод зйомки.

Панорамна зйомка – це послідовна зйомка об'єкта частинами таким чином, щоб кожний наступний кадр був продовженням попереднього. Ці кадри потім з'єднуються в загальний знімок – панораму. **У криміналістичній фотографії розрізняють кругову і лінійну панораму.**

Кругова панорама виконується з однієї точки. Вибираються межі початкового кадру і напрямок повороту фотоапарата (зліва направо або навпаки). Після фотографування апарат повертають в вибраному напрямку таким чином, щоб на наступному кадрі перекривалося 10-15% площини попереднього кадру. Так фотографують всі подальші кадри. Круговою панорамою фотографують криміналістичні об'єкти, розташовані в просторі за дугою. Як правило, простір, що фотографується, охоплює 120-180 градусів.

У разі **лінійної панорами** фотографування проводиться теж частинами, але при зйомці фотоапарат пересувається паралельно до об'єкта. Цим способом фотографуються об'єкти, які мають значні розміри і розташовані по лінії один стосовно одного.

Означені способи панорамної зйомки викладені щодо малоформатних об'єктивів з розміром кадру 24x36 мм і об'єктивом з нормальною фокусною відстанню. Однак панораму можна отримати і використовуючи спеціальні панорамні фотоапарати “ФТ-2” або “Горизонт”, які мають кут захвату 120 градусів та розміри кадрів 24x110 мм і 24x57,5 мм відповідно.

2. Стереоскопічна фотозйомка застосовується в тих випадках, коли на знімках необхідно точно відтворити форму об'єктів і їх взаємне розташування у просторі. Стереоскопічне зображення отримують за допомогою спеціальної двооб'єктивної фотокамери або фотоапарата загального призначення. Звичайним фотоапаратом зйомка проводиться з двох точок, які знаходяться на відстані 65 мм (середня відстань між очима людини). Таким чином при зйомці з кожної точки отримують зображення, нібито видиме лівим та правим оком людини, тобто об'ємне. Обидва знімки наклеюють один біля одного на відстані між центрами 65 мм і розглядають через відеоскоп.

3. Вимірювальна (масштабна або метрична) фотозйомка застосовується у випадках, коли необхідно визначити розміри об'єктів і відстані між ними, та виконується звичайним фотоапаратом з введенням в кадр предметів відомого розміру, які служать масштабом (як правило, це масштабна лінійка). У

слідчій практиці найбільш розповсюдженими є два види вимірювальної зйомки: з лінійним і глибинним масштабом. При зйомці з лінійним масштабом фотоапарат має розташовуватися паралельно площині матриці чи фотоплівки, а оптична вісь об'єктива – бути направленою в центр об'єкта.

4. Репродукційна фотозйомка – метод отримання фотокопій з документів, схем, креслень та інших площинних об'єктів. Фотозйомка проводиться при двосторонньому освітленні під кутом 25-30 градусів. Документ має розташовуватися паралельно площині фотоплівки, а оптична вісь об'єктива – направлена в його центр.

5. Сигналітична (впізнавальна) фотозйомка використовується при фотографуванні живих осіб і трупів. Фотографування живих осіб проводиться для криміналістичної реєстрації злочинців, пред'явлення для впізнання, експертного ототожнення осіб, проведення освідування. В кожному разі будуть застосовуватись окремі методи, які вирішують мету зйомки, але частіше за все використовується метод впізнавальної (сигналітичної) фотозйомки.

Ці знімки мають відрізнятися максимальною чіткістю передачі всіх ознак особи. Фотографування живих осіб проводиться, як правило, у двох основних положеннях: у фас і в правий профіль. Якщо є які-небудь особливі прикмети (наявність шрамів, родимих плям, відсутність частин обличчя тощо), то фотографують окремо ці ознаки. При фотозйомці особливо стежать за тим, щоб голова займала правильне положення (не була опущена або відкинута). У цьому випадку уявна лінія, що проходить через очі і між верхньою і середньою третинами кожної з вушних раковин, має бути горизонтальною. Враховуючи, що найбільш звичне зорове сприйняття особи відбувається при положенні голови в 3/4 повороту (рахуючи від одного плеча до іншого), при впізнавальній фотозйомці роблять і знімок – лівий напівпрофіль, а також в повний зріст. На знімках в фас і профіль людина має бути зображена без головного убору, шарфа, окулярів, на знімку в напівпрофіль – в тому вигляді, в якому була затримана. Фон фотографії – світло-сіре нейтральне поле. Якщо немає екрана (полотнини), то особа може бути сфотографована перед світлою стіною, але між нею і стіною відстань повинна бути в декілька десятків сантиметрів (залежно від характеру освітлення), щоб уникнути тінювих зображень голови. Знімки виготовляються в 1/7 натуральної величини.

Впізнавальна зйомка трупа має свої особливості. Вона проводиться, як правило, в морзі. Спочатку робиться так званий «туалет» трупа: накладаються шви на рани, підфарбовуються губи, припудрюється шкіра та ін. Обличчя слід фотографувати в фас, правий і лівий профілі. Обличчя трупа знімається з розплющеними очима.

Фотографування з безпосереднім збільшенням об'єктів, структура яких помітна неозброєним оком, називається **макрофотозйомкою**, а фотографування об'єктів, зовнішній вид і структура яких не помітні неозброєним оком, –

мікрофотозйомкою. Макрофотозйомка використовується при проведенні слідчих дій і експертних досліджень, якщо треба зафіксувати виявлені на місці події невеликі за розміром сліди, предмети, залишені злочинцем, уламки знарядь злочину тощо. При експертних дослідженнях макрофотозйомка допомагає експерту виявити окремі ознаки і наочно їх представити. З використанням макрофотозйомки проводять ідентифікаційні дослідження відбитків пальців рук; дописок, виправлень, слідів підчистки при технічному дослідженні документів; підробки підписів при почеркознавському дослідженні тощо.

Серед **дослідницьких** найбільш вагомими є такі методи: мікрофотозйомка, фотозйомка в невидимих променях світла, фотографічні методи зміни контрасту зображення.

1. При мікрофотозйомці зображення об'єкта утворюється оптичною системою мікроскопа (наприклад, МБС-10, МБС-12). Існує ряд моделей мікрофотоустановок, в яких мікроскоп і фотографічна частина складають одне ціле (наприклад, універсальна установка ФМН-2).

Поряд з установками є і різні мікрофотонасадки, які за допомогою перехідних кілець можна укріпити на тубусі будь-якого мікроскопа. Такі насадки дуже зручні, оскільки дозволяють спостерігати через особливий окуляр зображення, видиме в мікроскоп, і у будь-який момент сфотографувати його. Існують фотонасадки, призначені для біноклярних стереоскопічних мікроскопів. З їх допомогою отримують стереоскопічне зображення об'єкта.

Важливе значення при мікрофотозйомці має освітлення об'єктів. Прозорі об'єкти фотографуються на просвіт, а непрозорі – як правило, у відбитих променях. Залежно від характеру об'єкта і цілей зйомки освітлення може бути вертикальним (зйомка пересічних штрихів) або косопадаючим (зйомка трас у слідах). Забарвлені об'єкти для підвищення контрасту знімаються зі світлофільтрами або методами кольорової фотографії.

Вибір збільшення, як і при візуальному мікрокопіюванні, залежить від характеру об'єкта і цілей дослідження. Сліди пальців рук, відтиски печатки або штампу, тексти, віддруковані на друкарському пристрої фотографують із збільшенням в 4-5 разів. Сліди на кулях і гільзах, сліди розрізу (розруб) і т.п. – при збільшенні в 10-20-30 разів, волокна паперу, картону, тканини, мікроскопічно малі включення (у пиляці, у фарбі) – в 200-400 разів.

При застосуванні методів виявлення невидимого використовуються особливі умови освітлення. При цьому в основному застосовують прийоми виявлення рельєфної структури слідів за допомогою тіней (тіньова зйомка) і виявлення безбарвних плям, слідів, штрихів за рахунок різного відображення сліду і тієї поверхні, на якій він знаходиться (зйомка рефлектуючих слідів).

2. Фотографування в ультрафіолетових променях світла дозволяє виявити сліди отруєння, прочитати витравлені, змиті, залиті і написані семантичними чорнилами тексти, встановити схожі на перший погляд речовини і

матеріали. Цей метод дозволяє також виявити дописки, виправлення, виконані іншими барвниками, а також визначити послідовність нанесення двох пересічних штрихів, один з яких нанесений графітним олівцем. Оскільки графіт добре відбиває ультрафіолетові промені, це дозволяє відрізнити графітні штрихи від штрихів копіювального паперу, отже люмінесценція цих барвників буде різною. Ультрафіолетові промені дають можливість виявити відмінності між чорнильними і олівцевими штрихами одного кольору, але написаними в різний час або різними за хімічним складом барвниками; виявити сліди різних речовин на тканинах та інших об'єктах; встановити відмінність скла за пропусканням скрізь нього ультрафіолетових променів та ін. Як джерела ультрафіолетових променів використовуються ртутні, іноді кварцові, ксенонові і водневі лампи. Оскільки більшість цих джерел виділяють поряд з ультрафіолетовими і видимі промені, для їх фільтрації застосовують світлофільтри, що пропускають ультрафіолетові промені і поглинають усі інші.

3. Фотографування в інфрачервоних променях світла засноване на властивості цих променів проникати через речовини, непрозорі для видимих променів. Фотографування в інфрачервоних (ІЧ) променях застосовують:

- для виявлення записів, виконаних барвниками, що поглинають ІЧ-промені (графіт, чорна туш, чорна друкарська фарба, чорна стрічка друкарських машин і чорний копіювальний папір), і залитих барвниками, прозорими для цих променів;
- для виявлення ознак підробки підписів, відтиснень печаток і штампів, перекопійованих через копіювальний папір, або тиснень перемальованого олівця, а потім наведення чорнилом;
- для виявлення текстів на спалених документах, якщо ці тексти були виконані речовинами, що поглинають ІЧ-промені (графіт, чорна друкарська фарба та ін.);
- для диференціювання штрихів записів з метою розв'язання питання про дописку або виправлення цифр;
- для відновлення підчищених або погано видимих з інших причин записів, якщо вони виконані речовинами, що поглинають інфрачервоні промені;
- для виявлення і фіксації прихованих і слабковидимих синців на тілі людини, чужорідних тіл (наприклад, шроту), що проникли під шкіру, а також для виявлення слідів пострілу (кіптяви, порошинок) на предметах темного кольору.

Для фотографування в ІЧ променях необхідні сильні джерела світла (200-500 Вт), в яких спектр містить багато інфрачервоних променів, спеціальні світлофільтри і спеціальна інфрахроматична плівка, чутлива до інфрачервоних променів. Оскільки на екрані електронно-оптичного перетворювача створюється видиме зображення, то воно може бути сфотографоване і звичайним способом.

4. Зйомка в рентгенівських променях застосовується для зйомки ряду об'єктів без їх розкриття або розбирання та здійснюється без фотоапарата. Джерело рентгенівських променів встановлюють над об'єктом, який вміщують на касеті з рентгенівською плівкою. Замість касети можна використати пакет з чорного паперу

або іншого світлонепроникного матеріалу. Після експозиції плівку обробляють звичайним способом. Крім викладеного контактного способу зйомку можна проводити і звичайним фотоапаратом з екрана кріпоскопа рентгенівського апарату.

5. Фотографічні методи зміни контрасту зображень. Розрізняють два види контрастів: світловий та кольоровий. Різновидом світлового контрасту є тінювий контраст. Тінюва фотозйомка служить для виявлення рельєфу предметів. Тіні, що утворюються при правильно вибраному джерелі світла, і його положення стосовно об'єкта, що знімається, обкреслюють контури деталей. Довжина тіней залежатиме від глибини рельєфів і кута падіння світла на об'єкт, що фотографується. Чим вищим є рельєф і гострішим кут падіння світла на об'єкт, тим довшою є тінь. А від цього залежить чіткість і повнота виявленого рельєфу, елементів структури об'єкта. Знайти величину кута джерела світла можна лише дослідним шляхом. У ряді випадків для кращого виявлення рельєфу потрібно використати декілька джерел світла, при цьому правильно визначити і умови зйомки. Наприклад, при зйомці в косопадаючому світлі різко спадає освітленість по мірі нахилу пучка світла, і тому експозицію доводиться значно збільшувати проти розрахункової.

Фотозйомка рефлектуючих слідів застосовується при зйомці слідів, залишених на дзеркально відображаючих гладких поверхнях: склі, полірованому дереві, шліфованому металі, а також на вологих поверхнях. Як відомо, дзеркальне відображення світла підлегло правилу – кут падіння світла рівний куту відображення. Найбільший ефект при зйомці слідів на дзеркально відображувачій поверхні може бути отриманий за допомогою направленої світла від спеціальних освітлювачів, що дають паралельний пучок світла. Оптимальний кут падіння світла і точка зйомки (положення фотоапарата) знаходять дослідним шляхом у процесі наведення на різкість.

6. Кольороподільна фотозйомка. Процес посилення кольорового контрасту пов'язаний з випадками, коли:

- необхідно розрізнити об'єкти дослідження, що мають однаковий колір, але різні відтінки;
- об'єкти розрізняються за кольором, але при звичайному фотографуванні це не виявляється;
- колір одного об'єкта маскує зображення іншого.

Кольороподіл дає можливість виявити сліди крові й інших речовин на одязі та інших об'єктах, тоді як виділення тінювого контрасту при криміналістичних дослідженнях призначено для прочитання тиснених текстів, встановлення стирань, дописок і виправлень, виконаних барвником, відмінним від барвника основного тексту. При кольороподільній зйомці один який-небудь колір виділяється за рахунок видалення інших. Щоб отримати зображення в певній зоні спектра, використовують світлофільтри. Існує правило, за яким добирають необхідний для зйомки світлофільтр: для посилення кольорового контрасту він

береться того ж кольору, що і основний фон. У кожному конкретному випадку світлофільтр підбирають дослідним шляхом. При кольороподільній зйомці світлофільтр розміщують перед об'єктивом фотоапарата, а об'єкт освітлюють сильним джерелом світла. Залежно від завданої характеристики світлофільтра він пропускає промені лише певної зони спектра та затримує усі інші. Таким чином, на фотоматеріалі виникає зображення об'єкта у променях необхідної для дослідження зони спектра.

4. Фотозйомка при проведенні слідчих дій

Фотозйомка використовується при проведенні таких слідчих дій: огляд (включаючи огляд місця події), обшук, пред'явлення для впізнання, освідування, слідчий експеримент.

Фотографування при проведенні кожної слідчої дії має свої особливості, обумовлені метою, процесуальним порядком і тактикою її проведення. Загальними рекомендаціями можна назвати послідовне та логічне відображення на фотознімках ходу і результатів слідчої дії, криміналістичне і тактично правильне виконання знімків. Фотознімки наочно доповнюють опис всіх дій в протоколах, виступають як додатки до протоколів, допомагають учасникам кримінального процесу об'єктивно оцінювати докази на досудовому слідстві.

1. Фотозйомка при огляді місця події є найбільш розповсюдженим видом слідчо-оперативної фотографії. Огляд місця події (ОМП) – слідча дія, під час якої слідчий збирає інформацію про обставини події. Мета зйомки при ОМП – зафіксувати на знімках загальну картину події злочину, розташування місця події стосовно оточуючої обстановки, зафіксувати сліди злочинця, предмети, які мають відношення до злочину, тощо.

При огляді місця події застосовують *орієнтуючу, оглядову, вузлову і детальну* фотозйомку.

Орієнтуюча фотозйомка проводиться з метою фіксації місця події в цілому, разом з оточуючою обстановкою і нерухомими орієнтирами. На знімку має бути зображено: територія ділянки місцевості або споруди, оточуючі її будівлі, рельєф місцевості, шляхи підходу та під'їзду. Орієнтуючий знімок виконується з віддаленої точки в дрібному масштабі, таким чином щоб місце події було всередині кадру. Орієнтуючий знімок виконується або з використанням ширококутного об'єктива з друком одного знімка, або нормальним об'єктивом декількома знімками методом кругової чи лінійної панорами.

Оглядова зйомка – фотографування самого місця події з мінімальним захопленням оточуючої обстановки. На знімках мають бути зображені предмети в початковому вигляді без зміни обстановки. Оглядова фотозйомка виконується ближче до об'єкта, ніж орієнтуюча і, як правило, з декількох сторін. На знімках повинні бути чітко зафіксовані об'єкти, які мають криміналістичне значення.

Вузлова зйомка використовується для фіксації окремих, найбільш важливих ділянок й об'єктів на місці події. Вибір об'єкта зйомки проводиться з урахуванням характеру злочину. При вузловій зйомці важливо визначити межі знімка або декількох знімків таким чином, щоб орієнтувати вузол знятого предмета стосовно оглядового знімка. Вузлова зйомка виконується з відстані меншої, ніж оглядова.

Детальна зйомка використовується для фіксації зовнішніх ознак окремих деталей, слідів злочинця, знарядь злочину, слідів рук, ніг, транспортних засобів, куль, гільз, знарядь зламу тощо. Детальні знімки робляться з найближчої відстані крупним планом і обов'язково методом вимірювальної фотозйомки.

При фотографуванні трупа на місці події спочатку роблять орієнтуючу і оглядову зйомку. Потім роблять вузлову зйомку. При цьому його фотографують з двох протилежних боків так, щоб оптична вісь об'єктива була спрямована перпендикулярно (або майже перпендикулярно) до подовжньої вісі тіла; третій знімок роблять зверху. Якщо труп сфотографувати з боку ніг або голови, то це призведе до значних перспективних перекоштовань. Таку зйомку застосовують лише в крайніх випадках при неможливості сфотографувати труп збоку (перебування трупа у вузькому обмеженому просторі) або з метою фіксації характерної пози.

Зображення трупа по можливості має займати весь кадр. Тому рекомендується застосовувати лінійну панораму. При цьому спочатку фотографують верхню частину трупа, потім апарат переміщують паралельно передньому плану зйомки і фіксують у такій точці, щоб можна було одержати знімок нижньої частини тіла. Сліди і пошкодження фотографують спочатку так, щоб на знімку було видно, на якій частині тіла чи одягу вони знаходяться, а потім великим планом масштабним способом.

Фотозйомка слідів і речових доказів використовується для фіксації загального вигляду та місця знаходження об'єктів, їх окремих зовнішніх ознак, стану, індивідуальних особливостей. Місце виявлення сліду фотографують на фоні оточуючих об'єктів, потім окремо фіксується кожних слід або предмет та його особливості.

При фотозйомці слідів на місці події спочатку фотографують предмет, на якому виявлено сліди, потім взаємне розташування слідів, і останнє – кожний слід окремо за методом великомасштабної фотозйомки. При фотографуванні речових доказів особливу увагу приділяють передачі наявних на них слідів, ушкоджень, індивідуальних ознак (наприклад, марок, номерів). Для цього об'єкт можна фотографувати в різноманітних положеннях із різних сторін.

Фотозйомку слідів рук здійснюють, як правило, в два етапи. Спочатку фотографують загальний вид предмета, на якому виявлено сліди, щоб мати уяву про їх локалізацію, потім – самі сліди. Окремі сліди пальців можуть бути сфотографовані методом великомасштабної зйомки об'єктивом зі змінною фокусною відстанню або за допомогою подовжувальних кілець. Перед

фотографуванням сліди рук звичайно запилюють будь-яким з порошків. Якщо слід розташований на прозорому предметі, світло можна спрямовувати зі зворотної сторони, але так, щоб він не потрапив в об'єктив фотоапарата. У тих випадках, коли зйомку роблять при світлі лампи-спалаху, рекомендується зробити декілька пробних спалахів. При цьому спостерігають, як виглядає слід із позиції фотоапарата. Якщо зробити фотозйомку незабарвленого відбитка не вдасться, то предмет із слідом необхідно направити в експертний підрозділ.

При фотозйомці слідів ніг (взуття) і транспортних засобів фотографують як групи, так й окремі сліди. При фотографуванні стежки слідів, а також значних за довжиною слідів транспорту застосовують метод лінійної панорами. В одній площині з об'єктом зйомки поміщають сантиметровий масштаб.

Окремі сліди ніг (взуття) фотографують для того, щоб зафіксувати форму і розміри сліду, а також окремі його ознаки і особливості. У слідах транспортних засобів фотографують ділянки з найбільш чітко вираженим малюнком. Фотоапарат розташовують так, щоб об'єкт займав по можливості весь кадр. Освітлення роблять комбіноване – пряме і бокове. Фотографування проводиться за правилами масштабної зйомки. Лінійку розташовують в одній площині з дном сліду. Для цього, якщо потрібно, викопують на деякій відстані від сліду канавку такої ж глибини, що і слід.

Сліди знарядь злому й інструментів спочатку фотографують за правилами вузлової фотографії, потім методом масштабної зйомки – самі сліди. При цьому намагаються одержати зображення в максимальному масштабі. Особливу увагу звертають на форму слідів і їх характерні ознаки, що дозволяє робити висновок про форму й особливість знаряддя. Для найбільш чіткої передачі цих ознак застосовують, як і при зйомці інших слідів, комбіноване освітлення: пряме, розсіяне, що йде в напрямку від фотоапарата, і бокове – для яскравого відображення рельєфу сліду.

2. Фотографування при обшуку є одним із засобів фіксації ходу і результатів слідчої дії. При обшуку фотографується місце, де проводиться обшук, дії слідчого під час проведення слідчої дії, розташування сховищ, факт виявлення окремих предметів та їх ознаки. При знаходженні розшукуваних предметів послідовно роблять декілька знімків, які вказують на місце, де були виявлені речі, процес вилучення їх зі сховища, загальний вигляд, деталі та особливі ознаки. Залежно від умов та розмірів предметів зйомка проводиться звичайним, вимірjuвальним, стереоскопічним чи іншим методами.

3. Фотографування при освідуванні. Освідування – огляд живої особи з метою виявлення на тілі особливих прикмет або слідів. Застосування фотозйомки при проведенні цієї слідчої дії важливо, тому що інколи виявляється дуже складно описувати в протоколі окремі ознаки на тілі, татуювання тощо. При фотографуванні необхідно додержуватись етичних норм. Неможливо робити

загальний вид оголеного тіла. Фотографувати треба крупним планом масштабним способом.

4. Фотографування при пред'явленні для впізнання. Перед початком слідчої дії необхідно сфотографувати предмети, які будуть пред'являтися для впізнання разом за правилами масштабної фотозйомки. При пред'явленні для впізнання живих осіб їх потрібно сфотографувати разом для підтвердження правильного вибору статистів. Кримінальний процесуальний кодекс надає право особі, яку впізнають, самій обрати місце серед статистів. Цей момент повинен бути зафіксований на фотознімку. Після проведення впізнання робиться знімок з зображенням тих ознак, за якими було впізнано предмет. Впізнана особа фотографується за правилами впізнавальної фотозйомки.

5. Фотографування при слідчому експерименті. Спочатку треба сфотографувати місце проведення слідчої дії або обстановку, яка створена для її проведення, за необхідності – панорамним методом. Далі треба зафіксувати предмети, які будуть використовуватись при проведенні слідчої дії, її учасників, потім послідовно – пересування учасників, розташування їх при проведенні експериментів, дії кожного учасника. При пересуванні треба фіксувати етапи руху стосовно нерухомих орієнтирів. Якщо учасник слідчої дії вкаже на місце схову речей, треба сфотографувати це місце і дії з виявлення об'єктів.

5. Використання відеозапису при проведенні слідчих дій

Аналіз слідчої практики показує, що відеозапис знаходить дуже широке застосування при розслідуванні злочинів. Відповідно до ч. 2 ст. 105 Кримінального процесуального кодексу відеозапис є додатком до протоколу процесуальної дії.

Відеозапис, забезпечуючи максимальну повноту фіксації, дозволяє зберегти емоційне забарвлення мови і видимі прояви поведінки учасників слідчих дій. Технічні характеристики апаратури сучасної цифрової відеоапаратури є досить високими та різноплановими. Відеозапис становить послідовність кадрів (тих само фотознімків), а також здатний фіксувати звуки та рухи учасників слідчої дії. Сучасні відеокамери здатні не тільки знімати відео. Вони можуть робити знімки, що зберігаються на носії інформації, якими можуть бути CD-диски та flash-карти. Матеріали відеозапису не вимагають лабораторної обробки і можуть бути відтворені відразу ж після зйомки.

До початку відеозапису з метою фіксації відповідних дій необхідно: визначити об'єкти, що підлягають фіксації, і розробити план (сценарій) відеозапису. В плані проведення відеозапису слід відобразити послідовність відображення епізодів, виходячи з матеріалів справи (свідчення свідків, протоколів оглядів, фототаблиць і т.д.), орієнтовні точки знаходження оператора з камерою, масштаби зображення, місця розміщення всіх учасників слідчої дії.

У ролі спеціалістів для проведення відеозапису відповідно до ст. 71 КПК України можуть бути залучені особи, що володіють навичками роботи з

відповідною апаратурою. Запрошення спеціаліста звільняє слідчого від технічної роботи і позитивно позначається на якості відеофільмів.

Відеозапис, що отримується в ході слідчої дії, як і протокол слідчої дії, має складатися з трьох частин: вступної, основної і заключної. Вступна і заключна частини містять відомості, що пояснюють і засвідчують фонограму, а основна частина відображає хід і результати слідчої дії.

Вступну частину відеофільму доцільно починати з фіксації особи, що проводить дану слідчу дію (слідчого). Така особа називає свою посаду, прізвище і повідомляє, яка слідча дія проводиться і в якій кримінальній справі. Далі слідчий почергово називає кожного учасника слідчої дії, які так само фіксуються великим планом. Потім слідчий, перебуваючи в кадрі, називає дату, час, місце відеозапису і ким вона проводиться. Тільки після цього можна приступити до фіксації самої слідчої дії.

Заключна частина являє собою засвідчення всіма учасниками слідчої дії правильності зафіксованого і складання окремого протоколу огляду відеозапису, а у протоколі слідчої дії зазначається сам факт перегляду відеозапису. Тобто дана частина протоколу записується після перегляду відеофонограми всіма учасниками слідчої дії. Якщо відеозапис виготовлявся в несприятливих умовах, то перегляд і запис заключної частини може здійснюватися в приміщенні після повернення з місця проведення слідчої дії.

Аналіз практики застосування відеозапису показує, що даний спосіб фіксації є особливо ефективним:

1) при **огляді місця події** у випадках, коли необхідно відобразити динаміку обстановки, яку складно відобразити в протоколі, при пожежах, транспортних катастрофах, коли через складні метеорологічні умови потрібна швидка фіксація всього комплексу інформації. Використання традиційних видів зйомок на місці події (орієнтуючої, оглядової, вузлової і детальної) під час відеозапису набуває специфічного змісту. Спочатку здійснюється з двох, трьох точок орієнтуюча зйомка, переходячи, коли це потрібно, на крупний масштаб зображення (тобто оглядову зйомку). Потім здійснюється вузлова і детальна відеозйомка крупним планом об'єктів, які мають значення для справи. Знімати панорамним методом краще із застосуванням штатива. Панорами повинні починатися і закінчуватися зі статичних кадрів. В середині панорам слід робити зупинки для виділення головних об'єктів. Для цього застосовують наїзд (наближення до об'єкта), користуючись трансфокатором, і переходячи таким чином до вузлової і детальної зйомки. Інший прийом – від'їзд – використовують для підтримки орієнтації в обстановці проведення слідчої дії після вузлової і детальної зйомки або для включення в кадр інших учасників після показу основного суб'єкта зйомки;

2) при **обшуку**, коли потрібна фіксація інформації про спосіб приховання цінностей і знарядь злочину, характер тайників, використаних злочинцем. Складність відеозапису в цьому випадку полягає у неможливості заздалегідь

визначити точки зйомки даних об'єктів;

3) при проведенні *допитів*, особливо окремих суб'єктів (з вадами слуху та голосу, неповнолітніх тощо);

4) при проведенні *слідчого експерименту* для відображення засвідчених дій з метою встановлення можливості: спостереження об'єкта в певних умовах; здійснення яких-небудь дій; настання якого-небудь явища; утворення слідів. У ході фіксації експериментів основне завдання – найбільш повно, точно і виразно відобразити весь хід засвідченої дії. При виході на місце події з метою перевірки показань і зіставлення їх з матеріалами справи або з показаннями інших осіб фіксується маршрут руху і місце здійснення злочину. У разі виявлення у процесі слідчого експерименту на місці події предметів, що можуть надалі мати доказове значення, рекомендується при їх відображенні звертати увагу на характерні ознаки;

5) при проведенні *пред'явлення для впізнання*, особливо якщо ця слідча дія проводиться за фотозображеннями об'єктів, коли відсутня можливість їх безпосереднього пред'явлення, або при проведенні впізнання за динамічними ознаками.

Відеозапис може застосовуватися не тільки при провадженні слідчих дій, але і при здійсненні експертних досліджень, переважно в галузі трасології і балістики.

Питання для самоконтролю

1. Поняття, значення і завдання криміналістичної фотографії.
2. Принципи криміналістичної фотографії.
3. Система і об'єкти криміналістичної фотографії.
4. Засоби криміналістичної фотографії.
5. Методи криміналістичної фотографії.
6. Фотозйомка при проведенні огляду місця події.
7. Фотозйомка при проведенні обшуку, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту.
8. Використання відеозапису при проведенні слідчих дій.

Лекція 5

Криміналістична габітологія

План

1. Історичні аспекти формування вчення про зовнішність людини (габітології). Поняття та класифікація ознак зовнішності людини.
2. Джерела отримання інформації про ознаки зовнішності відомих та невідомих осіб.
3. Опис зовнішності людини за методом словесного портрета.
4. Загальна характеристика способів, методів та засобів фіксації ознак зовнішності людини.
5. Види ідентифікації людини за ознаками зовнішності та фактори, що впливають на об'єктивність сприйняття та зміну ознак зовнішності людини.

Література:

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Жолнович І.* Поняття та структура зовнішності особи / І. Жолнович // Вісник Львів. ун-ту. – 2003. – Вип. 38. – С. 593-598.
3. *Задеренко С. В.* Портретна експертна ідентифікація на сучасному рівні // Криміналіст. вісник. – 2005. – № 1 (3). – С. 100-108.
4. *Зинин А. М., Виниченко І. Ф., Житников В. С., Овсянникова М. Н.* Криміналістическое описание внешности человека (функциональные и сопутствующие элементы и признаки) : справочн. пособ. / под ред. проф. В. А. Снеткова. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1988. – 242 с.
5. *Зинин А. М.* Габитоскопия : учебное пособ. / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 192 с.
6. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
7. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

1. Історичні аспекти формування вчення про зовнішність людини (габітології). Поняття та класифікація ознак зовнішності людини

Криміналістичне вчення про зовнішні ознаки людини формувалось поступово, з використанням досягнень антропології, загальної та судової медицини, морфології людини, криміналістичної техніки, зокрема фотографії, тощо.

Ознаки зовнішності людини здавна застосовувались для пошуку та затримання зниклих злочинців. Для спрощення такого пошуку штучно

створювалися помітні ознаки зовнішності. З'явилися такі жорстокі способи виділення злочинців із загальної маси людей, як калічення та клеймування. Калічення в минулі часи слугувало покаранням й одночасно створювало фізичні ознаки, що свідчили про характер злочину та навіть про те, скільки разів його було вчинено. «Закони Ману» у Древній Індії (II ст. до н.е.) вимагали за удар, нанесений особою низького статусу вищій особі, відрізати ту частину тіла, котрою було нанесено удар. У Древньому Єгипті за крадіжку відсікали руку. Законодавство Росії в XVII ст. («Соборное уложение» 1649 р.) передбачало відрізання лівого вуха за учинену вперше крадіжку та позбавлення волі на 2 роки; за повторне вчинення крадіжки відрізали праве вухо та позбавляли волі на 4 роки. За крадіжку коня у ратної людини крадію відсікали руку. В 1691 р. Указом Петра I передбачалось всіх злочинців, звільнених від смертної кари, клеймувати буквою «В». При Катерині II були введені клейма: «У» – для вбивць, «В» – для крадіїв, «Л» – для брехунів. Іноді клеймували словами «ВОР», «КАТ» та однією буквою на чолі. Для цього використовували пластинку з голками, по якій вдаряли після накладення на тіло, надалі в ранки втирали порошок.

У Франції XIV-XVIII століть також широко застосовувалось клеймування. Наприклад, буквою «V» позначали крадія, а клеймо з двох таких букв («VV») вказувало на крадія-рецидивіста. У відомому романі А. Дюма «Три мушкетери» згадується про клеймо у вигляді лілеї, нанесене на плече леді Вінтер – «міледі». У Франції таким чином клеймували крадіїв, а лілея означала герб правителя держави.

З часом зазначені варварські способи мітити порушників закону були поступово скасовані, зокрема у Франції в 1832 р., в Росії – у 1863 р. Найдовше клеймували злочинців у Китаї – до 1905 р.

З формуванням демократичних суспільств почали з'являтися нові, досконаліші прийоми та засоби ототожнення злочинців. В Англії та Франції в XVIII ст. почали практикувати «паради злочинців», які утримувалися в тюрмах. Під час «парадів» агенти поліції запам'ятовували прикмети злочинців або розпізнавали серед них осіб, яких раніше вже карали за вчинення злочинів. Це був найбільш поширений метод виявлення серед в'язнів таких, що вже мали судимість, або ідентифікації осіб, хоча й ув'язнених, але розшукуваних за інший злочин.

«Паради» запровадив керівник французької кримінальної поліції (Сюрте) Ежен Франсуа Відок – в минулому сам злочинець, котрий мав феноменальну зорову пам'ять. Він систематично з'являвся у тюрмах, де оглядав в'язнів, запам'ятовуючи їх зовнішність. Після його відставки інспектори Сюрте продовжували проводити «паради».

Розвиток технічних засобів та прийомів використання зовнішності людини для пошуку злочинців поступово призвів до створення реєстраційних і прикметно-описових систем. У 1829 році в Парижі було створено Кабінет судової ідентифікації. На кожного злодія заводили картку, де значились його ім'я,

кількість судимостей, опис зовнішності. Реєстраційні картки слугували встановленню особистості суб'єкта та його колишніх судимостей. Винайдення фотографії дало новий поштовх розвитку фіксації ознак осіб. У 40-х роках почали фотографувати злочинців та доповнювати реєстраційні картки знімками. Поступово архів, започаткований Відоком, розширювався. Наприкінці 70-х років XIX ст. він вмщував близько 5 мільйонів карток та десятки тисяч фотознімків. Картки розкладались за десятиріччями та в алфавітному порядку. Проте користування картотекою було ефективним лише тоді, коли особа відверто називала своє прізвище, але марним було сподіватись на таке від більшості злочинців. Передивитись же десятки тисяч фотознімків з метою ідентифікації злодія було надто складно.

Наукові методи для реєстрації та впізнання особи почали використовуватися з другої половини XIX ст., а поштовхом для їх розвитку стала розробка методів антропометричної реєстрації і так званого «словесного портрету».

У 1879 році до Кабінету судової ідентифікації на посаду писаря поступив Альфонс Бертильйон. Монотонність роботи з сотнями тисяч карток, виконуваної кожного дня, підштовхнула його до пошуку нових шляхів реєстрації та ідентифікації злочинців. Базуючись на теорії бельгійського вченого Адольфа Кетле про індивідуальність розмірів частин тіла кожної людини, він почав обміряти засуджених та в результаті створив метод антропометричної реєстрації. Так, Бертильйон запропонував вимірювати: зріст стоячи та сидячи, довжину розпростертих рук, довжину та ширину голови, відстань між кістками вилиць, довжину та ширину правого вуха, довжину лівої ступні, довжину середнього пальця та мізинця лівої руки, довжину лівого передпліччя. Результати заносились до антропометричної картки, де також зазначали колір радужної оболонки лівого ока та особливі прикмети (рубці, плями, пухлини, татування тощо). Відповідно до цієї системи кожна видима частина голови в цілому та обличчя отримувала визначення у вигляді букв, з яких складалась формула зовнішності.

21 лютого 1883 року паризькі газети опублікували перші статті та повідомлення про нову систему ідентифікації А. Бертильйона, котрий вперше ідентифікував людину (злочинця Мартена, що приховався під прізвищем Дюпон). Ефективність нового методу виявилася досить високою і вже в 1884 р. Бертильйону вдалося ідентифікувати 300 осіб, що раніше мали судимості.

Після вражаючого успіху у Франції бертильйонаж почав поширюватися Європою. У Російській імперії перше антропометричне бюро було створено в 1890 р. у Петербурзі. Пізніше так звані антропометричні станції були створені в інших містах імперії.

Похідним від антропометричної реєстрації став метод словесного портрета – опис зовнішності особи, яка реєструється за певними правилами, за допомогою спеціального словника, форм зовнішніх органів людського тіла тощо. Зовнішність людини за методом А. Бертильйона описувалась в найдрібніших подробицях.

Достатньо мовити, що розрізнялось 49 профілів обличчя, велика кількість варіацій окремих частин вушної раковини тощо. При затриманні особи поліцією складався її опис, котрий потім порівнювався зі словесними портретами раніше зареєстрованих. Якщо однойменні ознаки співпадали, проводилась додаткова ідентифікація за допомогою антропометрії. Щоб опис, виконаний одним поліцейським, був зрозумілий іншому, використовувались однакові терміни.

Професор наукової поліції Лозанського університету Р.А. Рейсс, учень, послідовник та пропагандист системи А. Бертильйона, видав у 1904 р. навчальний посібник «Словесний портрет. Пізнання та ототожнення особистості за методом Альфонса Бертильйона».

Наведемо приклад складання словесного портрету в одній з поліцейських установ Російської імперії. Знайдений в поліцейських архівах опис зовнішності відомої історичної особистості – В.І. Ульянова (Леніна) в період його арешту та висилки наприкінці ХІХ ст. мав такий зміст: «Прикмети В.І. Ульянова: зріст 2 аршини 5 з половиною вершки, середньої статури, зовнішністю складає враження приємне, волосся на голові та бровах русяве, пряме, на вусах и бороді – рудувате, очі – карі, середньої величини, чоло високе, ніс звичайний, обличчя кругле, риси його правильні, рот помірний, підборіддя кругле, вуха середньої величини».

Антропометрична реєстрація, запропонована А. Бертильоном, втратила своє значення з появою дактилоскопічної реєстрації. Розробляючи свою систему, він навряд чи передбачав, що її допоміжний метод – словесний портрет – буде існувати значно довше за неї та одержить подальший розвиток.

Поступово, із використанням досягнень анатомії, антропології, психології, фізіології, морфології, судової медицини й інших наук, а також з урахуванням слідчої, оперативно-розшукової й експертної практики у криміналістиці сформувався вчення про зовнішність людини – *габітологія*.

Ототожнення людини за ознаками зовнішності можливо внаслідок наявності у кожної особи притаманної лише їй індивідуальної сукупності ознак, що відрізняють її від інших людей і навіть близьких родичів. *Індивідуальність* проявляється у неповторності форм, розмірів та особливостей зовнішніх частин тіла. Сполучення елементів з характерними ознаками створює індивідуальну сукупність прикмет, що забезпечують можливість виділення кожної людини серед багатьох інших та її ототожнення.

Крім індивідуальності ознаки зовнішності мають *відносну стійкість*. Протягом життя окремі ознаки піддаються віковим та патологічним змінам, що можуть бути більш чи менш вагомими, але в певний проміжок часу сукупність ознак зовнішності людини є неповторною. Найбільшу стійкість мають ознаки, обумовлені кістково-хрящовою структурою, наприклад форма голови. Навпаки, досить швидко змінюється зовнішній вигляд особи при зміні рослинності на обличчі, що необхідно враховувати у ході пошуку людини.

Ознаки зовнішності також відрізняються *рефлекторністю*, тобто властивістю фіксуватись у різних відображеннях, пам'яті людей.

Таким чином, **ознаки зовнішності людини** мають такі **властивості**:

– *індивідуальність* (неповторність форм, розмірів та особливостей ознак, що створюють індивідуальну сукупність прикмет);

– *відносна стійкість* (незмінюваність ознак зовнішності людини у певний проміжок часу);

– *рефлекторність* (властивість фіксуватись у різних відображеннях, пам'яті людей).

Криміналістика вивчає ознаки зовнішності людини, закономірності зміни їх у часі, способи і засоби фіксації і використання для розшуку і ототожнення особи. Термін **габітологія** як назва галузі криміналістичної техніки, що займається вивченням зовнішності людини, утворено із двох слів – “*habitus*” (зовнішність) і «*logos*» (вчення).

Крім поняття «габітологія» використовуються ще такі терміни, як «криміналістичне вчення про прикмети людини» (Ю.А. Пересункін), «ідентифікація людини за ознаками зовнішності» (І.Ф. Пантелєєв), «дослідження зовнішньої будови об'єкта» (І. Кертес), «габітоскопія» (вперше запропоновано в 1973 р. В.А. Снетковим як утворення з термінів “*habitus*” та “*scopeo*” – «розглядати»).

Габітологія переважно вивчає лише такі елементи й ознаки зовнішності людини, що спостерігаються візуально, а також окремі, що сприймаються на слух (мова, голос). Інші, що проявляються поза вказаних (наприклад, запах), нею не досліджуються.

Сучасні основні напрямки використання ознак зовнішності людини у правоохоронній діяльності можна визначити таким чином (**значення габітології**):

– розшук відомих осіб, які переховуються від слідства й суду або втекли з місць позбавлення волі;

– розшук невідомих злочинців;

– розшук безвісті зниклих осіб та встановлення осіб невпізнаних трупів;

– пред'явлення для впізнання живих осіб та трупів;

– перевірка особи затриманого чи іншої особи;

– перевірка документів;

– реєстрація осіб, що вчинили злочини;

– експертне дослідження фотознімків для ототожнення особи;

– складання композиційних портретів невстановлених злочинців за показаннями потерпілих і очевидців;

– відновлення (реконструкція) прижиттєвого вигляду людини за кістковими залишками (черепом) тощо.

Зовнішній вигляд (зовнішність) людини здавна використовують під час упізнання та кримінальної реєстрації злочинців, адже він залишається відносно

незмінним протягом усього життя людини. Ознаки, які характеризують зовнішню будову людини, називаються **ознаками зовнішності**. У кожної людини зовнішній вигляд є суто індивідуальним і має здатність відображатися в матеріальних слідах та у пам'яті у вигляді уявних образів. Ознаки зовнішності є основою криміналістичної ідентифікації під час розв'язання ідентифікаційних та діагностичних завдань.

Учення про ознаки зовнішності людини, їх матеріальні та ідеальні відображення, методи та засоби їх фіксації й використання для встановлення фактів, які відіграють важливу роль у розкритті та розслідуванні злочинів, називається **криміналістичною габітологією**, або **габітоскопією**.

Ознака – це характерна, відмітна риса об'єкта. У габітології ознака характеризує зовнішність людини в цілому чи окремі її елементи (зріст, ніс, очі, волосся тощо). Ознаки зовнішності поділяють на **власні та супутні**.

Власні ознаки – це елементи й ознаки зовнішності людини, що проявляються у процесі її життєдіяльності. Їх поділяють на загальнофізіологічні, анатомічні та функціональні (за Е. Зуєвим); загальнофізичні, анатомо-морфологічні та функціональні (за Ю. Дубягіним); анатомічні та функціональні (за І. Пантелєєвим); особливі прикмети та помітні ознаки.

Супутні ознаки – це *предмети одягу*, що перебувають у постійному користуванні особи в момент її відображення (куртка, піджак, брюки, плаття, головний убір, взуття), а також *носильні речі* (портфель, дипломат, парасолька, сумка, годинник, окуляри, сережки, каблучки, запальнички, слухові апарати тощо). Ці ознаки також індивідуалізують зовнішній вигляд особи, але їх ідентифікаційна значущість не є суттєвою, бо їх можна змінити.

Загальнофізичні ознаки – це загальні біологічні, соціально-територіальні та популяційні особливості людини. До них належать ознаки *загальнофізичні* (стать, вік) і *демографічні*, що характеризують певну расу, національність, народність, етнічну групу чи іншу популяцію, яка живе на певній території.

Анатомічні (анатомо-морфологічні, статичні) ознаки – це особливості зовнішньої будови тіла та скелета людини. Ознаки, які підлягають опису та дослідженню, інколи називають *елементами зовнішності*. Індивідуальність зовнішнього вигляду проявляється, насамперед, у неповторній сукупності форм, розмірів і особливостей частин тіла. Ці ознаки відносно сталі, особливо ознаки обличчя, тому відіграють важливу роль у процесі впізнання та ототожнення особи. До анатомічних ознак належать зріст, загальна будова тіла, форма голови, лоба, брів, носа, губ, рота, вид і колір волосся, обличчя та інших частин тіла.

Функціональні (динамічні) ознаки є загальними; вони характеризують людину як живу динамічну систему, проявляючись насамперед у русі. Це хода, міміка, жести, мова, голос, спосіб поведінки, навички злочинної професійної діяльності (способи злому, відкривання замків, проникнення у сховище, вчинення вбивства).

Особливі прикмети – це особливості зовнішності, що рідко зустрічаються й різко вирізняють одну людину з-поміж інших через їх неповторність і незвичність. До них належать невідповідності розміру окремих частин тіла (рук, ніг, голови, носа, вух тощо); кольорові аномалії, тілесні нарости, шрами, татуювання, викривлення хребта, горб, родимки, бородавки, особливості ходи, жестикуляції, мови, голосу тощо.

Особливі прикмети можуть бути помітними, тобто такими, що очевидно спостерігаються, кидаються в очі. У такому разі їх називають *помітними ознаками*. Вони, як правило, розташовані на відкритих частинах тіла, тому з першого погляду привертають увагу незвичайністю (форма, розмір, колір). Помітні ознаки дають змогу одразу ж вирізнити окрему особу з групи людей.

Особливі прикмети й помітні ознаки поділяються на *анатомічні (статичні)* та *функціональні (динамічні)*.

2. Джерела отримання інформації про ознаки зовнішності відомих та невідомих осіб

Джерелом отримання відомостей про зовнішні ознаки людини, перш за все, є інформація, зафіксована в результаті виконання слідчих дій, а також отримана при проведенні оперативно-розшукових заходів та інших дій. Певні дані щодо зовнішніх ознак людини можна одержати з криміналістичних та оперативних обліків, при вивченні колекцій слідів та інших речових доказів.

Обсяг задіяної інформації залежить, насамперед, від мети її використання, а саме для виявлення осіб, які відомі чи невідомі правоохоронним органам.

Зрозуміло, що значно легше зібрати інформацію про зовнішність відомих осіб, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності, втекли з місць позбавлення волі тощо. Такі дані можуть міститись в матеріалах кримінального провадження чи особистої справи засудженого. Крім того, відомості про зовнішні ознаки відомих осіб не складно одержати допитом свідків, потерпілих, а також знайомих та родичів, з медичних, кадрових та інших документів тощо.

Більш складним є отримання інформації щодо невідомої особи. В такому випадку головними джерелами будуть результати початкових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Зокрема, у протоколах оглядів місць подій іноді наводяться окремі дані, що можуть указувати на різні ознаки зовнішності осіб, причетних до вчинення злочинів. Так, за елементами стежки слідів ніг, слідами рук, зубів, слідами шкіряного покриву окремих частин голови (наприклад, вушної раковини), за залишеними особою та виявленими на місці події різними мікрооб'єктами чи предметами (наприклад, волоссям, окулярами тощо) у ряді випадків вдається судити про такі ознаки зовнішності причетної до події людини, як її стать, приблизний вік, зріст, розмір взуття, розміри кроків та куту розвороту стопи

кожної з ніг, відсутність окремих зубів, форму вушної раковини, колір та інші параметри волосся, наявність патології зору і т. ін.

Показання очевидців використовуються для складання словесного портрета невідомого злочинця, який зник з місця події.

У криміналістичній літературі можна зустріти різні класифікації джерел інформації про ознаки зовнішності людини. Нижче розглянемо окремі з них.

Класифікація джерел інформації про ознаки зовнішності людини:

1) за видами об'єктів – носіїв інформації виділяють такі групи джерел:

– *люди* (очевидці події – свідки, потерпілі, інші підозрювані чи обвинувачені; особи, з якими людина спілкується постійно вдома (родичі) та на роботі чи навчанні; особи, з якими людина спілкується тимчасово, – сусіди за місцем проживання, працівники та адміністрація різного роду установ, підприємств і організацій тощо);

– *документи* (матеріали кримінальних проваджень, кадрових та інших справ; документи медичних установ, військкоматів тощо);

– *наглядні зображення* (об'єктивні – фото-, кіно-, відео-, рентгенівські зображення, посмертні маски; суб'єктивні – художні портрети, малюнки, композиційні портрети, пластичні реконструкції обличчя за черепом);

– *кістки та інші залишки людини;*

2) за ступенем достовірності інформації:

– *об'єктивні джерела* – сама людина, а також фотознімки, рентгено- і флюорограми, кінофільми, відеозаписи, посмертні маски, зліпки з окремих частин тіла (вушних раковин, кистей рук, ступень ніг тощо) та кісткові залишки;

– *суб'єктивні джерела* – уявні образи, малюнки, композиційні портрети, пластичні реконструкції обличчя за черепом, описи, виконані довільно або за системою словесного портрета;

3) за характером сприйняття інформації:

– *первинні* (дозволяють отримувати безпосередню уяву про риси зовнішності людини);

– *вторинні* (дозволяють отримати опосередковану уяву про риси зовнішності);

– *змішані* (дозволяють отримати безпосередню та опосередковану уяву про зовнішній вигляд людини).

До **первинних** джерел інформації відносять:

а) результати спостереження оперативним працівником або слідчим ознак зовнішності суб'єктів, які входять у коло осіб, що перевіряються за даним правопорушенням. Спостереженням установлюють загальнофізичні, анатомічні й функціональні ознаки. При цьому часто виявляють особливі прикмети;

б) невпізнані трупи, частини розчленованих трупів, кісткові залишки, особливо череп і зуби, які несуть вагомий в криміналістичному відношенні відомості про загиблу людину. Нерідко необхідну інформацію отримують із

названих об'єктів у ході судово-медичних, антропологічних, криміналістичних та інших експертиз;

в) фотоальбоми, що ведуться в органах внутрішніх справ на осіб, схильних до здійснення тих або інших протиправних діянь;

г) зображення ознак зовнішності й частин тіла людини на фотознімках, фотомонтажах, кінострічках і відеозаписах, рентгено- і флюорограмах, що вилучаються при обшуках або виїмках чи надаються зацікавленими громадянами, адміністраціями установ тощо.

Вторинними джерелами інформації є такі:

а) заяви, листи й повідомлення окремих громадян або посадових осіб, де містяться повні або часткові описи зовнішнього вигляду розшукуваних людей;

б) протоколи слідчих дій (допитів, пред'явлення для впізнання, освідування, оглядів трупів тощо), які можуть містити опис ознак зовнішності або прямі вказівки на них;

в) інформаційно-пошукові дані, орієнтування, пошукові листи, плакати, де міститься підсумований виклад відомостей про ознаки зовнішності розшукуваних осіб;

г) історії хвороб, що зберігаються в поліклініках, лікарнях і медичних диспансерах. В історіях хвороб виявляють дані про перенесені захворювання, хірургічні втручання, локалізацію переломів, особливості кісток скелета й черепа, різні аномалії, результати антропологічних вимірювань тощо;

д) матеріали з установ побутового обслуговування населення (швейних ательє, пунктів прокату спортінвентарю, косметологічних кабінетів тощо), де можна отримати окремі дані про деякі ознаки зовнішнього вигляду громадян, які зверталися туди, наприклад про розміри частин їх тіла, зачіски, помітні прикмети тощо;

е) надані зацікавленими особами художні й графічні зображення зовнішнього вигляду розшукуваних людей.

Змішани джерела інформації про ознаки зовнішності включають:

а) архівні кримінальні провадження й особисті справи на осіб, що відбувають покарання. В цих документах є описи ознак зовнішності засуджених осіб, їх пізнавальні фотознімки;

б) оперативно-розшукові матеріали, що містять описи або фотозображення (часто те й інше) ознак зовнішності осіб, які можуть становити інтерес для розкриття й розслідування злочинів;

в) дані криміналістичної реєстрації осіб, що сховались від суду й слідства, оголошені у розшук, зникли без вісті, інформація щодо невпізнаних трупів. У матеріалах реєстрації можуть бути не тільки описи зовнішності зареєстрованих людей і трупів, але й пізнавальні фотознімки;

4) за характером відображення інформації виділяють *матеріальні* та *ідеальні* джерела.

Матеріальні джерела, які достатньо повно відображають зовнішній вигляд людини або окремі її частини, зустрічаються рідко. У практичній діяльності відомий випадок, коли переслідуваний злочинець стрибнув з балкона другого поверху, приземлюючись, він упав обличчям на ґрунт свіжоскопаної клумби. При огляді місця події на клумбі був виявлений об'ємний слід від обличчя з чітким відображенням його елементів. За виготовленим гіпсовим зліпком було проведено портретно-криміналістичну експертизу та встановлено особу.

Найчастіше як матеріальні джерела інформації про зовнішність людини використовуються фотографії, кіноплівки, відеозаписи, а також кісткові залишки. За фотографією слідчий сам може скласти словесний портрет-орієнтування для розшуку, заповнити картку обліку або зробити запит до АПС (автоматизованої інформаційно-пошукової системи), що побудована на ознаках зовнішності.

Людські залишки як матеріальні сліди несуть інформацію про зовнішній вигляд людини, його біологічну сутність. Для отримання такої інформації призначається судово-медична або портретно-криміналістична експертиза.

У разі виявлення черепу невідомої людини можна провести ідентифікацію за методом С.А. Булова, з використанням прижиттєвої фотографії особи, а за методом М.М. Герасимова – виготовити скульптурне зображення.

Найпоширенішими джерелами інформації про зовнішність є люди (злочинець, потерпілий, свідок), *ідеальні відображення* яких зафіксовані в процесуальних і непроцесуальних документах (кримінальних проваджень, особових справах, картках криміналістичних обліків, АПС, АБД, різних довідкових обліках). В таких джерелах зберігаються демографічні дані, а також відображено деякі ознаки зовнішності (зріст, вага, група крові).

3. Опис зовнішності людини за методом словесного портрета

Опис людини за ознаками зовнішності здавна широко застосовують як дієвий інструмент для розшуку та розслідування. Однак тільки наприкінці ХІХ ст. завдяки науковим дослідженням французького криміналіста-антрополога А. Бертильйона опис розшукуваної чи встановлюваної людини перетворився на спеціальну поліцейську систему під назвою «словесний портрет», і донині успішно застосовувану у практичній діяльності працівниками правоохоронних органів усіх держав світу.

Словесний портрет – це криміналістичний метод опису зовнішності людини з використанням єдиних термінів, що проводиться за певною системою в цілях кримінальної реєстрації, розшуку та ототожнення живих осіб і трупів.

Під час застосування зазначеного методу використовують такі поняття:

– *ознака зовнішності* – характеристика людини загалом чи властивість окремих її елементів;

– *елемент зовнішності* – соматична частина зовнішності людини (наприклад, ділянка носа, верхні або нижні кінцівки).

При цьому мають бути дотримані такі **правила**:

1) **повноти опису**. Дотримання цієї вимоги досягається за рахунок всебічного дослідження всіх частин тіла та елементів зовнішності людини. Опис здійснюють з усіх позицій: форми, розміру, контуру, кольору, ваги та інших особливостей людини. Опис необхідно проводити в анфас і профіль, бо частину елементів можна спостерігати тільки спереду, а частину – тільки збоку;

2) **системності, або послідовності, опису**. Для дотримання цієї вимоги необхідно здійснювати опис від загального до окремого. Тільки за цієї умови опис легко запам'ятовується й містить необхідну сукупність ознак зовнішності. Спочатку в логічній послідовності описують анатомічні ознаки, потім – функціональні й супутні;

3) **використання під час опису спеціальної термінології і єдиних понять**. Дотримання цієї вимоги дає змогу уникнути розбіжностей в описі зовнішності. Описуючи зовнішність людини, різні суб'єкти – слідчий, оперуповноважений, дільничний інспектор міліції, експерт – мають користуватися загальноприйнятими довідниками, застосовувати єдиний понятійний апарат. У зазначеному методі звертаються до таких понять: *ознака зовнішності* – характеристика людини в цілому чи властивість окремих елементів; *елемент зовнішності* – соматична частина людини (наприклад, ділянка носа, верхні або нижні кінцівки).

Ознаки зовнішності людини за **обсягом** класифікують на **загальні** (що характеризують людину в цілому) та **окремі** (детальні); за **ідентифікаційним значенням** – **групові** (однаковий зріст, одна національність, однаковий вік) та **індивідуальні**; за **умовами прояву** – **статичні** (колір волосся, очей) і **динамічні** (хода, міміка, жестикуляція); за **природою** – **постійні** (що можуть виникнути в людини від народження і зберігатися протягом усього життя), **тимчасові** (які виникають і зникають з різних причин – волосся, зуби), **необхідні** (притаманні певній етнічній групі чи статі – вуса, борода в чоловіків, коси в жінок), **випадкові** (що виникли через певні обставини), **природні** (характеризують різні етапи розвитку людського організму – молочні чи постійні зуби тощо), **штучні** (що з'явилися як результат зміни зовнішності – шрами, рубці, татування);

4) **опису атомічних ознак з двох положень (фас і профіль) за чотирма критеріями – величиною, формою, положенням, кольором**.

Величина (розмір) – це кількісна характеристика людського тіла, його частин, елементів і деталей. Це може бути висота, довжина, ширина, глибина. Величина (за винятком зросту) подається у відносних одиницях через порівняння її з іншими частинами тіла. Як правило, величину визначають за допомогою три-, п'яти- або семичленної градації. Тричленну градацію здійснюють за допомогою трьох термінів: «малий», «середній» і «великий»; п'ятичленну – п'яти термінів (додаванням до термінів попередньої градації термінів «дуже малий», «дуже великий»); семичленну – за допомогою додаткових термінів «нижчий (менший) від середнього» та «вищий (що перевищує) від середнього».

Форма – загальний вид елемента чи ознаки зовнішності, що визначається за допомогою відповідних геометричних понять (квадратний, кулеподібний, опуклий, угнутий, хвилястий, циліндричний, трикутний, ромбоподібний). Часто цю ознаку називають ще *контуром*, або *конфігурацією*.

Положення – розташування, як правило, окремого елемента зовнішності стосовно інших. Розташуванням (у вертикальному чи горизонтальному напрямі) характеризується кожна описувана ознака зовнішності людини.

Колір – спектральна характеристика ознаки зовнішності (волосся, очей, шкіри).

Правила опису за методом словесного портрета базуються на взаємопов'язаних принципах *системності* (визначає послідовність (черговість) опису) і *повноти* (передбачає детальну характеристику).

1. Спочатку фіксуються ознаки, що характеризують загальнофізичні елементи зовнішності: стать, вік, національність (антропологічний тип), зріст, статура, потім анатомічні ознаки окремих частин тіла та елементів; після цього – функціональні ознаки; згодом – ознаки супутніх предметів.

2. Опис ознак зовнішності здійснюється за схемою «від загального до окремого» і «зверху до низу». При цьому спочатку характеризують в цілому фігуру, голову, обличчя, окремі його елементи, шию, плечі, спину, груди, руки, ноги.

3. Кожен з анатомічних елементів характеризується за формою, розміром та положенням, а деякі – за кольором:

3.1) під час опису форми використовують найменування геометричних фігур (круглий, овальний, прямокутний, трикутний тощо) або геометричних ліній (пряма, опукла, хвиляста та ін.);

3.2) опис розмірів елемента дається не в абсолютних величинах, а стосовно інших елементів зовнішності. При цьому характеризують його висоту, довжину, ширину, кількість і т.д. Градація величин найчастіше буває тричленна: великий, середній, малий; п'ятичленна, з додаванням «дуже великий» і «дуже малий»; семичленна, з додаванням «вище середнього», «нижче середнього». Якщо виникають сумніви в характеристиці розміру, то його можуть вказувати в двох значеннях «середньомалий», «великосередній»;

3.3) положення елемента визначається щодо вертикальних і горизонтальних площин тіла (горизонтальне, з нахилом, скошене всередину і т.п.), а також щодо взаєморозташування (злите, роздільне);

3.4) за кольором характеризують волосся (чорне, темно- або світло-русяве, біляве, руде, сиве); очі (чорні, карі, сірі і т.д.), а інколи колір шкіри (дуже червона, жовта, синювато-червоний ніс, колір родимої плями і т.п.).

4. Під час опису повинні використовуватися єдині прийняті в словесному портреті терміни, що виключають різночитання та непорозуміння.

5. Анатомічні ознаки описують стосовно двох ракурсів: вид спереду і вид збоку (анфас і правий профіль). При цьому голова має знаходитися в «нормальному» положенні, коли горизонтальна лінія проходить через перенісся,

зовнішній кут ока і верхню третину вушної раковини (так звана «французька антропологічна горизонталь»). М'язи особи повинні знаходитися в спокійному стані (без посмішок міміки, гримас), косметика бути відсутньою, волосся прибране з лоба і вушних раковин, окуляри і головний убір зняті (їх опис дається в супутніх ознаках).

Опис анатомічних ознак

Стать: чоловіча, жіноча.

Вік встановлюється: а) за документами, якщо вони не викликають сумнівів; б) «на вигляд» (з вказівкою цієї обставини та в деяких вікових межах: на вигляд 25-30 років, на вигляд 50-60 років і т.п.); в) за даними медичного огляду або судово-медичної експертизи.

Національність (тип обличчя): за відсутності документів та інших достовірних відомостей, що підтверджують національність людини, допустимим є визначення типу обличчя. Це може бути антропологічний тип зовнішності, характерний для певної раси (європеоїдний, монголоїдний, негроїдний і т.п.) або порівняльне визначення типу стосовно країни: європейський, кавказький, середньоазіатський, монгольський і ін.

Фігура в цілому.

Зріст визначають найчастіше за тричленною градацією: низький (для чоловіків до 165 см), середній (для чоловіків від 165 до 175 см) та високий (для чоловіків більше 175 см). Допустимою є характеристика: дуже низький, дуже високий. Якщо є або можуть бути отримані дані антропометричних вимірів (медична карта і ін.), то зріст вказують в абсолютних величинах.

Статура характеризується залежно від розвитку кістково-м'язової системи та ступеня жирових відкладень. Розрізняють статуру: слабку, дуже слабку, середню, коренасту, атлетичну. За ступенем угодваності людина може характеризуватися такими ознаками: худа, худорлява, середньої угодваності, повна (особливості: дуже худа, дуже повна – огрядна).

Далі здійснюється опис елементів зовнішності людини за такою схематичною послідовністю: голова в цілому, волосся, обличчя в цілому, лоб, брови, очі, ніс, рот, губи, зуби, підборіддя, вушні раковини, зморшки, шия, плечі, груди, спина, руки, ноги.

Опис функціональних ознак.

Постава – звичне положення тулуба і голови (звична поза людини). При цьому зазначається положення голови стосовно тулуба (відхилена до правого або лівого плеча, нахилена вперед, відкинута назад), також положення тулуба щодо вертикалі (спина пряма, сутула, згорблена).

Хода – сукупність звичних автоматичних рухів при ходьбі як прояв певного динамічного стереотипу, що сформувався у людини. Ця обставина визначає постійність таких елементів ходи, як довжина кроку (лівого, правого), ширина кроку, кут кроків, кут розвороту стопи. Тому при описі ходи зазначають розмір

кроку (довгий, короткий), ширину кроку (вузьке або коротке розташування ступень, розстановка ступень при ходьбі (носками назовні, носками всередину, паралельно), темп (швидкий, повільний), вид (хода м'яка, важка, що хитається, що перевалюється, що підстрибує, що дріботить, хвиляста). Відзначається також кульгавість, притягання ноги, положення рук при ходьбі (розмахування рук, руки в кишенях, закладені ззаду). Хо́да може змінюватися під впливом захворювань ніг, нервової системи, перенесених травм голови.

Жестикуляція – комплекс рухів рук, плечей (інколи – голови) людини, якими вона супроводжує свою мову, аби додати їй певну виразність. При описі жестикуляції фіксують її темп (швидка, повільна), виразність (жвава, енергійна, млява), характер жестів та їх зміст (вказівна, образотворча і т.п.).

Міміка – рух м'язів та елементів обличчя, що змінюють його вираження залежно від емоційного стану людини або її бажання. Міміка може бути дуже розвиненою або маловиразною. Зазвичай відзначають найбільш виражену та звичну міміку (піднімання брів, закушування губ, підморгування і т.п.).

Мова – стосовно неї характеризують дані, що стосуються як власне мови, так і мовного механізму. У першому випадку відзначають мову, на якій (яких) говорить людина, яка з них є для неї рідною, діалект, акцент, особливості вимовляння, побудови фраз, вживання жаргонних слів, засміченість мови («ось», «розумієте» і т.п.).

Стосовно мовного механізму відзначають темп (повільний, швидкий), характер (мова спокійна, збуджена), особливості мови (гаркавість, шепелявість, гугнявість та ін.). Голос характеризують за тембром (бас, баритон, тенор, альт, дискант), за силою (слабкий, середній, сильний) і за чистотою (чистий, хрипкий, глухий, сиплий).

Манери поведінки (звички) формуються в процесі життєдіяльності людини і виражаються в одноманітному (зазвичай автоматичному, неконтрольованому) виконанні певних дій (потирання долонь, поглажування голови, вусів, переступання з ноги на ногу, манера прикурювати, вітатися і т.п.).

Опис супутніх елементів та їх ознак.

Цей опис стосується одягу, взуття, головних уборів і предметів, які зазвичай людина має при собі (окуляри, каблучки, ланцюжки, купони і т.п.). Щодо одягу зазначають його найменування (куртка, плащ, піджак і т.п.), вид (цивільний, спортивний, військовий, формений і т.п.), фасон та покрій (однобортний піджак, пальто, шапка-вушанка тощо), колір, малюнок, матеріал, стан одягу, експлуатаційні ознаки. Так само описують інші супутні предмети.

4. Загальна характеристика способів, методів та засобів фіксації ознак зовнішності людини

Уявний образ зовнішності людини є основою різних її матеріальних відображень, які застосовують для ідентифікації цієї людини під час

розслідування злочинів, розшуку зниклих безвісти та ідентифікації невпізнаних трупів. До таких матеріальних відображень у габітології належать: опис методом словесного портрета, суб'єктивний портрет, пластичні реконструкції обличчя за черепом (скульптурний портрет).

Щоб використовувати в слідчих і оперативно-розшукових цілях виявлені ознаки зовнішності, вони повинні бути зафіксовані в зручній для сприйняття формі. З одного боку, фіксація сприяє накопиченню та нагромадженню відомостей щодо розшукуваних та зареєстрованих осіб, з іншого – вимагає систематизації масивів інформації про зовнішні ознаки таких осіб.

Способами та методами фіксації ознак зовнішності людини є:

- опис (метод словесного портрета);
- фотографування (сигналетичний метод) та відеозапис;
- виготовлення мальованих і композиційних портретів;
- виготовлення об'ємних масок і моделей.

1. Опис – один з найпоширеніших способів фіксації ознак зовнішнього вигляду людини. Буває *довільним* і *систематизованим* (за методом словесного портрета). **Опис методом словесного портрета** – найпоширеніша система відображення ознак зовнішності людини за допомогою спеціальної термінології. Опис здійснюють зверху до низу у двох положеннях обличчя (анфас і правий профіль). Кожна ознака зовнішності характеризується розміром, формою чи контуром, положенням стосовно інших частин тіла, кольором.

Суб'єктивний портрет – це матеріалізований уявний образ об'єкта, що зберігається в пам'яті людини, яка раніше вже спостерігала цей об'єкт (предмет, людину). Матеріалізація, тобто закріплення уявного образу, здійснюється різними способами: *малюванням, композицією (складанням) фотознімків, композицією малюнків технічними засобами.*

Уявний образ у пам'яті завжди є суб'єктивним. Його малювання чи композиція зі слів очевидця – також суб'єктивний процес, адже в ньому беруть участь дві особи: слідчий і очевидець, що утримує в уяві образ. Одержані в такий спосіб портрети називають *суб'єктивними.*

Довільний опис, як правило, зустрічається в протоколах слідчих дій. Так, у ході допиту свідок, якому що-небудь відомо про розшукувану особу, у формі вільної розповіді надає відомості про ознаки її зовнішності. Для ініціювання пам'яті допитуваного, створення у нього уявних асоціацій з окремими ознаками розшукуваного в ході розповіді йому можуть бути пред'явлені альбоми малюнків типових елементів і ознак зовнішності. На точності таких відомостей, що надалі відображаються у протоколі слідчої дії, можуть позначитися суб'єктивні особливості допитуваної особи – її вік, рід діяльності, здатність до сприйняття й запам'ятовування, фізичний і психічний стан і т. ін. Не меншим чином на сприйняття можуть вплинути й умови, за яких допитувана особа спостерігала

ознаки зовнішності розшукуваної людини. Тому бажано, щоб допит проводився за участю спеціаліста.

За наявності в протоколах інших слідчих дій інформації щодо ознак зовнішності людини слідчому чи іншому суб'єкту розслідування доцільно її підсумувати та систематизувати описом за методом словесного портрету. Отримані дані можуть бути використані для пошуку особи, зокрема повідомлені працівникам оперативних служб, патрульно-постовим нарядам тощо.

Опис виконують за схемою класифікації анатомічних ознак. Таку саму методичку опису ознак зовнішності людини застосовують під час постановки її на кримінальний облік (реєстрації).

Опис методом словесного портрета застосовують для пошуку та впізнання злочинця, пошуку зниклої безвісти особи або впізнання трупа. Слідчий або оперативний працівник зі слів потерпілого чи свідка-очевидця складає словесний портрет злочинця за згаданою схемою і використовує його для орієнтування у процесі пошуку.

Опис ознак зовнішності здійснюють на основі даних, одержаних у результаті безпосереднього спостереження загального вигляду особи, яка описується; зі слів інших осіб, які бачили цю людину чи знають її (потерпілих, родичів, знайомих); за різними документами, де зафіксовано дані про розшукувану особу (матеріалами криміналістичного обліку, історією хвороби, особою справою тощо); за результатами вивчення виявлених предметів, які відображають зовнішні ознаки людини (фотознімків, одягу, взуття та ін.); під час огляду трупа чи його частин.

Якщо зовнішність людини описують особи, не обізнані з методом опису словесного портрета й навичками його застосування, такі описи мають суттєві недоліки: вони несистемні, багатослівні, розмиті.

Перевага словесного портрета перед іншими описами ознак зовнішності людини полягає в тому, що він забезпечує системне й однакове визначення ознак елементів зовнішності людини, дає можливість формалізувати ознаки її зовнішнього вигляду, зашифрувати їх символами, скласти код і формулу зовнішності, як це роблять під час заповнення реєстраційних карток на невпізнані трупи й осіб, які пропали безвісти, і введення даних про зовнішність у пам'ять комп'ютера та бази даних автоматизованих інформаційно-пошукових систем.

Успішність пошуку злочинця за словесним портретом залежить передусім від якості складеного опису ознак зовнішності, їх відповідності суб'єктивному образу, який запам'ятав очевидець. Для точнішого складання словесного портрета застосовують розроблені криміналістами технічні засоби й тактичні прийоми.

2. Фотографування та відеозапис є універсальними способами фіксації ознак зовнішності людини як кожен окремо, так й у сполученні. Зокрема, використання сигналетичного (пізнавального) методу фотозйомки дозволяє

статично зафіксувати ознаки зовнішності людини з різних боків. Відеозапис має більші можливості, оскільки допомагає відтворити такі ознаки ще й у динаміці.

У лекції 4 «Криміналістична фотографія та відеозапис» ми докладно знайомились з названими способами, тому немає потреби розглядати їх знову.

3. Мальовані й композиційні (синтетичні) портрети фіксують ознаки зовнішності розшукуваних осіб. Портрети створюються на основі показань очевидців, які могли спостерігати людину під час події або були знайомі з нею раніше. Відповідно до процесуального статусу особи у кримінальному судочинстві до виготовлення портретів залучають переважно потерпілих та свідків.

Створенню портрета будь-якого виду передують розповідь очевидця про ті ознаки розшукуваного, що йому запам'яталися. Під час допиту в очевидця з'ясовують умови сприйняття об'єкта (час доби, пору року, освітленість, відстань до об'єкта, психологічний та фізіологічний стани самого очевидця, котрі впливають на об'єктивність сприйняття, тощо).

Аналіз практики використання портретів свідчить, що іноді вони складаються працівниками без відповідних навичок, спеціальних знань та необхідного обладнання. Це призводить до трансформації у пам'яті очевидця результатів першого сприйняття ознак особи. Відбувається накладення нових, зайвих прикмет на закарбований в пам'яті портрет або очевидець взагалі забуває й той невеликий обсяг інформації, що запам'ятав.

Для запобігання подібним помилкам необхідно керуватись такими правилами:

– при опитуванні очевидця не слід вносити у розмову додаткову інформацію щодо ознак розшукуваної особи, крім тієї, що самостійно була надана ним у розповіді;

– уточнюючи окремі елементи зовнішності, не рекомендується використовувати навідні питання в стверджувальній формі (наприклад, «Очі в нього були карі?») та ін.);

– бесіда має проходити в спокійній обстановці, без психологічного тиску на очевидця;

– якщо передбачається участь фахівця з портретної ідентифікації чи художника-портретиста, до його прибуття не слід демонструвати очевидцям будь-які зображення людини в цілому чи окремих елементів зовнішності (фотографії, малюнки, альбоми).

При створенні *мальованого портрета* фахівець (художник-портретист), відповідно до розповіді очевидця, малює ескізи окремих елементів зовнішності розшукуваного, на основі альбомів типових елементів зовнішності уточнює ці ескізи і потім створює єдиний мальований портрет, у котрий за необхідності очевидець також вносить корективи. Портрет може бути виконаний будь-яким способом, але практика свідчить, що найбільш ефективними є штрихові зображення, позбавлені надто дрібних деталей. Вони відображають основні контури обличчя особи та рідко бувають достатньо повними.

Також існує методика колективного складання портрета. Слідчим запрошуються всі очевидці. Він допитує кожного окремо, а фахівець у цей час малює портрет, наприклад, у сусідній кімнаті, до якої відчинені двері. Готовий портрет слідчий показує одночасно всім свідкам, останні оцінюють його подобу та різницю, а фахівець робить необхідну корекцію. При цьому досягається такий результат, щоб всі учасники дійшли одного висновку про ступінь схожості з оригіналом.

Практиці відомий випадок, коли ще у 1960 р. зі слів дев'ятьох потерпілих був виготовлений мальований портрет насильника, завдяки якому того було встановлено й затримано.

Композиційні портрети бувають двох видів: **фотокомпозиційні** та **мальовано-композиційні**.

Фотокомпозиційний портрет (фоторобот) представляє собою композицію зображення людини, складену з фрагментів фотозображень різних осіб. Кінцевий результат має вигляд фотознімка обличчя в фас.

Метод виготовлення з фрагментів фотографій портретів невідомих злочинців за показаннями очевидців, котрий автор назвав «фоторобот», був запропонований у 1956 р. П. Шабо – начальником регіонального управління поліції у місті Лілль (Франція).

Для складання фотокомпозиційного портрета очевидець повинен був із пред'явленої йому колекції фотознімків реальних осіб вибрати знімки, що містили зображення окремих ознак зовнішності, подібних до аналогічних ознак зовнішнього вигляду розшукуваної людини. З відібраних знімків вирізали елементи потрібних ознак зовнішності, монтували з них портрет, котрий фотографували. Знімок пред'являли свідку для уточнення деталей, за допомогою ретуші його корегували та знову фотографували. Отримані фотознімки розсилались у поліцейські відділки.

Надалі техніка виготовлення фотокомпозиційних портретів неодноразово модифікувалась. Зокрема, використовувався такий спосіб. Фотознімки реальних осіб відбирались з урахуванням того, щоб на них були відображені найбільш типові та різноманітні ознаки зовнішності чоловіка або жінки. Надалі їх збільшували до однакового масштабу у розмірі знімка 13x18 см та розрізали на три полоси по горизонталі. На першій полосі були зображення верхньої частини голови та чола, на другій – брів, очей та носу, на третій – рота та нижньої частини обличчя. За допомогою спеціального планшета полоси переміщувались одна стосовно іншої, створюючи різні комбінації портретів. Наприклад, при використанні всього 10 знімків отримувалося до 1000 комбінацій. При збільшенні кількості полос поділу знімків кількість комбінацій збільшувалась.

Подібний принцип дії мав і прилад композиційних портретів (ПКП), в якому зображення чола, очей, носів, ротів та підборідь розташовувались відповідно на

п'яти еластичних стрічках. Переміщуючи укріплені на катушках стрічки вздовж оглядового вікна, за допомогою очевидця формували портрет розшукуваної особи.

В сучасному вигляді обладнання для створення фотокомпозиційного портрета представляє собою персональний комп'ютер з відповідною програмою та принтер. Зокрема, програма «FACES», розроблена канадською компанією Ultimate Composite Picture, пропонує більше 8000 різних ознак обличчя людини фотографічної якості. Програма успішно використовується в Україні, США, Канаді, Франції та інших країнах.

Мальовано-композиційний (синтетичний) портрет складається на підставі показань очевидців зі стандартних малюнків елементів зовнішності обличчя. Отриманий портрет має вигляд малюнка обличчя в фас.

Ідея створення таких портретів та один з перших варіантів приладу для виготовлення мальовано-композиційних портретів, котрий назвали «Айденті-кіт» (ідентифікаційний комплект), були запропоновані в 1959 р. криміналістом Макдональдом з Лос-Анджелеса та групою спеціалістів фірми «Тоунсенд». В основу формування зображень елементів зовнішності для приладу винахідники поклали 40000 фотографій осіб з різних країн. Айденті-кіт включав більше 500 плівок (пластинок) з прозорого матеріалу форматом 10x12,5 см, на кожній з яких було зображено один елемент голови та обличчя в фас. Комбінуванням плівок накладанням одна на одну отримували портрет розшукуваної особи.

Цей же принцип був реалізований при виготовленні для правоохоронних органів СРСР ідентифікаційного комплекту малюнків (ІКМ-1) у 1968 р. Прилад створювався протягом кількох років за участю антропологів, котрими було відібрано більше 20000 фотопортретів найбільш типових представників різних антропологічних груп населення СРСР, та включав 1467 малюнків. В подальшому комплект було доповнено, і його нова модифікація ІКМ-2 («Портрет») нараховувала вже 1073 малюнки елементів зовнішності чоловіків і 724 – жінок.

4. Об'ємні маски й моделі використовують для фіксації елементів і ознак зовнішності померлих людей. Вони виготовляються фахівцями в галузі судової медицини з гіпсу, силіконових компаундів чи інших матеріалів для виготовлення зліпків.

Зняття маски з трупа є можливим, якщо його обличчя (голова) не має значних ушкоджень і виражених посмертних змін. Незначні зміни усуваються судовим медиком за допомогою «туалету» трупа. Маски можуть бути отримані з голови в цілому, обличчя чи окремих елементів (наприклад, з вушних раковин).

Виготовлена маска служить формою для виготовлення за допомогою вказаних вище матеріалів об'ємної моделі обличчя (голови) трупа. Об'ємна модель є скульптурним зображенням, що передає в натуральну величину елементи й ознаки особи, з обличчя котрої було виготовлено маску. Як маска, так і об'ємна модель закріплюють деякі анатомічно-морфологічні елементи й ознаки обличчя (голови) померлої людини.

Маючи скульптурну модель голови трупа, можна створити його муляж на весь зріст, інакше кажучи – ростову модель, який доцільно одягти в такий само одяг, у якому перебував виявлений труп. При пред’явленні ростової моделі для впізнання їй може бути надано будь-яку необхідну позу.

З метою встановлення особистості невпізаного трупа може проводитись **пластична реконструкція обличчя за черепом**. Це складний та трудомісткий процес, доступний лише підготовленим фахівцям в галузі анатомії голови, антропології, скульптурного мистецтва. Основи методики пластичної реконструкції обличчя за черепом створені академіком М.М. Герасимовим у 1955 р. та в подальшому вдосконалені А. Джигоряном і Ю. Дубягіним.

Одержаний скульптурний портрет фотографують, а знімки використовують для пошуку зниклих безвісти осіб та ідентифікації невпізаних трупів.

До найпоширеніших матеріальних видів відображень зовнішності людини, які використовують в оперативно-розшуковій і слідчій практиці, належать **фотознімки** (фотокартки, фотопортрети). Крім фотографічних зображень та їх репродукцій у слідчій практиці застосовують й інші різновиди відображень зовнішності людини – кінофільми, відеозаписи, рентгенівські знімки, друкарські репродукції та ін. Результат реконструкції представляє собою скульптурне зображення голови людини.

5. Види ідентифікації людини за ознаками зовнішності та фактори, що впливають на об’єктивність сприйняття та зміну ознак зовнішності людини

Ознаки зовнішності людини, їх матеріальні та ідеальні сліди-відображення є основою для ідентифікації особи. Існує кілька видів ідентифікації людини за ознаками зовнішності з використанням методики словесного портрета. Залежно від *суб’єкта* ідентифікацію особи можуть здійснювати *слідчий* через пред’явлення особи, фотографії чи трупа для впізнання або безпосереднє порівняння зовнішності особи з фотознімками; *оперативний працівник* під час оперативно-розшукових заходів; *експерт* за допомогою криміналістичного дослідження.

Пред’явлення особи для впізнання виконується у вигляді процесуальної дії, передбаченої ст. 228 КПК України. Для впізнання можуть бути пред’явлені живі особи, трупи чи фотознімки осіб або трупів, відповідно до ст. 230 КПК.

Пред’явлення для впізнання особи за матеріальними зображеннями у вигляді суб’єктивних портретів (малюнків, фотороботів, композиційних мальованих портретів, скульптурних портретів обличчя за черепом) не передбачено законом.

Одним з видів ідентифікації особи є також **безпосереднє зіставлення** слідчим її зовнішності з фотознімками. Цей вид ідентифікації застосовують для перевірки особи, викликаній на допит як свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений; при цьому порівнюють зовнішність особи з фотокарткою у витребуваних особистих документах.

Ідентифікацію особи безпосереднім порівнянням її зовнішності з описом, складеним методом словесного портрета, фотознімками, мальованими, фотокомпозиційними та композиційно-мальованими суб'єктивними портретами, скульптурним портретом здійснюють оперативні працівники під час оперативно-розшукових заходів.

Експертна ідентифікація – безпосереднє порівняння експертом із застосуванням спеціальних знань ознак зовнішності людини, збережених на фотознімках, у кіно- та відеоматеріалах, зі зразками ознак зовнішності, відображеними на різних матеріальних носіях інформації. У літературних джерелах цю експертизу називають по-різному: портретно-криміналістичною, фотопортретною ідентифікаційною, експертизою з метою ідентифікації особи за рисами зовнішності.

Криміналістичну портретну експертизу призначають тоді, коли необхідно встановити особи невідомих злочинців, невпізнаних трупів, свідків, підозрюваних, фактів належності документів, які засвідчують особу, та інші фактичні обставини, що мають значення для розслідування кримінального правопорушення. Експертизою встановлюють, чи та сама або різні особи зображені на поданих фотознімках або інших матеріальних відображеннях.

Для цієї експертизи використовують тільки об'єктивні відображення людини – фотознімки, кіно- та відеокадри, які мають ознаки зовнішності конкретної людини. Криміналістична експертна ідентифікація за суб'єктивними відображеннями (мальованими портретами, композиціями) неможлива через відсутність методів аналізу уявних образів зовнішнього вигляду людини.

Для криміналістичної портретної експертизи використовують **візуальні, вимірювальні, графічні методи, а також суміщення та накладання.**

Візуальний метод є найпоширенішим та застосовується для дослідження одно- та різноракурсних фотопортретів за допомогою спостереження і порівняння своєрідності форм, розміру та взаємного розташування ознак зовнішності на поданих фотознімках.

Метод лінійних і куткових вимірювань, застосовуваний для дослідження одноркурсних фотознімків, полягає у виокремленні на фотознімках (фоторепродукціях) необхідної кількості антропометричних точок, відстані між якими й кути між лініями, що їх з'єднують, вимірюють за допомогою інструментів, а потім порівнюють.

Графічний метод полягає в побудові та порівнянні в системі координат графіків, які характеризують лінійні розміри відрізків, що з'єднують відповідні антропометричні точки, і ступінь вигину контурних ліній відповідних частин обличчя. Довжину відрізків, що з'єднують антропометричні точки, вимірюють циркулем та лінійкою, ступінь вигину контурних кривих – спеціальним приладом.

Метод суміщення зображень полягає в тому, що на одній з порівнюваних фотографій роблять вирізи за лініями, що перетинають найбільш інформативні та

чітко визначені ознаки. Після цього фотографію накладають на іншу, а експерт визначає, чи збігаються однойменні ознаки зовнішності.

Метод накладання (фотоаплікації) полягає в тому, що одноракурсні та рівномасштабні діапозитиви (або негативи), виготовлені з наданих на експертизу фотографій, накладають один на одного за однойменними антропометричними точками в наскрізному світлі і перевіряють, чи збігаються відповідні точки.

Важливою частиною портретної експертизи є оцінювання виявлених збіжностей та розбіжностей в ознаках зовнішності і оцінювання достатності цих ознак для категоричного висновку експерта. Для об'єктивізації оціночних критеріїв застосовують математичні та ймовірнісно-статистичні методи.

На безпосереднє сприйняття зовнішності особи впливають фактори суб'єктивного та об'єктивного характеру, які потрібно обов'язково брати до уваги, складаючи словесний портрет.

До факторів суб'єктивного характеру належать загальногрупові – стать, вік, загальний розвиток (а також освітній рівень), національність, місце постійного проживання, професія; також індивідуальні характеристики того, хто спостерігає, – увага, гострота зору, зорова пам'ять, уява, темперамент, емоційність, особисте ставлення до об'єкта спостереження чи події.

Значний вплив на діяльність органів чуття робить професія, минулий досвід особи, її схильності та інтереси. Загальновідомо, що фахівець сприймає в об'єктах і явищах переважно те, що його цікавить, що він вивчає, водночас не звертаючи уваги на нецікаві для нього деталі. Таку залежність сприйняття нових об'єктів від наявних знань, минулого досвіду, світосприйняття і всього духовного життя людини в момент сприйняття у психології називають *аперцепцією*. Так, перукар докладно може описати зачіску, шкіру людини, стоматолог – особливості зубного апарату тощо.

Значну роль у визначенні повноти сприйнятого відіграє спрямованість уваги, від якої залежить ступінь адекватності сприйнятого. Спрямованість уваги визначається інтересом до того, що сприймається, а також співвідношенням інтересу і власного стану та думок особи, яка його сприймає, тощо.

Крім суб'єктивних здібностей людини, яка сприйняла і зберегла уявлення про зовнішність іншої, важливо враховувати **об'єктивні умови** цього сприйняття. Впливати на уявлення про зовнішність особи, за якою спостерігають, може: відстань від спостерігача до цієї особи, характер освітлення, час доби, метеорологічні умови, тривалість та інші обставини спостереження (у натопті, на безлюдній вулиці, у лісі, приміщенні, через вікно, із транспорту, що рухається).

Фактори, що впливають на зміну ознак зовнішності людини. Суттєві зміни зовнішності особи настають, як правило, протягом тривалого часу. Найбільш помітні зміни відбуваються в дитячому й підлітковому віці, коли формується кістяк людини. Для криміналістики це не має визначального значення, адже між фіксацією зовнішніх ознак, наприклад фотографуванням чи складанням

словесного портрета, і ототожненням проходить здебільшого нетривалий час. Проте зовнішність людини може змінитись і за короткий термін під дією різних ненавмисних чи навмисних факторів.

Окремими факторами, які за короткий проміжок часу можуть значно змінити зовнішність, є різні травматичні ушкодження та хірургічні втручання. Зокрема, косметичні операції обличчя, а також застосування косметичних засобів, театрального гриму, що суттєво змінює зовнішній вигляд різних елементів людини, внаслідок чого може виникнути враження, наприклад, збільшення розмірів розрізу очей, а також зміни положення їх кутів тощо.

Відповідним змінам можуть піддаватися і розміри носа. Застосування різної за тоном пудри іноді викликає зовнішній ефект зменшення довжини і ширини носа.

Зміна кольору і розмірів контуру обох губ досягається застосуванням губних помад і косметичних олівців різних тонів. Окреслення нових контурів губ і нерівномірне нанесення помади дає змогу змінити довжину рота і положення його кутів, а також змінити контури, борозенки кайми верхньої губи. Крім цього, макіяж може зробити непомітною різницю між висотою облямівки верхньої і нижньої губ.

Іншим, найбільш дієвим засобом зміни зовнішності людини, який застосовують як чоловіки, так і жінки, є косметична (пластична) хірургія. У криміналістичній літературі проблему, пов'язану з впливом пластичних операцій на зміну різних елементів зовнішності і можливість ідентифікації людини після них, практично не розроблено і майже не висвітлено.

Питання для самоконтролю

1. Джерела отримання інформації про ознаки зовнішності особи.
2. Наукові основи використання методу ідентифікації людини за ознаками зовнішності.
3. Суб'єкти використання даних про зовнішність особи.
4. Фактори суб'єктивного характеру, що впливають на сприйняття зовнішності особи.
5. Фактори об'єктивного характеру, що впливають на сприйняття зовнішності особи.
6. Фактори, що впливають на зміну ознак зовнішності людини.
7. Класифікація джерел інформації про ознаки зовнішності людини за видами об'єктів – носіїв інформації.
8. Способи та методи фіксації ознак зовнішності людини.

Лекція 6

Криміналістична трасологія

(4 години)

План

1. Предмет, система і завдання трасології.
2. Механізм утворення слідів та їх класифікація.
3. Дактилоскопія.
4. Сліди ніг і взуття людини.
5. Види і механізм утворення слідів транспортних засобів. Використання таких слідів для визначення типу і моделі транспортного засобу.
6. Види і механізм утворення слідів зламу та інструментів.
7. Найбільш розповсюджені види замків та їх устрій. Види пломб та способи їх розкриття злочинцями.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Гончаренко В. И.* Научно-технические средства в следственной практике / В. И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1984. – 149 с.
3. *Грановский Г. Л.* Основы трасологии. Особенная часть / Г. Л. Грановский. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1974. – 240 с.
4. *Дубовий О. П.* Криміналістичне дослідження слідів рук : наук.-практ. посіб. / О. П. Дубовий, В. Я. Лукашенко, Я. В. Рибалко та ін. ; за ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Атака, 2000. – 152 с.
5. *Кобзар С. І.* Криміналістична трасологія : навч. посібник / С. І. Кобзар. – Луганск : РВВ ЛІВС, 1999. – 108 с.
6. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
7. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
8. *Салтевский М. В.* Следы человека и методы их исследования для получения криминалистической информации о преступнике и обстоятельствах преступления : лекция / М. В. Салтевский. – К., 1991.

1. Предмет, система і завдання трасології

Кожний злочин утворює зміни в оточуючому середовищі. Відображенням злочинних дій виступають сліди. Сліди злочинів є найважливішим джерелом

судових доказів, даючи об'єктивну інформацію про механізм вчинення злочину, про особу злочинця та знаряддя злочину. В криміналістиці сліди розуміють в широкому і вузькому значенні.

Сліди злочину в широкому значенні – це зміни обстановки, стану, зовнішнього вигляду різних предметів, які виникають у результаті здійснення злочину. Сліди в широкому розумінні можна поділити на три групи:

1) сліди-предмети (об'єкти, загублені злочинцем; об'єкти, які залишені або зникли з місця злочину; пошкоджені предмети);

2) сліди-речовини (біологічного походження – кров, слина, сперма; іншого походження – вода, мастило бензин; сліди запаху);

3) сліди-відображення (сліди взаємодії одного предмета з іншим).

До слідів в широкому розумінні можна віднести як матеріальні, так й ідеальні (уявний образ в думках людей) відображення дій, явищ, предметів, тварин, людини. Сліди рук і ніг людини, рани на тілі трупа, загублена злочинцем зачіска, мікрочастки матеріалу в місці проникнення, прикмети злочинця – все це сліди злочину. Розділ криміналістики, який вивчає сліди в широкому їх значенні, називається **слідознавством**.

Слідами злочину у вузькому значенні є матеріально фіксовані відображення зовнішньої будови одних об'єктів на інших. Прикладами таких слідів можуть служити сліди рук, знарядь злому, взуття, крові, мікрооб'єктів тощо. Вивчення таких слідів і становить предмет **трасології** (від франц. *la trace* – слід та грец. *logos* – вчення, тобто, наука про сліди).

Трасологія – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає закономірності виникнення слідів-відображень і розробляє засоби, прийоми та методи виявлення, фіксації, вилучення і дослідження слідів з метою використання їх для розкриття, розслідування та попередження злочинів.

До завдань трасології можна віднести:

– вивчення різких видів слідів та їх ознак, які можуть служити для ідентифікації об'єктів;

– вивчення умов та механізму слідоутворення, що дає змогу встановити обставини події злочину;

– вивчення та вдосконалення існуючих та розробка нових засобів і методів виявлення, фіксації, вилучення та дослідження слідів;

– вдосконалення методик визначення групової та індивідуальної ідентифікації об'єктів за їх слідами-відбитками.

Систему трасології складають взаємозалежні галузі, які вивчають сліди:

1) рук і ніг людини (дактилоскопія); 2) взуття; 3) знарядь зламу, інструментів, виробничих механізмів (механоскопія); 4) транспортних засобів (транспортна трасологія); 5) тварин.

За допомогою слідів можна встановити:

– механізм та умови їх виникнення (вид слідів, їх напрямок, кут, під яким взаємодіяли об'єкти);

– окремі обставини події, що відбулася (кількість учасників, спосіб проникнення у приміщення тощо);

– групову належність або деякі ознаки об'єкта, який утворив слід (наприклад, за слідами ніг можна визначити зріст людини);

– тотожність об'єкта, яким утворений слід або кілька слідів на одному або кількох місцях подій (так, за слідами взуття з різних місць подій можна встановити, що вони залишені одним і тим же взуттям).

Наукову основу трасології складають такі положення:

1) індивідуальність об'єктів матеріального світу. Всі об'єкти матеріального світу тотожні тільки самому собі. Однорідні об'єкти можуть співпадати за загальними ознаками: формою, розміром та ін., але окремі ознаки будуть завжди індивідуальними;

2) здатність зовнішньої структури предмета достатньо повно відобразитися на інших предметах у вигляді слідів. Відображення буде завжди зворотнім (негативним) щодо предмета;

3) відносна стійкість трасологічних об'єктів, що дає змогу проводити порівняльні дослідження.

2. Механізм утворення слідів та їх класифікація

У загальному вигляді слід утворюється в результаті механічної контактної взаємодії двох об'єктів. Один з них утворює слід і називається ***слідоутворюючим***. Об'єкт, на якому утворюються сліди, – це ***слідосприймаючий*** об'єкт, або слідосприймаюча поверхня. Ділянки поверхні слідоутворюючого та слідосприймаючого об'єктів, якими вони доторкалися під час утворення сліду, називаються контактними поверхнями.

Сліди можуть формуватися за різних умов взаємодії об'єктів: характеру руху стосовно один одного в момент контакту, величина зусилля, властивості матеріалів тощо. Сукупність таких умов називають ***механізмом слідоутворення***.

Класифікацію слідів-відображень, які вивчає трасологія, може бути здійснено за певними ознаками.

А. Залежно від слідоутворюючих об'єктів:

1) сліди частин тіла людини (сліди рук, ніг, зубів, губ). Такі сліди використовуються для ідентифікації безпосередньо особи злочинця;

2) сліди предметів одягу, взуття, супутніх предметів. Дослідження таких слідів дозволяє ідентифікувати не саму людину, а предмети її одягу, щодо яких потім доводиться факт належності підозрюваному;

3) сліди знарядь і механізмів (сліди інструментів, транспортних засобів, застосування зброї тощо), криміналістичне дослідження яких дає можливість ідентифікувати конкретний об'єкт, який залишив ці сліди;

4) сліди тварин (сліди ніг, підків, зубів, кігтів тощо).

Б. Залежно від механізму слідоутворення:

1) статичні сліди – сліди, які виникли в момент, коли слідоутворюючий і слідоприймаючий об'єкти перебували в стані спокою. У статичних слідах особливості контактної поверхні слідоутворюючого об'єкта відображаються, як правило, без істотних викривлень, тому за слідом можна визначити його форму та розміри. Окремі ознаки, що являють собою мікроструктуру зовнішньої будови слідоутворюючого об'єкта, також істотно не змінюються при відображенні в сліді, що значно полегшує встановлення тотожності сліду та слідоутворюючого об'єкта. Прикладами таких слідів можуть бути слід взуття на пухкому ґрунті, слід пальця руки на предметі, слід стамески на брусі дверної коробки, утворений в результаті віджиму дверей, тощо. Різновидом статичних слідів є сліди, утворені при прокатуванні слідоутворюючого об'єкта по сприймаючій поверхні: сліди кочення (слід протектора автомобільної шини);

2) динамічні сліди – виникають під час руху слідоутворюючого та слідоприймаючого об'єктів, або одного з них по іншому. Різновидом динамічних слідів є сліди ковзання та різання. Особливості зовнішньої будови слідоутворюючого об'єкта в таких слідах відбиваються у вигляді трас (валиків та борозенок), утворених окремими точками рельєфу його контактної поверхні. Прикладами динамічних слідів є сліди, утворені ножем під час зрізання гілки дерева, сліди рубанка на оброблюваній поверхні тощо. За динамічним слідом не завжди з достатнім ступенем вірогідності можна встановити форму та розміри слідоутворюючого об'єкта, проте його ідентифікація за таким слідом можлива.

В. За характером зміни слідоприймаючого об'єкта:

1) об'ємні сліди – утворюються за рахунок деформації слідоприймаючого об'єкта, який у місці контакту зі слідоутворюючим об'єктом набуває форми, що передає зовнішню будову контактної поверхні. Такі сліди лишаються на ґрунті, металі, пластиліні, дереві в результаті натиснення або удару якимось предметом (взуттям, інструментом тощо);

2) поверхневі сліди – виникають на поверхні слідоприймаючого об'єкта. У свою чергу, вони поділяються на сліди нашарування та сліди відшарування. Сліди нашарування виникають у результаті накладення на слідоприймаючий об'єкт часток речовини, що знаходиться в момент слідоутворення на контактній поверхні слідоутворюючого об'єкта. Наприклад, слід взуття, вимазаного багном, відбитий на аркуші паперу. Сліди відшарування утворюються при відділенні часток речовини з поверхні слідоприймаючого об'єкта слідоутворюючим. Наприклад, слід пальця руки з поверхні, покритої пилом. Сліди нашарування найчастіше утворюються речовиною, яка знаходиться на виступаючих частинах контактної поверхні слідоутворюючого об'єкта. Такі сліди носять назву позитивних. Наприклад, покрита крейдою шкіра пальця руки утворює слід, у якому відображаються папілярні лінії як найбільш виступаючі частини шкірного

рельєфу. Інколи сліди утворюються речовиною, яка знаходиться в заглибинах рельєфу. Такі сліди називаються негативними (наприклад, слід пальця руки, утворений фарбою, яка знаходиться в міжпапілярних борозенках).

Г. Залежно від місця, на якому виникли зміни слідосприймаючого об'єкта:

1) локальні сліди – утворюються у межах контактної поверхні слідоутворюючого об'єкта та відображають рельєф цієї поверхні;

2) периферичні сліди – виникають за межами контактної взаємодії слідоутворюючого та слідосприймаючого об'єктів, тобто «на периферії» (наприклад, сідання пилу навколо предмета, що стоїть на підлозі, знебарвлення шпалер навколо картини, яка висить на стіні).

Д. За ступенем видимості: 1) видимі; 2) слабковидимі; 3) невидимі (латентні).

Видимі сліди виявляються візуально, слабковидимі – за допомогою джерел штучного освітлення та оптичних приладів невеликого збільшення. Невидимі сліди виявляють обробкою слідосприймаючих поверхонь фізичними та хімічними методами, а також з використанням оптичних приладів із різним збільшенням.

Загальні правила виявлення, огляду, фіксації та вилучення слідів.

Проведення тієї чи іншої слідчої дії часто пов'язане з необхідністю пошуку різних слідів. Сліди можуть бути виявлені при огляді, обшуку, слідчому експерименті, експертизі, а також при проведенні окремих негласних слідчих (розшукових) дій.

Щоб виявити сліди на місці події, необхідно скласти модель події, що відбулася, тобто загальне уявлення про її характер і хід; ознайомитися з обстановкою місця події, встановити стан і положення окремих предметів до події, виділити місця ймовірного розташування слідів, взаємозв'язок різних слідів та механізм їх утворення, визначити шляхи приходу та відходу злочинців. Виходячи зі створеної моделі події в цілому, визначаються вузлові ділянки приміщення, місцевості, конкретизуються предмети, що знаходяться на ділянках, на яких, ймовірніше, могли бути залишені сліди. При цьому треба виходити з обстановки місця події, з властивостей слідосприймаючої поверхні, механізму утворення різних слідів. Під час огляду доцільно керуватися принципом комплексного підходу до пошуку слідів, тобто необхідно ретельно шукати сліди, утворені різними об'єктами: сліди рук, взуття, знарядь злочину, мікрочастинки, запах тощо. Сліди треба виявляти в повному обсязі, уникаючи передчасних висновків щодо ідентифікаційної значимості слідів, оскільки часто навіть неповні або нечіткі сліди можуть мати важливе криміналістичне значення.

Виявлені сліди підлягають огляду, завданнями якого є:

- встановлення виду слідів, обставин і механізму їх утворення;
- вирішення питання про причинний зв'язок з подією, що відбулася;
- визначення ознак, що дають змогу встановити групову належність слідоутворюючого об'єкта;
- вирішення питання про придатність сліду для ідентифікації.

Ці дані у своїй сукупності використовуються для розшуку слідоутворюючого об'єкта, а отже й для розкриття злочину. У процесі вивчення слідів визначаються засоби та прийоми фіксації, а також послідовність їх застосування.

Щоб мати перспективу використання в розслідуванні злочинів виявлених на місці події слідів, вони мають бути оформлені відповідно до вимог процесуального закону. Ігнорування таких вимог може призвести до втрати доказів і, зрештою, до неможливості здійснення доказування у кримінальному провадженні.

Фіксація слідів здійснюється їх описанням у протоколі слідчої дії (відповідно до вимог ст. 104, 106 КПК України), що є обов'язковим, а також з використанням технічних способів фіксації. Такі способи є додатковими (ст. 105, 107 КПК України) й визначаються виходячи з конкретних умов. Вони поділяються на фотографічні та механічні. Фотографування як метод фіксації слідів доцільно використовувати першим, оскільки він виключає можливість пошкодження об'єктів. Фотографування здійснюється за правилами масштабної зйомки. Механічний спосіб фіксації полягає у виготовленні зліпків з об'ємних слідів та копіюванні поверхневих слідів на спеціальні слідокопіювальні матеріали.

Під час вилучення слідів необхідно керуватися такими правилами:

– прагнути вилучати сліди разом із предметом, на якому вони утворені. Якщо слід знаходиться на малоцінному громіздкому предметі, доцільно вилучати слід разом із частиною предмета;

– у разі неможливості вилучення предмета або його частини зі слідом, він копіюється виготовленням зліпків або на слідокопіювальні матеріали;

– під час вилучення слідів на предметі важливо зафіксувати положення предмета або його частини на місці виявлення, вказати, де зовнішня та внутрішня сторони, нижній чи верхній боки предмета тощо;

– самі предмети або їх копії слід упакувати так, щоб під час транспортування та зберігання виключити можливість пошкодження слідів. Упаковка опечатується, до неї додається супровідний текст із зазначенням, що в ній знаходиться, де, коли, ким і у зв'язку з чим вилучено, та засвідчується підписами слідчого і понятих.

3. Дактилоскопія

Дактилоскопія – галузь трасології, що вивчає властивості і будову папілярних візерунків та їх слідів з метою використання для ототожнення особи і розкриття злочинів (від грецьк. *daktylos* – палець і *skopeo* – дивлюся, розглядаю).

Шкіра людини складається з двох основних шарів: верхнього – епідермісу і нижнього – дерми. Дерма має будову у вигляді сосочків, розміщених рядами. Епідерміс копіює рельєф сосочків і утворює папілярні лінії, розділені борозенками.

Основними властивостями папілярних ліній є *індивідуальність, відносна стійкість та відновлюваність*. Індивідуальність папілярних візерунків полягає в тому, що в кожній людині на кожному пальці вони є особливими і ніколи не повторюються; стійкість – що папілярні лінії утворюються на третьому місяці розвитку плоду людини і зберігаються під час всього життя. Змінюються лише розміри, але не взаєморозташування та будова окремих деталей. Відновлюваність – це здібність візерунка відновлювати зовнішній вид після пошкодження епідермісу. При пошкодженні дерми утворюються шрами і рубці, які виступають як окремі ознаки.

Велике практичне значення мають візерунки на нігтьових фалангах пальців рук. Вони утворюються в загальному вигляді трьома потоками папілярних ліній: дистальним (або верхнім), центральним і базисним (або нижнім). Місце, де сходяться три потоки папілярних ліній, називається дельтою.

Залежно від конфігурації центрального потоку папілярні візерунки поділяються на три основних типи: дугові, петельні та завиткові.

Дугові узори характеризуються тим, що папілярні лінії дистального потоку в центральній частині мають форму дуги. Вони починаються біля одного краю узору, потім спускаються біля іншого його краю. Центральний потік папілярних ліній в дугових узорах відсутній, тому папілярні узори такого типу не мають дельт. Вони найпростіші за будовою і зустрічаються рідко (біля 5% від загальної кількості візерунків). Дугові узори залежно від особливостей малюнка центральної частини поділяються на такі види: прості, шатрові, ялинкоподібні, хибнопетельні, хибнозавиткові, з невизначеним центром.

Петельні узори характеризуються тим, що папілярні лінії центрального потоку піднімаються догори, потім вигинаються, утворюючи петлю, і повертаються до того ж краю фаланга. Петельні візерунки мають тільки одну дельту. Вони поділяються на ульнарні (основи петель звернені до мізинця) і радіальні (основи петель звернені до великого пальця). Розрізняють такі види петельних візерунків: прості, половинчасті, замкнуті, вигнуті, паралельні, зустрічні, рівнобіжні петлі. Петельні візерунки становлять близько 65% від загальної кількості.

Завиткові узори відрізняються найскладнішою різноманітною будовою. Центральний потік папілярних ліній має вигляд концентричних кілець, овалів, спіралей тощо. Вони становлять близько 30% від загальної кількості папілярних узорів, можуть мати від двох до семи дельт. Завиткові візерунки поділяються на кругові, овальні, спіралеподібні, неповні, петлі-спіралі, петлі-клубки, петлі-ракетки.

Загальні та індивідуальні особливості папілярних візерунків.

Відповідно до прийнятої в криміналістиці класифікації у кожному папілярному візерунку можна виділити загальні та окремі (індивідуальні) ознаки його будови.

До загальних ознак належать: а) тип і вид папілярного узору; б) будова центральної частини узору; в) наявність, кількість, розташування дельт; г) щільність, крутизна і ширина папілярних ліній.

До окремих ознак будови папілярних ліній належать: а) початки і закінчення папілярних ліній; б) злиття та роздвоєння папілярних ліній; в) фрагмент папілярної лінії; г) «місточки»; д) «крапки»; е) «острівець» (або «глазок»); ж) крючок; з) зустрічне положення папілярних ліній; и) розрив папілярної лінії. До окремих ознак належать також особливості, притаманні самим папілярним лініям: вигини, потовщення, потоншення папілярних ліній, а також пошкодження дерми – шрами, рубці.

Способи і засоби виявлення, вилучення та фіксації слідів рук.

Для того щоб успішно вирішувати завдання виявлення слідів рук, необхідно мати уявлення про механізм утворення таких слідів.

Як зазначалося раніше, на гребнях папілярних узорів є пори, через які виводиться потожирова речовина. Таким чином, папілярні лінії практично завжди покриті потожировою речовиною, і під час контакту пальця з поверхнею предмета вона переноситься з папілярних ліній на поверхню, повторюючи їх малюнок. А під час контакту пальця руки з пластичним матеріалом (пластиліном, замазкою) утворюється об'ємний слід, візерунок в якому виражений у вигляді заглибин та узвиш, причому заглибини в сліді відповідають папілярним лініям, а узвишся – міжпапілярним борозенкам.

Зважаючи на різноманітність слідосприймаючих поверхонь, проблему виявлення слідів рук доцільно розглянути виходячи зі способів їх пошуку.

Найпростішим способом виявлення слідів рук є **візуальний** (оптичний). Ним виявляються видимі та маловидимі сліди, у тому числі об'ємні, забарвлені пилові, а також потожирові на глянцевиx поверхнях. До прийомів оптичного способу належать: освітлення та огляд поверхні предмета під різним кутом; огляд прозорих предметів на просвіт; застосування різких світлофільтрів; опромінення ультрафіолетовим промінням.

Фізичні способи виявлення слідів застосовуються для пошуку невидимих та посилення маловидимих слідів. Ці способи базуються на тому, що потожирові виділення тривалий час повністю не висихають, що дає змогу їм утримувати частини інших речовин, які використовуються під час обробки слідів. Таким чином, відбувається забарвлення і перетворення невидимих слідів на видимі. До фізичних способів, які набули широкого розповсюдження в практичній діяльності, можна віднести обробку (забарвлювання) предметів порошками, виявлення парами йоду та парами цианакрилату, за допомогою закіпчення.

Виявлення слідів рук порошками полягає у своєрідному їх забарвленні, тобто в створенні контрасту між слідами та слідосприймаючою поверхнею за допомогою флейцевого дактилоскопічного пензля, магнітного пензля, повітряного розпилювача. Для забарвлювання застосовуються такі порошки: світлі прості – «Окис цинку», «Алюміній»; світлі магнітні – «Топаз», «Опал»; темні прості – «Сажка», «Окис міді», «Графіт»; темні магнітні – «Малахіт», «Агат», «Сапфір», «Рубін», «Залізо, відновлене вуглецем». Крім однорідних порошоків

застосовуються також їх суміші (наприклад, суміш магнітного порошку «Малахіт» та «Сажа» у співвідношенні 3:1). Останнім часом поширення набули дактилоскопічні порошки та волоконні пензлі американської фірми «Serche».

Виявлення слідів рук параами йоду дає змогу відшукати такі сліди на папері, металі, дереві, штукатурці та на предметах, покритих мінеральними маслами. Слід мати на увазі, що під час виявлення слідів таким способом їх забарвлення з плином часу зникає. Для фіксації забарвлення можна застосовувати подальшу обробку сліду магнітними порошками. Такий спосіб виявлення слідів полягає в обкуренні слідосприймаючих поверхонь параами йоду чи цианакрилату за допомогою йодної трубки або поміщенням предметів з передбачуваними слідами в посудину з кристалами йоду чи цианакрилату.

Виявлення слідів рук закіпченням здійснюється під час згорання речовин, які дають дрібноструктурну кіптяву: нафталін, пінопласт, соснова скіпка тощо. Забарвлення кіптявою дає хороші результати під час виявлення рук на блискучій жерсті, порцеляні, склі, пластмасах, мармурі, сплавах з алюмінію. Під час застосування зазначених речовин при згорянні утворюється кіптява чорного кольору, тому метод зручно використовувати для світлих поверхонь.

Хімічні способи застосовуються для виявлення невидимих слідів рук. Виявлення відбувається в результаті реакції між окремими складовими частинами потожирової речовини відповідним реактивом, який викликає її забарвлення. Як правило, хімічні способи застосовуються в лабораторних умовах. Найчастіше застосовується 5-10% розчин азотнокислого срібла у дистильованій воді та 0,2-2% розчин нінгідрину в ацетоні або спирті. Цими способами можна виявити сліди великої давності – від шести місяців до семи років.

Для виявлення слідів рук на поліетилені, целофані, предметах із пластмаси може бути застосований розчин перманганату калію. Для виготовлення розчину 4 г перманганат калію розчиняють у 100 мл дистильованої води й додають 1-2 мл концентрованої сірчаної кислоти.

В деяких випадках тактично грамотною буде відмова від обробки деяких предметів на місці події, щоб не знищити слідів. Краще дослідити їх найефективнішими способами з використанням спеціального лабораторного обладнання, тобто люмінесцентним методом, термовакуумним напиленням, методом радіоактивних ізотопів, із використанням цианакрилатних сполук.

Правила поводження з предметами, на яких виявлено сліди рук.

У роботі з виявлення слідів рук важливе значення має дотримання правил поводження з предметами, на яких ці сліди знаходяться, щоб не допустити пошкодження або знищення слідів або появи нових, які не стосуються події.

Оглядаючи предмети, треба тримати їх лише за ті місця, на яких не могли бути залишені злочинцем сліди рук (наприклад, внутрішні поверхні, дно посудини); за частини предмета, які мають обмежену поверхню (краї, грані, ребра); за місця, поверхня яких виключає можливість виявлення слідів рук

(шершаві, сильно пошкоджені корозією ділянки тощо). Наприклад, осколки віконного скла рекомендується брати тільки за ребра, склянку – поклавши долоню на верхній її край, підвівши пальці іншої руки під дно, різні коробки доцільно брати за кути, пістолет – за дульний зріз стволу та за рифлені щічки рукоятки, аркуші паперу необхідно брати пінцетом, електричні лампочки – за цоколь.

Виявлені на місці події сліди необхідно зафіксувати, вилучити і зберегти, щоб у подальшому мати змогу використовувати їх як речові докази.

Порядок дактилоскопування живих осіб і трупів.

Дактилоскопування полягає в отриманні відбитків пальців живих осіб і трупів на бланку встановленого зразка – дактилокарті, де у відповідних графах фіксуються такі відомості: стать; прізвище, ім'я та по батькові; число, місяць, рік народження; місце народження; основні та контрольні відбитки пальців; підпис особи; дата проведення дактилоскопування; орган, де відбулося дактилоскопування; підстава для дактилоскопування; відбитки долонь; прізвище і підпис працівника, який заповнював дактилокарту. Дактилокарти заповнюються у трьох примірниках, якщо вони підлягають обліку в центральній дактилокартотечі, або у двох – якщо вони підлягають обліку тільки в регіональній і місцевій дактилокартотеках.

При дактилоскопуванні живих осіб на гладку пластинку вичавлюють невеличку кількість друкарської фарби і розкочують її гумовим валиком. Дактилоскопійованому пропонують вимити руки теплою водою з милом, після чого нігтьові фаланги всіх пальців прокочують від краю до краю по пластинці з фарбою, потім у тому ж порядку прокочують їх у спеціально зазначених місцях на дактилокарті. Після прокочування на дактилокарту наносять контрольний відбиток чотирьох пальців одночасно (крім великого, що прокочується окремо в спеціально відведеній графі), який допомагає перевірити, чи нанесено окремі відбитки пальців на відповідні місця дактилокарти, і визначити, якою рукою і яким пальцем залишено відбиток на місці події.

Проте дана методика є застарілою. Після цього руки не завжди з першого разу відмиваються милом. Рекомендується змивати руки тампоном, змоченим у бензині чи скипидарі, а це негативно впливає на епідерміс шкіри. З метою дотримання гідності особи під час дактилоскопування необхідно використовувати сучасні досягнення науки. Технології “безкольорового дактилоскопування”, або сканування, що пройшли практику застосування в більшості зарубіжних країн, дозволяють отримувати відбитки високої якості без використання фарби. Якщо ці відбитки відібрано у підозрюваних та обвинувачених, вони без додаткової обробки заносяться до масиву автоматизованих баз даних й зв'язуються із слідами, вилученими з місць нерозкритих злочинів. Серед сучасних пристроїв для отримання експериментальних зразків слід відзначити пристрої безкольорового дактилоскопування виробництва російського підприємства “Папілон”.

Дактилоскопування трупа має свої особливості. Фарбу з пластинки за допомогою гумового валика наносять на пальці, а потім прокочують кожний палець окремими квадратами паперу, покладеними на спеціальний пристрій або звичайну сірникову коробку. Аркуші паперу з відбитками пальців наклеюються на відповідне місце дактилокарти. Контрольний відбиток не робиться. Дактилоскопування трупа, який знаходиться в стані сильного трупного окоченіння або який піддався гнилісним змінам чи міцерації, треба доручити фахівцю в галузі судової медицини.

4. Сліди ніг і взуття людини

Сліди ніг і взуття – це відбитки морфологічних особливостей будови шкіряного покриву ніг або рельєфу підошви взуття. Види слідів ніг поділяються на об'ємні і поверхневі (нашарування і відшарування, видимі і невидимі), статичні та динамічні. Об'єктом трасологічного дослідження можуть бути сліди ніг людини, сліди взуття і доріжка слідів.

Сліди босої ноги відображаються у вигляді папілярних ліній, які утворюють певні візерунки. Питання виявлення, вилучення, фіксації цих слідів розглядаються в розділі дактилоскопії. Під час огляду одиночного сліду взуття підлягають вимірюванню такі параметри: 1) довжина сліду; 2) довжина і ширина підметки; 3) довжина і ширина проміжної частини; 4) довжина і ширина підбора.

Стежка слідів ніг – це група слідів ніг людини, яка складається з кількох (три або більше) послідовно розташованих відбитків.

Елементами стежки є такі:

- 1) напрямок руху;
- 2) лінія ходьби;
- 3) ширина кроку;
- 4) довжина кроку правої ноги;
- 5) довжина кроку лівої ноги;
- 6) кут розвороту лівої стопи;
- 7) кут розвороту правої стопи;
- 8) кут кроку.

Завжди необхідно намагатися вилучити слід разом з предметом-носієм. Якщо це неможливо, слід скопіювати сліди з використанням технічних засобів.

Виготовлення зліпків. Після фотографування та опису в протоколі слідів з них виготовляються зліпки, з використанням при цьому гіпсу, парафіну, полімерних матеріалів.

Порядок виготовлення гіпсового зліпка є таким: зі сліду видаляють сторонні предмети; готують арматуру для каркаса (за довжиною і шириною) і бирку; готують розчин гіпсової маси; заповнюють слід насипним, наливним або

комбінованим способом; після затвердіння зліпка його видаляють і промивають чистою водою.

При наливному способі у посуд із водою невеличкими дозами сиплють сухий гіпс, рівномірно перемішуючи до утворення сметаноподібної маси. Заливають у слід гіпсову масу на 10-15 мм, розміщають арматуру, потім виливають іншу частину гіпсового розчину. Для виготовлення одного зліпка необхідно мати 0,5 л води і 0,5-0,7 кг гіпсу.

Якщо сліди взуття залишено на снігу, рекомендується застосовувати комбінований спосіб: слід покривається невеличким прошарком сухого гіпсу, а потім туди виливають гіпсовий розчин. У цьому випадку розчин повинен мати температуру повітря, а при дуже низькій температурі розчин гіпсу роблять на антифризі.

Якщо сліди взуття залишені на сипучому ґрунті, їх попередньо укріплюють, поливаючи навколо них на відстані 50 мм водою, а потім застосовується наливний спосіб. В іншому випадку сліди закріплюють лаком для волосся, розпилюючи його з аерозольного балончика.

Якщо в сліді є вода, рекомендується застосовувати насипний спосіб. Для цього в слід насипають на 2-2,5 мм сухого гіпсу, кладуть арматуру, поверх знову насипають стільки ж гіпсу і крізь зволожену марлю виливають воду, поки вона не покриє його поверхню.

Поверхневі сліди-нашарування копіюють на глянцевоїй фотопапір чи дактилоплівку, а на нерівних поверхнях копії виготовляють за допомогою полімерних матеріалів – пасти “К”, “У-4”, “СКТН-1”.

Інформація про злочин і злочинця, яка може бути одержана при огляді слідів ніг на місці події.

У слідчій практиці сліди ніг людини зустрічаються значно рідше, ніж сліди рук, однак їх криміналістичне значення є досить великим.

Вивчення на місці події слідів ніг людини дозволяє:

- відстежити шляхи руху злочинців, організувати їх переслідування та розшук;
- знайти на шляху руху злочинців інші сліди та речові докази;
- дійти висновку про кількість злочинців;
- надати орієнтуючу інформацію про особу, яка залишила сліди, – стать зріст, приблизний вік;
- дійти висновку про фізичний стан (стомленість, сп’яніння, кульгавість);
- визначити манеру пересуватися: особливості ходи, бігу, розподіл навантаження рівномірно, на внутрішню або зовнішню частину стопи;
- визначити вид, фасон, розмір, ступінь зношеності взуття;
- ототожнити взуття за залишеним слідом.

5. Види і механізм утворення слідів транспортних засобів. Використання таких слідів для визначення типу і моделі транспортного засобу

Сліди транспортного засобу – це сліди, які відображають зовнішню будову частин транспортного засобу, зокрема:

– *сліди-відображення* (коліс на ґрунті; бамперу на об'єктах дорожньої обстановки);

– *сліди-предмети*, що відокремились від транспортного засобу (частки фарного скла, фарби автомобіля);

– *сліди-речовини* (плями мастила, бензину, тосолу).

За слідами транспортного засобу можна:

– визначити групову належність (тип, марку, модель);

– ототожнити транспортний засіб або його частину;

– встановити деякі обставини події (напрямок руху, довжину шляху гальмування, швидкість гальмування, механізм і характер ушкоджень та інше).

Для вирішення цих завдань необхідно знати основні характеристики слідів транспортного засобу. Так, *бігова доріжка* – це слід одного правого або лівого колеса. Дві паралельно розташовані бігові доріжки характеризують відстань між колесами, що знаходяться на одній осі, і називаються *колією*. Транспорт може мати одну, дві і більше осей. Відстань між передньою і задньою осями називається *базою* транспортного засобу. Значну інформацію несе *слід шини*, відображаючи її ознаки, основними з яких є: діаметр шини, ширина протектора, тип і розмір рисунка протектора. За цими ознаками визначають модель шини, а за нею – вид транспорту.

Спираючись на зазначені дані, визначення моделей і типів транспортних засобів за слідами коліс здійснюється з використанням довідкових матеріалів.

Ознаки, за якими можна визначити напрямок руху транспортного засобу.

Матеріальні сліди, які залишаються на місці дорожньо-транспортної події і за якими визначають напрямок руху транспортного засобу, поділяють на **три групи**:

1) сліди контакту коліс і ходової частини транспорту;

2) сліди контакту виступаючих частин транспортного засобу;

3) сліди вантажу, що перевозиться.

Сліди контакту коліс і ходової частини транспорту відображають напрямок руху за такими ознаками:

– якщо транспорт з великою швидкістю переїжджає через калюжу, бризки летять убік і вперед, утворюючи певний кут до напрямку руху. При цьому бризки розташовуються «віялом», розкритим у бік напрямку руху;

– якщо колесо переїжджає невелику пляму барви, бруду, то кожний наступний його слід поступово убаватиме по ходу транспорту, оскільки з кожним відбитком виснажується барвна речовина. Аналогічним є утворення пилових слідів: на початку слід «жирний», а за напрямком руху його забарвлення поступово виснажується;

– в об'ємному сліді (в'язка глина, вологий сніг) на дні утворюються сліди тиснення, відображаючи форму рисунка протектора шини, а на стінках сліду –

ознаки, що вказують напрямок руху. При обертанні колеса за стрілкою годинника і русі його вправо на стінках сліду утворюються дугоподібні боріздки та валики (сліди ковзання), розташовані у вигляді віяла, вершина якого звернена у бік напрямку руху транспорту;

– під час екстреного гальмування утворюється слід ковзання («юза»). При цьому кінець сліду різко є обірваним і зверненим у бік руху автомашини. Початок такого сліду є переривистим унаслідок часткового повертання колеса на початку гальмування;

– деякі типи рисунків протектора шини також вказують на напрямок руху. При правильно змонтованих шинах кут деталей рисунка розкритий у бік напрямку руху;

– при обертанні колеса пил, пісок, сніг відкидаються назад і вбік, утворюючи по краях бігової доріжки віялоподібні відкладення, звернені вершиною у бік напрямку руху. На дні такого сліду іноді утворюються зрушення у вигляді уступів, початок яких вказує на напрямок руху транспортного засобу;

– при переїзді колесом через тонку гілку, прутик окремі невеличкі тонкі палички і навіть соломинки переламуються і утворюють кут, розкритий у бік руху транспорту;

– транспортний засіб, що рухається по траві, залишає слід трави, прим'ята у бік руху, а при повороті колеса (пробуксовуванні) трава, навпаки, в цьому місті буде прим'ята у протилежний бік;

– при переїзді колесом каменя, металевого чи дерев'яного предмета, який частково знаходиться в ґрунті, звичайно з боку, протилежного напрямку руху, утворюється невеличкий зазор внаслідок зрушення предмета уперед;

– на крутих поворотах транспортного засобу, наприклад при об'їзді перешкоди, що несподівано виникає на проїжджій частині, кут розходження буде більшим, ніж кут сходження, тобто транспортний засіб рухається у бік кута сходження;

– при різкому гальмуванні ґрунт осипається з різних частин машин, головним чином з бризковиків, і утворює форму трикутника, зверненого вершиною у бік напрямку руху. При цьому зазначається, що на вершині трикутника відкладаються більш крупні частки ґрунту¹.

Сліди контакту частин транспортного засобу, що виступають, частіше за все утворюються на вертикально розташованих предметах дорожньої обстановки, з якими відбулося зіткнення або наїзд. Це дерева, стовпи, загороди доріг, електроопори, стіни споруджень тощо. Сліди частин, що виступають, залежать від форми руху: при прямолінійному русі утворюються сліди тиснення, а при прямолінійно-поступальному – сліди ковзання. Тому, вивчаючи слід ковзання, нанесений, наприклад, болтом борту кузова, заднім мостом, завжди можна визначити початок сліду та його кінець, що вказуватиме на напрямок руху транспортного засобу.

---

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. – К., 2005. – С. 259-261.

Сліди вантажу, що перевозиться. Розташування осипання вантажу, що перевозиться, частин, які відділилися від машини, краплин рідини і масла, що підтікають із картера, рідкого вантажу, що виплескується і витягується у бік транспорту, дають змогу судити про напрямок руху.

6. Види і механізм утворення слідів зламу й інструментів

Практика свідчить, що значна кількість злочинів супроводжується зламуванням різних перешкод, що заважають доступу до цінностей.

Зламування – це дія, яка полягає в пошкодженні, повному або частковому руйнуванні перешкоди, що забезпечує доступ до сховища або приміщення.

Необхідно мати на увазі, що подолання перешкоди не завжди тягне її руйнування. Наприклад, використання підбраного ключа, відмички не спрямоване на зламування замикаючого пристрою, а пов'язане зі звичайним функціонуванням його механізму. Крім того, на місці події можуть бути виявлені сліди інструментів, застосування яких пов'язане з безпосереднім зламуванням, однак наявність таких слідів має причинний зв'язок з подією злочину. Прикладом таких слідів можуть бути сліди плоскогубців на обрізаній електропроводці при здійсненні крадіжки з магазину.

Залежно від об'єктів злому та інших обставин злочинцями застосовуються різні знаряддя злому, які можна поділити на **три групи**:

- 1) спеціально призначені або пристосовані для зламування (відмички, ломики, фомки тощо);
- 2) предмети й інструменти побутового та виробничого призначення (молотки, сокири, монтировки тощо);
- 3) предмети, які випадково опинилися на місці події (відрізки металевих труб, металеві прутки тощо).

Найчастіше в практиці зустрічаються сліди механічної дії. Як правило, такі сліди є об'ємними (вдавленими). Виняток становлять поверхневі сліди, утворені в результаті переносу фарбників або різного роду забруднень зі знаряддя злому на перешкоду (сліди нашарування), а також сліди, утворені в результаті відшарування частини фарбника або бруду з перешкоди на знаряддя. Значення таких слідів, насамперед, полягає в тому, що вони несуть інформацію про колір фарби знаряддя, його забруднення, наявність мікрочасток-нашарувань.

Залежно від виду знаряддя, яке застосовувалось, розрізняють сліди:

- віджиму;
- удару;
- розрубу;
- зустрічного різання (ножиці, кусачки);
- розпилу;
- свердлення.

Сліди тиснення утворюються при віджимі, ударі. Удар характеризується миттєвою дією навантаження на матеріал перешкоди, а при віджимі сила дії збільшується поступово. *Віджим* – найпоширеніший спосіб зламування. Таким способом зламуються перешкоди, які мають створи: двері, дверцята шаф, рами вікон тощо. Кінець знаряддя злomu вводиться в зазор між створами, після чого вони віджимаються доти, доки не вивільниться ригель замка, який замикає кінець засуви, шпінгалета тощо. Як знаряддя злomu при віджимі злочинці використовують досить міцні предмети – ломики, монтировки, цвяходери, викрутки тощо.

При зламуванні металевих шаф, дверей часто застосовується ударна дія на перешкоду за допомогою кувалд, молотків, ломів тощо. За контуром слідів можна дійти висновку про форму контактної частини знаряддя, оскільки в дні сліду відбивається рельєф контактної поверхні з наявними особливостями, сукупність яких дає змогу ідентифікувати знаряддя злomu. При докладанні великого зусилля до перешкоди знаряддя злomu проникає крізь товщу перешкоди, утворюючи конкретні сліди – пробоїни, в яких відбиваються лише контури контактної поверхні знаряддя.

При вивченні динамічних слідів знарядь злomu слід розрізняти *сліди ковзання (тертя) та сліди різання*. Сліди ковзання (тертя) виникають тоді, коли знаряддя злomu діє на перешкоду під кутом, переміщуючись нею. Сліди різання утворюються в результаті дії на матеріал перешкоди ріжучого краю знаряддя злomu.

Сліди розпилу утворюються при використанні під час здійснення злочину ножівок по дереву та металу. В них, як правило, не відображаються ідентифікаційні ознаки інструмента, тому встановити за слідами розпилу конкретний екземпляр інструмента неможливо. Але за ними можна визначити тип інструмента, його різновид.

Сліди свердлення виникають при застосуванні свердлильних інструментів, мають вигляд круглих отворів, діаметр яких приблизно дорівнює діаметру свердла. Кожний вид свердла має свої особливості, які знаходять відображення на стружці та дні ненаскрізного отвору. Результати вивчення форми стружки дають змогу встановити групову належність свердла, а за відбитими трасами на стружці та дні ненаскрізного отвору можна ідентифікувати конкретний екземпляр свердла¹.

7. Найбільш розповсюджені види замків та їх устрій.

Види пломб та способи їх розкриття злочинцями

Замки класифікуються:

- а) за способом кріплення до об'єкта, що замикається, – врізні, накладні і навісні;
- б) за цільовим призначенням – дверні, меблеві, сейфові, автомобільні та інші;
- в) за конструкцією механізму, що замикає, – пружинні, сувальдні, циліндрові, гвинтові, із шифрованою системою запирання, електронні тощо.

¹ *Салтєвський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. – К., 2005.

У переважній більшості замків основною деталлю є ригель, що діє як засув. У постійних замках ригель висувається з короба і при запиранні з'єднує стулки дверей або двері та дверний короб. При запиранні навісних замків ригель захоплює один або обидва кінці дужки і таким чином утримує її у коробі.

Відмикання замків здійснюється пересуванням ригеля. Щоб утруднити це пересування (виключити можливість відмикання іншим предметом, крім ключа), в устрій замка вводять сувальди, пружини, циліндри. При вчиненні злочину замок розкривають або відмиканням, або зламом. Можливими є комбінації обох засобів.

Способи злому і відмикання замків, що застосовуються злочинцями:

– через замкову щілину безпосереднім впливом на механізм замка (ригель, пружина й ін.). При цьому використовують підібраний ключ, відмичку, сторонній предмет;

– через вплив на ригель зовні натисненням на виступаючу частину ригеля за допомогою твердого плоского предмета (викрутки, леза ножа, металевої платівки); поверненням ключа, залишеного в замку з середини приміщення (захоплення кінчика ключа зовні здійснюють спеціальними пристроями («уїс-тіті» – слон) або трубкою з прорізом).

Вивчення способу відмикання та слідів на зовнішній і внутрішній поверхнях замка дозволяє дійти висновку щодо знання злочинцем конструкції замка, його навички; про предмети, що використовувались для відмикання, та ін.

Злом замка здійснюють його відділенням від місця кріплення або порушенням цілісності замка. У першому випадку основна увага звертається на сліди від знарядь злому: розпил, віджим, свердлення.

Порушення цілісності навісного замка досягається руйнацією короба (зрубуванням заклепок, відділенням кришки); розпиллом (перекушенням) дужки замка; відриванням дужки з гнізда. В усіх випадках на частинах замка та на ділянках двері залишаються сліди розрубу, віджиму, тиснення (ударів).

У накладних і врізних замках можлива руйнація циліндрового (сувальдного, шифрового) устрою свердленням, зламом, вириванням або зігненням ригеля.

Огляд, фіксація і вилучення замків, знарядь зламу та інструментів на місці події. Сліди знарядь зламу й інструментів утворюються переважно внаслідок механічної взаємодії, тому вони майже завжди є об'ємними та видимими, за винятком мікрослідів та слідів нашарування. При пошуку слідів знарядь злому необхідно звертати увагу на можливі шляхи проникнення злочинця в приміщення – на зламаних двері, вікна. Різноманітність виникаючих слідів залежить від конструктивних особливостей перешкоди, замикаючих пристроїв, способу злому, застосованих знарядь.

Фіксація слідів знарядь злому здійснюється загальноприйнятими способами: описанням в протоколі огляду місця події, фотографуванням, складанням схем, замальовок. Найкращим способом вилучення слідів є вилучення їх разом з предметом або його частиною. Оскільки слід у даному разі доступний для

дослідження, у ньому немає викривлень, що дає змогу забезпечити широке використання в натурних колекціях слідів знарядь злочину. На користь такого способу вилучення свідчить і та обставина, що відбувається одночасне вилучення і супутніх слідів, а також зразків матеріалів та речовин, що можуть виявитися на одязі або тілі злочинця. Однак сліди на великих і коштовних речах найчастіше копіюють, виготовляючи зліпки з пластиліну, полімерних мас (пасти “К”, СКТН, “Сіеласт”), іноді використовують віск, гіпс, стеарин. При виготовленні зліпку з пластиліну його розминають у руці, потім припудрюють порошком білил або сажі та притискають до сліду. При виготовленні зліпків з полімерних мас спочатку навколо сліду будують бортик з пластиліну. Потім розводять масу з затверджувачем і заливають у слід. Через деякий час зліпок готовий. Треба звернути увагу, що біля зруйнованої перешкоди, як правило, залишаються супутні сліди, які також необхідно зафіксувати й вилучити. Це такі сліди, як частки, причиною появи яких є дія знарядь злочину (тирса та ошурки, стружки, краплі металу); частки самих знарядь злочину або їх складових (зубці пилки, шматки свердла, злами знарядь та інструментів); матеріал зламаної перешкоди, частки якої можуть залишитися на одязі та тілі злочинця, а також на знарядді злочину (фарба, штукатурка тощо). Виявлені супутні сліди також мають бути сфотографовані, описані й вилучені.

Виявлені на місці події знаряддя злочину фіксують так само, як і сліди: протоколюванням, вимірюванням, фотографуванням.

При огляді замка встановлюють механізм злочину і з урахуванням цього виявляють і фіксують сліди для подальшого визначення виду знаряддя, що застосовувалося. Поряд із замком оглядають ділянки дверей, що прилягають до нього, приміщення та місцевість у цілому. Після цього фотографують як замок, так і виявлені сліди. При описі замка в протоколі огляду відображають відомості про його форму, розміри, матеріал, із якого він виготовлений (колір металу), маркувальні позначки, виявлені сліди, їх форму, розмір, місце розташування. Разом із замком вилучають його частини. Ніяких дій з випробування механізму замка (відкривання, закривання) не вчиняють, тому що це може призвести до утворення нових слідів.

Види пломб та способи їх розкриття злочинцями.

Трасологічними об'єктами є також захисні устрої – пломби, що навішуються на двері, складові приміщення, сховища, вагони контейнерів і т. ін. Виготовляють пломби зі свинцю, жерсті, пластмаси, алюмінію й інших матеріалів. Пломбування полягає у прикріпленні пломби за допомогою мотузки або дроту і стиснення її пломбуваторм, що лишає на поверхні пломби визначений відбиток (букви, цифру або знаки).

На сучасному етапі для контролю збереження вантажів на залізничному транспорті застосовуються силові запірно-пломбувальні пристрої, які в 1995-1996 рр. пришли на зміну традиційній свинцевій пломбі і металевій закрутці.

Силові запірно-пломбувальні пристрої одноразового використання застосовуються для пломбування будь-яких видів залізничних вагонів, цистерн, контейнерів, автофургонів, а також складських приміщень. На сучасному етапі в багатьох країнах розроблені різні конструкції тросових и стрижневих запірно-пломбувальних пристроїв. До найбільш розповсюджених належать пристрої виробництва фірм: «Страж» (Росія) («Спрут-Універсал», «Спрут-500», «Спрут-М4», «Клещ-60СЦ», «Скат», «Клещ-МЦ»); фірми «BROOX» (США) («Кейблейл», «NAVALOK»); фірми «ONESEAL» (Данія) (OK-1, OK-2, «ONESEAL 79 S», «ONESEAL 96, T-91», «RAILSEAL»); «Нукер-1» (Казахстан); «Варта-Універсал М», «Варта-Універсал» (Україна). Конструкція запірно-пломбувальних пристроїв складається з корпусу, стержню, пломби-шайби, механізму фіксації канату, який розташований у корпусі.

Механізм фіксації тросу існуючих на Україні запірно-пломбувальних пристроїв «Варта-Універсал М» складається з підпружинених шарів і клинів, які знаходяться на конусі або отворах, розташованих під кутом до центрального отвору, в який вводиться трос. Вільний кінець тросу пропускається скрізь запірні елементи механізму в одному напрямку, а в зворотному напрямку підпирається шарами, на які діє пружина.

При огляді пломби або запірно-пломбувального пристрою в протоколі фіксують форму, розмір, матеріал, з якого вони виготовлені, наявні позначки і відбитки. Особливу увагу звертають на наявність слідів зламу та повторного обтиску пломби: сліди розширення отворів, через які просовувалась мотузка, подряпини й інші ушкодження або сліди механічної дії на елементах механізму фіксації запірно-пломбувальних пристроїв. Можуть бути також виявлені сліди предметів, якими пломба стискувалася при повторному навішенні (сліди плоскогубців пломбувача, зубів і ін.). Цих слідів може не бути взагалі або вони будуть слабо помітні, якщо злочинець застосовував прокладки (шкіру, дерево, гуму).

Після фіксації у протоколі пломбу фотографують і знімають. Для цього мотузку або дріт розчленовують так, щоб не ушкодити слідів. Вилучену пломбу, пломби з аналогічного матеріалу (для експериментів), мотузку або дріт, пломбувач або знаряддя, використане для стиску, направляють на експертизу.

Питання для самоконтролю

1. Предмет, система і завдання трасології.
2. Механізм утворення слідів та їх класифікація.
3. Поняття дактилоскопії. Типи візерунків пальців рук.
4. Способи виявлення, фіксації та вилучення слідів пальців рук.
5. Порядок дактилоскопування живих осіб та трупів.
6. Види слідів ніг та взуття людини.
7. Стежка слідів ніг та її елементи.
8. Засоби та методи вилучення слідів ніг.

9. Види і механізм утворення слідів транспортних засобів.
10. Використання слідів для визначення типу і моделі транспортного засобу.
11. Ознаки, що вказують на напрямок руху транспортного засобу.
12. Види і механізм утворення слідів зламу та інструментів.
13. Засоби та методи вилучення слідів знарядь зламу.
14. Найбільш розповсюджені види замків та їх устрій.
15. Види та способи зламу замків.
16. Види пломб та способи їх розкриття злочинцями.

Лекція 7

Техніко-криміналістичне дослідження документів

План

1. Поняття і класифікація документів. Завдання криміналістичного дослідження документів.
2. Види підробки документів та способи їх виявлення.
3. Дослідження поліграфічної продукції. Сучасні друкуючі пристрої і ознаки, що відображаються на друкованих документах.
4. Встановлення слабовидимих і невидимих текстів. Дослідження залитих і закреслених текстів. Встановлення тексту спалених документів. Встановлення підробки відбитків печаток та штампів.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Бірюков В. В.* Криміналістичне документознавство : практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – 332 с.
3. *Бірюков В. В.* Криминалистическое исследование документов : монограф. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко. – Луганск : РИО ЛИВД, 1999. – 164 с.
4. *Будзієвський М. Ю.* Етапи розвитку судово-технічної експертизи документів / М. Ю. Будзієвський // Вісник Національного університету / Запорізькій національний університет. – 2011. – № 1. – С. 238-242.
5. *Гора І. В.* Криміналістика : навч. посіб. – Ч. 1: Криміналістична техніка / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта, 2005. – 320 с.
6. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
7. Методика технічної експертизи документів (загальна частина) / ДНДЕКЦ МВС України ; уклад. К. М. Ковальов, О. О. Давидова, В. В. Коваленко, Т. В. Тимофєєва. – К., 2007. – 34 с.
8. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

1. Поняття і класифікація документів. Завдання криміналістичного дослідження документів

У широкому розумінні **документ** – це матеріальний об'єкт, на якому тим чи іншим способом зафіксовано інформацію щодо певних фактів.

Це поняття поширюється на письмові акти, фото-, відеодокументи, креслення, схеми, фонодокументи, кодові тексти комп'ютерів, машинописні тексти, що засвідчують будь-який факт або містять інформацію про подію чи явище.

Залежно **від способів фіксації** інформації розрізняють:

- письмові і графічні документи, на яких інформація фіксується рукописним або друкарським способом;
- фото-, відеодокументи, на яких у цифровій або аналоговій формі зафіксовано фото- або відеозображення;
- електронні документи на магнітних (дискети, жорсткі диски комп'ютерів) або немагнітних (CD-, DVD-диски, flash-карти) носіях, в яких у цифровій формі зафіксовано певні відомості;
- фонодокументи, на яких у цифровій або аналоговій формі зафіксовано звукову інформацію.

Предметом техніко-криміналістичного дослідження є тільки письмові та машинописні документи, на яких мовними засобами (знаками) закріплені думки людини, певні події та факти. Як правило, для виготовлення документів застосовують основу (папір для письма, газетний, друкарський, картон), на яку за допомогою барвника (чорнила, пасти, туші, штемпельної чи друкарської фарби, олівця тощо) наносять інформацію з використанням мовних знаків.

Письмові та машинописні документи різняться за формою (розміром, наявністю певних реквізитів, захисних засобів, відбитків печаток і штампів, матеріалом) та змістом і **поділяються за різними критеріями** на такі:

1) за призначенням: що засвідчують певні факти чи права; що містять певну інформацію довідкового та іншого характеру;

2) за джерелом походження: публічні, що походять від державних органів, установ, підприємств, організацій, а також підприємств, установ, організацій і фірм різних форм власності; приватні, що походять від приватних осіб;

3) за способом виготовлення: рукописні; друквані; виготовлені поліграфічними способами;

4) за походженням – оригінали та копії;

5) за юридичною природою: справжні; підроблені.

Документи можуть використовуватися у кримінальному провадженні як самостійне джерело доказів або як речові докази. Відповідно до ст. 99 КПК України документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ фактів чи обставин, встановлюваних під час кримінального провадження. До документів, за умови наявності в них зазначених відомостей, можуть належати:

1) матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні);

2) матеріали, отримані внаслідок здійснення під час кримінального провадження заходів, передбачених чинними міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

3) складені в порядку, передбаченому КПК, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії;

4) висновки ревізій та акти перевірок.

Документи можуть виступати речовими доказами, якщо вони були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, що можуть бути використані як доказ факту чи обставин, встановлюваних під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом.

Документ як речовий доказ потребує особливих правил поводження: до нього забороняється вносити будь-які зміни (помарки, проколи, підкреслювання слів тощо), підшивати без конверта у справу, згинати за новими складками, підклеювати до обгортки, зчіплювати скріпками; пересилати дозволяється виключно в цупких конвертах, помістивши документ між чистими аркушами паперу; якщо припускається наявність на документі слідів пальців рук, необхідно працювати в рукавичках.

Техніко-криміналістичне дослідження документів вирішує такі завдання:

- встановлення факту і способу внесення змін до документа (підчистка, дописка, виправлення, травлення, заміна частин документа);
- встановлення типу, виду, марки, моделі друкарської та розмножувальної техніки й ідентифікація цих засобів за відбитками їх знаків;
- виявлення залитих, закреслених, вицвілих та інших слабовидимих та невидимих текстів, а також текстів або зображень на обгорілих та згорілих документах;
- встановлення підробки відбитків печаток та штампів та ідентифікація печаток та штампів за їх відбитками;
- ідентифікація письмового приладдя за штрихами;
- визначення відносної давності виконання документа і його фрагментів;
- визначення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються;
- визначення роду і виду матеріалів документів (папір, барвники тощо).

Незважаючи на велику кількість документів та різноманітність способів виконання, копіювання, підробки та матеріалів і засобів, використовуваних для цього, а відповідно – методик дослідження документів і завдань, вирішуваних за допомогою цих методик, загальними залишаються об'єкти дослідження – документи як джерела криміналістичної інформації, а також закономірності відображення і подальшого вивчення такої інформації в процесі розслідування злочинів.

Для вирішення завдань кримінального судочинства має значення не тільки інформація, зафіксована в документі, але і засіб її фіксації, використані для цих

цілей матеріали, наявність реквізитів і записів, а також вид і стан самого документа.

2. Види підробки документів

Розглянемо основні види підробки письмових документів – як найбільш вагомих при здійсненні юридичних правочинів, так і таких, що частіше за все піддаються підробці з боку злочинців.

У паперових документах слід розрізняти бланк документа і документ.

Бланк – це лист паперу з нанесеними, як правило типографським засобом, текстом, графами, малюнками, засобами захисту (захисною сіткою, захисними волокнами і т.д.) або іншими необхідними елементами, призначеними для упорядкування документа за встановленою формою. **Документом** є бланк, оформлений належним чином, у якому заповнені відповідні реквізити. Реквізити – це сукупність необхідних ознак, що властиві тільки цьому документу: номер, текст, фотознімок, вихідні дані (дата, відомості про власника), відбитки печаток і штампів, друкуючих пристроїв, термін дії тощо.

У криміналістиці, як зазначалося раніше, особливе значення має класифікація документів за юридичною природою на справжні і підроблені.

Справжній документ містить дійсні відомості та складається уповноваженою на те особою. Бланк такого документа виготовлений із дотриманням передбачених технологій та у визначеному місці.

При підробленні документів розрізняють **інтелектуальну і матеріальну підробку**. При **інтелектуальній** підробці документ, хоча і підготовлений з дотриманням зазначених вимог, містить невірні відомості. Наприклад, виготовлення документа від імені неіснуючої організації, оформлення атестата або диплома про закінчення навчального закладу на ім'я людини, що не пройшла відповідного курсу, та ін. Виявити інтелектуальну підробку можливо лише порівнянням підробленого документа зі справжнім або з його зразком. При **матеріальній** підробці документ або цілком імітує справжній і виготовляється злочинцем у **повному обсязі (повна підробка)**, або до змісту справжнього документа вносяться **часткові зміни (часткова підробка)**. Прикладами повної підробки можуть бути документи, виготовлені методами ксерокопіювання або сканування з подальшим друком на комп'ютері (підроблені гроші, дипломи, свідоцтва тощо).

Основними видами часткової підробки документів є:

- підчистка;
- травлення і змивання тексту;
- дописка і виправлення записів;
- переклеювання фотокарток та заміна окремих частин документа.

Підчистка – спосіб зміни змісту документа механічним видаленням частини тексту. Видалення штрихів може бути підготовчим етапом для внесення

нових записів. При підчистці текст стирають (гумкою) або зішкрібають гострим предметом (лезом бритви). **Ознаками підчистки** є порушення верхнього прошарку паперу; зменшення товщини паперу, ушкодження лінування або захисної сітки; залишки підчищених штрихів; розпливання барвника в штрихах нового тексту. Зазначені ознаки підробки можна виявити дослідженням документа візуально або під збільшенням у косопадаючому світлі та напросвіт.

Дописка – спосіб зміни початкового змісту документа внесенням до рукописного тексту нових слів, фраз або окремих письмових знаків. **Ознаками дописки** є нерівномірність проміжків між рядками, словами, буквами у середині слів; зменшений розмір і розгін почерку певної частини тексту; неоднаковий нахил штрихів однойменних знаків; наведення штрихів основного тексту; розходження в інтенсивності, відтінках барвника штрихів та їх копіювальних властивостей. Ознаки дописки можуть бути виявлені за допомогою оптичних приладів або світлофільтрів, що посилюють колірний контраст барвника штрихів, а також фізико-хімічним дослідженням барвників основного і дописаного текстів та ідентифікаційним дослідженням почерку.

Виправлення – спосіб зміни початкового змісту документа переробкою одних письмових знаків на інші. Виправляються, як правило, близькі за конфігурацією цифри і літери. **Ознаками виправлення** є відмінність відтінку та інтенсивності барвної речовини штрихів у літерах, цифрах і словах; різна товщина штрихів або наводка в літерах, словах.

Травлення – спосіб зміни змісту документа, при якому здійснюється видалення тексту за допомогою хімічних реактивів, які вступають у реакцію з барвником штрихів і знебарвлюють його. Речовинами, що використовуються для травлення, виступають деякі кислоти і луги. **Ознаками травлення** є наявність білястих плям від дії хімічної речовини; поява матових ділянок; зміна кольору паперу; знебарвлення лінування і захисної сітки; шорсткість поверхні; поява дрібних тріщин; збільшення ламкості паперу; наявність залишків барвника витравлених штрихів; розпливи барвника нових штрихів. Ознаки травлення виявляються за допомогою оптичних приладів і ультрафіолетових випромінювачів (під ультрафіолетовим освітленням залишки хімічних речовин, штрихи знешкодженого тексту люмінесцюють), а також фізико-хімічним дослідженням матеріалу паперу, що піддавався травленню.

Заміна частин документа – один із способів часткової підробки, який полягає в заміні окремих аркушів документа, уклеюванні деяких ділянок або переклеюванні фотокартки. Ознаками заміни аркушів є порушення порядку нумерації сторінок або невідповідність номерів сторінок; розходження у графічних ознаках друкарського шрифту, у малюнку захисної сітки, формі та розмірах лінування; невідповідність аркушів за розміром або якістю паперу; додаткові проколи у місцях кріплення аркушів та ін. Ознаками переклеювання фотокартки є відсутність на фотокартці відбитка печатки; розходження у

графічних ознаках літер у частинах відбитка на фотокартці та документі; наявність розрізу на фотокартці; розходження в кольорі часток клею, що виступає з-під фотокартки. Виявляються дані ознаки різними методами залежно від видів заміни частин документа. Частіше за все використовуються візуальні та мікроскопічні дослідження, фізико-хімічний аналіз та дослідження у невидимих зонах спектру.

3. Дослідження поліграфічної продукції. Сучасні друкуючі пристрої та ознаки, що відображаються на друкованих документах

До поліграфічної продукції відносять документи державного, громадського, приватного призначення, виконані друкарським способом на друкарських машинах. *За способом виготовлення* поліграфічну продукцію прийнято поділяти на друковану типографським способом і засобами оперативної поліграфії. Розрізняють чотири основних види типографського друку: *високий, плоский, глибокий і трафаретний*.

У кримінальному судочинстві документи є найпоширенішими об'єктами криміналістичного дослідження, тому при їх огляді слідчий повинен перш за все встановити, яким способом виготовлено документ, чи стандартним є використаний бланк, документ виготовлений друкарським способом високого друку або він є підробленим, виконаним з друкованої форми чи іншим способом.

Предметом криміналістичного дослідження друкованих форм та їх відбитків є фактичні дані, що стосуються способу, місця і часу виготовлення друкованих засобів і документів, виконуваних за їх допомогою. Предметом безпосереднього дослідження (об'єктом) є:

– казначейські білети, білети Національного банку України, державні цінні папери та іноземна валюта;

– посвідчення або інші документи, які видаються державними або громадськими органами, установами, підприємствами і надають права або звільняють від обов'язків: дипломи, атестати, свідоцтва, трудові книжки, посвідчення водія, особи та ін.

Для диференціації способів друкарського виготовлення документів необхідно вивчити їх ознаки.

Форми *високого друку* сконструйовані таким чином, що друкувальні елементи розташовані вище від пробільних, тобто виступають над ними. При друкуванні форма з силою притискається до паперу, й фарба, що міститься на друкувальних елементах, видавлюється до країв елементів. При цьому краї надрукованих таким способом елементів є досить чіткими, а шар фарби ближче до країв має стовщення. Опуклі друкувальні елементи продавлюють та деформують папір, на його зворотному боці проявляється рельєфне зображення. У купюрах більшості країн світу, зокрема й у гривнях України, в такий спосіб виконують зображення серій і номерів купюр.

Ознаки високого друку: деформація паперу в місцях розташування штрихів; нерівномірний розподіл фарби в штрихах, стовщення фарби по краях штрихів, формування так званого барвного бортика.

Форми *глибокого друку* сконструйовані інакше, ніж форми високого друку. Друкувальні елементи в них заглиблені у форму та розміщуються нижче від пробільних. При друкуванні форма також із силою притискається до паперу. При цьому фарба переноситься та прилипає до паперу, при висиханні утворює опуклий порівняно товстий шар. Краї надрукованих елементів також чіткі, але шар фарби має стовщення до середини ліній. Для друку грошей використовується один з різновидів глибокого друку – *металографський* (отримання відбитків з гравюри). Оригінальний штемпель (первинна металографська форма) вирізається вручну чи електронним гравіюванням. Друкувальні елементи оригінальної металографської форми – гравюра, орнаменти, гільйоширувальні елементи, тексти та мікротексти – компонуються на одній металевій пластині (матриці). Основна художня цінність металографського друку – це широкий діапазон забарвлення тону, що створюється внаслідок різної глибини та ширини штрихів гравюри.

Залежно від заглиблення елемента у форму на папір переноситься різний за товщиною шар фарби, що надає можливість навіть при друкуванні одним кольором фарби одержувати певною мірою багатотонове зображення. Товщина барвистого шару металографського друку є в 20-25 разів більшою, ніж плоского офсетного. Крім цього при друкуванні з гравюри досягається висока роздільна здатність зображення – чітко відтворюються й читаються найтонші та найдрібніші деталі малюнка й тексту.

До *ознак глибокого друку* належать: дробіння зображення штрихів на дрібні елементи однакової форми (квадрати, ромбики, трикутники, відповідно до рисунка раstra); деформація паперу (опуклість з лицьового боку та здавленість зі зворотного); різна тональність зображення через товщину шару фарби; наявність мікророзтікання фарби; велика роздільна здатність.

Серед видів *плоского друку* доцільно зупинитися на *плоскому офсетному*, бо саме цей його різновид завдяки своїм якісним характеристикам використовується для друку більшості типографської продукції. У формах офсетного друку друкувальні та пробільні елементи розташовані в одній площині. Процес друку з таких форм полягає у вибіркового змочуванні пробільних елементів водою, а друкувальних – жирною фарбою. При друкуванні фарба з форми спочатку переноситься на проміжну еластичну гумову пластину (офсетну), а з неї – на папір. Фарба лягає на відбиток тонким рівним шаром, крізь який добре проглядається структура паперу. При цьому, якщо розглядати елемент, надрукований плоским друком, у мікроскоп, на відміну від високого та глибокого друку краї ліній виглядають не такими чіткими.

Ознаки офсетного друку: мала товщина забарвленого шару; рівномірний поверхневий розподіл фарби в штрихах; фарбний бортик відсутній; нерівні межі

штрихів внаслідок розтікання фарби; матова поверхня штрихів; деформації паперу в зафарбованих місцях немає.

У сучасній поліграфії використовують нові види офсетного друку – так званий «типоофсет», або «високий офсет», «сухий офсет». Це спосіб друку, при якому друк здійснюється за допомогою друкарської форми для високого друку через офсетний барабан. У такому разі фарба з друкарської форми передається на офсетний барабан, а з нього – на папір або інший матеріал. Ознаки типоофсетного друку поєднують характерні для високого та плоского друку, при цьому залишкова деформація паперу, як ознака класичного високого друку, не спостерігається.

При *трафаретному друці* відбувається відтворення тексту й графічних зображень за допомогою друкарської форми (трафарету), через яку фарба проникає на задруковуваний матеріал. Найпоширенішим є так званий *шовкографічний друк*, при якому формою є шовкова чи полімерна сітка, натягнута на раму. Цей спосіб дає змогу здійснювати друк на найрізноманітніших матеріалах: папері, картоні, синтетичних плівках, пластику, тканинах, металі, склі, дереві й інших плоских поверхнях.

У формі для шовкографічного друку ділянки тканини (сітки), що відповідають пробільним місцям зображення, покривають непроникним для фарби матеріалом. При друці в'язка фарба продавлюється гумовою планкою (ракелем) через отвори сітки (друкувальні елементи) на сприймальну поверхню. Товщина барвистої верстви на відбитку може бути значною. Вона завжди більша, ніж при інших способах друку, що надає йому особливі переваги. Це дає можливість створювати дуже насичений текст навіть на шорсткуватих поверхнях. Використовувані при трафаретному друці фарби мають унікальну стійкість до агресивних середовищ. Товщина барвистої верстви на відбитку є в 10-30 разів більшою, ніж при офсетному чи високому друці, та потребує штучного сушіння.

Для оперативного розмноження документів трафаретним друком використовують спеціальну машину – ротатор (мімеограф). Трафаретні форми виготовляють машинописним способом на спеціальному папері (восківці чи ротоплівці), а також фотомеханічним, фотоелектричним або гальванічним способами. Форму встановлюють на циліндрі, до поверхонь якого фарбувальний прилад подає фарбу. При роботі ротапринта фарба продавлюється через отвори форми та переходить на папір. Спосіб трафаретного друку також широко застосовується для вибіркового лакування з використанням усіх видів лаку.

Ознаки трафаретного друку: рівномірний розподіл фарби в штрихах, без згустків; дробіння знаків на дрібні елементи сітки, на якій виготовлена друкована форма (сітчаста будова штрихів); наявність шару фарби, що рівномірно виступає над поверхнею паперу¹.

---

¹ Бірюков В. В. Криміналістичне документознавство : практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К., 2007. – С. 206-207, 255.

Крім ознак друкованих форм слід знати й ознаки друкуючих елементів (літер, знаків), які є на поверхні форми. Друкуючі знаки можуть бути стандартними і нестандартними. До перших відносять друкарські шрифти, конструктивні особливості яких визначаються держстандартами, а до других – шрифти, виготовлені кустарно або в заводських умовах без додержання держстандартів.

Можна назвати такі ознаки стандартних друкуючих знаків:

- а) однаковий рисунок однойменних літер, знаків у слові, тексті;
- б) однакові розміри літер та їх елементів;
- в) рівномірні інтервали між літерами, точне перпендикулярне розташування знаків до лінії рядка, однаковий нахил у тексті, набраному курсивом.

Нестандартні друкуючі знаки характеризуються загальним рисунком форм – у них овали і напівовали мають неправильну форму, штрихи нерідко викривлені і мають неоднакову товщину, відсічки різної форми, барвник має перерви, краї штрихів нерівні.

Швидкий розвиток обчислювальної техніки і периферійних друкуючих пристроїв до них (принтерів) змінили технологію і практику виготовлення документів. Завдяки засобам комп'ютерної техніки будь-який користувач одержав можливість самостійно виготовлювати документ на персональному комп'ютері, обирати форму, шрифт, кількість примірників і т.п. Принтери і плоттери – це два види друкуючих пристроїв. Принтер фіксує літерну і цифрову інформацію, а плоттер – графічну. Сучасні друкуючі пристрої іноді називають засобами оперативної поліграфії.

Розрізняють кілька **видів принтерів**: пелюсткові, термографічні, точково-матричні, струменево-крапельні та лазерні. Пелюсткові і термографічні принтери внаслідок технічних причин не одержали належного розповсюдження, тому коротко розглянемо останні.

Точковий матричний принтер формує літеру, цифру або інший знак точками, розташованими в певній сітці, що називається матрицею. В поліграфічній промисловості матричний спосіб формування знаків інформації є найпоширенішим після контактного. Для синтезування знака точками в друкуючому пристрої застосовується друкуюча головка, яка являє собою вертикальну матрицю з пакета голок. Між друкуючою головкою й опорним валом поміщено барвну стрічку і папір. Голки головки друкуючого пристрою приводяться в рух та через стрічку наносять точкове зображення знака, літери. Якість друку залежить від кількості голок у головці (9, 18, 24). При 9-голчастій матриці якість друку є значно нижчою, ніж при 24-голчастій. Поряд з чорно-білими існують і кольорові принтери, де принцип формування знака є тим само, тільки в них використовується кольорова барвна стрічка, яка має чотири основні та два комбіновані кольори, що дає змогу одержувати всі відтінки спектра сонячного світла.

Для документів, видрукованих з використанням матричного принтера, характерним є формування знаків та графічних зображень з окремих точок, які залишає барвна стрічка чи копірка в результаті натиску на них голок голівки. Найчастіше точки можна побачити навіть не використовуючи оптику. При детальному вивченні знаків можна встановити тип голівки принтера за максимальною кількістю точок у вертикальному ряді. Для встановлення конкретного принтера необхідно вивчити мікрорельєф точок та їх взаємне розташування у знаках – особливості знакоутворення та дефекти голок виявляються в точках певних знаків. При цьому слід брати до уваги, що кожна голка голівки у відповідному рядку наносить відбитки на одній лінії.

Ознаки матричного принтера можна диференціювати за чотирма групами:

1) ознаки програмного забезпечення принтера: малюнок і розмір шрифту, вертикальна та горизонтальна щільність друку, режими друку;

2) ознаки, детерміновані функціонально-динамічними властивостями механізмів: мінімально можливий крок друку по горизонталі та вертикалі, можливість двоспрямованого друку, взаєморозташування голок друкувальної голівки в матриці;

3) ознаки, пов'язані з особливостями будови робочої поверхні голок друкувальної голівки чи притискачів при наданні тиску на задруковувану основу документа;

4) ознаки барвної стрічки¹.

Дані ознаки проявляються у певних дефектах зображень друку, що не справляють помітного впливу на його якість, але мають суттєве ідентифікаційне значення. Наведемо деякі ознаки матричних принтерів, які частіше за все відображаються в документах, виготовлених з їх використанням:

– непаралельність рядків – різна вертикальна відстань між початками рядків (за крайнім лівим символом) та їх закінченнями (за крайнім правим символом);

– рівномірний зсув тексту вліво чи вправо по всій довжині аркуша, причому межі тексту утворюють не прямокутник, а паралелограм;

– нерівномірність забарвлення знаків по вертикалі аркуша, що проявляється внаслідок наявності в опорному валику нерівностей, у результаті чого голки друкувальної голівки можуть здійснювати неоднаковий тиск на барвну стрічку, й інтенсивність забарвленості точок відбитків голок буде нерівномірною. Ці ознаки виникають через несправність механізму, внаслідок чого переміщення аркуша паперової основи під час друку щодо площини руху друкувальної голівки здійснюється нерівномірно;

– відхилення відбитка голки в який-небудь бік може виникнути внаслідок того, що при інтенсивній роботі сталева голка проточує паз в матриці, та її положення щодо інших голок змінюється. Розташування голки слід оцінювати

---

¹ Бірюков В. В. Криміналістичне документознавство : практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К., 2007. – С. 278.

щодо уявної вертикальної лінії, котра проходить через середину торцевих зрізів більшості голок друкувальної голівки принтера;

– відхилення відбитка голки в різні боки, як і в попередньому випадку, виникає при інтенсивній роботі принтера, але вже внаслідок того, що голка може бути зігнутою. Така голка в процесі друку обертається навколо своєї осі, відхилення відбитка виникає в різних напрямках;

– відсутність відбитка голки там, де він повинен бути, пов'язано або з поломкою голки друкувальної голівки, або з поломкою чи втратою потужності електромагніта, що керує роботою цієї голки;

– нерегулярне відтворення відбитка голки свідчить, що канал напрямного отвору цієї голки забито барвником. Ця ознака є нестійкою й легко усувається при проведенні ремонтних робіт;

– неоднакова інтенсивність забарвленості відбитка голки пов'язана з нерівностями зрізу робочої поверхні голки, що виникають при її відсіченні. Ця ознака проявляється при використанні досить зношеної стрічки й добре відрегульованого видалення друкувальної голівки щодо опорного валика¹.

Струменево-крапельний принтер працює за принципом «вистрілювання» барвника на папір. Друкуюча головка являє собою вертикальну матрицю, котра складається з капілярних трубочок, через які подається рідкий барвник, формуючи таким чином точки, матричним способом знак. Тому при достатньому збільшенні у відбитку точки видно структуру стрічки. У точці, нанесеній струменевим принтером безконтактно, немає ніякої структури, барвник розташований рівномірно, краї знака не мають чіткої лінії.

Деякі фірми використовують у струменевих принтерах друкуючі головки з одним соплом. «Вистрілювані» крапельки барвника при польоті одержують електричний заряд, а потім в електромагнітному полі управляються системами, що відхиляються, і подібно до електронного променя формують на екрані зображення літер, знаків. Струменеві кольорові принтери нерідко використовуються злочинцями для виготовлення фальшивих грошей, підробки цінних паперів тощо.

Для документів, надрукованих з використанням струменево-крапельних принтерів, характерним є заповнення всього поля знака. Хоча знак і формується з окремих крапель чорнила, що вилітають з матриці, в якій розташовані сопла, однак чорнило, розтікаючись, заповнює весь простір знака. Крім цього, чорнило, розтікаючись по паперу, проникає не тільки в поле знака, але й у ділянки паперу, що межують з контурами знака, роблячи їх нечіткими. Отже, однією з ознак струменевих друку є рівномірний розподіл барвника полем знака та нерівності його меж. Особливо добре нерівності знаків помітні в порівняно невеликих знаках і при друку дрібним шрифтом. При використанні паперу низької якості можливе проникнення чорнила на зворотний бік паперу. Зазвичай видрукований знак має

---

¹ Бірюков В. В. Криміналістичне документознавство : практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К., 2007. – С. 279.

матову поверхню. Під впливом вологи звичайне чорнило струменевого принтера розпливається.

Вирішуючи ідентифікаційні завдання, необхідно мати на увазі, що при друку на струменевих принтерах не відбувається безпосереднього контакту поверхні паперу з друкувальною голівкою. Отже, вона не може залишити своїх відбитків на поверхні паперу. Крім цього, в більшості струменевих принтерів голівка змінюється із заміною картриджа, що впливає на ідентифікаційний період. А беручи до уваги те, що голівки деяких принтерів є взаємозамінними, їх можна використовувати одночасно на декількох принтерах. Отож, навіть за наявності дефектів друку, за якими можна ідентифікувати голівку, найчастіше неможливо вирішити питання про отримання копії документа на конкретному принтері.

Лазерний принтер – найбільш удосконалений друкуючий пристрій, в якому принцип друку заснований на здатності матеріалу змінювати свою фоточутливість під дією світла. Основними елементами лазерного принтера є лазерний діод, дзеркало, що обертається, і фоточутливий барабан. За допомогою дзеркала лазерний промінь, який формує зображення, спрямовується на фоточутливий барабан, на якому утворюється приховане електростатичне зображення. Потім на барабан наноситься забарвлений діелектрик (тонер), який налипає до заряджених місць. Після цього по барабану нагрітим валиком прокочується папір, і розм'якшений барвник налипає до нього, утворюючи зображення. Аналогічним чином формується зображення під час ксерокопіювання документів.

Засоби оперативної поліграфії часто використовуються злочинцями для повної підробки документів – грошових купюр, дипломів, платіжних відомостей, доручень тощо, бланки яких, як правило, виготовляються поліграфічним способом. Саме тому важливо визначити спосіб друку документа, виготовленого засобами оперативної поліграфії, для відокремлення від поліграфічної продукції.

Документам, видрукованим на лазерних принтерах, притаманні ознаки електрофотографічного друку. Знаки та графічні зображення, отримані в такий спосіб, відрізняються рівномірним заповненням по всьому полю – хоча краї знаків мають звивисту лінію, вона все ж чіткіша, ніж при струменевому друку. На вільному полі аркуша між знаками можна спостерігати мікрозабруднення (точки), що пов'язано з неповним видаленням зайвих часток тонера. Оскільки при друку відбувається нагрівання барвника до високої температури та його вплавлення в поверхневий шар паперу, знаки мають блискучу поверхню, барвник характеризується гарною вологостійкістю. Лазерні та світлодіодні принтери є принтерами сторінкового друку, тобто на друкувальному барабані відбувається формування чи відразу всієї сторінки, чи її блоку (залежно від конструктивних особливостей принтера – діаметра барабана, пам'яті принтера тощо), а потім – перенесення зображення на папір. У процесі перенесення поверхня барабана безпосередньо контактує з поверхнею паперу. Крім цього, в модулі нагрівання папір також контактує з роликками. Отже, для ідентифікації конкретного принтера

необхідно вивчати сліди, що залишають друкувальний барабан та інші деталі принтера. Ці сліди зазвичай на всіх аркушах, видрукованих на одному принтері, повторюються в однаковій послідовності й у певних ділянках документа. Як і при дослідженні текстів, виконаних з використанням струменевих принтерів, слід зважати на можливість заміни певних елементів. Однак їхній ідентифікаційний період є значно більшим, тому що термін служби барабана й інших деталей лазерного принтера довший, ніж у друкувальних деталей струменево-крапельного.

4. Встановлення слабовидимих і невидимих текстів. Дослідження залитих і закреслених текстів. Встановлення тексту спалених документів

Під дією різних природних факторів (вплив прямих сонячних променів, підвищена вологість повітря, атмосферні гази тощо) текст з часом може знебарвлюватися (так званий згаслий текст). Методи дослідження таких текстів були запропоновані Є.Ф. Буринським.

При дослідженні *«згаслих» текстів* застосовуються такі методи, як фотозйомка видимої та інфрачервоної люмінесценції, кольороподілення, дифузно-копіювальний та адсорбційно-люмінесцентний методи. Слабовидимі штрихи можуть бути прочитані за допомогою світлофільтрів, які посилюють контрастність тексту. В лабораторних умовах застосовують опромінювання документа за допомогою лазера і спостереження люмінесценції за допомогою електронно-оптичного перетворювача.

Невидимі тексти можуть бути результатом тайнопису. *Тайнопис* – невидимі записи, виконані безбарвним розчином якоїсь речовини. У процесі тайнопису використовується симпатичне чорнило, прозорий або слабо забарвлений розчин солей, невидимий на папері (наприклад, розчин хлористого кобальту), а у деяких випадках застосовуються різноманітні органічні речовини, соки рослин (цибулі, лимона, капусти). Ознаками тайнопису можуть бути неоднорідність лиску на різних ділянках паперу, наявність нечітко виражених матових штрихів, збільшені проміжки між рядками, наявність значних ділянок аркуша без тексту.

Методами виявлення тайнопису є огляд документа в косопадаючих променях, прасування паперу, запилення поверхні паперу порошками (сажею, графітом) або окурювання його парами соляної кислоти, аміаку, йоду. При огляді документа можуть бути використані ультрафіолетові освітлювачі. Органічні речовини можна виявити фотографуванням в ультрафіолетових променях. Під час лабораторних досліджень застосовують рентгенівське опромінення, хімічний аналіз і спеціальні методи виявлення невидимих текстів.

Дослідження залитих і закреслених текстів. У судово-слідчій практиці інколи виникають випадки, коли документи, які мають важливе значення для розслідування, є пошкодженими – тексти залиті, закреслені чи замазані певними барвниками. Можливість прочитання таких записів і обрання відповідних методів дослідження залежать від таких факторів: 1) барвник, який використовувався для

виконання запису; 2) барвник, який було застосовано для пошкодження записів; 3) матеріал, з якого виготовлено основу документа.

Виявлення залитих і закреслених текстів є можливим за допомогою огляду документа на просвіт або в косопадаючому світлі. Позитивний результат може дати огляд з використанням світлофільтра того ж самого кольору, що й барвник, яким залито текст документа. Закреслені тексти можуть бути встановлені за рельєфом штрихів на зворотному боці документа.

Відомими методами дослідження залитих текстів є:

- 1) кольороподілення – спосіб фотозйомки із застосуванням світлофільтрів;
- 2) фотозйомка в інфрачервоних променях (доцільна при виявленні запису, виконаного речовиною, що поглинає ці промені);
- 3) фотозйомка у проникаючому світлі та косопадаючих променях;
- 4) фотозйомка в рентгенівських променях (метод отримання тіньового зображення за рахунок впливу на фотоматеріал рентгенівських променів, які пройшли крізь фотографований об'єкт);
- 5) фотозйомка в інфрачервоних (фотозйомка об'єкта, який освітлюється тепловими променями, – на об'єктив надягається інфрачервоний фільтр, а об'єкт освітлюється за допомогою ламп накалювання) або ультрафіолетових променях (метод заснований на дії ультрафіолетових променів, відбитих від об'єкта зйомки);
- 6) дифузно-копіювальний метод (рекомендується для текстів, які виконані водорозчинними речовинами, наприклад чорнилом, і закриті нерозчинними, наприклад друкарською фарбою);
- 7) адсорбційно-люмінесцентний метод (для копіювання використовуються спеціальні розчинники).

Виявлення записів на спалених документах має свої особливості, адже вплив високих температур на матеріал документа змінює його властивості. Так, при температурі близько 500°C папір стає крихким і при доторканні руйнується. При такому стані документів виявити записи неможливо.

Відновити записи в документах стає можливим за умови, що вони були піддані температурі не більш ніж 150-250°C. З такими документами необхідно поводитись дуже обережно. Дрібні шматочки вилучаються за допомогою гумової груші. Перед дослідженням спалений документ необхідно розправити, для чого його рекомендується обробити водним розчином гліцерину (10-20%) або водяною парою.

Для встановлення текстів спалених документів застосовується комплекс методів. У таких випадках ефективними виявляються огляд в косопадаючому світлі, в ультрафіолетових променях, різні фотографічні методи, відбілювання поверхні документа перекисом водню тощо.

Встановлення підробки відбитків печаток та штампів. Відбитки печаток і штампів є одним з основних реквізитів документів. Вони виконують посвідчувальну і профілактичну функцію, захищають документ від його підробки. Печатка – інструмент для нанесення зображень на матеріальних об'єктах – являє

собою предмет із рельєфним зображенням знаків, виконаних друкарським або комп'ютерним набором, які є єдиним цілим, несуть певне смислове навантаження і призначені для нанесення відбитків на документах.

Існують різні види печаток. Прямокутна печатка іменується штампом, а невеличкі за розмірами штампи називаються штемпелями. Круглі печатки бувають прості (містять по колу вказівку з адресою реєстрації даного підприємства або засновника чи вищої організації; по колу або в центрі розміщується ідентифікаційний код; усередині – назва юридичної особи) та гербові (у центрі яких є зображення герба держави, а по колу – назва міністерства, відомства або установи, якій належить печатка). Печатки поділяються на ті, що виготовляються тільки з дозволу органів МВС, та ті, що не потребують такого дозволу. За матеріалом виготовлення печатки бувають каучукові, поліуретанові, фотополімерні, металеві.

Відбиток печатки (штампу) передбачає перенесення відповідної штемпельної фарби на поверхню паперу або видавлювання на її поверхні відповідного рельєфу. Дослідження відбитків печаток і штампів здійснюється з метою встановлення їх тотожності або способу їх підробки. Типовими завданнями дослідження відбитків печаток і штампів є встановлення способу виготовлення печатки (штампу), відтиск якої є на документі; способу відтворення відбитка печатки (штампу) на документі; ідентифікація нанесеного відбитку печатки з самою печаткою; ідентифікація відбитків, нанесених однією печаткою (або штампом), тощо.

Ознаками, що свідчать про спосіб підробки (рисовка відтиску, кустарне виготовлення, копіювання справжнього відтиску, формування відтиску за допомогою комп'ютерної графіки), є такі: нестандартність літер, неоднакова висота, ширина літер, різна товщина штрихів, різні проміжки між словами, нерадіальне розташування знаків по колу, дзеркальність окремих знаків, помилки у тексті, різниця написання в тексті однойменних літер, несиметричність розміщення літер, розпливи окремих штрихів, відсутність штемпельного барвника у штрихах тощо.

При ідентифікації печаток (штампів) за їх відтисками досліджуються загальні та окремі ознаки: форма і розміри відтисків в цілому, взаємне розташування складових частин відтисків, графічні ознаки літер, цифр, герба, емблеми, дрібні особливості окремих знаків тощо. Для проведення експертизи необхідними є експериментальні та вільні зразки.

Питання для самоконтролю

1. Поняття і класифікація документів.
2. Завдання криміналістичного дослідження документів.
3. Види підробки документів.
4. Встановлення слабовидимих і невидимих текстів.

5. Дослідження залитих і закреслених текстів.
6. Встановлення тексту спалених документів.
7. Встановлення підробки відбитків печаток та штампів.
8. Сучасні друкуючі пристрої та ознаки, що відображаються на друкованих документах.
9. Дослідження поліграфічної продукції.

Лекція 8

Криміналістичне почеркознавство й автороззнавство

План

1. Поняття письмової мови та почерку. Ознаки письмової мови.
2. Ознаки почерку та їх ідентифікаційне значення.
3. Зразки почерку і підписів, вимоги, що висуваються до зразків.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Винберг Л. А.* Почерковедческая экспертиза / Л. А. Винберг, Н. В. Шванкова. – Волгоград, 1977.
3. *Качурин С. Г.* Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Г. Качурин. – Х. : НУВС, 2006. – 231 с.
4. *Корнеева И. Л.* Общие и частные признаки почерка / И. Л. Корнеева. – М., 1975.
5. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничій Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
6. Методика судово-почеркознавчої експертизи (загальна частина) / ДНДЕКЦ МВС України / уклад. К. М. Ковальов, З. С. Меленевська, Н. Г. Шпакович. – К., 2008. – 34 с.
7. Методика дослідження підписів / уклад. З. С. Меленевська, К. М. Ковальов, Н. Г. Шпакович. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. – 22 с.
8. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

1. Поняття письмової мови та почерку. Ознаки письмової мови

Письмова мова – властиві кожній людині особливості вираження своїх думок за допомогою різних мовних засобів.

Почерк – зафіксована в рукопису характерна для кожної людини і заснована на ступені сформованості її письмово-рухомого навичку система рухів, якими виконується рукопис.

Почерк являє собою графічний бік письма, його динамічну функцію, а письмова мова відображає змістову сторону письма, його інтелектуальну функцію. Таким чином, письмова мова – це відображення інтелектуальних, а почерк – динамічних навичок людини.

Ознаки письмової мови поділяються на загальні та окремі.

Загальні ознаки письмової мови:

1) стиль викладання: мова, що застосовується (розмовна, офіційно-ділова, публіцистична, наукова, художня); манера викладання (лаконічна, багатослівна, частини тлумачення); загальна структура рукопису (послідовність, поділ на абзаци, акцентування на визначених думках); послідовність викладання (обґрунтування і на його підставі висновки або навпаки);

2) характеристика мови (словниковий запас): наявність слів-варваризмів, діалектизмів, неологізмів, архаїзмів, жаргонних слів, професіоналізмів, слів-паразитів;

3) загальний рівень розвитку і письменності – за викладеними у тексті думками, фразами можна судити про загальний рівень розвитку автора: його інтелект, начитаність, рівень освіти і ступені володіння граматиною визначеної мови.

Окремі ознаки – це стійкі мовні порушення, властиві конкретній людині. Такими можуть бути:

- граматичні помилки: орфографічні, пунктуаційні, синтаксичні;
- лексичні помилки: неправильне вживання слів, вживання зайвих слів, повторення тих самих слів внаслідок малого словникового запасу;
- ознаки навичок використання символів, скорочень, вставок;
- ознаки акцентування: підкреслення, виділення слів спеціальним шрифтом, зміна нахилу, зміна натиску, застосування дужок.

Ознаки письмової мови можуть бути використані для встановлення автора тексту, оскільки автор і виконавець тексту – не завжди одна і та сама особа.

2. Ознаки почерку та їх ідентифікаційне значення

Ознаки почерку, як й інші об'єкти криміналістичної ідентифікації, мають такі властивості, як стійкість та індивідуальність, що і дозволяє використовувати їх для встановлення виконавців рукописних текстів. Залежно від виду і характеру вони поділяються на **топографічні, загальні та часткові (або окремі)**.

А. Топографічні ознаки, або ознаки, що характеризують переважну орієнтацію рухів у просторі:

– розміщення заголовків і звернень: щодо основного тексту (можуть розміщатися на початку тексту, на рядку, що лежить вище, на деякій відстані від тексту); щодо вертикальних зрізів листа паперу (у центрі, у лівому, у правому куту листа паперу);

– розміщення дати: щодо основного тексту (може розміщатися над текстом, під текстом, на рядку, що лежить вище, на рядку, що лежить нижче, на деякій відстані від тексту); щодо вертикальних зрізів листа паперу (у центрі, у лівому, у правому куту листа паперу);

– розміщення підпису: може розміщатися над текстом, під текстом, на рядку, що лежить вище, на рядку, що лежить нижче, на деякій відстані від тексту; щодо вертикальних зрізів листа паперу (у центрі, у лівому, у правому куту листа паперу);

- напрямок підпису стосовно горизонтальних зрізів листа паперу (піднімається, опускається, паралельно горизонтальному зрізу листа паперу);
- взаєморозташування підпису і дати: підпис може бути вище, нижче, справа, зліва, на одному рівні, безпосередньо під датою;
- наявність або відсутність полів; за наявності полів зазначається їх положення – ліві, праві, ліві і праві; розмір полів: малі – до 1 см; середні – від 1 до 3 см; великі – понад 3 см; форма – прямокутні, трапецієподібні, лівонахилені (із розширенням донизу); правонахилені (із розширенням доверху); конфігурація лінії поля – прямолінійна, дугоподібна, вигнута, хвиляста;
- розмір нового рядка визначається у першому рядку кожного абзацу щодо рядка, що лежить нижче: малий – до 2 см; середній – від 2 до 3 см; великий – понад 3 см;
- розмір інтервалів між рядками визначається щодо висоти малих літер (без урахування позастрочних елементів): малі – від 1 до 1,5 висоти малої літери; середні – від 1,5 до подвійної висоти малої літери; великі – понад подвійну висоту малої літери;
- розмір інтервалів між словами визначається щодо ширини двоелементної малої літери: малий – менше ширини однієї двоелементної літери; середній – від однієї до двох двоелементних літер; великий – більш двох літер;
- напрямок лінії аркуша щодо горизонтальних зрізів паперу: горизонтальний, зростаючий, спадаючий;
- форми лінії аркуша: прямолінійні, випуклі, ввігнуті, хвилясті;
- розмір інтервалів між розділовими знаками і попереднім словом визначається щодо ширини двоелементної літери: малий – менше ширини літери; середній – у межах ширини; великий – більше ширини літери;
- розміщення розділових знаків щодо лінії аркуша: на лінії, вище лінії, нижче лінії;
- розміщення знаків переносу стосовно серединної лінії аркуша або лінії лінування: над, вище, нижче зазначених ліній;
- напрямок ліній при виконанні знаків переносу щодо горизонталі – горизонтальний, піднімається вгору, опускається донизу.

Б. Загальні ознаки почерку, або ознаки, що характеризують ступінь і характер сформованості письмово-рухової навички.

1. Ступінь виробленості почерку. Виробленість почерку – це здатність особи, яка пише, користуватися загальноприйнятою системою скоропису. Ця ознака характеризує ступінь сформованості письмово-рухових навиків, тому є однією з головних і складних ознак почерку. Ступінь виробленості визначається за темпом письма та координацією рухів. Координація рухів – це ступінь їх узгодженості при виконанні елементів букв та їх зв'язків. Ступінь координації може бути високим, середнім і низьким. Темп письма визначається часом, витраченим на виконання рукопису, і буває швидким, середнім та повільним.

За ступенем виробленості розрізняють:

– маловироблений почерк – характеризує осіб, в яких формування письмово-рухових навичок зупинилося на початковому етапі навчання (низька координація рухів і повільний темп письма);

– середньовироблений почерк – письмово-рухова навичка ще не сформувалася остаточно (характерно для учнів шкіл, а також осіб, що не мають письмової практики); для середньовиробленого почерку властивий середній темп і середня координація рухів;

– високовироблений почерк – характеризується високою координацією рухів і швидким темпом письма. Ця ознака достатньо стійка і може змінюватися тільки в бік зниження при природних і штучних змінах.

2. Ступінь складності рухів. Ця ознака характеризує побудову почерку в цілому. За ступенем складності почерк поділяється на простий, спрощений і ускладнений.

Простий почерк – побудова літер відповідає нормам пропису за формою, напрямком, протяжністю, кількістю, безперервністю і послідовністю рухів. Сучасні норми пропису пристосовані до швидкого темпу і мають чіткість у виконанні.

Спрощений почерк – усі зміни у виконанні літер за зазначеними вище характеристиками звернені на зменшення кількості рухів і пристосованості літер до швидкого темпу.

Ускладнений почерк малопритосований до швидкого темпу. Ускладнення відбувається за рахунок зміни форми, протяжності та кількості рухів, а також прикрашення почерку.

3. Переважна форма рухів у почерку. Розрізняють прямолінійно-кутову форму рухів, округлу та змішану.

4. Переважний напрямок руху у почерку. Напрямок руху визначається за ходом годинникової стрілки і буває правоокружним, лівоокружним та змішаним.

5. Нахил почерку. Нахил літер визначається за положенням вертикальних осей щодо лінії листа або горизонталі. За нахилом виділяються такі види почерків: правонахилений, лівонахилений, вертикальний та змішаний (хитливий).

6. Переважна протяжність рухів по вертикалі (розмір почерку). Визначається висотою малих літер (без урахування позастрочних елементів) і буває малою (висота літер до 2 мм), середньою (від 2 до 5 мм), великою (понад 5 мм).

7. Переважна протяжність рухів по горизонталі (розгін почерку) визначається відношенням ширини букв до висоти у двоелементних малих літерах. Виходячи з цього почерк може бути: стиснутим (ширина літери менше 1/2 її висоти), середнім (ширина від 1/2 до висоти букви), розгонистим (ширина більше висоти літери).

8. Ступінь зв'язаності почерку. Залежно від того, скільки літер у слові виконано разом, можна виділити такі види почерку за ступенем зв'язаності: уривчастий (пишуться окремо не більше 2-х літер), малозв'язний (разом виконано

2-4 літер в слові), середньозв'язний (разом виконано 4-6 літер у слові), зв'язний (разом виконано 6 і більш літер у слові).

9. *Натиск почерку.* Як правило, натиск визначається в текстах, виконаних пір'яними ручками.

Загальні ознаки почерку не дозволяють ідентифікувати виконавця тексту. Вони лише визначають подібність або розходження почерків у спірному рукописі і порівнюваних зразках і використовуються при початковому доборі матеріалу для подальшого його дослідження за окремими ознаками.

В. Окремі (часткові) ознаки почерку відбивають особливості рухів при написанні окремих букв, їх елементів і міжбуквених з'єднань.

Окремі ознаки почерку визначаються як особливості виконання письмових знаків з точки зору відхилення їх від типових прописів конкретної мови. Письмові знаки складаються з елементів. Елемент – складова частина знака, з втратою якої знак не сприймається у своєму початковому значенні.

Елементи букв класифікуються за такими ознаками:

1) залежно від значимості для написання букви в цілому елементи поділяються на основні, додаткові та сполучні;

2) залежно від безперервності рухів або зміни напрямку рухів можна визначити послідовність написання елемента. Частина елемента може бути початкова, середня, заключна;

3) залежно від положення елементів букв щодо рядка: рядкові, нарядкові і підрядкові;

4) залежно від розташування частин елемента щодо центру букви: ліві, праві, нижні, верхні частини;

5) залежно від форми рухів: прямолінійні, криволінійні, кутові, овальні (округлі), дугоподібні, петельні, хвилясті.

Відповідно до зазначеної класифікації *існує десять груп часткових (окремих) ознак почерку.*

1. *Складність рухів при виконанні письмових знаків* – це єдина ознака, що вивчається в букві в цілому і враховується як ознака тільки тоді, коли письмовий знак виконаний з відхиленням від норм пропису в його елементах в бік спрощення або ускладнення.

2. *Форма рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів.* Рухи, якими виконано елементи письмових знаків та поєднання елементів, по формі поділяються на прямолінійні, кутові, дугові, звивисті, кругові, петельні.

3. *Напрямок рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів.* Існують лівоокружні (проти часової стрілки) та правоокружні рухи. Лінійні рухи можуть бути направлені знизу доверху або зверху донизу, зліва направо або навпаки.

4. *Відносна протяжність рухів по вертикалі* при виконанні письмових знаків та їх елементів (співвідношення розмірів). У почерку письмовий знак може бути більшим або меншим висоти інших знаків. Ця невідповідність є стійкою та

зберігається в усьому рукописі. Може зустрічатись невідповідність по висоті окремих елементів у знаку.

5. *Відносна протяжність рухів по горизонталі* при виконанні письмових знаків та їх елементів (співвідношення розгону). Ця ознака виділяється, якщо ширина деяких письмових знаків не відповідає загальному розгону почерку, або в якому-небудь знаку протяжність рухів по горизонталі є відмінною.

6. *Вид з'єднання рухів* при виконанні письмових знаків та їх елементів. Буває з'єднаним та інтервальним.

7. *Кількість рухів* при виконанні письмових знаків та їх елементів. Їх може бути більше (ускладнення), ніж передбачено прописами, або менше (спрощення).

8. *Послідовність рухів* при виконанні елементів письмових знаків. Відзначається у разі відмінності від загальноприйнятої послідовності прописів.

9. *Відносне розміщення рухів* при виконанні письмових знаків та їх елементів. Ця ознака відзначається щодо лінії письма або інших елементів знака.

Окремі ознаки почерку, як правило, мають більшу стійкість порівняно із загальними. Вони менш підконтрольні увазі пишучого та в своїй більшості зберігаються при намаганнях зміни почерку. У своїй сукупності вказані ознаки індивідуалізують почерк визначеної особи.

3. Зразки почерку і підписів. Вимоги, що висуваються до зразків

Для почеркознавчих досліджень, пов'язаних з вирішенням експертом питань встановлення автора або виконавця документа, потрібні зразки почерку підозрюваних осіб.

За своїм походженням зразки бувають **вільні, умовно-вільні та експериментальні**.

Вільні зразки почерку – це будь-які документи (листи, заяви, щоденники тощо), виконані підозрюваним до порушення кримінального провадження, тобто не у зв'язку з досліджуваною подією.

Умовно-вільні зразки почерку – це тексти пояснень, заяв, інших документів, виконаних підозрюваним після порушення кримінального провадження, але не спеціально для почеркознавчої експертизи.

Експериментальні зразки почерку спеціально відбираються слідчим згідно зі ст. 245 КПК України з метою направлення їх для проведення експертизи.

Зразки для порівняльного дослідження мають відповідати таким **вимогам**:

1) безсумнівності походження – документі мають не викликати сумніву в їх походженні та бути засвідчені слідчим;

2) достатності – обсяг зразків повинен перевищувати обсяг досліджуваного тексту приблизно в 3-4 рази;

3) порівнянності тексту і знаків – у зразках повинні бути такі фрагменти рукописного тексту, слова, пропозиції, сполучення букв, що є й у досліджуваному тексті;

4) порівнянності засобів письма, умов і часу виконання – текст повинний бути виконаний аналогічним письмовим приладом на аналогічному папері і збігатися за часом виконання.

Для проведення авторознавчих експертиз, крім зразків, у розпорядження експерта необхідно надати такі дані про особистість ймовірного автора: стать, вік, національність, рідна мова, місце народження, проживання, навчання, освіта, професія, місце роботи, соціальний стан, чи страждає на психічні захворювання та з якого часу, чи був хворий у період створення документа. Крім того, необхідно зазначити, з якої місцевості був спрямований документ адресату й в яких умовах міг бути виконаний документ.

На практиці призначити ідентифікаційну почеркознавчу експертизу в деяких випадках неможливо без одержання експериментальних зразків почерку (підпису) особи, що перевіряється.

Для надання кваліфікованої допомоги слідчому в одержанні зразків для порівняльного дослідження доцільно залучати спеціаліста – почеркознавця. При цьому спеціаліст допомагає слідчому підібрати текст, скласти список слів і словосполучень, що необхідно написати декілька разів, порадити, в якій послідовності, в яких умовах здійснювати всі ці операції, тобто скласти план слідчої дії з таким розрахунком, щоб не акцентувати уваги особи на написанні слів і сполучень, що можуть цікавити експерта.

При відібранні експериментальних зразків почерку не можна давати особі списувати текст з досліджуваного рукопису, а доцільно спочатку запропонувати самостійно скласти який-небудь документ (автобіографію, заяву і т.п.). Потім слід відібрати в цієї особи зразки почерку під диктовку. При цьому необхідно, щоб особа, чий почерк підлягає порівнянню, користувалася письмовим приладом, по можливості аналогічним тому, що використовувався при написанні спірного рукопису. Диктувати текст слід логічно закінченими реченнями рівним спокійним тоном, без виділення і підкреслення голосом особливостей виконання окремих слів та їх частин, без вказівки щодо розставлення в тексті розділових знаків. Текст для диктовки слід підібрати так, щоб у зразках декілька разів у різноманітних сполученнях зустрічалися ті ж букви і слова, що й у спірному рукописі. Такий текст повинен бути написаний декілька разів і на окремих листах папери. Процес відібрання експериментальних зразків почерку бажано повторити через декілька днів.

Підібравши матеріали для ідентифікаційного дослідження, слідчий направляє їх на експертизу разом з постановою, в якій викладаються обставини справи, перераховуються винесені на вирішення експертизи питання, вказуються об'єкти, що підлягають дослідженню.

Почеркознавчою експертизою може бути встановлено, що рукописні записи (підписи) у документі виконані:

– конкретною особою;

- однією і тією або різними особами (різноманітні частини записів в одному або декількох документах);
- навмисно зміненим почерком;
- лівою рукою (при звичному для виконавця написанні правою рукою);
- з імітацією почерку іншої конкретної особи;
- особою певної статі;
- у незвичному стані (сп'яніння, хвилювання тощо);
- у незвичних для виконання умовах написання (стоячи, лежачи тощо).

Питання для самоконтролю

1. Поняття письмової мови та почерку.
2. Ознаки письмової мови.
4. Характеристика топографічних ознак почерку.
5. Характеристика загальних ознак почерку.
6. Часткові ознаки почерку та їх ідентифікаційне значення.
7. Види зразків почерку і підписів.
8. Вимоги, що висуваються до зразків.

Лекція 9

Криміналістичне дослідження вогнепальної і холодної зброї та слідів її застосування

План

1. Предмет судової балістики та об'єкти балістичних досліджень.
2. Поняття вогнепальної зброї та її класифікація.
3. Сліди вогнепальної зброї, їх класифікація та механізм утворення.
4. Огляд вогнепальної зброї та криміналістичне дослідження слідів пострілу.
5. Поняття та класифікація холодної зброї.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Біленчук П. Д.* Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство : підручник / П. Д. Біленчук, А. В. Кофанов, О. Ф. Сулява ; за ред. проф. П. Д. Біленчука. – К. : Міжнародна агенція «VeeZone», 2003. – 384 с.
3. *Гамов Д. Ю.* Встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів): судово-балістична методика / Д. Ю. Гамов. – К. : ДНДЕКЦ МВС; ДЗП Мінюсту, 2005. – 32 с.
4. *Гамов Д. Ю.* Встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби : методика / Д. Ю. Гамов. – К. : ДНДЕКЦ МВС України; ДЕЗП МЮ України, 2006. – 29 с.
5. *Кантор И. В.* Криминалистическое исследование оружия и следов его применения / И. В. Кантор, И. А. Чулков. – Волгоград, 1993.
6. *Кофанов А. В.* Бойова, мисливська та багатоцільова гладкоствольна вогнепальна зброя : довідник / А. В. Кофанов, В. В. Арешонков ; за ред. Ю. Ю. Орлова. – К., 2011. – 196 с.
7. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
8. Криміналістична техніка. Книга друга : навч. посіб. / [Арешонков В. В., Біленчук П. Д., Волошин О. Г. та ін.] ; за ред. А. В. Кофанова. – К. : КИЙ, 2009. – 416 с.
9. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
10. *Тихонов Е. Н.* Криминалистическая экспертиза холодного оружия : учеб. пособ. – 2-е изд., доп. и перераб. / Е. Н. Тихонов. – Барнаул : Изд. Алт. ун-та, 1987. – 232 с.
11. *Устинов А. И.* Холодное оружие и бытовые ножи / А. И. Устинов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1978.

1. Предмет судової балістики та об'єкти балістичних досліджень

Історія розвитку зброї та її застосування у злочинних цілях починається з появи холодної зброї. З винаходом пороху та вогнепальної зброї все частіше для вчинення злочинів застосовуються пістолети, револьвери, пістолети-кулемети тощо, а також різного роду вибухові пристрої. Першими, хто проводив дослідження зброї, снарядів та слідів їх дії, були медики та хіміки. Так, до наших часів дійшли дані щодо першого лікарського огляду трупа кравця датського принца Вольдемара, який помер від вогнепального ушкодження, отриманого з пищалі під час полювання. Відомий російський вчений М.І. Пирогов у ХІХ ст. також проводив балістичні дослідження. Історію розвитку подібних досліджень достатньо описано у літературі¹.

З 1990-х років для вчинення злочинів все частіше стали використовуватися пневматичні, газові пістолети, атипова зброя, що становить особливу суспільну небезпеку. У зв'язку із цим істотно ускладнилися, стали більш об'ємними й різноманітними завдання зі збирання слідів застосування зброї, вибухових пристроїв, їх дослідження та використання в розкритті й розслідуванні злочинів. Водночас такі завдання у переважній більшості є схожими, оскільки застосування будь-якого виду зброї характеризується безліччю аналогічних наслідків: слідів впливу на людину й навколишнє середовище, наявності слідів вибухових речовин, наявності снаряду та елементів вибухового пристрою, що уражують. Це обумовлює спільність техніко-криміналістичних методів і засобів, застосовуваних з метою вирішення названих завдань, що нині розглядаються в межах однієї галузі.

Криміналістичне дослідження зброї, боєприпасів, вибухівок та слідів їх застосування є одним з важливих наукових напрямків досліджень і складає окремих розділ криміналістичної техніки. Ми погоджуємось з думками певної групи науковців, які визначають дану галузь як «криміналістичне зброєзнавство». З розвитком науки та винаходом нових видів зброї, заснованих на дії, наприклад, рентгенівського, лазерного або нейтронного випромінювання, на жаль, не можна не передбачити застосування їх у злочинних цілях. Не менш небезпечною є також хімічна, бактеріологічна та ядерна зброя. У зв'язку з її можливим використанням у майбутньому в злочинних цілях має розширитись і відповідна галузь криміналістичної науки.

Сучасна система галузі, яку можна визначити як «криміналістичне дослідження вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів, вибухівок та слідів їх застосування», включає три підгалузі: **дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів і слідів їх застосування** (судова балістика); **дослідження вибухових речовин та пристроїв і слідів їх застосування** (криміналістична вибухотехніка); **дослідження холодної зброї та слідів її застосування**.

¹ Крылов И. Ф. В мире криминалистики. – Л., 1980; Торвальд Ю. Век криминалистики : пер. с нем. / под ред. и со вступ. ст. Ф. М. Решетникова. – 3-е изд. – М., 1991.

Окремі вчені (наприклад, В.М. Плескачевський) як структурну частину додатково пропонують включити ще й «дослідження нетрадиційних видів зброї». У свою чергу, В.В. Агафонов, А.Г. Філіппов пропонують додатково такі частини, як «дослідження металюної зброї й слідів її застосування» та «дослідження інших видів зброї, спеціальних засобів і слідів їх застосування». Але питання щодо включення зазначених частин до системи галузі поки що є дискусійним.

Безпосередні **об'єкти**, що досліджуються в межах галузі, доцільно поділити на окремі групи таким чином:

– **об'єкти-предмети**: ручна нарізна та гладкоствольна вогнепальна зброя (стародавня і сучасна); вибухові пристрої промислового та саморобного виробництва; холодна зброя та побутові ножі; окремі частини і приладдя зброї (наприклад, магазин, затвор, рукоять, шомпол, протирка, кобура тощо); боеприпаси та їх компоненти (патрони, кулі, гільзи, пижі, капсулі); засоби, пристрої, інструменти, використані для виготовлення зброї чи спорядження боеприпасів (наприклад, злитки свинцевих та інших металевих сплавів, форми для штампування дроби або куль, напівфабрикати, заготовки, креслення і зліпки окремих частин зброї, а також різноманітний інструмент); предмети, що не є зброєю, але зовнішньо подібні до неї – будівельно-монтажні, стартові пістолети, макети зброї, запальнички й іграшки у вигляді зброї тощо;

– **об'єкти-речовини**: вибухові речовини, їх компоненти й продукти згоряння на уражених предметах, одязі й тілі людини, сліди змащення, частки металу тощо;

– **об'єкти, на яких відобразились сліди дії зброї**: ушкодження (перешкоди зі слідами застосування зброї; елементи обстановки, що була піддана впливу вибуху, тощо); предмети зі слідами зберігання зброї (наприклад, замасковані під схованки книги, дерев'яні бруски тощо).

Розглянемо судову балістику як підгалузь криміналістичного зброєзнавства, що має найбільш вагоме значення для розслідування кримінальних правопорушень. Злочини, що мають відношення до використання зброї, у більшості випадків набувають значного резонансу у суспільстві. Це стосується не тільки замовних чи інших умисних вбивств, а й злочинів корисливо-насильницького спрямування, низки посягань на громадську безпеку, зокрема бандитизм (ст. 257 КК), терористичний акт (ст. 258 КК), незаконне поводження зі зброєю, боеприпасами та вибуховими речовинами (ст. 263 КК) та ін.

Термін «балістика» (від грецького «*ballo*» – кидати, метати) привнесений у криміналістику з військово-технічної науки. У військовій справі балістика – наука про політ снарядів при стрільбі, включаючи прямування кулі (дробу) як у каналі ствола (внутрішня балістика), так і після вильоту зі ствола зброї (зовнішня балістика). Наукові основи судової балістики формувались у процесі активного пристосування досягнень природничих і технічних наук до потреб судочинства.

Істотний вплив на їх формування мали принципи воєнних наук, артилерії, загальної балістики, військово-польової хірургії.

Досягнення в цих галузях дали змогу виявити криміналістично вагомій закономірності дії вогнепальної зброї, руху снаряду як в каналі стволу, так і за певною траєкторією, дії снаряду на перешкоду тощо. Розвиток судової балістики тісно пов'язаний з розвитком і досягненнями криміналістичної трасології. Так, трасологічні методи широко використовуються в ідентифікаційних дослідженнях зброї, боєприпасів, куль, гільз. Судова балістика широко застосовує досягнення фізики, хімії, судової медицини, судової фотографії. Зокрема, судова медицина вивчає вогнепальні ушкодження на тілі людини. Фізичними і фізико-хімічними методами визначають якісно-кількісний склад дробу, слідів металізації на ушкоджених снарядами об'єктах тощо. Судово-балістична експертиза проводиться із застосуванням різноманітних оптичних приладів, фотографії, спектрографії, рентгенографії.

Потреба в застосуванні судово-балістичних знань може виникнути під час розслідування будь-якого злочину, коли виявляють вогнепальну зброю, бойові чи мисливські припаси, труп зі слідами вогнепального ушкодження чи інші відповідні об'єкти. Пізнання особливостей і ознак зазначених об'єктів, установлення закономірностей механізму утворення слідів зброї складають **предмет** судової балістики. Можна зазначити, що **судова (криміналістична) балістика** – галузь криміналістичної техніки, що вивчає вогнепальну зброю і сліди її застосування та розробляє засоби і методи дослідження балістичних об'єктів з метою розслідування злочинів.

Збирання й дослідження названих об'єктів здійснюється із застосуванням тактичних прийомів і техніко-криміналістичних методів і засобів. При цьому вирішуються як ідентифікаційні, так і діагностичні завдання. Під час дослідження зброї виникають різноманітні питання, які розв'язуються проведенням слідчого огляду та судово-балістичної експертизи.

Завдання, що вирішуються під час **балістичних досліджень**, поділяються на дві категорії: **ідентифікаційні та діагностичні**.

До **ідентифікаційних** слід віднести:

– ототожнення зброї за стріляними кулями, гільзами, дробом (наприклад, чи з даної зброї відстріляно кулю, гільзу; з одного чи різних екземплярів зброї відстріляно дві кулі або гільзи, виявлені в різних місцях тощо);

– ідентифікація встановленням цілого за частками (наприклад, чи були куля і гільза до пострілу частинами одного патрона; чи був паперовий пиж частиною аркуша паперу тощо).

До **діагностичних** належать:

– встановлення групової належності зброї та боєприпасів, їх компонентів, частин (наприклад, до якого виду чи зразку належать патрон, куля, гільза; зі зброї якої моделі (системи) відстріляно дану кулю, гільзу, тощо);

– визначення властивостей вогнепальної зброї та боєприпасів до неї (наприклад, чи є досліджуваний об'єкт вогнепальною зброєю; чи є вогнепальна зброя справною і придатною для стрільби; чи можна з даної зброї здійснити постріл без натискання на спусковий гачок тощо);

– встановлення окремих обставин застосування вогнепальної зброї (наприклад, встановлення факту здійснення пострілу; визначення напрямку і дистанції пострілу, місцезнаходження особи, що стріляла; встановлення взаємного розташування зброї та перешкоди, кількості пострілів тощо).

Вирішення наведених та інших завдань має велике значення для розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних зі зброєю та боєприпасами.

1. Поняття вогнепальної зброї та її класифікація

Вогнепальна зброя – це механічний пристрій багаторазової дії, призначений для ураження цілі снарядом, що викидається енергією газів, утворюваних при згоранні вибухової речовини.

Виділяють такі ознаки вогнепальної зброї:

1) **вогнепальність**, тобто надання снаряду кінетичної енергії пороховими газами при згоранні пороху. Проте виштовхнути снаряд зі ствола і передати йому достатню вражаючу силу можна й без вогню, наприклад стисненим повітрям, електромагнітною енергією. Це зброя іншого класу, але не вогнепальна;

2) **наявність ствола** – порожньої трубки для спрямування снаряда і спалення вибухової речовини, причому один кінець ствола герметично закривається при пострілі;

3) **наявність пристрою для запалювання вибухової речовини**. Найпростіший пристрій для запалювання – отвір у стволі, до якого для ініціювання пострілу підносять вогонь, складніший – ударно-спусковий механізм сучасної автоматичної зброї;

4) **достатня вражаюча дія снаряда** – енергетична характеристика снаряда, що визначає його здатність заподіяти людині чи тварині небезпечні для життя або смертельні ушкодження. Вона характеризується величиною питомої кінетичної енергії стріляного снаряда, яка повинна дорівнювати або бути більшою ніж $0,5 \text{ Дж/мм}^2$;

5) **достатня міцність конструкції** – зброя повинна зробити не менш як два постріли, при цьому не зруйнувавшись.

Для визнання предмета вогнепальною зброєю він має відповідати одночасно всім вимогам. Судова балістика досліджує в основному ручну вогнепальну зброю, знання будови і конструктивних особливостей якої необхідне для одержання інформації щодо обставин злочинної діяльності із застосуванням зброї. Далі розглянемо основні складові частини вогнепальної зброї.

Ствол – це порожнистий циліндр, передня частина якого називається дулом, її торець (кінець) – дульним зрізом; задня частина ствола – це казенна частина, а її

торець – казенний зріз. У середині казенної частини ствола є патронник, або камора для компонентів заряду. В патронник вкладають патрон з порохом і снарядом. Внутрішні стінки ствола бойової і спортивної зброї мають гвинтоподібні заглиблення, які називаються нарізами, а виступи, що утворюються між ними, – полями. У більшості вітчизняної ручної вогнепальної зброї в стволі є чотири гвинтові нарізи. У деяких зарубіжних зразках зустрічається більше чотирьох нарізів. Нарізи слугують для надання кулі обертового руху, що впливає на влучність стрільби. Стволи мисливських рушниць не мають нарізів і виготовляються менш тонкими, ніж стволи бойової зброї. Для поліпшення бойових властивостей (купчастості бою) дульна частина ствола незначно звужується, утворюючи «чок», а іноді й нарізи.

Ударно-спусковий механізм – це взаємопов'язана система частин зброї, призначена для подачі патрона в патронник (зарядження), замикання каналу ствола в момент пострілу, запалювання капсуля і заряду, виймання відстріляної гільзи з патронника. Ударно-спусковий механізм приводиться в дію енергією порохових газів в момент пострілу або вручну. Ударні механізми бувають куркові (револьвер «Наган» зразка 1895 р.), ударникові (револьвер ТК калібру 6,35 мм), курково-ударникові (автомат Калашникова, пістолет Макарова) і затворні (пістолет-кулемет Шпагіна).

Вогнепальну зброю поділяють:

1) за ступенем автоматичності – на автоматичну, напівавтоматичну і неавтоматичну. В автоматичній зброї енергією вибухової речовини, що згорає, здійснюється зарядження, установка на бойовий звід, а після пострілу – виймання гільзи. Коли при натисканні на спусковий гачок здійснюється кілька пострілів, така зброя називається автоматичною – це пістолет конструкції І.Я. Стечкина (ПС), автомат М.Т. Калашникова (АК), пістолет-кулемет Г.С. Шпагіна (ПКШ), І.О. Судаєва (ПКС), В.О. Дегтярьова (ПКД) та ін.

Якщо при натисканні на спусковий гачок відбувається один постріл і цикл повторюється знову, таку зброю називають напівавтоматичною. Наприклад, такі моделі пістолетів, як тульський конструкції Ф.В. Токарева (ТТ), М.Ф. Макарова (ПМ), німецькі Г. Люгера «Парабеллум», «Вальтер» та інші.

У неавтоматичній зброї перезарядження і установка затвора на бойовий звід здійснюються вручну. Так, для підготовки гвинтівки до стрільби слід відвести затвор назад, дослати його до упора вперед і замкнути ствол. До неавтоматичної зброї належать револьвери, більшість мисливських рушниць, гвинтівки, карабіни. Останнім часом поміж спортивної та мисливської зброї зустрічається й напівавтоматична;

2) за цільовим призначенням – на бойову, мисливську, спортивну та багатоцільову. Бойова зброя призначена для ураження людей або техніки у бою (гвинтівки, карабіни, автомати, пістолети, револьвери та ін.); мисливська – для ураження тварин і птахів під час полювання (рушниця, карабіни, штуцери);

спортивна – для ураження цілей під час спортивних змагань (малокаліберні гвинтівки, пістолети); багатоцільова передбачає можливість її використання для різних цілей – полювання, самооборони, спорту тощо;

3) за способом виготовлення – на заводську, кустарну, саморобну, перероблену. Заводська зброя виготовляється в умовах промислового виробництва на технічно обладнаному підприємстві за відповідними державними або фірмовими стандартами; саморобна – як правило, з підручних матеріалів, іноді з використанням деталей заводської зброї без додержання якихось стандартів. Кустарна зброя відрізняється від саморобної тим, що вона збирається в майстернях, як правило, кустарями з використанням промислового обладнання. Іноді кустарну зброю важко відрізнити від заводської. Перероблена – це заводська зброя, яка має відхилення від стандартної, наприклад по довжині ствола (обрізи). До переробленої зброї також відносять газову, пневматичну зброю або пристрої господарсько-побутового призначення, у конструкцію яких саморобним способом внесено зміни та які внаслідок цього набули властивостей вогнепальної зброї;

4) за ступенем зарядження – однозарядна, багатозарядна. До *однозарядної* відносять одноствольні мисливські рушниці, деякі спортивні гвинтівки й пістолети. *Багатозарядними* є револьвери й магазинні гвинтівки, карабіни, пістолети, автомати, дво-, три- і чотириствольні рушниці. Наприклад, дискові магазини пістолетів-кулеметів Шпагіна (ППШ-41) та Дегтярьова (ППД-40), що знаходились на озброєнні радянських військ під час Великої вітчизняної війни, вміщували 71 патрон калібру 7,62 мм; магазини пістолетів-кулеметів МП-38, МП-40, що у той же час знаходились на озброєнні військ німецького вермахту, – лише 32 патрони калібру 9 мм;

5) за довжиною ствола – довгоствольна, середньоствольна і короткоствольна;

6) за кількістю стволів – одноствольна, двоствольна, багаствольна;

7) за характером обробки ствола – нарізна, гладкоствольна і комбінована. Внутрішні стінки ствола бойової і спортивної зброї мають гвинтоподібні повздовжні заглиблення, що роблять один виток від казенної частини до дульного зрізу. Такі заглиблення називаються нарізами, а виступи, що утворюються між ними – полями. Нарізи надають кулі не тільки поступальний, але й обертальний рух, чим забезпечується її стабільне положення в польоті й заглиблення у перешкоду головною частиною. Нарізів у каналі стволу може бути чотири або шість, рідше – вісім. Вони мають лівий або правий нахил. За відстанню між полями нарізів визначається калібр зброї. Стволи мисливських рушниць виготовляються, як правило, гладкоствольними (без нарізів). Для покращення бойових властивостей (купчастості бою) дульну частину ствола незначно звужують, утворюючи «чок» або «напівчок». Іноді вона має й нарізи в кінці стволу («парадокс»). До комбінованої належить вогнепальна зброя, що має стволи як з нарізними, так і з гладкими каналами;

8) за калібром – малокаліберна (до 6,5 мм), середньокаліберна (6,5-9 мм) і крупнокаліберна (понад 9 мм). В Україні калібр розраховується в міліметрах, в Англії – в тисячних, у США – в сотих дюйма. Найпоширеніші калібри: 5,6 мм (відповідно 220 або 22 дюйми); 6,35 мм (250 й 25); 7,65 мм (300 й 30); 9 мм (350 й 35); 11,43 мм (450 й 45). Вітчизняна бойова зброя має калібри: 5,45; 6,35; 7,62; 9,0 мм, спортивна – 5,6 мм. Калібр мисливської гладкоствольної зброї вимірюється кількістю шарових куль, виготовлених із одного англійського фунта свинцю (453,592 г). Якщо виготовити 12 куль до стволу відповідного діаметру, то це й буде 12-й калібр; чим більше куль, тим менше діаметр стволу, тобто калібр. Найбільш поширені калібри сучасної мисливської рушниці – 12 (відповідає діаметру 18,2 мм), 16 (16,8 мм), 20 (15,7 мм). Калібр позначається на казенній частині ствола та на денці гільзи;

9) за способом заряджання – дульнозарядна, казнозарядна. Одним з найбільш суттєвих недоліків вогнепальної зброї, що заряджається з дула, є її надто низька скорострільність. Наприклад, після появи перших зразків вогнепальної зброї у XIV ст. вона тривалий час не могла конкурувати з такою металюною зброєю, як луки чи арбалети. Якщо лучник протягом хвилини міг випустити до 12 стріл, то мушкетер міг перезарядити мушкет з інтервалом у декілька хвилин. Сучасна вогнепальна зброя є казнозарядною, тобто заряджається з казенної частини стволу. Разом з тим у практиці розслідування злочинів зустрічаються зразки дульнозарядної саморобної зброї.

2. Сліди вогнепальної зброї, їх класифікація та механізм утворення

Застосування вогнепальної зброї утворює багато слідів на місці події. Вони є різноманітними і залежать від багатьох чинників: моделі зброї, використаних боєприпасів, умов вчинення злочину, дій, здійснених суб'єктом для приховування слідів злочину, тощо.

Сліди зброї – це, перш за все, **сліди-предмети**: залишена зброя, боєприпаси, приладдя (шомпол, протирка, кобура, пакувальний матеріал, де зберігалася зброя: тканина, папір, дерево), патрони, гільзи, дріб, пижі.

Сліди пострілу залишаються на: зброї; особі, яка стріляла; частинах патрону; перешкоді. Розглянемо їх окремо.

На зброї сліди залишаються завдяки нашаруванню продуктів згорання вибухових речовин та складу капсулю. Основна їх маса виявляється у каналі стволу. Оскільки хімічний склад заряду визначає склад продуктів згорання, це дозволяє експертним шляхом встановити марку порохового заряду та давність пострілу.

На особі, яка стріляла, сліди залишаються в результаті осідання порохів газів на руках, голові, інших частинах тіла та одязі. Дослідження одягу та змивів з частин тіла дозволяє визначити, що людина використовувала вогнепальну зброю.

Сліди на частинах патрону (кулі, гільзі) утворюються внаслідок їх взаємодії з різними частинами зброї в процесі заряджання, пострілу та викидання гільзи. Гільза складається з таких основних елементів: **зріз, дульце, корпус гільзи; кільцева проточка, фланець, денце**, посередині якого може знаходитись **капсуль**. Куля складається з **головної, ведучої, хвостової частин** та **денця**. Оболонкова куля складається з сердечника та оболонки. Існують також безоболонкові кулі, що мають монолітну конструкцію.

Розглянемо сліди вогнепальної зброї та механізм їх утворення відповідно до етапів стрільби: заряджання, постріл й екстрагування гільзи.

При заряджанні автоматичної зброї затвор, рухаючись вперед, наштовхується на патрон, що знаходиться в магазині, і досилає його в патронник. При цьому на краю денця гільзи може утворитися слід досилача, що є характерним для автомата Калашникова. При цьому гільза ковзає по губках магазину, і на її корпусі нерідко виникають лінійні сліди ковзання у вигляді паралельних борозенок, розташованих діаметрально протилежно одна до одної. Затвор продовжує рухатися вперед і досилає патрон в патронник. Коли патрон повністю ввійде в патронник, зачіпка викидача заскочить у кільцеву проточку і залишить слід ковзання на ребрі гільзи. Рух затвора припиняється, патронник виявляється відкритим, а зброя зарядженою. При заряджанні неавтоматичної зброї патрон встановлюють в патронник вручну, потім замикають ствол. На денці гільзи утворюються сліди ковзання від нерівностей щитка колодки, іноді – від бойка, у вигляді трас.

При натисненні на спусковий гачок відбувається постріл: ударник з бойком зриваються з бойового взводу і, рухаючись уперед, натикаються на капсуль, утворюють на ньому об'ємний слід тиснення, що копіює форму бойка. При ударі бойка капсуль запалюється і підпалює пороховий заряд. У патроннику виникає величезний тиск порохових газів, під дією яких снаряд одержує кінетичну енергію і виштовхується зі ствола, а гільза з такою ж силою притискується до затвора, і на її денці утворюються сліди тиснення, які називаються слідами переднього зрізу затвора. Оскільки метал капсуля значно тонший за денце гільзи і більш м'який, сліди переднього зрізу затвора утворюються перш за все на капсулі навколо сліду бойка. Слід бойка і слід переднього зрізу затвора є практично на всіх гільзах, відстріляних з будь-якої зброї – як заводської, так і саморобної.

Процедура пострілу триває мить, та за цей час затвор набуває моменту руху і, долаючи стан спокою, починає рухатися назад. **При екстрагуванні** гільзи зачіпка викидача, який утримує її в чашці затвора, вилучає гільзу і разом з нею відходить назад. Під час руху гільзи в патроннику на її стінках можуть виникати сліди нерівностей патронника, які є на його стінках. Вони мають форму паралельних трас, розташованих на циліндричній частині гільзи ближче до її денця. Як тільки гільза покидає патронник, вона наштовхується на відбивач, одержує обертальний момент і викидається. Оскільки відбивач майже в усіх

зразках зброї розташований зліва внизу, то гільза вилітає вправо. При цьому від удару гільзи о відбивач на її нижньому краї утворюється слід тиснення, який називається слідом відбивача.

На кулях та дробу залишаються сліди каналу ствола зброї. Під тиском газів снаряд, рухаючись стволом, ковзає по його стінках, і на циліндричній частині кулі утворюються сліди полів нарізів. Куля, залишаючи патронник, рухається прямолінійно, і при вході в нарізи на ній залишаються їх первинні сліди, розташовані паралельно осі кулі у вигляді борозенок і валиків. При подальшому русі куля повторює напрямок нарізів, одержує обертальний рух, і на її поверхні залишаються сліди граней нарізів та полів у вигляді похилених пучків трас. У вітчизняній бойовій зброї ствол має чотири нарізи, що в'ються зліва направо вгору. Ширина полів і нарізів може бути визначена за їх слідами на циліндричній поверхні кулі.

У гладкоствольній зброї сліди каналу ствола залишаються на дробу і спеціальних кулях. У дробовому заряді не всі дробини торкаються ствола, а тільки крайові, і не всією поверхнею, а лише окремими точками. У цих точках утворюються сліди каналу ствола у вигляді ділянок потертостей на сферичній поверхні дробин. На дробинах, розташованих всередині заряду, слідів каналу ствола немає.

Сліди застосування вогнепальної зброї – це сліди взаємодії зброї, боєприпасів з предметами матеріального середовища. Вони поділяються **на основні і додаткові**.

Основні сліди виникають від безпосередньої дії на перешкоду. Це пробоїни (крізний або некрізний («сліпий») отвір), вм'ятини (в твердому, частіше металевому предметі), зруйновані предмети, сліди рикошету; нарешті, це сліди на тілі людини – пробоїни, розриви.

Пробоїни бувають наскрізні або ненаскрізні («сліпі»). У наскрізній пробоїні розрізняють вхідний і вихідний отвори. У сліпій є лише вхідний. Вхідний кульовий отвір залежно від матеріалу перешкоди може мати різні розміри порівняно з діаметром кулі. Вихідний кульовий отвір має також різні розміри й форму. Найчастіше краї вихідного отвору є нерівними, вивернутими назовні. Вихідний отвір, як правило, більший ніж вхідний.

Про те, що це вхідний отвір, свідчать: **поясок осаднення** на тілі людини (у вигляді кайми червоного кольору шириною 1-3 мм, утвореною внаслідок розриву шкіри кулею); **поясок обтирання** на поверхні тканини одягу, деревини, картону тощо (у вигляді смуги темного кольору шириною 0,5-1,5 мм навколо вхідного отвору – утворюється внаслідок обтирання з поверхні кулі кіптяви, мастила); **поясок металізації** на поверхнях твердих матеріалів: металу, стіни будівлі тощо (у вигляді кайми за кольором металу оболонки кулі – утворюється внаслідок відділення часток металу з поверхні кулі).

Для певного виду матеріалу перешкоди характерні певні сліди вхідного та вихідного отворів. Так, у сухій дощці при перпендикулярному входженні снаряда вхідний отвір має округлу форму й діаметр, що незначно перевищує діаметр кулі. Краї вхідного отвору нерівні, зазубрені. Вихідний отвір зазвичай має неправильну чотирикутну форму, його краї часто нерівні, зазубрені, з відщепами й відколами.

Вогнепальні ушкодження листового заліза (стічних труб, дахів, кузовів автомобілів) мають форму лійки, що звужується по ходу снаряда. Краї отвору мають форму променів неправильної зірки. Розміри отвору досить точно відповідають діаметру кулі.

Вогнепальні ушкодження листового скла характеризуються воронкоподібною формою з розширенням по ходу снаряда. Навколо ушкодження утворюються радіальні й концентричні тріщини. Діаметр вхідного отвору досить точно відповідає діаметру кулі.

У текстильних тканинах снаряд утворює ушкодження округлої або чотирикутної форми залежно від структури тканини. Снаряд руйнує й несе із собою волокна ниток. Кінці ниток нерівні, кінці волокон звернені в просвіт ушкодження й усередину, по ходу руху снаряда. Розміри вхідного отвору зазвичай є трохи меншими діаметру кулі.

Вм'ятини, тріщини, відколи виникають у випадках, коли кулі не достатньо отриманої кінетичної енергії для пробивання твердої перешкоди (металевого предмета, каміння, будівельних конструкцій тощо).

Сліди рикошету виникають при ударі кулі по перешкоді при малому куті зіткнення. Куля при цьому змінює свій напрямок. Такі сліди у різних матеріалах мають, як правило, форму повздовжніх борозен, вм'ятин.

Сліди доторкання мають вигляд подряпин і утворюються при торканні перешкоди кулею, яка суттєво не змінює своєї траєкторії.

Додаткові сліди виникають від впливу факторів механічної й термічної дії які супутні пострілу: високі тиск та температура порохових газів; швидкість, вага та кількість продуктів пострілу, винесених з каналу стволу (незгорілих порошинок, кіптяви, металевих часток, крапель мастила).

Порохові гази досягають температури 2000-3000°C й утворюють тиск всередині стволу до 1000 атмосфер. Але тиск газів швидко втрачає руйнівну здатність на відстані від дульного зрізу. Термічна дія також помітна лише у випадку, коли відстань між дульним зрізом та нестійкою до такого впливу поверхнею становить приблизно від 5 до 30 см.

Струмінь суміші газів та продуктів пострілу після виходу зі стволу починає конусоподібно розширюватись по мірі віддалення від дульного зрізу. При зіткненні з поверхнею продукти пострілу осаджується на ній відповідно до діаметру досягнутого розширення. При цьому концентрація продуктів пострілу на одиницю площі по мірі віддалення від стволу зменшується, а площа її

осадження на перешкоді збільшується до певної межі. Така межа є різною для різних видів зброї.

Від дії факторів, які супроводжують постріл, на перешкоді залишаються сліди, зокрема:

1) ушкодження від механічної дії порохових газів: розриви одягу й шкірних покривів, розриви й розшарування тканин, інших елементів перешкоди з легких матеріалів (паперу, шкіри тощо); осаднення й подальша пергаментация шкіри; відривання й радіальне пригладжування ворсу тканин одягу; відбиток дульного зрізу зброї (штанцмарка);

2) ушкодження від температурної дії газів: обпалення ворсу тканин і волосся тіла; опіки; обгорання тканин одягу, інших легких матеріалів;

3) відкладення й впровадження кіптяви в тканини одягу, шкірні покриви, стінки каналу рани, поверхню іншої перешкоди;

4) відкладення й впровадження незгорілих часток порохових зерен і металевих часток у тканині одягу, шкірні покриви, стінки каналу рани, поверхню іншої перешкоди; сліди удару цих часток у вигляді дрібних саден на шкірі й просічки на тканинах одягу;

5) відкладення крапель рушничного змащення на одязі, шкірних покривах, інших перешкодах.

На місці події, де застосовувалася вогнепальна зброя, завжди є матеріальні сліди, які треба вміти виявити, зафіксувати, вилучити і дослідити для одержання інформації, яка дасть змогу вирішити багато питань, які виникають перед слідчим: вид зброї, напрямок пострілу, відстань, з якої він здійснений, місце перебування особи, яка стріляла, і того, хто з нею був; чи міг трапитися мимовільний постріл з даної зброї і за яких обставин; а також ідентифікувати зброю за слідами на кулях і гільзах.

4. Огляд вогнепальної зброї та криміналістичне дослідження слідів пострілу

Огляд зброї та слідів її застосування, у тому числі куль, гільз на місці події, здійснюється для встановлення обставин застосування зброї: наприклад, місця, звідки відбувся постріл, положення зброї, стану ураженого об'єкта тощо. Якщо зброю виявлено біля трупа, у протоколі за допомогою фотозйомки фіксується її положення щодо тіла в цілому та його окремих частин (голови, рук).

При огляді зброї необхідно дотримуватися обережності, щоб, по-перше, не вронити її та не зробити випадкового пострілу, а по-друге – не знищити сліди, що можуть залишитись на зброї: запаху, пальців рук, біологічні сліди тощо. У разі наявності магазину він відділяється від зброї. За зовнішніми ознаками встановлюється положення запобіжника, ударно-спускового механізму, наявність патронів у патроннику (обережно відводять затвор назад). Патрони та гільзи, що перебувають у каморах барабана револьвера, не витягають з них, а у протоколі вказується їх кількість і в яких каморах вони перебувають, у тому числі яка камора (з гільзою або патроном) перебуває проти ствола. Споряджений барабан

відокремлюють від револьвера, по можливості фотографують і пакують. Далі встановлюються номери деталей, наявність полумок, визначається наявність чи відсутність заходу згорілого пороху, сторонніх речовин (бризок і помарок крові, волосся тощо), кіптяви або змазки. При огляді зброї, з якої, як передбачається, відбувся постріл без натиску на спусковий гачок, треба по можливості не змінювати положення її частин і механізмів, але вона має бути обов'язково розрядженою.

Відстріляні снаряди розшуковуються оглядом уражених об'єктів. Вони можуть перебувати поблизу цього об'єкта, на підлозі кімнати або на ґрунті, в одязі пораненого або трупа. Куля, що перебуває в сліпому каналі дерев'яної перешкоди, випилюється, а із цегельної стіни й іншої подібної перешкоди – видовбується способами, що виключають її ушкодження.

Під час огляду кулі встановлюють й описують у протоколі форму, довжину, діаметр, наявність кругових пасків або жолобків, колір матеріалу оболонки і денця; кількість полів нарізів та їхній нахил; наявність на пулі кіптяви, часток сторонніх речовин (крові, деревини, скла й т.п.), наявність і характер деформацій. Дробини, що вразили об'єкт, утворюють так званій еліпс розсіювання; його форму й розміри фіксують описом у протоколі, фотографуванням за правилами виміральної фотозйомки. Ці дані можуть бути надалі використані для визначення відстані пострілу. Якщо є можливість, то уражений об'єкт або його частина разом із дробинами вилучаються. Якщо це зробити неможливо, дробини від кожного пострілу витягають із перешкоди й оглядають. Оглядом дробу встановлюють форму, розміри, колір і стан поверхні (глянсова, матова, пориста); наявність на дробинках сторонніх речовин, слідів від інструментів на саморобному дробі.

Для виявлення стріляних куль і гільз варто ретельно вивчити обстановку місця події, щоб визначити ймовірні місця їхнього знаходження. У необхідних випадках слід застосувати відповідні технічні засоби, наприклад металошукачі, магнітні підйомники, щупи тощо. Для виявлення відкладень кіптяви пострілу на темних тканинах застосовуються електронно-оптичні перетворювачі, а для виявлення часток змазки в кульовому ушкодженні – ультрафіолетові освітлювачі.

Стріляні гільзи можуть бути виявлені, якщо застосовувалася автоматична зброя або коли неавтоматична зброя перезаряджалася. Стріляні гільзи зі зброї більшості зразків викидаються вправо і назад на відстань 1-4 метри. З пістолета «Вальтер» зразка 1938 р. калібру 9 мм гільзи викидаються вліво, з пістолета системи Макарова (ПМ) – наверх, вправо й назад, з АК і СКС – вправо, уперед і наверх. При пошуку гільз у приміщенні потрібно оглядати не тільки стелю, але й відкриті шафи, люстри, взуття, меблі тощо. При огляді гільз визначають і фіксують у протоколі: форму, довжину, діаметр донця, маркувальні позначки на ньому, внутрішній діаметр дульця, колір матеріалу корпусу й капсуля; добре видимі сліди, утворені деталями зброї, їхнє місце знаходження і форму; наявність

деформацій; наявність на зовнішніх і внутрішніх поверхнях відкладень кіптяви, відчутність запаху згорілого пороху. За місцем перебування стріляних гільз і вогнепальним пошкодженням установлюється місце, звідки був зроблений постріл, визначається напрямок пострілу, вхідний і вихідний отвори. При цьому враховується вид і модель зброї, напрямок і відстань викидання гільз.

При огляді пижів визначають і фіксують їхній вид і колір, матеріал, з якого вони виготовлені, діаметр, товщину. Саморобні пижі ретельно оглядають для виявлення ознак, за якими можна встановити їхнє походження (наприклад, записи, що мають значення для розшуку осіб, можливо причетних до злочину). Прокладка являє собою шматок картону круглої форми й застосовується при спорядженні мисливського патрона для запобігання від випадання з патрона снарядів і пороху. Інакше кажучи, існують прокладки на порох і на снаряд. При огляді прокладок визначають їхній зовнішній вигляд, колір картону, товщину, діаметр, а також наявне нашарування та вид окремих порошинок або вм'ятин від снарядів. Відстань польоту пижів і прокладок коливається в межах від 4 до 50 метрів. Вони можуть бути віднесені вітром при вильоті або з місця падіння. Якщо постріл був зроблений з відстані 3-5 м, пижі залежно від щільності перешкоди іноді проникають у її товщу й перебувають у глибині сліпого каналу.

У тих випадках, коли постріл зроблено з відстані одного і більше метрів, місце та положення зброї стосовно перешкоди визначається з урахуванням лінії польоту кулі. Встановити їх при пострілі з нарізної зброї можливо за наявності двох пробоїн, пробоїни та сліпого каналу або одного наскрізного й одного сліпого каналу, причому відстань між пробоїнами або довжина каналів повинна бути не меншою ніж 3-5 см.

Для встановлення лінії польоту кулі застосовують спосіб візування. Для цього на траєкторії польоту кулі потрібно визначити дві точки, через які провести уявну пряму лінію, кінець якої вказуватиме на місце, з якого проведено постріл. При цьому можна застосовували лазерну указку або лазерний дальномір. Існують також спеціально розроблені прилади експертної техніки. При визначенні місця, звідки зроблено постріл, слід враховувати можливі відхилення лінії польоту кулі від первісної її траєкторії після проходження перешкоди, а також погрішності при візуванні. У процесі візування для фіксації та ілюстрації його результатів вичерчують спеціальні плани й провадять фотозйомку.

Відстань пострілу на місці події можна визначити орієнтовно в тих випадках, коли при огляді ураженого об'єкта на ньому виявлено сліди близького пострілу або встановлено місце знаходження стріляних гільз. Слід мати на увазі, що наявні в криміналістичних та інших джерелах відомості щодо слідів близького пострілу є усередненими. Більш точну відстань пострілу можна встановити за допомогою експертизи. При виявленні стріляних гільз варто також мати на увазі, що вони можуть бути спеціально підкинуті в інше місце в цілях заплутування слідства.

Виявлені гільзи, снаряди й пижі пакують таким чином, щоб виключити їхнє пошкодження, знищення або зміну наявних на них слідів. Кожний із цих об'єктів окремо упаковують в чистий папір і вату (гільзи, снаряди), а потім поміщають у тверде пакування. Особливо ретельно слід пакувати дробинки, картеч, свинцеві кулі. При цьому має бути виключено тертя їх один з одним або з іншими твердими об'єктами з метою запобігання пошкодження слідів стінок каналу ствола.

На судово-балістичну експертизу вогнепальна зброя направляється в упакованому й опечатаному виді з відповідними пояснювальними написами. Упакування зброї має забезпечити нерухомість її механізмів при транспортуванні. Зброя, що направляється на експертизу, як правило, чищенню не піддається. Якщо для доставки її в експертну установу потрібно кілька днів, і стінки каналу ствола можуть заіржавіти, їх протирають тампонами, змоченими дистильованою водою, після чого змазують. Потім кожний з тампонів упаковують окремо в щільний папір із вказівкою номера у тому порядку, в якому протирався канал ствола. Якщо зброя має кілька стволів, то вказується також, який стовбур протирався. При направленні на експертизу зброї обов'язково вказується, коли й де її виявлено. Для вирішення питання про можливість проведення пострілу без натиску на спусковий гачок за певних умов експертові мають бути повідомлені обставини, за яких приблизно відбувся такий постріл.

Речові докази зі слідами застосування вогнепальної зброї направляються на експертизу, яка поряд з іншими встановлює обставини застосування вогнепальної зброї: відстань, з якої було зроблено постріл; взаємне розташування особи, яка стріляла, та потерпілого або перешкоди у момент пострілу; послідовність утворення вогнепальних ушкоджень; давнину пострілу.

Для визначення **відстані, з якої зроблено постріл**, використовується методика, що передбачає не тільки дослідження вхідного вогнепального ушкодження (розмір, характер країв, наявність і ширина пояску обтирання тощо), але також якісну й кількісну оцінку продуктів пострілу, що відклялися довкола нього, що визначаються за допомогою фізичних і хімічних методів дослідження. Крім того, методика встановлення відстані пострілу містить у собі проведення порівняльного аналізу досліджуваних об'єктів зі зразками-мішенями та слідами пострілу, отриманими у процесі експериментального відтворення умов, аналогічних тим, за яких утворилися сліди на речовому доказі при пострілі на місці події.

У лабораторних умовах **взаєморозташування особи, яка стріляла, та потерпілого** встановлюється з використанням протоколу огляду місця події, у якому відбиті: місце виявлення куль, гільз, зброї, слідів взуття, вогнепальних ушкоджень на нерухомих об'єктах на місці події, наскрізних ушкоджень на потерпілому, а також дослідженням самих ушкоджень із використанням методу візування й результатів судово-медичної експертизи поранення потерпілого. Використовують і розрахунки, засновані на знанні напрямку пострілу, кута зустрічі

з перешкодою й граничних для різних моделей зброї дистанцій польоту снаряда.

Послідовність утворення вогнепальних ушкоджень можна встановити у результаті дослідження самих ушкоджень, слідів полів нарізів на стріляних кулях і визначення взаємоналежності стріляних гільз і куль. Утворення кульових ушкоджень у крихких матеріалах (скло, пластмаса), а іноді й у таких, як груба шкіра чи шкірозамінник, супроводжується в ряді випадків виникненням тріщин. За зіткненням цих тріщин, що відходять від навколо розташованих пробоїн, можна визначити, яка із тріщин виникла першою. У пояску обтирання, утвореного кулею від першого пострілу, якщо ствол змазаний або покритий іржею, виявляється змащення або частки іржі. Якщо стрілянина провадилася у русі, а на місці події виявлено стріляні гільзи й витягнуто кулю з ураженого об'єкта, можна встановити, яким пострілом (першим, другим і т.п.) нанесено ушкодження. При цьому в ході огляду місця події слід встановити й зафіксувати послідовність викидання стріляних гільз зі зброї з урахуванням напрямку руху стрільця.

Визначення **давнини пострілу** є одним з найважливіших питань для слідства й суду. Існує кілька методик з використанням хімічного, атомно-абсорбційного, спектрофотометричного й інших видів аналізу. Одна з таких методик, яка дозволяє встановлювати давнину пострілу в межах від п'яти до семи днів, полягає у проведенні досліджень нітросполук у газовій фазі продуктів пострілу, що зберігаються в каналі ствола або стріляних гільз. Крім того, існує методика з використанням рентгеноструктурного аналізу, але вона є досить складною і тривалою та має обмеження з використання щодо об'єктів дослідження.

5. Поняття та класифікація холодної зброї

Холодна зброя – предмети та пристрої, конструктивно призначені та за своїми властивостями придатні для неодноразового завдання тяжких (небезпечних для життя у момент спричинення) і смертельних тілесних ушкоджень (ураження цілі), дія яких заснована на використанні м'язової сили людини.

За конструкцією та способом нанесення тілесних ушкоджень холодна зброя поділяється на:

- 1) зброю безпосередньої дії: клинкову, неклинкову (або ударно-роздробляючу), комбіновану;
- 2) зброю опосередкованої дії – металюну.

Клинкова холодна зброя – предмети та пристрої, вражаючим елементом яких є клинок. **Неклинкова (ударно-роздробляюча) холодна зброя** – предмети та пристрої, вражаючим елементом яких є ударна частина (частини). **Комбінована холодна зброя** – предмети та пристрої, в яких в одне конструктивне ціле поєднані вражаючі елементи, характерні для різних типів холодної зброї (наприклад, кастет-ніж з клинком та ударною частиною). **Метальна холодна зброя** – предмети та пристрої, призначені для враження цілі на відстані. Метальна холодна зброя розподіляється на: просту металюну холодну зброю (ураження цілі обумовлено її

контактом з предметом, який отримав направлений рух внаслідок безпосереднього прикладання до нього м'язового зусилля людини, – металеві ножі, сюринки та ін.); механічну холодну зброю (ураження цілі обумовлено її контактом із снарядом, який отримав направлений рух внаслідок прикладання м'язового зусилля людини до механічного пристрою, – луки, арбалети, пращі, тощо).

Не є холодною зброєю вироби господарсько-побутового, виробничого, спортивного та іншого призначення, які схожі з холодною зброєю за зовнішнім виглядом або конструктивно, проте не мають всього комплексу суттєвих ознак, притаманних холодній зброї, які наведені вище. Зокрема, не відносяться до холодної зброї вироби спортивного, бутафорського та сувенірного характеру, які суттєво відрізняються за своєю здатністю до ураження цілі порівняно з їх найближчими бойовими чи мисливськими аналогами.

За цільовим призначенням холодна зброя поділяється на:

1) *бойову* – зброя, яка призначена і придатна для смертельного ураження цілі при вирішенні бойових та оперативно-службових завдань державними та іншими легітимними військовими або воєнізованими формуваннями та знаходиться чи знаходилась в них на озброєнні;

2) *мисливську* – зброя, призначена і придатна для смертельного ураження (у т.ч. добивання) звіра в умовах промислового або спортивного (в тому числі підводного) полювання;

3) *кримінальну* – виготовлені кустарним або саморобним способом предмети та пристрої, які призначені для завдання тілесних ушкоджень людині і не мають аналогів серед бойової та мисливської зброї.

За способом виготовлення поділяється на:

1) *заводську*, що виготовляється в умовах промислового виробництва на технічно обладнаному підприємстві за відповідними державними або фірмовими стандартами;

2) *саморобну*, яка виготовляється, як правило, з підручних матеріалів, іноді з використанням деталей заводської зброї, без додержання якихось стандартів;

3) *кустарну*, яка виготовляється в майстернях кустарями з використанням промислового обладнання. Іноді кустарну зброю важко відрізнити від заводської.

За способом дії:

1) *рублячої дії* – холодна зброя, бойова частина якої призначена для нанесення рублених ушкоджень;

2) *ріжучої дії* – холодна зброя, бойова частина якої призначена для нанесення різаних ушкоджень;

3) *колючої дії* – холодна зброя, бойова частина якої призначена для нанесення колотих ушкоджень;

4) *колючо-ріжучої дії* – холодна зброя, бойова частина якої призначена для нанесення колото-різаних ушкоджень;

5) *рублячо-ріжучої дії* – холодна зброя, бойова частина якої призначена для

нанесення рублено-різаних ушкоджень.

Належність до холодної зброї визначається за наявністю у предмета (пристрою) сукупності таких загальних криміналістичних ознак:

- **призначеності** для ураження цілі;
- **придатності** для неодноразового ураження цілі.

Всі інші предмети (пристрої), в яких повністю або частково відсутня хоча б одна з цих загальних ознак, до холодної зброї не належать.

Призначеність предмета (пристрою) для ураження цілі визначається за наявністю сукупності конструктивних ознак, які дозволяють віднести його до певного різновиду холодної зброї. До такої сукупності конструктивних ознак входять: наявність елементів певного виду, форм та розмірів; спосіб з'єднання елементів.

Призначеність досліджуваного предмета (пристрою) для ураження цілі визначається в результаті встановлення збігу притаманної йому сукупності конструктивних ознак із сукупністю конструктивних ознак відомого різновиду холодної зброї при порівнянні з відомими аналогами певних різновидів холодної зброї, якими виступають натурні зразки з криміналістичних та інших колекцій, описи та зображення різноманітних зразків холодної зброї в офіційній довідковій та спеціальній літературі, комп'ютерних базах даних та з урахуванням даних фірм-виробників.

Придатність випробуваного предмета (пристрою) для ураження цілі визначається за наявністю *технічної забезпеченості* як окремих елементів, так і конструкції в цілому, а також за *достатністю* його вражаючих властивостей.

Наявність технічної забезпеченості конструкції в цілому й окремих елементів предмета (пристрою) визначається в результаті встановлення:

– відповідності розмірних, ергономічних, потужних (як щодо елементів об'єкта, так і їх з'єднань) та інших технічних характеристик досліджуваного предмета (пристрою) як в цілому, так і його складових, стандартам (ДСТУ та ін.), технічним умовам (ТУ), а при відсутності нормативно-технічних документів – параметрам відомих аналогів даного різновиду холодної зброї;

– безпечності та зручності його використання при застосуванні у спосіб, характерний для найближчого аналогу холодної зброї (перевіряються експериментально);

– можливості неодноразового використання (перевіряється експериментально).

Для клинкової зброї у зв'язку з цим встановлюється спосіб кріплення клинка, зручність утримання зброї у руці, безпечність нанесення визначених за силою та напрямком ударів; для арбалетів і луків: можливість ведення прицільної стрільби; відповідність потужних характеристик як конструкції в цілому, так і окремих деталей предмета (пристрою) вимогам державних стандартів, технічних умов, чинних в Україні, а також потужним характеристикам аналогів даного різновиду зброї.

Достатність вражаючих властивостей досліджуваних предметів

(пристроїв) визначається в результаті встановлення можливості неодноразового ураження цілі при використанні предмета (пристрою) визначеним для конкретного типу холодної зброї способом.

За результатами проведених випробувань предмета (пристрою) встановлюється наявність сукупності криміналістичних ознак та робиться висновок щодо його належності до певного різновиду холодної зброї, а в разі відсутності необхідної сукупності характерних для такої зброї ознак (хоча б за однією з визначальних ознак встановлено невідповідність вимогам до холодної зброї) – до певної групи виробів господарсько-побутового призначення.

Під час аналізу виявлених криміналістичних ознак треба брати до уваги, що **визначальною** для визнання конкретного предмета (пристрою) холодною зброєю є сукупність таких ознак:

- основне цільове призначення;
- конструктивні особливості вражаючого елемента (наприклад, для клинка – форма, розміри, загострення леза, форма та розташування вістря щодо поздовжньої осі);
- конструктивні особливості руків'я (зручність утримання, наявність, форма та розміри обмежувача);
- конструктивні особливості з'єднання руків'я з вражаючим елементом;
- міцність та пружність конструкції в цілому;
- можливість ураження цілі¹.

Сліди холодної зброї на дереві, металі, пластмасах, гумі, шкірі та інших матеріалах можуть бути слідами тиску, ковзання, розривування, проколювання, а іноді і розпилю. Сліди холодної зброї на тканинах людини класифікують як колоті, різані, рубані, колючо-ріжучі, розриви тканини, осаднення тощо. Ідентифікація холодної зброї за слідами ковзання (розриву, розрізу) на м'яких тканинах проводиться дуже рідко. Якщо сліди зафіксовані на хрящах або кістковій тканині, то ідентифікація можлива для визначення знаряддя, яким нанесено пошкодження тіла людини. Величина пошкодження і форма країв рани свідчать про вид зброї: рубаюча, ріжуча, колюча чи ударно-роздроблююча. Форма колотої рани характеризує перетин зброї, а глибина і розміри «сліпого» ранового каналу – будову клинка. Тому в ході огляду трупа необхідно доручати спеціалісту – судовому медику виготовляти полімерний зліпок ранового каналу, який буде моделлю клинка застосовуваної зброї. Пошкодження на тілі людини, одягу та інших матеріальних предметах несуть інформацію про якісні властивості зброї. На тканині і матеріалі одягу залишаються сліди металізації, забруднення – частки фарби, іржі. Так, при дослідженні перелому основи черепа тупим предметом треба

---

¹ Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів : затв. рішенням розширеного засідання секції НКМР Мініюсту України з проблем трасології та судової балістики із залученням членів Координаційної ради з питань судової експертизи (протокол від 10.04.2009 року № 22).

завжди досліджувати головний убір, на тканині якого можуть бути мікрочастинки застосовуваного знаряддя (зброї). Предмети (шматочки тканини) треба вилучати і надсилати на експертизу для визначення складу мікрослідів нашарування. Необхідно вживати заходів щодо збереження слідів пошкодження на кістках і хрящовій тканині. Оскільки звичайне знаряддя розчленування не завжди відразу відоме, сліди розрубу на кістках і хрящах вилучають і консервують¹.

При огляді холодної зброї або подібного до неї предмета визначають і фіксують у протоколі таку інформацію:

- загальний вид (ніж, клинок з рукояткою, пластина із чотирма отворами тощо);
- розмір та форму – загальну та окремих частин (клинка, рукояті, обмежувача, леза, обуха тощо);
- матеріал окремих елементів (клинка, рукоятки, обмежувача тощо);
- наявність заводських маркувань та інші знаки;
- наявність ушкоджень (зазублин на клинку, тріщин на рукоятці тощо);
- наявність сторонніх речовин, часток, наприклад плям бурого кольору, волокон тощо.

Якщо на предметі, що оглядається, виявлено якісь частки, плями, його слід впакувати так, щоб зберегти їх і забезпечити у разі необхідності можливість їх експертного дослідження. Крім опису в протоколі оглянутий предмет доцільно сфотографувати за ознаками вимірювальної зйомки.

Питання для самоконтролю

1. Поняття балістики, об'єкти балістичних досліджень.
2. Поняття та ознаки вогнепальної зброї.
3. Класифікація вогнепальної зброї.
4. Сліди застосування вогнепальної зброї та їх класифікація.
5. Завдання, що вирішуються при дослідженні слідів застосування вогнепальної зброї на місці події.
6. Механізм утворення слідів зброї на патронах, гільзах, кулях.
7. Поняття та класифікація холодної зброї.

---

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. – К., 2005. – С. 251.

Лекція 10

Інформаційно-довідкове забезпечення розкриття та розслідування злочинів

План

1. Поняття інформаційно-довідкового забезпечення розкриття та розслідування злочинів. Об'єкти, форми та види криміналістичних обліків.
2. Інформаційні системи підрозділів Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України.
3. Інформаційні системи підрозділів експертної служби МВС України.
4. Сучасні криміналістичні інформаційні системи міжнародних організацій з протидії міждержавній злочинності.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Бірюков В. В.* Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монограф. / В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Дідоренка, 2009. – 664 с.
3. *Белов О. А.* Информационное обеспечение раскрытия и расследования преступлений : монография / О. А. Белов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 136 с.
4. *Бірюков В. В.* Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів : навч. посібник / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка / В. В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – 112 с.
5. *Денісова О. О.* Інформаційні системи і технології в юридичній діяльності : навч. посіб. / О. О. Денісова. – К. : КНЕУ, 2003. – 315 с.
6. *Захаров В. П.* Проблеми інформаційного забезпечення правоохоронних структур : навч.-практ. посібник / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – 372 с.
7. *Криминалистическая регистрация : учеб. пособие / сост. Колотушкин С. М., Курин А. А., Исаченко Н. П. и др.* – Волгоград : ВА МВД России, 2009.

1. Поняття інформаційно-довідкового забезпечення розкриття та розслідування злочинів. Об'єкти, форми і види криміналістичних обліків

Криміналістична реєстрація як засіб боротьби зі злочинністю має давню історію. Першими об'єктами обліку стали особи, які вчинили злочини. Ще до нової ери з'явилися такі жорстокі способи виділення злочини із загальної маси людей, як калічення і травмування. Калічення служило в давнину покаранням і одночасно створювало фізичні ознаки, які говорили про характер злочинів,

вчинених даною особою. Так, у стародавній Індії за законами Ману (II століття н.е.) за удар, що було нанесено багатію бідною людиною, належало відрізати останньому ту частину тіла, якою було нанесено удар. У стародавньому Вавилоні за законами Хамурапі синові, який вдарив батька, відрізали язик, у годувальниці, винної в смерті дитини, відрізали груди. В стародавньому Єгипті за вчинення крадіжки відрізали руку і т. п.

Таврування злочинців як метод їх впізнання також застосовувався у глибокій давнині. Так, згідно із законами Ману, якщо бідний намагався зайняти місце поряд з багатієм, він підлягав вигнанню з тавром на стегні. Широко застосовувалось таврування у Франції XIV-XVIII ст., де тіло злочинців таврували зображенням у вигляді букв, що вказували на характер злочину. Наприклад, літера «У» означала злодія, «УУ» – злодія-рецидивіста тощо. Застосовувалось таврування і в інших країнах.

З XIX ст. почали застосовуватися так звані поліцейські паради: осіб, які відбували покарання, показували спеціальним чиновникам, що мали прекрасну зорову пам'ять. Це дозволяло в подальшому ідентифікувати злочинця, якщо він вчиняв новий злочин. Засновник Сюрте (французької кримінальної поліції) Ежен Франсуа Відок, який сам був колишнім злочинцем, володів феноменальною зоровою пам'яттю і, прийшовши на службу в поліцію, з успіхом використовував її для впізнання злочинців. Пізніше з'явилися нові способи реєстрації: антропометричний метод Бертільйона, фотографічний, дактилоскопічний. У наш час коло об'єктів обліку є набагато ширшим.

Успіх будь-якого виду людської діяльності, у тому числі й з розкриття та розслідування злочинів, залежить від рівня його забезпечення достовірною інформацією в достатній для вирішення певних завдань кількості. Саме кваліфікований аналіз та синтез інформації про об'єкти, що були причетними до події злочину, отриманої з різноманітних джерел, її інтерпретація та вміле використання лежать в основі діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Останніми роками під впливом науково-технічного прогресу відбувся якісний стрибок у розвитку інформаційних технологій. Сучасні інформаційні технології ставлять облікову діяльність на якісно новий рівень розвитку. Завдяки інтеграції різних за змістом та формою відображення інформаційних масивів створюються інформаційні системи, що включають величезну кількість розподілених баз даних, з можливістю доступу до інформації з будь-якої віддаленої точки через одну адресу – ядро інтегрованого банку даних.

Спеціалізовані програми, призначені для роботи з базами даних, перетворюють їх на автоматизовані керуючі системи. Вони самостійно, в автоматичному режимі, здійснюють аналіз інформації всієї кількості розподілених баз даних, що дозволяє виявляти зв'язки між окремими об'єктами та системами. При цьому вони здатні самостійно за функціями, що в них реалізовані, формувати відповіді на запити і видавати користувачеві інформацію в зручній для сприйняття

формі – у вигляді таблиць, наочних схематичних зображень зі встановленими зв'язками між елементами схеми, топографічної карти чи плану з позначеними на них об'єктами обліку та ін. У процесі розслідування слідчому, експерту чи оперативному працівникові доводиться звертатись за інформацією до різних інформаційних систем. Причому суттєвий вплив на хід розслідування чи встановлення певного об'єкта або факту можуть здійснити дані не тільки спеціалізованих криміналістичних, але й будь-яких інших інформаційних систем незалежно від їх прямого цільового призначення та відомчої належності. Доволі часто працівники правоохоронних органів користуються обліками адресного бюро, обліком автомобілів, зброї та ін.

Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів – це діяльність суб'єктів розслідування, спрямована на пошук та одержання, а в необхідних випадках – оновлення та корегування інформації, що міститься в інформаційних системах, незалежно від їх відомчої належності, з метою використання її в процесі розслідування злочинів¹.

При цьому слід сказати, що поняття інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів включає в себе поняття «криміналістична реєстрація» та «криміналістичні обліки». ***Криміналістична реєстрація** являє собою сукупність відомостей щодо організації та функціонування криміналістичних обліків, а також діяльність з використання інформації, що в них міститься, у процесі розкриття й розслідування злочинів.*

Криміналістичні обліки складають значну частину інформаційних систем, що використовуються в розслідуванні злочинів. Залежно від цільового призначення та специфіки інформації кожен конкретний облік займає своє місце в інформаційній системі певного правоохоронного органу (МВС, СБУ, митної служби та ін.), в певному підрозділі (ДІАЗ, експертній службі та ін.), на певному рівні (міжнародні, центральні, регіональні, місцеві). Отже, під криміналістичними обліками слід розуміти систему реєстрації, зосередження та систематизації об'єктів, пов'язаних зі злочином, або відомостей про них, що утворюються і функціонують в правоохоронних органах з метою сприяння розслідуванню та попередженню злочинів.

***Правовою основою** ведення криміналістичних обліків є Закон України «Про міліцію», а саме п. 13 ст. 11, який надає міліції право вести криміналістичний облік в обсязі, структурі і порядку, що визначаються завданнями, покладеними на міліцію, а також закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про інформацію» та відомчі накази МВС.*

***Наукову основу** криміналістичної реєстрації складають положення щодо індивідуальності об'єктів, їх відносної стійкості, об'єктивної можливості виявлення, фіксації, дослідження та оцінка ознак об'єктів, що базується на теорії криміналістичної ідентифікації, наукових положеннях дактилоскопії, вчення про*

---

¹ Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів : навч. посібник / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка / В. В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – С. 9.

зовнішні ознаки людини, судово-оперативній фотографії, балістики та інших галузей криміналістичної техніки.

Об'єктами криміналістичних обліків виступають злочини та об'єкти матеріального світу (люди та їх трупи, зброя, знаряддя, їх сліди та ін.), інформація про які складає масиви певних інформаційних систем і призначена сприяти розкриттю та розслідуванню злочинів.

До об'єктів криміналістичного обліку належать:

1) особи певних категорій, наприклад затримані за підозрою у вчиненні злочину; обвинувачені; засуджені; особи, які втекли з місця скоєння злочинів; безвісті зникли; особи яких не встановлено;

2) трупи громадян, особи яких не встановлено;

3) деякі види тварин, викрадені чи прибудні;

4) злочини: розкриті і нерозкриті (з характерними ознаками вчинення);

5) предмети: викрадені об'єкти; знаряддя, що застосовувалось при вчиненні злочинів, – вогнепальна зброя, відмички, інструменти; предмети антикваріату; культурні цінності тощо;

б) різного роду сліди – рук, ніг, транспортних засобів, знарядь злому та інструментів, вогнепальної зброї.

Криміналістичні обліки створюються з метою найбільш повного використання при проведенні оперативних та слідчих дій слідів і речових доказів, вилучених з місць нерозкритих злочинів, а також з метою підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертиз і досліджень. З використанням реєстраційних даних здійснюється розшук та ідентифікація об'єктів порівнянням матеріалів реєстрації з ознаками об'єкта, що перевіряється. Кожний вид криміналістичного обліку – це фактично інформаційно-пошукова система, тому ведення і використання криміналістичних обліків передбачає широке застосування інформаційних технологій. З використанням реєстраційних даних вдається вирішувати такі завдання розслідування, як встановлення факту притягнення особи раніше до кримінальної відповідальності; виявлення невідомого злочинця, який зник з місця події, або особи, яка вчинила втечу з місця позбавлення волі; ідентифікацію злочинця за його слідами; встановлення особи невідомого трупа та ін.

Криміналістичні обліки можна класифікувати за різними підставами.

За відомчою належністю вони поділяються на обліки підрозділів і служб: Міністерства внутрішніх справ; Служби безпеки; Міністерства юстиції; Державної митної служби; Державної пенітенціарної служби та інших правоохоронних органів України.

За службовою належністю обліки МВС поділяються на обліки: підрозділів Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення; експертної служби; підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю; карного розшуку; державної автомобільної інспекції; державної служби боротьби з економічною злочинністю та ін.

За місцем зосередження: місцеві (рівень міськрайоргану); регіональні (рівень обласних УМВС); центральні (рівень МВС); міждержавні (Міждержавний інформаційний банк, Європол, Інтерпол).

За призначенням:

– оперативно-розшукового призначення – містять інформацію про об’єкти, причетні до нерозкритих злочинів, а також про конкретні об’єкти, що становлять оперативний інтерес для їх встановлення за штучними чи власними ознаками;

– інформаційно-довідкового призначення – містять інформацію про об’єкти, у минулому причетні до злочину, яка необхідна або може бути корисною для вирішення завдань, що виникають у процесі розслідування кримінальних правопорушень;

– довідково-допоміжні криміналістичні обліки – колекції та каталоги різних об’єктів, які використовуються як зразки для порівняння при проведенні експертиз та досліджень, а також у розшуковій діяльності.

Криміналістичні обліки можуть бути представлені у таких **формах:**

– журнальна (журнали, фотоальбоми, книги обліку, каталоги);

– картотечна (картотеки, частіше з паперовими картками);

– відеокартотечна (кіно-, відеофільми, відеотеки осіб);

– колекційна (колекції різних об’єктів, грошей, документів, куль та гільз тощо);

– банки даних (в сучасних автоматизованих інформаційних та інформаційно-пошукових системах).

Сьогодні найбільш розповсюдженою є комбінована форма – сполучення різних форм. Наприклад, низка обліків здійснюється у вигляді звичайних картотек чи колекцій і паралельно – у вигляді автоматизованої інформаційної системи (АІС).

2. Інформаційні системи підрозділів Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України

Сьогодні підрозділи Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення (ДІАЗ) є головним суб’єктом з накопичування, збереження та аналітичної обробки інформаційних масивів у системі МВС України. В ДІАЗ, УІАЗ функціонують обліки оперативно-розшукового та оперативно-довідкового призначення. Централізований облік здійснюється Департаментом інформаційно-аналітичного забезпечення технологій при МВС України, регіональні – управліннями (відділами) інформаційно-аналітичного забезпечення при ГУМВС (УМВС) України в Автономній Республіці Крим та при управліннях МВС України в областях. У місті Києві і Київській області алфавітний і дактилоскопічний облік здійснюється ДІАЗ при МВС України, а в місті Севастополі – УІАЗ при ГУМВС України в Автономній Республіці Крим.

Обліки оперативно-розшукового та оперативно-довідкового призначення створюють умови встановлення (ідентифікації) певних об’єктів, розшуку людей і майна, зброї та автотранспортних засобів, отримання відомостей про їх минуле чи

належність. За цими функціями їх можна віднести до категорії криміналістичних. Працівники підрозділів інформаційно-аналітичного забезпечення здійснюють інформаційне забезпечення роботи з розкриття злочинів із використанням наявних інформаційних ресурсів, сучасних комп'ютерних технологій та передових методів аналізу для встановлення з їх використанням осіб, які вчинили злочини; цілодобово забезпечують авторизований доступ працівників оперативних підрозділів до інформаційних банків даних: стосовно осіб, які схильні до вчинення злочинів, розшуковуються чи зникли безвісти; про нерозкриті злочини, вчинені аналогічним способом; розшукувані або вилучені предмети, за допомогою яких учинено злочинні посягання; про викрадений автотранспорт; про ідентифікацію за дактилоскопічними обліками трупів невпізнаних громадян.

Одним із основних обліків, що функціонують в підрозділах інформаційно-аналітичного забезпечення як на рівні департаменту, так і на рівні обласних управлінь, є **оперативно-довідковий та дактилоскопічний облік**. При розслідуванні практично кожної кримінальної справи слідчий звертається саме до нього. З оперативно-довідкової картотеки він отримує відомості про наявність судимості, час та місце засудження особи, місце відбування покарання, час звільнення та ін. Даний облік має складну будову і, по суті, об'єднує дві взаємопов'язані інформаційні системи, тобто оперативно-довідкову та дактилоскопічну картотеки. Основу масивів оперативно-довідкових картотек (далі – ОДК) складають алфавітні картки форми № 1 (Ф. 1). Масиви дактилоскопічних картотек вміщують дактилокарти на осіб, яких поставлено на облік в ОДК. В алфавітній картці, яка є основною обліковою одиницею, поряд із настановними даними, відомостями про народження, судимість, місця та терміни відбування покарання тощо, одним із реквізитів передбачено відбиток вказівного пальця правої руки. Цей відбиток використовують для встановлення зв'язку між конкретною дактилокартою та алфавітною карткою на певну особу. Сьогодні, за умови автоматизації даного обліку, він являє собою дві автоматизовані інформаційні системи – АІС «ОДК» та АДІС («Сонда», «Дакто-2000» та ін.). Ці інформаційні системи включені до інтегрованого банку даних. Об'єктами оперативно-довідкового та дактилоскопічного обліку є особи, які на території України обвинувачуються у вчиненні злочинів, або засуджені, або розшуковуються, або затримані за підозрою в бродяжництві, а також громадяни України, що вчинили злочини за її межами і відомості про яких надійшли офіційними каналами, згідно з міжнародними договорами у сфері обміну інформацією, які набрали чинності в установленому порядку.

Право безпосереднього звертання до оперативно-довідкових картотек мають слідчі та оперативні підрозділи правоохоронних органів, прокуратури, суду при проведенні розслідування кримінальних проваджень та оперативно-розшукових заходів. Перевірка осіб за оперативно-довідковим обліком працівниками правоохоронних органів здійснюється лише за офіційними запитами. За

особистими зверненнями громадян територіальні підрозділи УІАЗ за місцем останнього постійного мешкання надають інформацію про судимість (несудимість) громадян, з урахуванням вимог ст. 5, 89, 108 КК України. Довідка надається на бланку встановленого зразка за підписом керівника та засвідчується печаткою підрозділу з її обов'язковою реєстрацією.

Обліки осіб, яких оголошено в розшук, безвісти зниклих, невпізнаних трупів та осіб, які не можуть сповістити своїх настановних даних. У практичній діяльності правоохоронних органів доволі часто виникають ситуації, коли злочинці, на яких є настановні дані, намагаючись уникнути відповідальності за скоєні злочини, ухиляються від суду та органів досудового слідства, тікають з місць відбування покарань та ізоляторів тимчасового утримання та ін. Такі особи можуть проживати в іншій місцевості чи навіть державі як під своїми настановними даними та документами, так і новими (частіше з підробленими або чужими документами). Крім того, у правоохоронній практиці непоодинокими є випадки зникнення людей безвісти, а також виявлення невпізнаних трупів або осіб, що не можуть повідомити своїх настановних даних (як правило, хворі, що перебувають у психіатричних лікарнях, чи постраждали в ДТП, аваріях та ін.). В діяльності розшуку вказаних категорій осіб, встановленні їх настановних даних чи особи невпізнаного трупу поряд з оперативно-розшуковими заходами та слідчими діями суттєве місце посідають спеціалізовані інформаційні системи. До них належать обліки: а) злочинців, яких оголошено в розшук; б) зниклих безвісти; в) невпізнаних трупів; г) осіб, які не можуть повідомити про свої настановні дані. Зазначені обліки тісно між собою пов'язані, що, в першу чергу, полягає в особливостях об'єктів. Наприклад, особа, яку оголошено в розшук, може бути виявленою як така, що померла, вбита чи покінчила життя самогубством на іншій території, і вважатись невпізнаним трупом, або постраждати в аварії і знаходитись у лікарні в стані, коли не може повідомити своїх настановних даних, без документів чи інших носіїв інформації, що підтверджують її особистість. В усіх цих обліках на об'єкти складаються пізнавальні картки. При введенні інформації про об'єкт в один облік вона обов'язково підлягає перевірці за іншими, тобто інформаційні масиви цих обліків підлягають перехресним перевіркам. УІАЗ об'єднують інформацію про невпізнані трупи і включають її до масиву АПС «Впізнання», а інформація на особу, яку розшукують, вноситься до АПС «Розшук». Поряд із постановкою на облік в АПС «Розшук» розшукові картки вміщуються в ОДК та адресно-довідкове бюро¹.

Обліки вогнепальної зброї, автотранспорту, викраденої та втраченої вогнепальної зброї, викраденого автотранспорту, номерних речей, документів. Доволі часто здобиччю злочинців стають різноманітні речі, що мають спеціально нанесені на них тавро та номери. В повсякденному житті ці

¹ Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів : навч. посібник / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка / В. В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – С. 36.

номери виконують функції ідентифікаторів, які використовують при здійсненні різноманітних операцій, включаючи господарські та бухгалтерські обліки, інвентаризації та ін. Ці ідентифікатори використовують і для ідентифікації певних речей, і для їх розшуку в разі втрати або заволодіння злочинцями. Зазвичай обліки номерних речей, включаючи зброю та автотранспорт, які мають пронумеровані деталі, дають позитивний результат у разі звернення до них правоохоронців, які в результаті слідчих дій чи оперативно-розшукових заходів виявили вказані об'єкти у великій кількості, або пояснили походження, також як і знаходження їх у певному місці.

Для обліку номерних речей утворено декілька видів обліків: в одних ураховуються певні об'єкти, що становлять підвищену небезпеку – автотранспорт, в інших – зброя, в третіх – інші номерні речі. Слід підкреслити, що звичайні номерні речі стають об'єктами обліку в результаті незаконного заволодіння ними або втрати, зброя ж і автотранспортні засоби підлягають обліку в певних службах МВС як джерела підвищеної небезпеки з моменту їх придбання. Поряд із підрозділами УІАЗ, інформацію про ці об'єкти містять інформаційні системи підрозділів дозвільної системи, Департаменту та управлінь громадської безпеки, Державної автомобільної інспекції. Причому у зазначених підрозділах поряд із фактографічними інформаційними системами, картотеками або АІС накопичуються і документальні, наприклад особові справи на власників зброї. З таких систем можна отримати вичерпну інформацію про зброю та її власника. В разі ж угону автомобіля, викрадення чи втрати зброї інформація про них передається до спеціальних інформаційних систем оперативно-розшукового призначення, тобто до криміналістичних, завданням яких є сприяння розкриттю злочинів.

Облік викрадених і вилучених номерних речей і документів є централізовано-місцевим і здійснюється з метою забезпечення розшуку викрадених і встановлення приналежності вилучених документів, речей, що мають індивідуальні номери, засобів мобільного зв'язку. На даний облік ставляться викрадені і вилучені номерні речі, зокрема: холодна, металеві та пневматична зброя, номерні документи (паспорти громадян і бланки паспортно-візових документів суворої звітності), цінні папери, номерні речі (мобільні телефони, годинники, фото- та відеокамери та ін.). Документи і номерні речі ставляться на облік в ДІАЗ, УІАЗ на підставі внесення відомостей про подію до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а також повідомлень, що надійшли з НЦБ Інтерполу при МВС України.

Обліки втраченої, виявленої і добровільно зданої вогнепальної зброї та іншого озброєння здійснюються для забезпечення розшуку, встановлення приналежності вогнепальної зброї і сприяння розкриттю злочинів, здійснених з її застосуванням. Право отримання інформації про зареєстровані об'єкти мають працівники правоохоронних органів та інших державних воєнізованих

організацій. Даний вид обліку тісно пов'язаний з обліками зброї, що знаходиться у власності громадян та організацій, які здійснюють підрозділи УІАЗ, дозвільної служби міліції громадської безпеки, а також з обліками куль і гільз, вилучених під час огляду місць подій за нерозкритими злочинами. Так, у разі викрадення чи втрати зброї для формування інформаційно-пошукової картки на втрачену чи викрадену зброю користуються інформацією з інформаційних систем обліку зброї, що знаходиться у правомірній власності громадян та організацій. Крім того, з колекцій, які ведуть підрозділи дозвільної системи, зразки гільз та куль, отримані при експериментальній стрільбі з указаної одиниці зброї, передаються до експертної служби і розміщуються у спеціальних розділах кулегільзотек НДЕКЦ та ДНДЕКЦ. У разі вилучення, знаходження чи добровільної здачі зброї вона обов'язково підлягає перевірці за обліками: втраченої чи викраденої зброї, зброї, що знаходиться у правомірній власності громадян та організацій, а також кулегільзотеці на предмет причетності її до нерозкритих злочинів. Сьогодні зазначені обліки в ДІАЗ, а також УІАЗ більшості областей України здійснюються у вигляді автоматизованих інформаційно-пошукових систем. Так, для обліку зброї, що знаходиться у правомірній власності організацій та громадян, функціонують АІС «Арсенал» та АІС «Зброя мисливців», в яких сконцентровано інформацію про наявну вогнепальну, травматичну та газову зброю.

Обліки викрадених та безхазяйних транспортних засобів призначені для створення сприятливих умов для розкриття угонів та крадіжок автомобільного транспорту. Вони носять місцево-централізований характер і на першому рівні здійснюються в підрозділах ДАІ, чергових частинах міськрайвідділів УМВС, на регіональному та державному – в підрозділах ДІАЗ, УІАЗ і відповідних служб ДАІ. Враховуючи те, що транспортні засоби є об'єктами підвищеної небезпеки, їх значну вартість та високу криміногенну залежність (часто стають об'єктами злочинного посягання, використовуються як засоби скоєння навмисних злочинів, невміле керування ними призводить до вчинення ненавмисних злочинів, виникнення аварій, що тягнуть людські жертви та великі матеріальні збитки), вони, як і зброя, а також деякі інші подібні речі, стають об'єктами обліку. Їх реєстрація в ДАІ є обов'язковою умовою при введенні в експлуатацію, зміні власника та ін. Інформація стосовно автотранспорту, його власників тощо є складовою АІС «Автомобіль». Так само як і в обліках зброї, дані обліки взаємопов'язані з обліками адміністративними – автотранспорту, що знаходиться у власності установ та громадян. Інформація ж як з першої, так і другої групи обліків може набути криміналістичного значення у певній ситуації.

Обліки викрадених предметів, що мають культурну, історичну, наукову, художню цінність. Дані обліки створено з метою забезпечення розшуку викрадених предметів, що мають особливу історичну, наукову, художню або культурну цінність, і сприяння в розкритті злочинів, пов'язаних з їх розкраданнями. В ДІАЗ такий облік здійснюється формуванням і веденням бази

даних АПС «Антикваріат», об'єктами якої є: історичні цінності; предмети та їх фрагменти, отримані в результаті археологічних розкопок; картини і малюнки ручної роботи на будь-якій основі й з будь-яких матеріалів; оригінальні скульптурні твори; оригінальні художні композиції і монтажні; художньо оформлені предмети культового призначення, зокрема ікони; витвори декоративно-прикладного мистецтва; вироби традиційних народних художніх промислів; старовинні книги; рідкісні рукописи і документальні пам'ятники; архіви, включаючи фото-, фоно-, кіно-, відеоархіви; унікальні і рідкісні музичні інструменти; старовинна вогнепальна і холодна зброя; старовинні монети, ордени, медалі та інші предмети, що мають історичне, художнє, наукове або інше культурне значення, а також узяті державою під охорону як пам'ятники історії і культури. Підставою для постановки на облік є документально підтверджений факт розкрадання об'єкта обліку, а також повідомлення НЦБ Інтерполу іноземних держав або Генерального секретаріату Інтерполу, що надійшло в НЦБ Інтерполу при МВС України, про розкрадання предметів в установленому порядку.

Поряд із розглянутими в підрозділах УІАЗ також функціонують й інші автоматизовані інформаційні системи. Наведемо лише короткий їх перелік:

- «Адміністративна практика» – облік адміністративних правопорушень і осіб, що їх вчинили;
- «Нерозкриті злочини» – облік інформації про нерозкриті злочини, здійснені на території області;
- «Підричники» – облік осіб, допущених до роботи з вибуховими матеріалами;
- «Втрачені паспорти» – облік інформації про втрачені паспорти та їх власників;
- «Кримінальна статистика» – накопичення й обробка даних про зареєстровані злочини та осіб, що їх вчинили, кримінальні провадження та протоколи про злочини;
- «Доставлені» – облік осіб, що доставлялися до міськрайвідділів області;
- «ОЗУ» – збір та всебічний аналіз інформації про організовані злочинні угруповання, а також осіб, які входять до їх складу¹.

3. Інформаційні системи підрозділів експертної служби МВС України

Значна кількість інформаційних систем, що створені і функціонують в підрозділах експертної служби МВС України, мають пряме цільове призначення – сприяти розслідуванню злочинів, тобто належать до категорії криміналістичних. Загалом всі криміналістичні обліки експертної служби МВС України можна поділити на дві групи: оперативно-розшукові та довідково-допоміжні.

До масивів оперативно-розшукових обліків вміщуються об'єкти, які безпосередньо пов'язані з подією злочину та, як правило, вилучені при оглядах місця події чи при проведенні оперативно-розшукових заходів і слідчих дій. До них належать дактилоскопічні обліки, колекції слідів зламування, взуття,

---

¹ Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів : навч. посібник / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка / В. В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – С. 44.

транспортних засобів, підроблених грошей, підроблених рецептів і бланків документів, кулегільзотеки, колекції суб'єктивних портретів тощо. Ці обліки орієнтовані на створення умов для ідентифікації об'єктів за відображеннями (слідами) їх ознак та властивостей. Саме результати такої ідентифікації, у разі позитивного висновку стають підґрунтям для ствердження факту присутності певної особи в певний час у певному місці; про те, що сліди, які було виявлено під час оглядів різних місць події, залишені однією особою, про виконання нею певних записів, про застосування конкретного інструменту для зламу перешкоди, про те, що гільза чи куля відстріляна з конкретної зброї та ін. Для здійснення перевірок за такими обліками виникає потреба залучення спеціалістів із дослідження саме тієї категорії властивостей об'єктів, які представлені в певному обліку. Це, у свою чергу, і зумовило зосередження масивів кожного конкретного обліку в конкретному галузевому підрозділі експертної служби.

Потреба у наявності зразків для порівняння при проведенні експертиз, здійснення класифікації певних об'єктів, віднесення їх до тієї чи іншої категорії, а також у набутті навичок спеціалістами експертної служби у роботі з певними об'єктами під час навчання ініціювала створення довідково-допоміжних обліків. Об'єкти цих обліків безпосередньо не пов'язані з конкретними злочинами. Зазвичай це колекції чи каталоги зі зразками холодної та вогнепальної зброї, набоїв та вибухових пристроїв, зразки грошей та бланків документів суворої звітності, зразків знарядь, фарного скла, інструментів, використовуваних злочинцями для зламу перешкод під час вчинення злочинів, а також інших об'єктів.

За рівнем зосередження обліки експертної служби поділяються на центральні, регіональні та місцеві. Центральні функціонують на рівні ДНДЕКЦ МВС України. Регіональні – на рівні НДЕКЦ ГУМВС, УМВС, УМВСТ. Місцеві – на рівні міськрайлінорганів внутрішніх справ, їх здійснюють відділи, відділення, групи з техніко-криміналістичного забезпечення райвідділів органів внутрішніх справ.

На рівні ДНДЕКЦ МВС України функціонують такі обліки:

1) оперативно-розшукового призначення:

- центральна колекція куль і гільз зі слідами зброї (кулегільзотека);
- центральна картотека фальшивих грошей;
- центральна картотека підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії;
- центральна картотека слідів рук, вилучених із місць нерозкритих тяжких та резонансних злочинів;
- центральна дактилокартотека осіб, що підлягають обліку на рівні ДНДЕКЦ;
- центральна колекція фонограм з голосами осіб, які анонімно повідомляли про загрозу вибуху;

2) довідково-допоміжні колекції:

- документів суворого обліку, цінних паперів та грошей;
- зброї та боєприпасів;

- колекція макетів вибухових пристроїв і речовин;
- наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;
- рельєфних підшов взуття;
- інструментів, що використовуються при зламуваннях;
- лакофарбових покриттів;
- скла фар автотранспорту;
- вибухових пристроїв і речовин;
- протекторів шин;
- волокон і волосся;
- паливно-мастильних матеріалів;
- підроблених номерів вузлів і деталей та агрегатів автотранспорту тощо.

Регіональні обліки функціонують на рівні НДЕКЦ, УМВСТ, ГУМВС, УМВС областей, АР Крим. Масиви та бази даних оперативно-розшукових обліків даного рівня містять об'єкти та сліди, вилучені в ході оглядів місць подій за справами щодо злочинів, вчинених на території їх обслуговування, а також інформацію про відомі об'єкти, що становлять оперативний інтерес у вигляді відображень їхніх властивостей (дактилокарти з відбитками пальців, зразки почерку та ін.). Також в них вміщуються об'єкти та сліди, надані для перевірки з інших регіонів. До них належать: картотеки слідів рук, вилучених із місць нерозкритих злочинів (слідотеки); дактилоскопічні картотеки на осіб, які взяті міліцією на облік; кулегільзотеки; картотеки фальшивих грошей; картотеки підроблених документів, які виготовлені із застосуванням засобів поліграфії; колекції слідів знарядь зламування, які вилучені з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); картотеки слідів взуття, які вилучені з місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів транспортних засобів, які вилучені з місць нерозкритих злочинів; суб'єктивні портрети осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів; підроблені рецепти на одержання наркотичних і сильнодіючих лікарських засобів; зразки почерку осіб, які займаються підробкою медичних рецептів; зразки печаток і підписів лікарів, які виписують рецепти на одержання медичних засобів; мікроб'єкти.

Довідково-допоміжні обліки регіонального рівня включають колекції, каталоги тощо зразків зброї та боєприпасів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів тощо, в яких може виникнути потреба.

Місцеві обліки функціонують на рівні райвідділів ОВС. Масиви оперативно-розшукових обліків даного рівня комплектуються об'єктами та слідами, що вилучені в ході оглядів місць подій за нерозкритими злочинами, вчинених на території, що обслуговують указані підрозділи, а також інформацією про відомі об'єкти, які становлять оперативний інтерес, у вигляді відображень їхніх властивостей (дактилокарти з відбитками пальців, зразки почерку та ін.). Крім того в них вміщуються дактилокарти, сліди або інформація у вигляді фотознімків, опису та ін. про об'єкти, що розшуковуються іншими органами, та злочинців-гастролерів для постійної перевірки, яка надходить з інших підрозділів. До них

належать: картотеки слідів рук, що вилучені з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); дактилоскопічні картотеки на осіб, які взяті міліцією на облік; колекції слідів знаряддя зламування, які вилучені з місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів взуття, вилучені з місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів транспортних засобів, вилучені з місць нерозкритих злочинів; суб'єктивні портрети осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів. Місцеві довідково-допоміжні обліки включають колекції, каталоги та ін., що можуть бути використаними спеціалістами НДЕКЦ на даному рівні залежно від потреби.

Охарактеризуємо окремі види обліків.

Дактилоскопічні обліки займають важливе місце в системі обліків, що функціонують в підрозділах експертної служби МВС України. Слід зауважити, що саме ці обліки одними з перших були покладені в основу облікової діяльності указаних підрозділів та традиційно обіймають перше місце серед засобів криміналістики, що безпосередньо сприяють розкриттю злочинів. Ці обліки представлені практично в усіх підрозділах експертної служби від найнижчої ланки, рівня міськрайліноргану, до ДНДЕКЦ. Принципово система дактилоскопічних обліків будується таким чином, що в кожному підрозділі концентрується інформація про осіб визначеної категорії, які проживають чи вчинили злочини на території, що обслуговується певним підрозділом, та слідів злочинів, вчинених в її межах. У процесі функціонування відбувається постійний обмін дактилоскопічною інформацією, відображеною як у слідах, так і на дактилокартах між окремими підрозділами експертної служби. Особливо ефективним такий обмін стає при обміні між суміжними міськрайлінорганами. Однак практика свідчить, що в ряді випадків до розкриття злочинів приводить і обмін інформацією між органами, які розташовані на значних відстанях.

Основними завданнями, вирішенню яких призначені сприяти дактилоскопічні обліки експертної служби, є:

- а) створення умов для ідентифікації осіб, які залишили сліди рук на місці події;
- б) створення умов для встановлення фактів залишення слідів рук однією особою при вчиненні різних злочинів;
- в) ідентифікація осіб, що приховують або не можуть сповістити свої настановні дані, які раніше були дактилоскопійовані, в тому числі невідомих трупів.

Специфіка завдань, що стоять перед даною категорією обліків, зумовила і структуру їх будови. Практично всі дактилоскопічні обліки експертної служби мають однакову структуру: включають картотеку та слідотеку; для перевірки використовуються однакові методики та обладнання, а сьогодні – програмно-апаратні комплекси (АДІС – автоматизовані дактилоскопічні інформаційні системи, «Сонда», «Дакто-2000» та ін.). Якісний стрибок в розвитку даної категорії обліків був зумовлений розробкою та впровадженням АДІС на всіх рівнях.

Облік куль і гільз зі слідами зброї. При оглядах місць подій за фактами вчинення тяжких злочинів, таких як вбивства, бандитизм, розбійні напади,

терористичні акти, доволі часто вилучаються кулі та гільзи, які по суті є носіями інформації про зброю, що була застосована, і відповідно можуть бути використані для її ідентифікації. Саме таке положення і стало підставою для створення в підрозділах, що здійснюють балістичні дослідження, спеціального обліку, який отримав назву кулегільзотека. Кулегільзотеки на всіх рівнях складаються з колекцій куль та гільз, а також інформаційних картотек. За рівнем зосередження кулегільзотеки поділяються на центральну та регіональні. Центральна кулегільзотека (ЦКГТ) ведеться в ДНДЕКЦ МВС, регіональні (КГТ) – в НДЕКЦ ГУМВС, УМВС та УМВСТ. Ведення кулегільзотек доручається працівнику або групі працівників, які спеціалізуються на балістичних дослідженнях.

Колекції куль і гільз (кулегільзотеки) зі слідами зброї створюються для:

а) встановлення фактів використання одних і тих само екземплярів зброї при вчиненні декількох злочинів (у різний час, на різних територіях);

б) виявлення зброї, яка застосовувалась при вчиненні злочинів, серед вилученої, знайденої та добровільно зданої;

в) встановлення фактів застосування злочинцями втраченої нарізної або гладкоствольної вогнепальної зброї, що була на озброєнні органів внутрішніх справ, зареєстрована на об'єктах дозвільної системи або перебувала в особистому користуванні громадян;

г) виявлення зброї, яка була втрачена працівниками органів внутрішніх справ, серед вилученої, знайденої та добровільно зданої.

До масивів кулегільзотек вміщуються об'єкти: кулі і гільзи, вилучені під час оглядів місць подій; кулі і гільзи, одержані при експериментальному відстрілі вилученої, знайденої та добровільно зданої нарізної вогнепальної зброї; кулі і гільзи, одержані при експериментальних відстрілах нарізної та гладкоствольної вогнепальної зброї, яка зберігалась та використовувалась в органах внутрішніх справ, на об'єктах дозвільної системи або перебувала в особистому користуванні громадян, але була втрачена. Кулі і гільзи, які надійшли до колекції, досліджуються з метою визначення моделі зброї, з якої вони вистріляні, та систематизуються в колекції за моделями або за видами зброї. Інформаційні картки в інформаційній картотеці систематизуються в аналогічному порядку.

Сьогодні, разом із колекцією та інформаційною картотекою, цей вид обліку також здійснюється використанням автоматизованих інформаційних систем. Такі системи називаються автоматизовані балістичні інформаційні системи (АБІС). В ДНДЕКЦ МВС України у відділі дослідження зброї та трасологічних досліджень також функціонує автоматизована балістична інформаційна система «ТАІС».

Облік слідів знарядь зламування. При вчиненні значної кількості злочинів, особливо майнових, пов'язаних із проникненням у житло чи сховище, для зламу захисних пристроїв, що стоять на перешкоді вільного доступу до матеріальних цінностей, злочинці користуються різними знаряддями та механізмами. Для ідентифікації таких знарядь, оперативності перевірки вилучених знарядь та нових

слідів в підрозділах експертної служби МВС на регіональному та місцевому рівнях створюються колекції слідів знарядь зламування. Такі колекції сприяють: а) встановленню факту використання одного із знарядь при вчиненні декількох злочинів (у різний час, на різних територіях); б) ідентифікації конкретного знаряддя зламування, яким залишено сліди на місці події; в) узагальненню відомостей про різновиди інструментів і предметів, що застосовуються для зламування перешкод. Облік слідів знарядь зламування містить дві складові: колекцію слідів знарядь зламування та інформаційну картотеку. Інформаційна картка на певний об'єкт містить вичерпну інформацію про час, місце вилучення сліду, кримінальну справу, особу слідчого та спеціаліста. В картці розташовуються масштабні фотознімки слідів.

Облік слідів взуття. Сьогодні сліди взуття становлять потенційні резерви для підвищення рівня розкриття злочинів. Одним із напрямів використання слідів взуття в розкритті злочинів є створення обліків слідів взуття. З використанням даної категорії обліків можна вирішити такі завдання: встановити факт залишення слідів одним і тим само взуттям при вчиненні декількох злочинів; ідентифікувати взуття, що належить конкретній особі, за слідами, які вилучені під час оглядів місця події.

Облік слідів транспортних засобів (протекторів шин). З метою встановлення транспортних засобів, які використовувались злочинцями під час скоєння злочинів, а також тих, що зникли з місця ДТП або залишились нерозкритими, в підрозділах НДЕКЦ на місцевому та регіональному рівнях здійснюється облік слідів протекторів транспортних засобів. Метою функціонування таких обліків є: встановлення фактів використання одних і тих само транспортних засобів при вчиненні декількох злочинів; ідентифікації конкретних транспортних засобів (протекторів шин), що залишили сліди на місці події. Як довідково-допоміжними матеріалами в експертних підрозділах зазвичай користуються різноманітними каталогами та довідниками, в яких висвітлюються питання, пов'язані з конструкцією шин, особливостями їх будови та малюнками бігових доріжок протекторів.

Обліки підроблених грошових знаків, цінних паперів та бланків документів, які виготовлені поліграфічним способом. За рівнем зосередження обліки підроблених грошових знаків, цінних паперів та бланків документів, які виготовлені поліграфічним способом, поділяються на центральний та регіональні. Центральний облік ведеться в ДНДЕКЦ МВС, регіональні – в НДЕКЦ ГУМВС, УМВС та УМВСТ. Безпосередньо такі обліки ведуть спеціалісти відділу ДНДЕКЦ, а також секторів або відділень НДЕКЦ технічної експертизи документів і почерку. На всіх рівнях вони складаються з колекцій зразків підроблених об'єктів та інформаційних картотек. Для забезпечення виконання на належному рівні досліджень, а також вирішення інших завдань відділ, відділення та сектори технічної експертизи документів та почерку створюють *довідково-допоміжні*

колекції зразків паперових грошей, зразків бланків документів та цінних паперів. До обліків інформаційно-довідкового призначення, які ведуться на рівні ДНДЕКЦ МВС України, належать обліки зразків документів суворого обліку та цінних паперів і зразків паперових грошей. Такі обліки ведуться у вигляді колекцій та мають виключно довідкове призначення, а об'єкти, що в них містяться, використовуються як зразки при проведенні експертиз, досліджень чи перевірок. Такі колекції комплектуються зразками кожного виду та партії замовлення цінних паперів чи документів суворої звітності, або зразками паперових грошей, що надсилаються підприємствами, які виготовляють цінні папери і документи суворого обліку.

Обліки суб'єктивних портретів розшукуваних осіб. Інформаційні системи призначені для обліку невідомих злочинців за прикметами їх зовнішності, представленими у вигляді суб'єктивних портретів, створюються з метою складання умов для розшуку вказаних осіб, а також встановлення факту вчинення ряду злочинів однією особою. Інформація з обліків суб'єктивних портретів може бути використана лише для вирішення діагностичних питань, отримання орієнтуючої інформації. Висновки у категоричній формі спираючись на дані такого обліку давати не можна. Даний облік ведеться на регіональному та місцевому рівнях, у вигляді автоматизованої інформаційної системи портретної ідентифікації, а також картотеки.

Як правило, інформаційні карти на суб'єктивний портрет складаються в електронному вигляді з подальшим отриманням копії на паперовому носіїві або заповнюються на друкованому бланку. Основну категорію суб'єктивних портретів, що вміщуються в такий облік, складають композиційні (мальовані або фотографічні, залежно від наявних елементів баз даних), які виготовляються з використанням комп'ютерної техніки та спеціального програмного забезпечення. Іншу категорію складають мальовані, які мають менше розповсюдження. Спеціалізовані комп'ютерні системи «Фоторобот» призначені для автоматизації процесу створення суб'єктивних портретів складанням образу грудної фігури (обличчя, верхньої частини тіла, сорочки, жакета, головного убору, а також прикрас) з графічних зображень, що містить база даних вказаних елементів. Такі системи використовуються для створення портретів підозрюваних у здійсненні злочинів, зниклих людей, подальшого використання отриманого зображення для розшуку особи.

Колекція фонограм з голосами осіб, які анонімно повідомляли про загрозу вибуху. Останніми роками все більше приділяється уваги різноманітним слідам, які раніше практично не використовувались у розкритті злочинів, а точніше для ідентифікації за ними осіб. Серед них особливе місце належить звуковим (мовним) слідам людини. Розвиток технологій, що дозволяють записувати, зберігати та відтворювати звуки, склав реальні умови для ідентифікації особи за голосом.

Колекція фонограм включає фрагменти мови відомих та невідомих осіб та архів фонограм осіб, знятих з обліку.

Даний облік призначений для:

- встановлення фактів повідомлень однією і тією ж особою про загрозу вибуху (в різний час, на різних територіях);
- ідентифікації особи за ознаками голосу, який був зафіксований на фонограмі під час надходження анонімного повідомлення;
- встановлення соціального портрета (рівень освіти, соціальне походження, місця формування мовних навиків, професія, психологічний тип аноніма, реальність загрози та ін.) такої особи.

Колекція формується з фонограм анонімних повідомлень, які надійшли до чергових частин органів внутрішніх справ або до установ, організацій та громадян.

4. Сучасні криміналістичні інформаційні системи міжнародних організацій з протидії міждержавній злочинності

Прозорість сучасних кордонів, інтеграція в єдиний простір досягнень в економіці та політичній діяльності різних країн потягло за собою потоки міграції фахівців з різних галузей науки та техніки, робітників багатьох галузей господарства та ін. Не є винятком й особи, що мають злочинні наміри або вже скоїли злочин. З метою уникнення відповідальності у разі виявлення фактів їх злочинної діяльності правоохоронними органами вони різними шляхами отримують громадянство і відповідні документи інших держав. Зрозуміло, що боротись з такими злочинами лише у межах своєї держави просто нереально, це пов'язано і з встановленням фактів злочинної діяльності, і з проведенням слідчих дій, і з відшкодуванням матеріальних збитків і розшуком та витребуванням злочинців.

Головною умовою для боротьби з такою злочинністю, є налагоджена взаємодія правоохоронних органів різних держав. Ще на початку ХХ ст. для координації діяльності правоохоронних органів різних держав було створено міжнародну поліцейську організацію Інтерпол, у кінці 1990-х рр. інтеграція держав Європи в єдиний простір ініціювала створення міжнародної поліцейської організації держав Євросоюзу – Європол. На теренах колишнього СРСР відповідно до угоди про взаємодії міністерств внутрішніх справ країн СНД по боротьбі зі злочинністю, підписаної 3 серпня 1992 року в м. Чолпон-Ате (Республіка Киргизстан), на базі МВС Російської федерації було створено Міждержавний інформаційний банк (МІБ).

До Міждержавного інформаційного банку держав СНД входить інформація:

1) про засуджених, які підлягають обліку в міждержавному інформаційному банку; про осіб, затриманих за бродяжництво; про осіб, що переховуються від слідства і суду, ухиляються від відбування покарання, сплати аліментів, або розшуковуються за позовами підприємств, організацій і громадян; про зниклих безвісти, невпізнані трупи, невідомих хворих і дітей; особливо небезпечних рецидивістів;

кримінальних авторитетів, організаторів злочинних груп; злочинців-гастролерів; осіб, що притягувалися до відповідальності за здійснення статевих злочинів з особливою жорстокістю; осіб, що притягувалися до кримінальної відповідальності за розкрадання культурних, історичних цінностей, антикваріату, а також за виготовлення, транспортування, збут і розкрадання наркотиків у великих розмірах; осіб, судимих за тяжкі злочини і мають характерні відмітні ознаки;

2) про предмети злочинного посягання, втрачені, вилучені і безхозні речі: нарізну вогнепальну зброю; автомобілі і бронетехніку; антикварні речі; радіо-, відео-, фото- і комп'ютерну техніку, які мають індивідуальні номери; номерні цінні папери і документи, дійсні в державному обігу;

3) про нерозкриті злочини: вбивства і тяжкі тілесні ушкодження зі смертельними наслідками; статеві злочини, здійснені з особливою жорстокістю; розбої, здійснені із застосуванням вогнепальної зброї; шахрайства в крупних розмірах, підробки грошей і цінних паперів; крадіжки зброї, наркотичних та отруйних речовин, радіоактивних матеріалів з металевих сховищ, антикваріату, людей; вимагання, пов'язані з насильством.

Інформаційні системи Європолу. Метою створення і функціонування Європолу є підвищення ефективності співпраці компетентних органів у державах – членах Євросоюзу у сфері запобігання і боротьби з тероризмом, незаконною торгівлею наркотиками та іншими видами тяжких міжнародних злочинів, коли є дані, що задіяно організовану кримінальну структуру, і двом або більше державам – членам Євросоюзу завдають шкоди дані види злочинів, потрібний загальний підхід з боку держав з огляду на масштаб, важливість і наслідки цих злочинів.

Кожна держава – член Євросоюзу створює національний підрозділ зв'язку з Європолем, який тільки сполучною ланкою між Європолем і національними правоохоронними органами. Відносини між національним підрозділом і правоохоронними органами регулюються національним законодавством. Відповідно до Конвенції Європолу криміналістичному обліку підлягають особи, різні предмети, у тому числі й документи, факти, події кримінального змісту. Постановці на облік підлягають: підозрювані у вчиненні злочинів, що підпадають під юрисдикцію Європолу; засуджені; підозрювані в причетності до членства в злочинній організації; будь-які особи, які можуть бути допитані при розслідуванні злочинів; потерпілі від злочинів; потенційні потерпілі, якщо є конкретні факти, які свідчать про те, що вони можуть стати такими; близьке оточення потерпілих, у тому числі й товариші по службі; будь-які інші особи, які потенційно можуть надати яку-небудь інформацію про злочини, що підпадають під юрисдикцію Європолу.

Крім відомостей про осіб обліку підлягають як здійснені злочини, так і ті, що готуються: проти життя, здоров'я або особистої свободи (вбивства і спричинення тяжкої шкоди здоров'ю; незаконна торгівля органами і тканинами людини; викрадання людей; незаконне обмеження свободи; захоплення

заручників; расизм і ксенофобія); проти власності або суспільних благ; незаконна торгівля культурними цінностями, у тому числі й антикваріатом, а також витворами мистецтва; шахрайство і обман; рекет і вимагання; фальшивомонетництво і незаконне використання підроблених грошових знаків; підробка адміністративних документів і торгівля ними; підробка грошей і платіжних засобів; комп'ютерні злочини; корупція; незаконна торгівля і спричинення шкоди навколишньому середовищу (незаконна торгівля зброєю, боєприпасами і вибуховими речовинами; екологічні злочини; незаконна торгівля вимираючими видами рослин та їх різновидами, а також гормональними речовинами й іншими активаторами зростання).

Інформаційні системи Інтерполу. Датою народження Інтерполу прийнято вважати 1914 р., коли в Монако відбувся Перший міжнародний конгрес кримінальної поліції. Після утвердження України як незалежної держави у 1992 р. її було прийнято до Інтерполу. З того часу взаємодія правоохоронних органів України з компетентними органами зарубіжних держав щодо вирішення питань боротьби зі злочинністю, яка має транснаціональний характер або виходить за межі країни, здійснюється через Національне центральне бюро Інтерполу України, яке визначається центром координації такої взаємодії.

Однією з ключових функцій Генерального секретаріату Інтерполу є створення та забезпечення функціонування міжнародних банків даних інформації криміналістичного та розшукового характеру. Характерними особливостями цих банків даних є те, що інформація, яка в них міститься, вноситься до банків даних всіма країнами-членами Інтерполу (сьогодні в Інтерполі мають членство 187 країн); є доступною для правоохоронних органів всіх країн – членів організації. Формування банків даних Інтерполу здійснюється за рахунок інформації, яку надають правоохоронні органи держав-членів Інтерполу на добровільних засадах. Право власності на цю інформацію належить виключно тим державам, які її надали. Для забезпечення цільового використання правоохоронними органами держав – членів банків даних Інтерполу їх функціонування організовано таким чином, що країна – власник інформації про об'єкт, розміщений в банку даних Інтерполу, автоматично отримує повідомлення про факт його перевірки іншою державою. Отримання такого повідомлення для країни-власника є підставою звернутись до країни, що перевіряла об'єкт в банку даних, для з'ясування питань, пов'язаних з відповідною перевіркою. Отримання та надання інформації або перевірка тих чи інших відомостей за банками даних Інтерполу здійснюється: а) безпосередньо, в режимі on-line – через телекомунікаційну систему Інтерполу I-24/7 (Інтерпол 24 години на добу, сім днів на тиждень); б) надсиланням запиту до Генерального секретаріату Інтерполу.

Наразі у Генеральному секретаріаті Інтерполу створені та функціонують такі банки даних:

1) «Особи» – інформація про осіб, які розшукуються за вчинення злочинів; безвісти зникли; підлягають ідентифікації, у т.ч. невпізнані трупи та ін.;

2) викрадених транспортних засобів – інформація про транспортні засоби, викрадені на території держав – членів Інтерполу;

3) викрадених/втрачених документів – інформація про викрадені/втрачені ідентифікаційні документи, а також викрадені/втрачені бланки адміністративних документів;

4) викрадених творів мистецтва – інформація про твори мистецтва, предмети антикваріату, інші культурні цінності, викрадені на території держав – членів Інтерполу;

5) ДНК-профілів – інформація про ДНК, вилучені з місць вчинення злочинів на території держав – членів Інтерполу та від злочинців;

6) відбитків пальців рук – містить відбитки пальців рук, вилучені з місць вчинення злочинів на території держав – членів Інтерполу та дактилокарти злочинців;

7) порнографічних зображень, створених із залученням неповнолітніх. Дозволяє ідентифікувати зображення порнографічного характеру за «авторством» та місцем розміщення в мережі Інтернет;

8) підроблених платіжних карток – зображення підроблених платіжних карток та їх елементів (лицьової та зворотної сторін, емблем, голограм, підписів власників тощо), а також інша інформація про підроблення платіжних карток.

Невід'ємною частиною банків даних Інтерполу є система міжнародних повідомлень Інтерполу з кольоровим кутом. Картки (циркулярні повідомлення) поділяються на такі категорії: «розшук» («червоне повідомлення») – виставляються на злочинців, які підлягають арешту з подальшою видачею країні-ініціатору розшуку. Ці повідомлення містять повний текст ордеру (санкції) на арешт і детальний опис вчиненого злочину. «Встановлення місцезнаходження» («блакитне повідомлення») – виставляється на особу, яка перебуває поза межами країни-ініціатора, для встановлення місця перебування та ін. «Попередження» («зелене повідомлення») – містить інформацію про професійних злочинців, які діють на території декількох країн, та завдання спостерігати за ними. «Невпізнаний труп» («чорне повідомлення») – детальний опис знайденого трупа, коли є підстави вважати, що загиблий за життя походив з іншої держави, з метою ідентифікації в них вміщуються відбитки пальців. «Зниклий безвісти» («жовте повідомлення») – інформація про осіб, зниклих безвісти, з метою їх розшуку та ідентифікації. «Терористична загроза» («оранжеве повідомлення») – інформація про осіб, які причетні або підозрюються у вчиненні терористичних актів¹.

---

¹ Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів : навч. посібник / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка / В. В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – С. 62-70.

Питання для самоконтролю

1. Поняття, наукові та правові засади криміналістичних обліків.
2. Об'єкти криміналістичної реєстрації.
3. Способи та форми реєстрації.
4. Види криміналістичних обліків залежно від завдань, що вирішуються.
5. Види обліків за ступенем централізації.
6. Характеристика дактилоскопічних обліків.
7. Облік підроблених грошових знаків і цінних паперів.
8. Облік підроблених бланків документів, виготовлених поліграфічним способом.
9. Облік куль, гільз і патронів зі слідами зброї.
10. Характеристика обліків інформаційно-довідкового призначення.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

Лекція 11

Загальні положення криміналістичної тактики

План

1. Криміналістична тактика: поняття, система та завдання. Принципи криміналістичної тактики.
2. Засоби криміналістичної тактики та критерії їх допустимості.
3. Слідчі (розшукові) дії: поняття, структура та класифікація.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Журавель В. А.* Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів / В. А. Журавель // Вісник АПрНУ. – 2009. – № 2. – С. 197-208.
3. *Карпов Н. С.* Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : монографія / Н. С. Карпов. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 522 с.
4. *Комаров И. М.* Криминалистические операции досудебного производства в системе методики расследования преступлений : монография / И. М. Комаров. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 304 с.
5. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
7. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
8. *Шепітько В. Ю.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юрид., 2007. – 432 с.

1. Криміналістична тактика: поняття, система та завдання

Згідно із тлумачним словником запозичений із галузі військового мистецтва термін «тактика» за своїм родовим поняттям означає складову частину військового мистецтва, що включає теорію й практику підготовки, організації та

ведення бою; способи та прийоми досягнення мети; певну лінію поведінки; вміння ефективно використовувати військові сили проти супротивника тощо¹.

Криміналістична інтерпретація поняття «тактика» привносить в нього деякі елементи умовності, оскільки воно не є рівноцінним воєнній тактиці. Звичайно, розслідування того чи іншого злочину не можна порівнювати із військовою операцією з подолання опору, а тим більше знищення супротивника. Разом з тим очевидно, що процес досудового розслідування нерідко відбувається у ситуації конфлікту інтересів, протидії зацікавлених осіб. Отже, такі елементи тактики, як планування і організація розслідування, подолання протидії слідству, цілком виправдовують використання цього терміна у сфері кримінального судочинства.

Розслідування злочинів як специфічний вид людської діяльності також здійснюється в умовах протиборства між злочинцями й органами, які ведуть боротьбу з цим протиправним явищем. Тому буде виправданим вибір оптимального способу боротьби з тим чи іншим видом злочинів, а також способів проведення тих чи інших процесуальних дій у ході досудового чи судового слідства.

У криміналістиці поняття «криміналістична тактика» використовується в двох значеннях.

По-перше, цим терміном визначається самостійний розділ науки криміналістики, який вивчається після засвоєння теоретичних основ криміналістики і криміналістичної техніки.

Вперше термін «тактика» у криміналістику було введено у 1910 р. А. Вайнгартом у роботі «Кримінальна тактика». Під тактикою розумілась сукупність засобів та прийомів для досягнення певної мети або система доцільних способів переслідування злочинця для його затримання та знешкодження (І.М. Якімов, 1924 р.)

Сьогодні у криміналістичній літературі не існує єдиного визначення поняття криміналістичної тактики. Так, В.П. Бахін вважає, що це розділ науки криміналістики, який являє собою систему наукових положень і розроблених на їх основі найбільш раціональних прийомів організації і тактики провадження слідчих (розшукових) дій з метою збирання, дослідження і використання доказів у процесі розслідування злочинів. На думку В.Ю. Шепітька, криміналістична тактика – це відносно самостійна частина науки криміналістики, система наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, що розробляються на основі визначення оптимальної лінії поведінки осіб, прийомів провадження слідчих (розшукових) і судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів та встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочину. М.В. Салтевський зазначає, що тактика в широкому розумінні слова – це розділ науки криміналістики, що акумулює в систему засоби і методи збирання,

---

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2003.

дослідження і використання доказів для розслідування і попередження злочинів.

Існують й інші визначення криміналістичної тактики.

У загальних рисах **криміналістична тактика як самостійний розділ криміналістики** – це система наукових положень, на основі яких відповідно до кримінального процесуального законодавства і на базі багатьох загальних і спеціальних наук, а також з урахуванням практики кримінального судочинства розробляються рекомендації, які забезпечують оптимальні шляхи досягнення цілей досудового слідства і судового розгляду у провадженнях з кримінальних правопорушень.

У другому значенні термін «криміналістична тактика» означає практичну діяльність відповідних державних органів і певних посадових осіб з реалізації вказаних рекомендацій. Тобто це методи практичної діяльності з розкриття і розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних правопорушень.

Між теоретичною і практичною частинами криміналістичної тактики існує закономірний зв'язок, який полягає у взаємозалежності, взаємозбагаченні цих частин одного і того ж самого поняття. Адже вивчення й узагальнення слідчої та судової тактики є важливим джерелом, з якого криміналістика взагалі і криміналістична тактика зокрема черпають основні ідеї та проблеми, які потребують наукового обґрунтування. У свою чергу, вірність тих чи інших теоретичних досліджень перевіряється в реальній практичній роботі правоохоронних органів у протидії злочинності.

Наукове визначення **криміналістичної тактики** в літературі різними авторами трактується як *рекомендації з організації і планування досудового і судового слідства, визначення оптимальної поведінки осіб, які проводять окремі слідчі (розушуківі) чи судові дії, спрямовані на збирання і дослідження доказів.*

Зі сказаного виходить, що *головне завдання криміналістичної тактики* – це розробка засобів і методів з найбільш оптимальної та ефективної організації діяльності певних посадових осіб і відповідних державних органів щодо розкриття і розслідування злочинів, проведення слідства, викриття винних, забезпечення законності.

Окремим завданням слідчої тактики є розробка (удосконалення) найбільш ефективних тактичних прийомів та рекомендацій на основі використання сучасних наукових даних, узагальнення слідчої та судової практики з розкриття і розслідування злочинів, викриття винних та проведення досудового слідства в цілому.

Окремими завданнями криміналістичної тактики можна назвати такі:

- розробка та провадження у практику нових тактичних прийомів і засобів вирішення тактичних завдань;
- удосконалення існуючих прийомів та засобів;
- розробка способів використання (допущення) оперативної інформації в процес доказування;

– визначення шляхів використання в кримінальному судочинстві нетрадиційних методів, засобів отримання криміналістично вагомої інформації.

До числа осіб, діяльність яких регулює криміналістична тактика, відносяться, насамперед, *слідчі, працівники оперативних служб, експерти, прокурори і судді (суб'єкти, які застосовують рекомендації криміналістичної тактики)*. З іншого боку, криміналістична тактика вивчає поведінку і діяльність таких учасників кримінального судочинства, як *підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі тощо (суб'єкти, щодо яких застосовуються рекомендації криміналістичної тактики)*.

Науковими джерелами криміналістичної тактики виступають сучасні досягнення філософії, логіки, психології, науки управління, інформатики та обчислювальної техніки, теорії ігор, прийняття рішень та інших галузей знань.

Криміналістична тактика у своєму розвитку та вирішенні завдань тісно пов'язана з різноманітними науками і широко використовує їхні положення. Так, взаємозв'язок із кримінальним процесом обумовлений тим, що він встановлює процесуальний порядок провадження слідчих (розшукових) дій, а криміналістична тактика на основі цих загальних правил визначає і розробляє найбільш ефективні прийоми та засоби здійснення процесуальних дій. Кожний тактичний прийом, кожна криміналістична рекомендація мають чітко відповідати вимогам кримінального процесуального закону.

Також ефективність слідчих (розшукових) дій значною мірою залежить і від знання й урахування психологічних закономірностей діяльності осіб, які беруть в них участь. Дослідженням питань психології учасників досудового слідства та психологічних сторін цієї діяльності займається судова психологія, положення якої мають служити базою для розробки тактичних прийомів (комбінацій).

Практичні джерела криміналістичної тактики – це матеріали судово-слідчої практики, звідки криміналістична тактика переймає ідеї, які потребують наукового обґрунтування. Наукові та практичні джерела криміналістичної тактики лежать в основі розроблення тактичних прийомів і принципів слідчої діяльності (поведінки службових осіб) у розслідуванні злочинів. Не менш важливим практичним джерелом тактики є також оперативно-розшукова практика з розкриття злочинів та діяльності слідчих підрозділів на досудовому слідстві.

Криміналістична тактика, як й інші розділи криміналістики та наука в цілому, має свою структурну побудову (систему). Традиційно до **системи криміналістичної тактики** включають:

1) концептуальні положення криміналістичної тактики (поняття, система, завдання, принципи, визначення окремих основних категорій). Також вивчаються окремі вчення (про планування розслідування, про криміналістичні версії тощо);

2) тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Сучасні вчені-криміналісти (В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько та ін.) вважають, що тенденції розвитку криміналістичної тактики вимагають

розширення її меж та кордонів дослідження. За своїм змістом криміналістична тактика повинна мати трирівневу структуру:

1) загальні положення (поняття та предмет криміналістичної тактики, її принципи, елементи, планування та організація розслідування, вчення про криміналістичну версію тощо);

2) підгалузі (слідча тактика, судова тактика, тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності);

3) окремі наукові теорії (теорія прийняття тактичних рішень, теорія криміналістичного спілкування, теорія тактичних операцій, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів та ін.).

При вивченні змісту криміналістичної тактики як розділу науки будемо знайомитись лише з окремими з перерахованих позицій, зокрема з концептуальними положеннями та тактикою проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Застосування засобів та методів криміналістичної тактики має відповідати таким **принципам**:

1) *законності* (застосування всіх рекомендацій тактики, зміст прийомів не повинні суперечити закону; запобігання порушенню прав учасників судочинства, застосуванню погроз, обману, насильства);

2) *етичності* (поведінка між учасниками судочинства не має порушувати етичні межі, вимоги моралі);

3) *плановості* (застосування слідчих (розшукових) дій, тактичних прийомів повинно плануватись, готуватись заздалегідь);

4) *економічності* (хід слідчої дії має бути спланований так, щоб провести її за мінімальних витрат людських сил, технічних та інших засобів);

5) *невідкладності* (кожна слідча дія має проводитись своєчасно, забезпечувати максимальне отримання доказової інформації, виключати фактори, що впливають на її знищення);

6) *використання технічних засобів* (для покращання отримання інформації, забезпечення її кількості та якості, додаткової фіксації отриманої інформації);

7) *взаємодії* (обмін наявною інформацією до проведення слідчої дії, надання необхідної допомоги при проведенні слідчої дії (розшукові заходи, охорона), застосування технічних засобів, проведення тактичних комбінацій та операцій).

2. Засоби криміналістичної тактики та критерії їх допустимості

Засоби криміналістичної тактики – це, власне, знаряддя праці, за допомогою яких слідчий вирішує тактичні завдання розслідування злочинів, засоби процесуальної, непроцесуальної та організаційної діяльності слідчого. Оскільки досудове розслідування є процесуальною діяльністю, закон визначає засоби, які слідчий використовує під час збирання, закріплення, дослідження та використання інформації в процесі доказування.

Реалізація будь-якого процесуального засобу залежить від конкретної слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування, тому криміналістична тактика розробила прийоми найбільш ефективного застосування процесуальних засобів.

До засобів криміналістичної тактики традиційно відносять:

- тактичний прийом;
- криміналістичну рекомендацію;
- тактичне рішення;
- тактичну комбінацію;
- тактичну операцію.

Усі зазначені засоби криміналістичної тактики не є процесуальними, але розробляються на основі досягнень науки та узагальнення матеріалів правоохоронної практики, дозволяючи ефективніше, з меншою витратою часу, сил і засобів проводити слідчі (розшукові) дії під час досудового розслідування.

Основною структурною одиницею криміналістичної тактики є тактичний прийом, єдине поняття якого криміналістична література не надає. В найбільш загальному вигляді тактичний прийом можна визначити як спосіб дій, що найбільш ефективно забезпечує вирішення завдань, пов'язаних з розслідуванням злочинів. На вибір тактичного прийому (прийомів), доцільність його використання в тих чи інших умовах впливає конкретна слідча ситуація, поняття якої розглянемо пізніше. Тактичні прийоми не є універсальними, їх використання обмежено цільовою спрямованістю та ситуаційною характеристикою слідчої дії, тобто для кожної слідчої дії характерним є свій комплекс прийомів.

На думку Р.С. Белкіна, *тактичний прийом* – найбільш раціональний та ефективний спосіб дії або найбільш доцільна в даних умовах лінія поведінки особи, яка проводить слідчу дію.

Відмежування тактичного прийому від інших способів дій, як зазначають В.О. Коновалова та В.Ю. Шепітько, полягає в його психологічній сутності, в особливостях психологічного механізму його реалізації, який передбачає:

- 1) його психологічну спрямованість, пов'язану з викриттям обману, актуалізацією забутого, виявленням прихованого тощо;
- 2) безпосередню чи опосередковану взаємодію між слідчим та його респондентом;
- 3) психологічний ефект від його використання.

З урахуванням викладеного В.О. Коновалова та В.Ю. Шепітько пропонують визначати *тактичний прийом* як спосіб проведення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, оснований на психологічному механізмі його реалізації, та як найбільш раціональний та ефективний при визначених ситуаціях.

Як загальні *функції тактичних прийомів* можна вказати:

- пізнавальну;

- прогностичну;
- комунікативну;
- регуляторну.

Пізнавальна функція тактичних прийомів пов'язана з отриманням доказової інформації. Вона міститься в розробці таких прийомів, які відповідно до цілей дій служать виявленню інформаційного матеріалу.

Прогностична функція тактичних прийомів дозволяє слідчому правильно обрати ті чи інші способи дій, досягти реалізації цілей процесуальної дії. Вона охоплює три напрямки:

- 1) передбачення слідчим власних дій;
- 2) передбачення дій інших учасників процесу;
- 3) передбачення можливості керування виконуваною діяльністю.

Комунікативна функція проявляється в процесі спілкування між слідчим та іншими учасниками в межах процесуальних дій та охоплює такі напрямки:

- 1) встановлення психологічного контакту;
- 2) керування спілкуванням з боку слідчого;
- 3) здійснення психологічного впливу на особу в процесі спілкування;
- 4) отримання слідчим необхідної інформації в процесі спілкування.

Регуляторна функція тактичних прийомів передбачає можливість останніх впливати на слідчу ситуацію.

Тактичний прийом буде виконувати свої функції лише тоді, коли відповідатиме ряду вимог, що визначають можливість його рекомендацій та використання при розслідуванні злочинів. При формуванні та рекомендаціях певних тактичних прийомів слід виходити не тільки з їх ефективності для отримання доказової інформації, але перш за все з їх моральної допустимості, яка дозволяє виявляти необхідну інформацію шляхами, що не викривляють перспективу встановлення об'єктивної істини. Тож застосування тактичних прийомів має відповідати певним вимогам, які ще називають критеріями допустимості (або принципами застосування) тактичних прийомів.

Виділяють такі **критерії допустимості** застосування тактичних прийомів:

- 1) законність (застосування прийому не має суперечити вимогам законодавства, наприклад Конституції, Кримінального процесуального кодексу);
- 2) етичність (при використанні прийому слід дотримуватись вимог моралі. Наприклад, недопустимими є обман, приниження гідності допитуваної особи);
- 3) науковість (необхідно застосовувати прийоми, доцільність використання яких підтверджена наукою та випробувана практикою);
- 4) доцільність (вибірковість) (застосування прийому в певній ситуації повинно бути виправдане з тактичних міркувань, тобто відповідно до ситуації має обиратись найкращий, ефективний прийом чи їх сукупність);

5) ефективність та економічність (за допомогою прийому бажано досягати максимально можливого та якісного результату за мінімальних витрат часу, сил, засобів);

б) доступність (прийом використовується тільки за наявності у слідчого технічних, тактичних та інших можливостей).

Розмаїття тактичних прийомів спричиняє необхідність їх наукової класифікації. Класифікація має сприяти пізнанню сутності тактичних прийомів, визначенню закономірних зв'язків між окремими з них, встановленню відмінних якостей та ознак. Підставою для класифікації виступає певна об'єктивна закономірність, що дозволяє поділяти тактичні прийоми на ті чи інші види.

Тактичну сторону прийому забезпечують окремі принципи, а саме: **оперативність, вибірковість та раптовість**. Оперативність означає своєчасність та невідкладність застосування тактичного прийому; вибірковість – найбільш доцільний добір засобів і прийомів у конкретній ситуації, які забезпечать досягнення потрібного результату; раптовість – вибір найбільш сприятливого моменту для застосування тактичного прийому, що характеризується елементом несподіваності для певних учасників розслідування¹.

Класифікація тактичних прийомів виглядає таким чином:

1) за напрямком діяльності: слідчі, судові, оперативні;

2) за механізмом отримання інформації: вербальні – застосовуються під час мовного спілкування (розповідь, роз'яснення, пропозиція, опитування, запитання, порада, прохання тощо); невербальні – використовуються без застосування мовного спілкування (спостереження, демонстрація, моделювання, жестикуляція, міміка тощо);

3) за сферою реалізації: прийоми огляду місця події; прийоми проведення обшуку; прийоми проведення допиту; прийоми проведення впізнання тощо;

4) за діапазоном використання: прийоми, що використовуються при проведенні лише окремої (однієї) слідчої дії; прийоми, що використовуються при проведенні кількох слідчих (розшукових) дій;

5) за об'єктом спрямування: спрямовані на здійснення психологічного впливу; спрямовані на дослідження матеріального середовища.

Використовуючи тактичні прийоми в тій чи іншій ситуації (наприклад, конфліктній, неконфліктній тощо), слідчий чи інший суб'єкт, який їх застосовує, керується криміналістичними рекомендаціями, тобто пропозиціями, порадами, коли і як даний прийом буде діяти найбільш ефективно та відповідати вищезазначеним критеріям;

б) за метою вирішення тактичних завдань: початкові (вихідні) – спрямовані на виявлення, фіксацію, вилучення джерел криміналістичної інформації; проміжні – застосовуються для встановлення доказових фактів або формування висновків; кінцеві – спрямовані на вирішення тактичних завдань

¹ Біленчук П. Д., Гель А. П. Основи криміналістичної тактики : курс лекцій. – Вінниця, 2001. – С. 6.

розслідування, які забезпечують прийняття процесуальних рішень, насамперед щодо предмета доказування;

7) за обов'язковістю застосування: обов'язкові – визначаються законом, тому виконання таких прийомів (правил) є обов'язковим; рекомендаційні прийоми розроблені криміналістичною тактикою на основі даних різних наук, зокрема психології, логіки, інформатики та ін. Доцільність застосування таких прийомів визначає слідчий, виходячи з конкретної ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування;

8) залежно від завдань слідчої діяльності: пізнавальні – для встановлення обставин події злочину; управлінські – для визначення ефективності взаємодії в ході розслідування злочинів; організаційно-технічні – для забезпечення оптимальних зовнішніх умов та необхідних організаційно-технічних заходів діяльності.

Криміналістична рекомендація – це науково обґрунтована та випробувана у правоохоронній практиці порада, яка стосується вибору та застосування криміналістичних прийомів при проведенні окремих слідчих (розшукових) і судових дій з метою ефективного збирання, дослідження, оцінки та використання доказів.

Для вирішення слідчої ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування, слідчий приймає *тактичне рішення*, зокрема обирає засоби й методи виявлення, фіксації, дослідження та використання джерел доказової інформації у розслідуванні. Спочатку це уявна діяльність з оцінки ситуації, яка склалася, а в подальшому – формування уявної інформаційної моделі, побудова слідчих версій, планування, вирішення слідчої ситуації і, врешті-решт, практична діяльність, тобто реалізація тактичного рішення. Таким чином, прийняття слідчим тактичного рішення – це діяльність, яка включає:

- 1) оцінку слідчої ситуації, що склалася;
- 2) створення уявної інформаційної моделі;
- 3) вичленення проблеми та побудову версій;
- 4) планування діяльності щодо вирішення слідчої ситуації;
- 5) практичну діяльність щодо реалізації тактичного рішення.

Тактичні рішення поділяються на *процесуальні та непроцесуальні*.

До *процесуальних* належать рішення слідчого після внесення інформації про вчинення правопорушення до Єдиного реєстру досудового розслідування (ЄРДР), обрання виду необхідних слідчих (розшукових) дій, обрання заходу процесуального примусу, зокрема запобіжного заходу та ін. *Непроцесуальні* тактичні рішення – це прийоми й засоби реалізації процесуальних рішень, тому вони повинні відповідати принципам кримінально-процесуального законодавства. Вибір найбільш раціональних та доцільних засобів й тактичних прийомів, як правило, завжди пов'язаний із ризиком, тому необхідною є достатня інформаційна база.

Отже, **тактичне рішення** – це вольовий акт суб'єкта доказування, який полягає у визначенні мети тактичного впливу на слідчу ситуацію, на хід досудового розслідування, а також методів, прийомів та засобів її досягнення.

Звідси будь-яке тактичне рішення має відповідати низці вимог, зокрема законності, етичності, обґрунтованості, своєчасності, реальності виконання.

Для досягнення мети досудового розслідування слідчий може поєднувати низку слідчих (розшукових) дій та оперативних заходів з метою реалізації одного з тактичних прийомів. Тобто слідчий проводить комбінацію, поєднуючи як процесуальні, так і непроцесуальні засоби, для досягнення певної мети і вирішення головним чином завдань розкриття та розслідування злочинів. Тактична комбінація являє собою сукупність тактичних прийомів з метою вирішення конкретного завдання досудового розслідування в межах однієї або кількох слідчих (розшукових) дій.

Отже, **тактична комбінація** – це певне поєднання тактичних прийомів чи слідчих (розшукових) дій та інших заходів, що має на меті вирішити конкретне завдання розслідування та зумовлюється цією метою і слідчою ситуацією¹.

Тактична операція, на відміну від тактичної комбінації, може досягнути декілька взаємопов'язаних слідчих (розшукових) дій, оперативних та організаційно-технічних заходів; вона являє собою сукупність різного роду пов'язаних між собою дій та прийомів, об'єднаних єдиним змістом та керівництвом для виконання тих завдань досудового розслідування, які не можуть бути вирішені окремими слідчими діями, тактичними прийомами чи їх комбінаціями або оперативно-розшуковими заходами. Це сукупність слідчих (розшукових), оперативних та інших дій, які плануються слідчим для вирішення певної слідчої ситуації під час розслідування злочину. Звідси, слідчі (розшукові) дії, оперативні та організаційні заходи є складовими елементами тактичної операції.

Отже, **тактична операція** – це певне поєднання однойменних і різнойменних слідчих (розшукових) дій, а іноді й оперативних та організаційно-технічних заходів, спрямованих на виконання завдань розслідування у даній слідчій ситуації.

Кримінальне провадження процесу досудового розслідування являє собою пізнавальну діяльність слідчого з приводу події злочину. Будь-яка ситуація, що виникає на певному етапі розслідування, ставить перед слідчим пізнавальне завдання, для вирішення якого він приймає тактичне рішення, яке практично реалізується у тактичній операції. Вчасно проведена тактична операція формує нову слідчу ситуацію, для вирішення якої слідчий знову приймає тактичне рішення, яке реалізується в ході тактичної операції. Цей процес триває, доки не буде завершено останню кінцеву слідчу ситуацію, тобто не закінчено досудове розслідування.

---

¹ Криміналістика : підруч. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін. / за ред. В. Ю. Шепітька. – К., 2001. – С. 217.

Отже, будь-яка тактична операція має відповідати низці вимог, до яких можна віднести:

- обов'язкове дотримання законності та етичних норм;
- своєчасність проведення тактичної операції;
- індивідуальний підхід при розробці і проведенні операції під час вирішення кожної слідчої ситуації, що складається на певному етапі розслідування;
- динамічність проведення тактичної операції;
- обов'язковість попереднього криміналістичного аналізу злочинної події;
- завершення тактичної операції процесуальною фіксацією її проведення та результату.

Тактична операція має складатися з таких елементів: визначення мети операції; прийняття рішення про проведення тактичної операції; розробка моделі та планування тактичної операції; організація сил і засобів проведення операції; безпосереднє проведення тактичної операції та фіксація її ходу та результатів.

Вибір того чи іншого засобу криміналістичної тактики залежить від слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування.

Слідча ситуація – це пізнана слідчим сукупність умов, за яких на даний момент здійснюється досудове розслідування та які впливають на нього і визначають його особливості (у широкому розумінні); це інформаційна модель, яка склалася у суб'єкта доказування на основі пізнання реальних умов, за яких здійснюється досудове розслідування (у вузькому розумінні)¹.

Загалом слідчі ситуації можна поділити на:

– **конфліктні** – під час проведення розслідування інтереси слідчого та учасників процесу не співпадають (наприклад, підозрюваний відмовляється від дачі показань, обвинувачений прагне приховати сліди злочину, свідок дає неправдиві показання, на потерпілих психологічно впливають, тиснуть тощо);

– **безконфліктні** – інтереси слідчого та учасників процесу під час проведення досудового слідства співпадають (зокрема, підозрюваний чи обвинувачений визнає себе винним, видає зняряддя злочину та викрадені речі й цінності, дає показання проти співучасників злочину, погоджується співпрацювати зі слідчим та ін.);

– **сприятливі** – такі слідчі ситуації складаються за наявності достатньої інформації, зокрема про подію злочину, особу злочинця, мотиви злочину та ін. Ситуація стає сприятливою, коли для її вирішення потрібно лише забезпечити раціональну реалізацію можливостей (слідчих (розшукових), оперативно-розшукових, організаційних);

– **несприятливі** – такі ситуації виникають у випадках, коли слідчому для її вирішення необхідно визначити заходи впливу, прийняти тактичне рішення та реалізувати його. Несприятлива ситуація частіше за все характеризується відсутністю достатньої інформації для її вирішення. Дії слідчого спрямовані на

---

¹ Біленчук П. Д., Гель А. П. Основи криміналістичної тактики : курс лекцій. – Вінниця, 2001.

збирання інформації з метою її дослідження та введення до кримінального процесу;

- *типові* – такі ситуації складаються, коли при розслідуванні злочину діють загальні закономірності механізму вчинення злочину, утворення джерел доказової інформації. Для вирішення типових ситуацій застосовують заздалегідь розроблені програми діяльності слідчого;
- *нетипові* – такі слідчі ситуації складаються за характерним збігом обставин, які потребують вибору та застосування нетипових засобів і тактичних прийомів вирішення;
- *початкові* – такі ситуації виникають після внесення інформації про вчинення правопорушення до Єдиного реєстру досудового розслідування (ЄРДР) на початковому етапі її розслідування;
- *проміжні* – такі слідчі ситуації характерні для подальшого етапу досудового розслідування;
- *кінцеві* – такі слідчі ситуації виникають при завершенні досудового розслідування та оцінці його результатів.

3. Слідчі (розшукові) дії: поняття, структура та класифікація

Слідчі (розшукові) дії в гносеологічному та методологічному планах вважаються засобом (способом, методом) пізнання події злочину та осіб, які вчинили його, а також обставин провадження у кримінальному правопорушенні. Слідча дія являє собою процесуальну форму реалізації логічних прийомів пізнання фактів минулого та теперішнього у зв'язку з розслідуванням конкретних злочинів, тобто пізнавально-практичну діяльність, в якій абстрактне мислення поєднане з практичною пізнавальною роботою.

Загалом, *слідчі (розшукові) дії* – це регламентовані кримінальним процесуальним законом процесуальні дії, що спрямовані на отримання (збирання) або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Значення слідчих (розшукових) дій полягає в тому, що вони є основним способом збирання доказів і звідси – основним способом всебічного, повного та неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження, досягнення його завдань.

Кримінальний процесуальний кодекс передбачає такі *види слідчих (розшукових) (розшукових) дій*:

- 1) допит, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб (ст. 224-226);
- 2) пред'явлення для впізнання: особи (ст. 228), речей (ст. 229), трупа (ст. 230);
- 3) обшук (ст. 233-236);
- 4) огляд: місцевості, приміщень, речей та документів (ст. 237), трупа (ст. 236), огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією (ст. 239);
- 5) слідчий експеримент (ст. 240);
- 6) освідування особи (ст. 241);

7) залучення експерта та проведення експертизи (ст. 242-243).

У науковій літературі існують декілька **класифікацій слідчих (розшукових) дій**:

1) за способом і джерелом отримання інформації слідчі (розшукові) дії поділяються на:

– *речові (невербальні)*, за допомогою яких одержують інформацію із матеріальних джерел, тобто від речей (наприклад, слідчий огляд, обшук);

– *особові (вербальні)*, за допомогою яких одержують інформацію з ідеальних джерел, тобто від людей (зокрема, допит);

– *змішані* – дії, які пов'язані з одержанням інформації зі змішаних джерел, тобто від речей і людей (наприклад, експертиза, слідчий експеримент);

2) за послідовністю застосування слідчі (розшукові) дії поділяються на *первинні* та *повторні*;

3) за обсягом слідчі (розшукові) дії можуть бути *основними* та *додатковими*;

4) за часом проведення – *початкові*, *подальші* та *невідкладні*;

5) за обов'язковістю проведення – *обов'язкові* та *необов'язкові*.

Проведення слідчих (розшукових) дій спрямовано на забезпечення раціонального досягнення конкретних цілей розслідування, що потребує визначеної організації діяльності слідчого. Зважаючи на це, провадження слідчої дії складається з **трьох етапів**:

1) підготовка до проведення слідчої дії (*підготовчий*);

2) безпосереднє проведення (*робочий*);

3) фіксація ходу та результатів слідчої дії (*заключний*).

На підготовчому етапі досягається розуміння необхідних для вирішення завдань, формується кінцеве завдання з урахуванням всіх тих умов та факторів, що можуть впливати на хід слідчої дії та її результат.

Лише заздалегідь визначивши коло завдань, слідчий може все врахувати, визначити приблизно обсяг та зміст тієї інформації, що буде до нього надходити під час слідчої дії. Однією з необхідних умов підготовки є уявна побудова динамічної моделі проведення запланованої слідчої дії. Ця модель допоможе відтворити обстановку майбутньої дії, ступінь участі (рух) об'єктів та учасників, власні дії, а також поведінку свою та всіх учасників. Повнота зазначеної моделі залежить від обсягу інформації, що знаходиться в розпорядженні слідчого до початку процесуальної дії. Чим більше обсяг такої інформації, тим менше існує потенціальних варіантів різного розвитку подій (змін ситуацій) під час слідчої дії, які також необхідно уявно модулювати.

Для визначення кола завдань, що вирішуються на підготовчому етапі слідчої дії, можна запропонувати такий узагальнений для різних їх видів алгоритм діяльності.

Підготовка до проведення слідчої дії складається з таких основних заходів:

1) аналіз вихідної інформації, що міститься у кримінальному правопорушенні, та можливостей її використання;

- 2) прийняття рішення про проведення слідчої дії;
- 3) визначення конкретних цілей, яких слід досягнути в результаті слідчої дії;
- 4) вибір моменту проведення;
- 5) визначення дати та часу початку (приблизний період проведення) слідчої дії;
- 6) визначення місця її проведення (певне приміщення; ділянка місцевості або точка, з якої почнеться проведення слідчої дії, приблизний напрямок, в якому буде відбуватись рух учасників, орієнтовна кінцева точка);
- 7) попереднє ознайомлення слідчим з місцем проведення слідчої дії, отримання інформації щодо особи, за обов'язковою участю котрої вона буде проводитись;
- 8) визначення кола осіб (добір учасників), які братимуть участь у слідчій (розшуковій) дії, та їхніх обов'язків;
- 9) визначення способу фіксації ходу та результатів слідчої дії;
- 10) відбір та приготування техніко-криміналістичних засобів;
- 11) обрання необхідних тактичних прийомів (комбінацій), що будуть застосовуватися під час проведення слідчої дії;
- 12) визначення форм та методів використання спеціальних знань;
- 13) вжиття заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії; розробка заходів, що передбачають дії учасників слідчої дії у випадках виникнення непередбачуваних ситуацій або ускладнень;
- 14) уявне модулювання динаміки всієї слідчої дії, створення оптимальних умов для її проведення;
- 15) складання плану проведення слідчої дії та ін.

Складання плану (в усній чи письмовій формі) слідчої дії є умовою її успішного, ефективного проведення, отримання максимальних результатів. Правила виконання цієї вимоги особливо повинні дотримуватись працівники, що не мають достатнього практичного досвіду. План може корегуватись з урахуванням конкретного виду слідчої дії, але основні змістовні елементи мають бути такими:

- а) завдання слідчої дії;
- б) місце (територія) її проведення;
- в) час проведення;
- г) інформація про особу, щодо якої буде проводитись слідча дія;
- д) склад учасників, які повинні бути запрошені до початку слідчої дії;
- е) перелік об'єктів, які необхідно підготувати для проведення слідчої дії;
- ж) перелік доказів, які необхідно підготувати з метою можливого використання;
- з) перелік тактичних прийомів з урахуванням моменту їх використання при проведенні слідчої дії;
- и) перелік техніко-криміналістичних засобів, які планується використовувати;
- к) хід слідчої дії із зазначенням розподілу ролей між її учасниками.

За наявності інформації оперативного характеру, яка може бути використана при проведенні слідчої дії, її можна відобразити в нотатках, що будуть додаватись до плану. До плану також можуть додаватись схеми, графіки. Зазначені документи не є процесуальними, а складаються слідчим лише для кращого орієнтування в окремих питаннях (обставинах) під час проведення слідчої дії.

Під час *проведення слідчої дії (робочий етап)* застосовуються тактичні прийоми й технічні засоби з метою виявлення, фіксації та дослідження (оцінки) джерел доказової інформації. На даній стадії слідчий реалізує план проведення слідчої дії, перевіряє слідчі версії та отримує доказову інформацію.

На даному етапі реалізується намічений план дій та вирішуються поставлені завдання, зокрема:

- безпосереднє одержання доказової інформації;
- перевірка висунутих версій;
- з'ясування та уточнення обставин вчинення злочину;
- визначення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

Кожна слідча дія – це встановлена Кримінальним процесуальним кодексом форма пізнання об'єктивної дійсності, спрямована на:

- а) орієнтацію слідчого в обстановці злочинної події;
- б) встановлення механізму події;
- в) виявлення наслідків злочину;
- г) одержання об'єктивної інформації для встановлення і розшуку злочинця;
- д) розкриття злочину за “гарячим слідом”;
- е) збирання, дослідження і використання доказів та різного роду слідів;
- ж) одержання вихідної інформації для проведення розслідування.

Особливості слідчих (розшукових) дій порівняно з розумовими завданнями, які виникають за інших видів дослідницької діяльності, полягають у тому, що до початку дії вся сума завдань, котрі будуть вирішуватись, ще не відома. Ці завдання продовжують виявляти під час реалізації дій, надходження нової інформації від об'єктів та суб'єктів. Тому слідчий має постійно вирішувати розумові завдання та, з урахуванням нової інформації, що до нього надходить, корегувати перебіг слідчої дії. Нові розумові завдання можуть бути пов'язані з поведінкою окремих осіб, з даними, що ті повідомляють, з результатами поставлених дослідів, виконуваних дій тощо.

Наявність *заключного етапу* забезпечує закріплення в матеріалах провадження з кримінального правопорушення всього перебігу та результатів слідчої дії, що є основою для подальшої аналітичної роботи слідчого, планування розслідування, пошуку та отримання нових доказів, прийняття процесуальних рішень. Заключний етап слідчої дії полягає в узагальненні, аналізі й оцінці зібраної інформації та фіксації її результатів. Під час фіксації ходу та результатів слідчої дії відображаються застосовані прийоми й засоби, а також поведінка учасників, місце, час проведення та одержані результати.

Засоби фіксації слідчої дії можуть бути *основними* та *додатковими* (*факультативними*). Основним засобом фіксації слідчої дії є протокол, який може складатися як під час проведення слідчої дії, так і після її закінчення. До додаткових (факультативних) можна віднести: застосування фотозйомки, аудіо- та відеозапису, складання планів, схем, графіків, таблиць, діаграм, рисунків, креслень та ін.

Оцінка ходу та отриманих результатів слідчої дії є її завершальним етапом. Аналіз і оцінка слідчої дії проводиться з позицій дотримання умов і вимог її проведення, правомірності поведінки учасників, допустимості застосування криміналістичних прийомів, методів та засобів.

Результати слідчої дії обов'язково фіксуються в протоколі. Без процесуальної фіксації результати слідчої дії втрачають будь-яке доказове значення. Також вони можуть відображатись в додатках до протоколу (фототаблиці, схемах, графіках, матеріалах відеозапису тощо), виготовлення яких, відповідно до положень кримінального процесуального законодавства, не є обов'язковим.

Протокол слідчої дії має вміщувати викладення встановлених фактів, проведених слідчим дій, опис дій інших учасників, коли це необхідно, з урахуванням умов проведення самої процесуальної дії. Специфічною особливістю процесу відображення в протоколі ходу та результатів слідчої дії є фіксація наслідків сукупного сприйняття інформації слідчим та іншими учасниками. Присутність інших учасників при проведенні слідчої дії є гарантією найбільш об'єктивного відображення у протоколі виявлених фактів, дій, обставин.

Слід також зазначити, що частково фіксація перебігу та результатів слідчої дії може відбуватись вже в ході її проведення, а не лише наприкінці. Наприклад, під час допиту підозрюваної особи про обставини вчинення нею багатьох епізодів злочинної діяльності слідчий не в змозі запам'ятати всі деталі, а потім, після закінчення допиту, який може тривати кілька годин, без помилок зафіксувати їх у протоколі. В такому випадку фіксація в протоколі допиту може відбуватись послідовно по кожному з епізодів.

Після складання протоколу слідчий (особа, яка проводила слідчу дію) ознайомлює з ним понятих та інших учасників, з'ясовує наявність зауважень та доповнень, відповідним чином на них реагує, про що робить відмітки в протоколі.

Оцінку результатів слідчої дії бажано проводити одразу після її проведення. Все елементи та деталі її перебігу ще найбільш повно зберігаються в пам'яті слідчого, тому він може відтворити в уяві та проаналізувати весь хід слідчої дії, поведінку всіх учасників, їх реакції на окремі запитання тощо. Крім того зіставляються розумові моделі поведінки, складені при підготовці слідчої дії, з дійсною поведінкою учасників. Аналіз розбіжностей дає можливість виявити помилки, допущені в процесі як підготовки, так і перебігу процесуальної дії. При цьому слідчий повинен також розглянути і свою поведінку. В кінцевому результаті

це сприяє удосконаленню професійних якостей слідчого, створює умови для виправлення допущених помилок при повторному проведенні слідчої дії.

Питання для самоконтролю

1. Система розділу «криміналістична тактика».
2. Принципи криміналістичної тактики.
3. Поняття тактичного прийому, тактичної рекомендації, тактичної комбінації, тактичної операції і тактичного рішення.
4. Критерії допустимості застосування тактичних прийомів.
5. Класифікація тактичних прийомів.
6. Поняття слідчої ситуації.
7. Поняття, види слідчих (розшукових) дій.
8. Структура слідчої дії.

Лекція 12

Криміналістична версія. Планування розслідування злочинів

План

1. Поняття та види криміналістичних версій.
2. Побудова, аналіз і перевірка версій.
3. Поняття та принципи планування розслідування злочинів.
4. Форми, види, зміст планів розслідування.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Литвинов А. Н.* Прогнозирование и планирование в криминалистике / А. Н. Литвинов, Р. Л. Степанюк : под. общ. ред. канд. юрид. наук В. И. Гаенко. – М. : Юркнига, 2004. – 160 с.
3. Криминалистика : учеб. пособие в схемах / под ред. проф. А. Г. Филиппова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Юриспунденция, 1999. – 240 с.
4. Криминалистика : учеб. для вузов / И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др. ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2000. – 672 с.
5. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
6. Криміналістика: підручник / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2011. – 666 с.
7. *Коновалова В. Е.* Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 2000. – 176 с.
8. *Лускатов О. В.* Оптимізація змісту форм планування розслідування / О. В. Лускатов // Криміналістика у протидії злочинності : тези доповіді науково-практичної конференції (Київ, 16 жовтня 2009 року). – К. : Хайтек-прес, 2009. – С. 156-159.
9. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
10. Теория и практика планирования расследования преступлений : учеб. пособие / авт. кол.: В. В. Бирюков, О. Б. Мельникова, Р. Н. Шехавцов, И. В. Попов / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск, 2002. – 90 с.

1. Поняття й види криміналістичних версій

У процесі розслідування злочинів відбувається поступове збирання криміналістично вагомої інформації, починаючи від імовірних припущень і завершуючи достовірними знаннями щодо минулої події. Як правило, на початковому етапі в розпорядженні слідчого є лише деякі сліди й відомості, аналізуючи які він намагається відновити картину злочину. Результати його пізнавальної діяльності, використання гіпотетичного мислення дозволяють в основному одержати лише імовірнісні знання. Особливе значення в цьому процесі має така формально-логічна категорія як гіпотеза. Стосовно до діяльності по розкриттю злочинів вона одержала назву криміналістичної версії. По своїй природі версія представляє різновид гіпотези, однак на відміну від останньої не переслідує мети створення наукової теорії, а строки її перевірки обмежені процесуальними строками розслідування.

Версія (у перекладі з латинського: *versio* – поворот, *verso* – тлумачу, зважую) являє собою одне з можливих пояснень розслідуваної події в цілому або окремих її обставин. Вона будується на основі тих даних, які є в розпорядженні слідчого, а оскільки їх недостатньо, щоб повно й вірогідно встановити всі обставини, що його цікавлять, допускається кілька припущень-пояснень, тобто висувається кілька версій. Всі вони являють собою судження, які можуть бути як помилковими, так і правильними.

Криміналістичні версії тісно пов'язані із плануванням. Роль версій стосовно плану розслідування є визначальною, вони становлять його логічну основу і є тими напрямками розслідування, які обумовлюють формування в плані комплексу слідчих (розшукових) дій та інших заходів, здійснюваних з метою їхньої перевірки.

Криміналістична версія — це обґрунтоване припущення про факт, явище або групу фактів, явищ, що мають або можуть мати значення для розслідування. Версія вказує на наявність і пояснює походження цих фактів, явищ, їх зміст й зв'язок між собою.

Розрізняють наступні **види версій**:

- за сферою застосування – слідчі, оперативно-розшукові (пошукові), судові, експертні;
- за суб'єктом висування – версії слідчого, судді, прокурора, спеціаліста;
- за обсягом (колу фактів, що пояснюються,) – загальні й окремі;
- за ступенем конкретності (визначеності) – типові й конкретні¹.

У процесі кримінального провадження криміналістичні версії можуть висуватися слідчим, співробітниками оперативно-розшукових підрозділів, експертом, суддею для рішення завдань у межах їхньої компетенції. Логічна

¹ *Криміналістика: Учебное пособие в схемах* / Под ред. Проф. А.Г. Филиппова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Юриспунденция, 1999. – С. 128; *Криміналістика: підручник* / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2011. – С. 41–44.

природа слідчих, оперативно-розшукових (пошукових), судових і експертних версій єдина. Деякі їхні особливості визначаються характером відповідної діяльності й функціональних розходжень суб'єктів. *Пошукова версія* – це припущення про місце знаходження осіб, що вчинили злочин, та іншої доказової інформації. Вона відрізняється високим ступенем невизначеності, оскільки найчастіше базується на недостатній кількості даних, що має місце на початковому етапі розслідування. Пошукові версії відрізняються від слідчих слабкою обґрунтованістю й значною динамічністю, залежать від обсягу отриманої в процесі розшуку інформації.

Оперативно-розшукові версії висуває співробітник оперативного підрозділу, котрий за дорученням слідчого, прокурора проводить перевірку тих або інших обставин учинення злочину. Оперативно-розшукові версії можуть бути тільки окремими.

Слідчі версії висуває й перевіряє слідчий, прокурор з метою з'ясування сутності події й всіх її обставин, тобто вони можуть бути як загальними, так і окремими. Слідчі версії виконують важливу інтегративну роль у пізнанні події злочину, в остаточному підсумку поєднують у собі пошукові та експертні версії. Вирішуючи комплекс складних розумових завдань, слідчий приходять до різних припущень, відбираючи з них ті, які мають достатній ступінь обґрунтованості.

Експертні версії – це припущення експерта, прийняті їм до перевірки при проведенні експертного дослідження. Вони відносяться до окремих. Експертні версії можуть як ґрунтуватися на запитаннях, поставлених особою, яка залучила експерта, так і висуватися ним самостійно, коли він у ході дослідження виходить за межі поставлених питань або виявляє обставини, що сприяють висуванню нових припущень щодо сутності досліджуваного об'єкта.

Судові версії є результатом діяльності суду по аналізу й оцінці доказової інформації з метою встановлення істини. Це засновані на матеріалах справи припущення судді щодо події злочину й особистості злочинця. Вони можуть опиратися на результати слідства, а можуть і суперечити їм (контрверсії), спростовуючи сформовану уяву щодо доведення вини особи, її причетності до події злочину.

Розрізняють також версії **загальні й окремі**. *Загальні* будуються для пояснення події в цілому, а *окремі* – для пояснення окремих фактів, елементів механізму злочину (часу, місця, суб'єкту, мотивів, способів здійснення злочину й т.п.). Кожна окрема версія пов'язана із загальною, впливає з неї. Тому, перевіряючи окремі версії, слідчий (прокурор, суддя) одночасно перевіряє й загальну. Наприклад, при виявленні у квартирі трупа літньої людини без ознак насильницької смерті, не маючи у своєму розпорядженні висновку судово-медичної експертизи стосовно причин смерті, можливе висування максимальної кількості загальних версій, а саме: убивство, самогубство, нещасний випадок або природна смерть. Висновок експерта про наявність в організмі потерпілого токсичної речовини відповідної концентрації дозволить відкинути версію про

настання природної смерті. Разом з тим, для пояснення обставин можливого вбивства, самогубства або нещасного випадку буде потрібно висунування окремих версій, наприклад, відповідно, про особистість убивці, способи здійснення злочину; мотиви самогубства; причини нещасного випадку й т.п. Їх перевірка в процесі розслідування дозволить в остаточному підсумку звузити коло загальних версій до однієї.

Типові версії являють собою припущення, що мають високий ступінь узагальнення. Маючи абстрактний характер і базуючись на результатах слідчої практики, вони виконують орієнтуючу функцію. Накопичення практики розслідування, її узагальнення й аналіз дозволили виявити певні залежності при скоєнні окремих видів злочинів. Ці залежності не є стабільними щодо кожного вчиненого злочину окремого виду, але, будучи представленими у вигляді криміналістичних рекомендацій у методиці розслідування даного виду злочину, дозволяють висунути типову версію. Наприклад, у слідчій практиці склалося стійке припущення щодо причетності до вбивства з розчленуванням трупа осіб, які входять у близьке оточення загиблого¹. Рекомендації про необхідність урахування даної залежності містяться й у відповідній окремій криміналістичній методиці. Skorиставшись ними при розслідуванні вбивства, вчиненого з розчленуванням трупа, слідчий висуне типову версію щодо суб'єкта злочину («Убивство скоєне особою із числа близьких знайомих або родичів загиблого»), що визначає лише окремий напрямок розслідування. При наявності даних, що дозволяють запідозрити в учиненні вбивства певну особу, буде висунута конкретна версія щодо суб'єкта злочину («Убивство вчинив Сидоренко»). **Конкретні** версії являють собою досить детальне припущення про окрему обставину (елементі) події, можуть опиратися на типову версію, але можуть і суперечити їй.

У криміналістичній літературі пропонуються й інші підстави для класифікації версій². **За ступенем ймовірності** версії підрозділяють на *малоймовірні й більш ймовірні*; **за часом побудови** – на *початкові й наступні*; **стосовно предмета доведення** – на *обвинувальні й виправдувальні*. **За спрямованістю** версії можуть бути ретроспективними, тобто такими, що пояснюють події минулого, і перспективними (прогностичними), що пояснюють події майбутнього, наприклад поведінку злочинця, що зник, появу слідів і т.п.

¹ Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – Харьков: Консум, 2000. – с. 60–61.

² Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов. Под ред. заслуж. деятеля науки РФ, проф. Р.С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – с. 474.; Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. Н.И. Порубова. – Мн.: Выш. шк., 1997. – с. 108.; Криминалистика: Ученик / Отв. ред. Н.П. Яблоков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 2001. – с. 94-95; Криміналістика: підручник / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2011. – С. 45.

2. Побудова, аналіз і перевірка версій

Процес **побудови версій** однаковий для всіх її різновидів. Вони не повинні бути результатом необґрунтованих здогадів і надуманих вигадуваль. Основою для побудови версій є фактичні дані, що мають відношення до досліджуваної події. Вони можуть бути отримані із процесуальних та інших джерел: протоколів, оперативних матеріалів, заяв, повідомлень про вчинене кримінальне правопорушення тощо. Крім того, при побудові версії слідчий (прокурор, суддя, експерт, співробітник оперативного підрозділу) може опиратися на відповідні наукові дані, узагальнення слідчої, судової й експертної практики, особистий професійний досвід.

Версії повинні висуватися відносно кожної обставини злочину, нез'ясованої або такої, що викликає сумніви на даному етапі розслідування.

При побудові версії необхідно керуватися **наступними правилами:**

- 1) версія повинна бути реальною, обґрунтованою існуючими фактами;
- 2) не повинна суперечити науковим даним;
- 3) повинна бути досить конкретною і лаконічною;
- 4) бути логічно правильно побудованою й несуперечливою. Висуваючи версію необхідно виходити й з того, що вона може мати контрверсію, тобто протилежне пояснення факту.

При побудові версій широко використовуються прийоми логічного мислення: аналіз і синтез, індукція й дедукція, аналогія.

Аналіз – це дослідження окремих сторін, властивостей, складових частин предмета, факту, явища. *Синтез* – дослідження виділених за допомогою аналізу ознак у їхній єдності й взаємозв'язку. *Індукція* – можливий висновок від часткового до загального, *дедукція* – висновок від загального до часткового. *Аналогія* – зіставлення фактів на основі їх окремих ознак (у результаті зіставлення робиться висновок: якщо ознаки подібні, то й факти подібні або пояснюються однією причиною).

Початком процесу побудови версій зазвичай є аналіз і синтез наявних у справі даних, у результаті чого відбувається певне упорядкування цієї інформації. Аналіз і синтез доповнюються виявленням логічних зв'язків і відносин між відомими обставинами. Одночасно з'ясовується, що з наявних даних очевидно, а що приблизно, неясно, вимагає встановлення, оскільки перешкоджає подальшому розслідуванню.

Слідча версія в її закінченому вигляді завжди є результатом індукції або дедукції. При використанні індукції для побудови версій спочатку встановлюються й досліджуються ознаки одиничних фактів, вивчається їхнє походження. Потім факти узагальнюються. Можливий висновок робиться від часткового до загального, від одиничних суджень щодо встановлених фактів до пояснення їхнього походження. Разом з тим можуть мати місце помилки, викликані поспішністю узагальнення, коли висновок від часткового до загального

ґрунтується не на повному й всебічному аналізі причинних зв'язків, а лише на вивченні частини ознак.

Індукція, як правило, знаходить застосування, коли є хоча б мінімальне число доказів. При відсутності доказів злочину з метою побудови версій може застосовуватися дедукція, а в окремих випадках аналогія.

Дедуктивний умовивід при висуванні версій впливає з положень (рекомендацій), що містяться в методиці розслідування злочинів окремого виду (групи, категорії). У цьому випадку версії будуються виходячи не з аналізу певних доказів, а із загального припущення, з якого виводяться слідства, що перевіряються в процесі розслідування. Однак дедуктивний умовивід не може дати достовірних висновків, тому дедукція в процесі перевірки версій нерозривно пов'язана з індуктивним мисленням.

Для формування версії, особливо на початковому етапі, велике значення має побудова умовиводу за аналогією. Її джерелами в процесі розслідування можуть бути дані про розкриті злочини, подібні по складу й способах учинення; дані про однотипні нерозкриті злочини; результати узагальнень слідчої практики; особистий професійний досвід співробітника. Аналогія підказує можливий напрямок версії та її перевірки. Однак аналогія недостатньо для пояснення всього процесу формування версії, тому вже в процесі розвитку версії аналогія доповнюється індукцією й дедукцією.

Аналіз змісту версії являє собою процес її логічної розробки. Аналізуючи версію, слідчий подумки представляє, які обставини повинні мати місце в дійсності, якщо його версія вірна. Основним завданням аналізу (розробки) є визначення конкретних слідств, що впливають із висунутої версії. Важливо передбачити всі слідства. Чим більше їх виводиться з версії й знаходить підтвердження в ході перевірки, тим вище ступінь надійності версії. Слідства, виведені з версії щодо тієї або іншої обставини злочину, знаходять своє відображення в плані його розслідування у вигляді питань (обставин), що підлягають установленню.

Наприклад, окремі свідки, допитані за фактом вчинення крадіжки з квартири С., бачили його племінника К., що заходив туди в день скоєння злочину, інші спостерігали К., котрий виносив із квартири велику сумку. Сам потерпілий С. стверджував, що ні ключів від своєї квартири, ні яких-небудь доручень племінникові не давав. Ґрунтуючись на зібраних доказах, слідчий висунув версію про вчинення крадіжки гр-ном К., з якої вивів слідства щодо місцезнаходження викраденого майна, а саме: 1) підозрюваний К. міг сховати його у своїй квартирі, 2) тимчасово помістити в чарунку камери схову на вокзалі, 3) передати на збереження своїм знайомим, 4) деякі коштовні предмети здати в ломбард, скупку, антикварний магазин. З метою перевірки слідств було заплановано низку слідчих (розшукових) дій та інших заходів. У ході обшуку, проведеного за місцем проживання К., було виявлене все викрадене у С. майно.

Перевірка версії складається у виявленні фактичних даних, що підтверджують чи спростовують її. Після виведення з версії всіх можливих слідств, плануються процесуальні й інші дії, встановлюється їх черговість, потім вони проводяться з метою перевірки слідств (для визначення, чи дійсно вони існують).

Засоби й методи перевірки версій різні та залежать від того, до якого різновиду вони відносяться. Слідчі й судові версії перевіряються в основному шляхом проведення процесуальних дій. Оперативно-розшукові заходи при цьому також можуть використовуватися, однак носять допоміжний характер. Навпаки, при перевірці оперативно-розшукових версій застосовуються в основному заходи непроцесуального характеру, хоча не виключене проведення слідчих (розшукових) дій у ході здійснення тактичних операцій при розслідуванні злочину. У свою чергу, за допомогою оперативно-розшукових заходів можуть бути отримані дані, що орієнтують слідчого стосовно позиції, котру збираються зайняти підозрювані, а це дозволяє йому обрати найкращу тактику провадження слідчих (розшукових) дій, оперативним шляхом одержати відомості про місцезнаходження доказів, а також дані настановчого характеру. Перевірка експертних версій здійснюється на основі суворої правової регламентації із застосуванням загальнонаукових і спеціальних методів дослідження об'єктів.

Перевірка, як і побудова версій, повинна також відповідати певним вимогам: 1) з версій повинні бути виведені всі слідства, що з них випливають; 2) слідства повинні бути логічно пов'язані між собою; 3) результати перевірки окремих версій використовуються як підстави для побудови загальних версій; 4) послідовність перевірки визначається практичними умовами розслідування; 5) перевірка версії може бути здійснена як процесуальним, так і оперативним шляхом.

При висуванні й перевірці версій слідчому можуть загрозувати дві небезпеки: по-перше, захопившись однією версією, він може ігнорувати необхідність висування й перевірки інших. Тим самим розслідування буде необ'єктивним і однобічним. По-друге, слідчий може зайнятися розробкою й перевіркою нереальних у даних конкретних умовах версій і тим самим утруднити пізнання дійсних обставин злочину, невиправдано затягти строки розслідування, захаарстити кримінальне провадження непотрібними матеріалами, фактами, що не відносяться до злочину. Щоб при кожному розслідуванні злочину висувалися тільки обґрунтовані версії й щоб серед них були всі з можливих, необхідно при їх розробці використовувати весь без винятку комплекс наявних даних, а не тільки ті, які відповідають найбільш імовірній, на думку слідчого, версії.

У процесі розслідування будуються й перевіряються всі можливі версії. При цьому не можна залишати без перевірки жодної версії, навіть малоїмовірної. Перевіряються версії по можливості одночасно, паралельно, хоча на практиці така можливість існує далеко не завжди й перевірку деяких версій доводиться на якийсь час відкладати. У таких випадках спочатку перевіряється найбільш імовірна, а також суміжні з нею версії.

3. Поняття, принципи планування розслідування злочинів

Розслідуванню злочинів властиві організація, плановість. Воно базується на необхідності виконувати вимоги кримінально-процесуального закону, що чітко визначає правові засоби доказування, процесуальні строки, регламентує порядок виконання слідчих (розшукових) дій. Співробітник найчастіше здійснює не одне кримінальне провадження, у зв'язку із чим він повинен організувати свою роботу так, щоб чітко представляти її перспективу, продумати всі слідчі (розшукові) дії й системи заходів як по кожному з проваджень, так і на певний календарний період. Планування надає процесу розслідування внутрішню впорядкованість, погодженість, взаємодію складових його елементів. Воно дає можливість провадити розслідування цілеспрямовано, дозволяє закінчити слідство у встановлений законом термін, дисциплінує виконавця, забезпечує повноту й об'єктивність слідства, нарешті сприяє одержанню максимуму ефекту при найменшій витраті часу, сил та засобів.

Значення планування полягає в тому, що воно є організуючим і направляючим початком у розслідуванні, засобом цілеспрямованого пошуку доказів. Воно міститься в правильному й своєчасному визначенні завдань розслідування, побудові версій, розробці шляхів і способів їхньої перевірки, у забезпеченні максимально широкого використання науково-технічних засобів і найбільш доцільних тактичних прийомів. Планування покликане визначити, які слідчі (розшукові) дії необхідні для встановлення істини, у якій послідовності і як тактично найбільше правильно їх провести, щоб забезпечити розкриття, повне й об'єктивне розслідування кожного правопорушення. У боротьбі зі злочинністю беруть участь співробітники різних служб, тому планування має особливе значення, будучи засобом раціональної організації праці.

Планування розслідування не зводиться до складання плану, що є лише зовнішнім вираженням цього процесу. Воно, насамперед, являє собою розумову діяльність слідчого, спрямовану на побудову уявної моделі всього акту розслідування.

Планування – складний розумовий процес, спрямований на визначення завдань розслідування, законних способів і засобів їхнього виконання, оптимального розміщення сил, послідовності необхідних дій.

Воно базується на ряді вихідних положень – принципів.

Принципами планування називають розроблені в криміналістиці вимоги, що пред'являються до планування, дотримання яких забезпечує його ефективність.

Такими принципами служать індивідуальність, динамічність, реальність, конкретність планування.

1. Індивідуальність планування означає урахування особливостей розслідування конкретного злочину, неприпустимість шаблону. Цей принцип пропонує слідчому складати план розслідування у кожному кримінальному

провадженні. Як немає двох однакових злочинів, так неможливим є існування плану розслідування, придатного для розкриття декількох кримінальних діянь, нехай навіть однорідних. Використання криміналістичних методик будь-якого ступеня спільності припускає їхню адаптацію, пристосування до конкретного випадку, що і повинне бути відображено в індивідуальності планування даного розслідування. Неможливо розробити єдиний зразок плану, що був би придатний для розслідування по всіх різновидах протиправних діянь у якості типового. У той же час повністю виправдує себе використання типових планів (програм) розслідування по злочинах певних категорій при наявності аналогічних слідчих ситуацій. План, побудований на основі типової програми, однаково наповнюється конкретним змістом виходячи з особливостей окремого розслідування.

2. Динамічність (безперервність) планування означає, що складений план не є остаточним, він постійно доповнюється й змінюється протягом усього процесу розслідування. У результаті перевірки низки версій одна з них може відпасти або, навпроти, виникне нова версія, що раніше не висувалася. Такий закономірний розвиток розслідування неминуче викликає динаміку в плануванні, постійне коректування плану розслідування з урахуванням знову отриманої інформації. Зміни в план можуть вноситися не тільки відносно змісту слідчих (розшукових) дій, але й відносно строків їхнього виконання, конкретних виконавців. На початковому етапі розслідування часом неможливо скласти розгорнутий план, оскільки наявних даних на момент внесення відомостей щодо кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань буває недостатньо для визначення перспектив розслідування. Звідси зовсім не витікає, що при складанні початкового плану можна зневажити вимогами всебічності й глибини аналізу наявних матеріалів, детальної розробки версій, повноти намічуваних заходів, розраховуючи на те, що план однаково буде змінюватися й доповнюватися. Своєчасність коректування плану розслідування – одне з найважливіших умов ефективності розкриття злочину.

3. Реальність планування означає, що всі намічувані дії повинні бути здійснені в межах можливостей слідства й установлених законом процесуальних строків. При складанні планів варто виходити з реальної оцінки обсягу роботи з розслідування злочину, з урахування сил і можливостей не тільки самого слідчого, але й надання допомоги з боку оперативних, експертних й інших підрозділів правоохоронного органу. Реальність планування означає в той же час і його обґрунтованість, у тому числі обґрунтованість висування й наступної розробки версій, логічно виведених з них слідств, практичну виконуваність намічених для їхньої перевірки заходів.

4. Конкретність планування розслідування означає постановку чітких завдань розслідування; детальний аналіз змісту намічених версій; формулювання ясних і конкретних питань (обставин), що підлягають встановленню за кожною версією; визначення виконуваних дій і заходів стосовно до кожній версії, котра перевіряється. У плані не може бути загальних вказівок, формулювань. Там

повинні бути перераховані всі обставини, що підлягають з'ясуванню для перевірки тієї або іншої версії; всі слідчі (розшукові) дії й інші заходи, що підлягають виконанню; точно позначені строки їхнього проведення й виконавці. Так, обставини, що підлягають встановленню, треба вказувати зрозуміло й виразно; свідків називати персонально, уточнюючи предмет допиту та з огляду на послідовність їхнього виклику; чітко окреслювати мету надання доручення оперативному підрозділу.

У криміналістичній літературі можна зустріти згадування й про такі принципи планування, як законність, науковість, економічність, своєчасність й інші¹. Представляється недоцільним розширювати систему принципів планування такими, які по суті або дублюють (своєчасність, економічність) деякі із уже названих вище, або несуть характер загальнообов'язкових вимог і відносяться не тільки до планування, а й до всього процесу розслідування (законність, науковість).

4. Форми, види, зміст планів розслідування

Стосовно до слідчої діяльності існує кілька аспектів планування. Це планування роботи окремого слідчого й усього слідчого підрозділу в цілому. Залежно від строку діяльності, охоплюваного плануванням, плани можуть бути перспективними й поточними; за ступенем деталізації й конкретності – схематичними й детальними. За обсягом планування роботи розрізняють планування окремої слідчої (розшукової) дії й планування комплексу дій, спрямованих на з'ясування окремих обставин справи. Існують планування розслідування конкретного злочину й календарне (або зведене планування, що передбачає всю роботу слідчого як по всіх кримінальних провадженнях, що перебувають у нього, так і по інших видах його роботи).

За формою плани можуть бути *усними й письмовими*. У слідчій практиці найчастіше використовується письмова форма плану, тому що втримати в пам'яті весь його зміст з урахуванням доповнень і коректувань представляється досить складним. Усним планом слідчий обмежується головним чином на початку розслідування, коли виконує невідкладні слідчі (розшукові) дії та інші заходи на місці події, коли в нього ще немає можливості вдумливо проаналізувати всю зібрану інформацію й скласти письмовий план. Проте, на цій стадії він також не може обійтися без планування розслідування й повинен із самого початку діяти по певному, нехай уявному, але також досить продуманому плану з урахуванням перших висунутих ним версій. У протилежному випадку його робота за фактом злочину придбає хаотичний характер і може бути приречена на невдачу.

---

¹ Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. Н.И. Порубова. — Мн.: Выш. шк., 1997. — с. 107; Салтєвський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. — К.: Кондор, 2005. — с. 318.

Виконавши всі невідкладні заходи, слідчий повинен приступити до складання письмового плану розслідування.

Слід зазначити, що на практиці при розслідуванні найпростіших справ співробітники іноді обходяться без письмового плану, якщо розуміти під ним складання документа за рекомендованою формою. Однак завжди необхідні різні письмові нотатки, нехай і довільні за формою, але такі, що виконують функції письмового плану. Це може бути перелік намічених слідчих (розшукових) дій, список свідків, що підлягають допиту, та обставин, що вимагають з'ясування, перелік завдань до виконання на певну дату в календарі й т.п. Всі ці документи, проте, представляють програму дій слідчого по розслідуванню окремого злочину або на певний період і тому виконують функції письмового плану, хоча й у сурогатній формі. Ущербність такого планування в тім, що записи, виконані на перспективу й на окремих аркушах, найчастіше губляться, надалі вимагають відновлення, тобто витрат часу.

Розглянемо *види планів*, з необхідністю складання яких зіштовхується кожний окремо взятий слідчий або група слідчих (співробітників), об'єднаних провадженням спільного розслідування.

Розрізняють наступні їхні види, використовувані найбільше часто:

- план розслідування злочину;
- план підготовки й проведення слідчої (розшукової) дії;
- календарний план.

Основним видом планування є планування розслідування конкретного злочину. Від правильності його побудови залежать і з нього випливають всі інші види планування. План розслідування злочину завжди конкретизується, доповнюється планами проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Календарний план формується й постійно доповнюється виходячи з необхідності виконання слідчих (розшукових) й інших дій, строки яких уже визначені в планах розслідування окремих злочинів. Він дозволяє відразу оцінити завантаженість слідчого роботою на той або інший день, тиждень у цілому, визначити «вікна» для заняття аналітичною роботою, у тому числі плануванням подальших розслідувань.

В криміналістичній літературі нерідко пропонується включати до *плану розслідування злочину* наступні складові: 1) слідчі версії, 2) обставини, що необхідно з'ясувати, 3) слідчі (розшукові) дії й оперативно-розшукові заходи, 4) виконавці, 5) терміни виконання, 6) примітки¹. По-перше, слід констатувати, що з урахуванням введення в дію нового КПК України назва окремих позицій такого плану (п. 3) потребує коригування, а саме заміни на «слідчі (розшукові) дії та інші заходи». Зазначена форма плану, як правило, рекомендується у вигляді таблиці,

¹ *Криміналістика: Учебник* / Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 341; *Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений: Учебник для студентов юридических вузов и факультетов*. под ред. проф. В.Ю. Шепитько. – Х.: ООО «Одиссей», 2001. – С. 35; *Салтевський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – С. 321.

що вміщує названі елементи. Наявність у такому плані колонки, що відображає висунуті слідчі версії, істотно збільшує його розміри. Виникає необхідність по кожній із версій вказувати перелік обставин, що підлягають встановленню, а також слідчі (розшукові) дії й інші заходи для її перевірки. При цьому не виключено, що при перевірці різних версій будуть поставлені завдання встановлення тих самих обставин проведенням вже зазначених у плані слідчих (розшукових) дій та інших заходів.

Окремими науковцями пропонується й більш компактна форма плану, у котрій слідчі версії винесено перед таблицею, яка містить всі інші колонки, аналогічні тим складовим, що перераховані вище¹. Проте у зазначеній формі недостатньо чітко видно зв'язок між окремими версіями та спрямованими на їх перевірку завданнями щодо встановлення обставин, проведення слідчих (розшукових) дій та інших заходів. Для того щоб такий зв'язок проявився, на нашу думку, в колонці «примітки», у графі навпроти кожної з запланованих дій треба зазначати номери версій із наявного в плані переліку, які будуть перевірятись шляхом проведення вказаної дії. Це дозволить слідчому контролювати, чи усі версії відпрацьовуються, чи не пропущена яка з них, у разі необхідності коригувати план. У такому плані рекомендується вказувати кінцеві терміни виконання процесуальної або іншої дії, тобто календарні дати, до настання яких слідчий бажає одержати криміналістично вагому або допоміжну інформацію, відображену у певному документі (протоколі слідчої (розшукової) дії, рапорті про проведення оперативно-розшукового заходу, висновку експерта, відповіді на запит і т.д.). Працюючи над виконанням плану, співробітник повинен реалізовувати все намічене, щойно представиться така можливість, оскільки не рідкими є випадки, коли заплановані слідчі (розшукові) дії зриваються через неявку кого-небудь з учасників, з вини окремих працівників невчасно виконуються експертні дослідження, розшукові заходи, із запізненням надходять відповіді на запити тощо.

Поряд із завданнями організаційного характеру, що стосуються в цілому всього процесу розслідування за фактом злочину, значно частіше виникає необхідність організації проведення окремої слідчої (розшукової) дії. При цьому реалізується план її підготовки, а саме: викликаються на певний день та годину ті або інші учасники кримінального провадження (потерпілі, свідки, підозрювані тощо); запрошуються поняті, статисти; вирішуються питання про виділення транспорту, застосування техніко-криміналістичних засобів, використання необхідного приміщення. Обов'язковими елементами такого планування повинні бути визначення мети проведення слідчої (розшукової) дії та її перебігу. Для того, щоб слідча (розшукова) дія пройшла успішно та дозволила максимально отримати

¹ *Руководство для следователей*: В 2 ч. – М.: Юрид. лит., 1981. – Ч. 1. – С. 156; *Теория и практика планирования расследования преступлений*: Учебное пособие / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел МВД им. 10-летия независимости Украины; В.В. Бирюков, О.Б. Мельникова, Р.Н. Шехавцов, И.В. Попов. – Луганск, 2002. – С. 23.

результат, якого прагне слідчий, її мета повинна бути максимально конкретизована. В ході підготовки до допиту таким буде чітке визначення кола обставин, що необхідно з'ясувати у допитуваної особи; при підготовці до обшуку – це визначення переліку об'єктів, котрі треба відшукати. Мета проведення слідчого експерименту відображається в плані у вигляді конкретних даних, які потребують перевірки на місці або підтвердження експериментальним шляхом. Відповідно повинен детально плануватись перебіг слідчої (розшукової) дії, спрямованої на досягнення поставленої мети. Готуючись, наприклад, до допиту, досвідчений слідчий заново вивчає матеріали кримінального провадження та формує перелік запитань, відповіді на які бажає отримати. За необхідності таке планування ходу допиту підкріплюється вибором тактичних прийомів, які можливо буде застосувати при ставленні окремих запитань, та підготовкою наявних речових доказів або матеріалів кримінального провадження, котрі доцільно пред'явити допитуваному.

Оскільки підготовка та проведення слідчої (розшукової) дії є її етапами, послідовно розташованими один за одним, то й у плані вони повинні бути представлені як окремі частини. Тож, пропонуємо складати **план підготовки та проведення слідчої (розшукової) дії**, розрахованої на участь більше двох осіб, у наступній формі:

1. *Підготовка слідчої (розшукової) дії*: а) мета (зазначаються конкретні результати, яких бажають досягти); б) місце проведення (приміщення або окрема територія, які за необхідності треба заздалегідь підготувати); в) час проведення (дата, початок слідчої (розшукової) дії та приблизний термін її проведення); г) склад учасників; д) необхідне матеріальне забезпечення (техніко–криміналістичні та інші засоби, транспорт, речові докази, інші предмети для реконструкції обстановки та обставин вчинення злочину тощо).

2. *Проведення слідчої (розшукової) дії*: а) виконання процесуальних вимог на початку слідчої (розшукової) дії; б) момент початку дій учасників (реалізації «сценарію» слідчого щодо проведення слідчої (розшукової) дії); в) дії кожного з учасників в певній послідовності із застосуванням необхідних предметів матеріального забезпечення, включаючи фіксацію технічними засобами (детальний «сценарій» слідчої (розшукової) дії); г) момент закінчення дій учасників; д) виконання процесуальних вимог на кінець слідчої (розшукової) дії.

Для того щоб більш ефективно використовувати свій робочий час, уникати всіляких накладок, учені–криміналісти рекомендують план розслідування злочину доповнювати *календарним планом*¹. Коли в слідчого у провадженні знаходяться декілька кримінальних проваджень, наявність такого плану дозволяє не упустити

¹ *Криміналістика: Учеб. для вузов / И.Ф. Герасимов, Л.Я. Драпкин, Е.П. Ищенко и др.; Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2000. – С. 246-247; Теория и практика планирования расследования преступлений: Учебное пособие / Авт. Кол.: В.В. Бирюков, О.Б. Мельникова, Р.Н. Шехавцов, И.В. Попов / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск: РИО ЛАВД, 2002. – С. 28.*

необхідність проведення розслідування по кожному з них, зіставляти їх між собою. Доцільно рекомендувати нескладний та апробований на практиці календарний план, розрахований на тиждень, що має вигляд таблиці, розміщеній на одному аркуші. Крайній лівий її стовбець складається з чарунок (клітинок), що зверху до низу послідовно відображають певні часові періоди на протязі стандартного робочого дня співробітника (наприклад, «9.00 – 10.00», «10.00 – 11.00» і т.д.). Верхня вертикальна строчка таблиці складається з чарунок (клітинок), що послідовно відображають кожний з робочих днів тижня. Враховуючи свій робочий графік та необхідність розслідування вже наявних у провадженні справ, виконання нових отриманих завдань, у клітинки в середній частині таблиці, котрі відповідають певному часовому проміжку відповідного дня тижня, співробітник кожного дня вносить інформацію щодо різновиду роботи (назви конкретної слідчої (розшукової) дії чи іншого заходу, напрямку аналітичної діяльності тощо), запланованої при розслідуванні конкретного злочину, та номер кримінального провадження. Таким чином план постійно доповнюється. Для більш ефективного використання аркуші доцільно заповнити вказаною формою календарного плану з обох сторін, що надасть можливість зшити їх у зошит та застосовувати для поточного та перспективного планування. Кожен розгорнутий аркуш зошиту буде відображати зміст роботи, запланованої на тиждень. Наприклад, викликавши особу на допит у якійсь день наступного тижня, слідчому достатньо буде лише перегорнути сторінку зошиту–плану, щоб на наступній, у відповідній клітинці зафіксувати вид слідчої (розшукової) дії та номер кримінального провадження за злочинном, у зв'язку з розслідуванням якого вона проводиться. Надалі в цій клітинці треба буде зробити відмітку про те, чи виконане заплановане, чи перенесено на подальший термін.

На додаток до планів розслідування може складатися *допоміжна документація*. Так, при розслідуванні складних багатоепізодних злочинів нерідко застосовуються: 1) схема структури злочинної групи; 2) схема злочинних зв'язків співучасників; 3) схеми документообігу, руху товарно-матеріальних цінностей, структури підприємства (установи, організації), технологічного процесу виробництва тощо; 4) картки на кожного підозрюваного із вказівкою відомостей про нього: доказів вини або невинності; пом'якшуючих і обтяжуючих обставинах; дат прийняття найбільш вагомих процесуальних рішень; відомостей про участь захисника; даних, що характеризують особистість підозрюваного; відомостей про причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, й іншої інформації (так звані «особові рахунки»); 5) список «зв'язків» підозрюваних; 6) так звана «схема-шахматка» (у ній по вертикалі вказуються прізвища підозрюваних, а по горизонталі — епізоди їх злочинної діяльності; у клітинах, утворених перетинанням горизонтальних і вертикальних граф, можна, зокрема, показати, чи брала участь особа в тім або іншому епізоді злочинної діяльності групи, якими доказами її вини володіє слідчий тощо); інші різновиди.

У кримінально-процесуальному законі не закріплена необхідність планування слідчим його роботи, а тому криміналістичні рекомендації щодо видів та форм планів можуть братись до відома, але не виконуватись практичними співробітниками. Варто лише відмітити, що доцільність та ефективність планування підтверджена багаторічним досвідом багатьох слідчих та результативністю їх діяльності.

Питання для самоконтролю:

1. Що ми розуміємо під криміналістичною версією?
2. Які види версій розрізняють?
3. Якими правилами необхідно керуватись в процесі побудови версії?
4. Які вимоги існують щодо перевірки версій?
5. Вкажіть та охарактеризуйте принципи планування розслідування?
6. Які розрізняють форми та види планів?
7. Як складається план розслідування злочину?
8. Вкажіть зміст плану підготовки та проведення слідчої (розшукової) дії?

Лекція 13

Тактика слідчого огляду та освідування

План

1. Поняття, види та завдання слідчого огляду.
2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення огляду.
3. Тактичні прийоми проведення слідчого огляду.
4. Фіксація результатів огляду.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Бахін В. П.* Криміналістика : курс лекцій : у 2 ч. / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. – Ч. I. – 356 с.
3. Криміналістика : в 2-х т. / под ред. проф. Р. С. Белкина, В. П. Лаврова, И. М. Лузгина. – М., 1988. – Т. 2. – 454 с.
4. Криміналістика: тактика, организация и методика расследования преступлений : учебник / под ред. Резвана А. П., Субботиной М. В., Харченко Ю. В. – Волгоград : ВА МВД России, 2000. – 224 с.
5. Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 718 с.
6. Криміналістика : учебник / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит., 1986. – 544 с.
7. Криміналістика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. – СПб. : Изд-во «Лань», 2001. – 928 с.
8. Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничій Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
9. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : наук.-практ. посібник / за ред. Н. І. Клименко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
10. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному вигляді) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
11. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : монографія / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – 304 с.
12. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монограф. / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

1. Поняття, види та завдання слідчого огляду

Одним з основних, специфічних та найскладніших видів діяльності правоохоронних органів є повне й швидке розслідування кримінальних правопорушень та викриття винних у злочинній діяльності. Останнім часом злочинність має тенденцію до стабілізації, що зумовлюється поєднанням законодавчих й організаційних заходів та наукових розробок, спрямованих на підвищення результативності розслідування взагалі і вдосконаленням проведення окремих слідчих дій зокрема. Особливе місце серед усіх слідчих дій, що спрямовані на збирання інформації зі слідів-відображень, займає слідчий огляд.

Значення слідчого огляду під час проведення досудового розслідування є надзвичайно великим. Вказана слідча дія дозволяє безпосередньо сприймати місце події, об'єкти з метою виявлення слідів злочину та з'ясування обставин події, що мають значення для справи, складати уявлення про механізм кримінального правопорушення та особу правопорушника, висувати слідчі версії та правильно визначати напрямки розслідування. Від своєчасності та якості проведення слідчих оглядів у багатьох випадках залежить успіх у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Працівники правоохоронних органів, зокрема слідчі, оперуповноважені, експерти, дільничні інспектори міліції, повинні широко застосовувати весь арсенал загальних та спеціальних методів криміналістики, особливо техніко-криміналістичних засобів й методів роботи зі слідами та іншими речовими об'єктами, що дозволить ефективно та якісно проводити дану слідчу дію.

Слідчий огляд належить до числа початкових, неповторних та незамінних слідчих дій. Правоохоронна практика свідчить, що дану слідчу дію не можна замінити іншими слідчими діями, зокрема допитами осіб, які є очевидцями злочинної події, оскільки жоден свідок не в змозі надати у своїх показаннях необхідний обсяг інформації, яку може виявити слідчий безпосередньо під час проведення огляду місця події, застосовуючи засоби криміналістичної техніки та допомогу спеціалістів. Під час огляду місця події оглядають усі об'єкти, які можуть мати відношення до кримінального правопорушення, залежно від конкретної слідчої ситуації, за внутрішнім переконанням слідчого. Тому інформативність слідчого огляду є набагато вищою, ніж, наприклад, обшуку чи слідчого експерименту.

Слідчий огляд є однією з першочергових та невідкладних слідчих дій, яка регламентується ст. 237-239 Кримінального процесуального кодексу України. Загальні правила і умови проведення слідчого огляду викладені у ст. 237 КПК.

Огляд – це слідча дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті об'єктів з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення у справі.

Головною метою проведення слідчого огляду є виявлення доказової та орієнтуючої інформації, що має значення для кримінального провадження.

Завдання слідчого огляду:

- вивчення, з'ясування та фіксація обстановки й інших обставин, що мають значення для кримінального провадження;
  - відновлення картини злочинної події;
  - виявлення, фіксація, вилучення, дослідження й оцінка слідів кримінального правопорушення і правопорушника та інших речових доказів, що мають значення для кримінального провадження;
  - встановлення механізму злочинної події;
  - з'ясування характеру впливу особи, яка учинила кримінальне правопорушення, на навколишнє середовище;
  - встановлення, виявлення та затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;
  - встановлення (з'ясування особи) потерпілого та очевидців вчиненого кримінального правопорушення;
  - встановлення мотивів учинення кримінального правопорушення;
  - встановлення кількості злочинів, час перебування на місці кримінального правопорушення, способу прибуття та зникнення з місця події;
  - виявлення обставин, що сприяли або перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення;
  - виявлення (встановлення) негативних обставин;
  - отримання необхідної (доказової) інформації для висунення слідчих версій стосовно події злочину, механізму кримінального правопорушення та його учасників;
  - одержання вихідних даних для організації подальших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів щодо розшуку і затримання злочинців за «гарячими слідами», виявлення викраденого майна;
  - перевірка відомостей, отриманих оперативним шляхом, та ін.
- Залежно від тих чи інших підстав слідчий огляд можна *класифікувати* таким чином:

1) за об'єктом огляду: огляд місця події; огляд ділянок місцевості та приміщень поза місцем події; огляд предметів і документів; огляд транспортних засобів; огляд трупа та його частин.

Місцем кримінального правопорушення є певна ділянка місцевості чи приміщення, в межах якої був учинений злочин та виявлені сліди злочинної діяльності. Однак, як свідчить слідча практика, сліди злочину можуть бути виявлені й в інших місцях (поза місцем злочину). Тому за одним злочинном може бути декілька місць подій (наприклад, місця керування злочинною діяльністю групи, засідок або спостереження за потерпілим, очікування завершення кримінальної операції злочинної діяльності групи, ведення вогню (визначається зручністю стрільби та його захищеністю від сторонніх поглядів), приховання або знищення слідів злочину, сліди впливу лідера на хід кримінальної операції тощо). У 85% випадків місце злочину та місце події збігаються, тобто злочин був

учинений саме там, де і виявлено його сліди. Кожний з вказаних видів слідчого огляду має свою специфіку, яка визначає особливості організаційно-тактичних заходів їх проведення;

2) за послідовністю проведення: первинний (огляд, який проводиться вперше); повторний (проводиться як виняток). Раніше ми зазначали неповторність даної слідчої дії. Разом з тим у слідчій практиці можуть складатися ситуації, які вимагають проведення повторного огляду, у разі коли:

– первинний огляд проводився недбало, неякісно (з порушенням тактичних рекомендацій) чи за несприятливих умов (несприятливі погодні умови: дощ, сніг, недостатня видимість, велике скупчення людей, недостатнє освітлення) або без залучення відповідних спеціалістів та використання необхідних науково-технічних засобів;

– протокол огляду не дає повного уявлення про обстановку на місці події;

– необхідно уточнити відомості, що встановлені під час первинного огляду або отримані іншим шляхом;

– необхідність особистого сприйняття обстановки особою, яка не брала безпосередньої участі у первинному огляді, та ін.

Повторний огляд проводиться в повному обсязі як самостійна слідча дія відповідно до вимог ст. 237-239 КПК України. Його наслідки відбиваються в окремому протоколі огляду;

3) за об'ємом слідчий огляд може бути: основний (оглядається усе місце події незалежно від шляхів переміщення злочинців); додатковий (спрямований на дослідження певних об'єктів, що мають доказове значення, які не були оглянуті при первинному та повторному оглядах);

4) за етапами досудового провадження: на початковому та подальшому етапах;

5) за часом проведення: у денний та нічний період доби;

6) за способом організації: одиничний та груповий.

Криміналістикою і слідчою практикою вироблено загальні вимоги, які стосуються усіх видів слідчих оглядів. До них можна віднести:

1) *єдине керівництво оглядом.* Даною слідчою дією завжди керує слідчий, а інші учасники йому підпорядковані, що сприяє планомірності та погодженості у діях. Вказівки слідчого з приводу огляду є обов'язковими для усіх учасників слідчої дії. Неузгодженість тягне за собою необ'єктивність, неповноту та безсистемність оглядів;

2) *своєчасність і невідкладність огляду.* Слідчий огляд повинен здійснюватися негайно після отримання повідомлення про учинення кримінального правопорушення, що забезпечує отримання всебічної інформації про подію й оперативність у здійсненні розшукових заходів. Огляд може бути відкладений у зв'язку з несприятливими умовами, але з обов'язковим забезпеченням охорони місця події. Між одержанням вихідної інформації про учинення злочину і початком проведення слідчого огляду (прибуттям слідчо-

оперативної групи) має проходити мінімальний проміжок часу (оптимальний – не більше 15 хвилин);

3) *об'єктивність, всебічність та повнота огляду*. Усі ділянки і об'єкти, які пов'язані із механізмом учинення кримінального правопорушення і несуть будь-яку інформацію, що має значення для справи, повинні бути виявлені, зафіксовані, вилучені та досліджені (оцінені). У протоколі огляду не повинно міститися ніяких висновків та припущень як з боку слідчого, так й інших учасників огляду. Поверхневий огляд не сприяє розслідуванню, а навпаки – створює певні труднощі та безладдя на місці кримінального правопорушення;

4) *цілеспрямованість й активність огляду*. Виявлення, вилучення та дослідження доказів під час огляду повинні мати цілеспрямований характер. Це дозволить зібрати необхідну інформацію, визначити напрями розслідування, скласти уявлення про механізм учинення кримінального правопорушення та особу правопорушника;

5) *планомірність, системність та послідовність огляду* передбачає правильну його організацію та певний порядок проведення, визначення меж огляду, послідовність пересування пошукової групи по території, застосування найбільш ефективних методів та прийомів огляду;

6) *застосування науково-технічних засобів*, без чого виявлення, огляд, фіксація, вилучення і транспортування слідів кримінального правопорушення та інших речових доказів у багатьох випадках неможливе. Вивчення слідчої практики свідчить, що злочинці нерідко застосовують спеціальні заходи щодо знищення слідів злочинної діяльності. У кожному конкретному випадку сліди є нечисленними, тому необхідно проводити ретельний огляд із застосуванням усіх криміналістичних можливостей для їх виявлення та реалізації під час кримінального провадження;

7) *використання спеціальних знань*. За необхідності до слідчої дії слідчий може залучати осіб, які володіють певними спеціальними знаннями у тій чи іншій галузі, що дозволить проводити огляд більш якісно та вчасно висунути правильні слідчі версії;

8) *безпечність огляду* забезпечується правильною його організацією, розподілом функцій між учасниками слідчої дії, правильним використанням криміналістичних засобів та спеціальних знань;

9) *використання оперативно-розшукової інформації* дозволяє отримати додаткові відомості про характер події, осіб, причетних до кримінального правопорушення, місцезнаходження й ознаки об'єктів, які мають значення у справі, уточнити порядок проведення огляду.

Як слідчу дію огляд місця події можна поділити на три *етапи*:

- підготовка до проведення огляду (підготовчий);
- безпосереднє проведення огляду (робочий);
- фіксація ходу та результатів огляду (заключний).

Розглянемо кожний етап проведення слідчого огляду окремо.

2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення огляду

Однією з умов ефективного проведення слідчого огляду є якісна, ретельна та всебічна підготовка, адже відсутність організаційно-підготовчих заходів призводить до поверховості та неповноти оглядів.

Підготовчий етап починається з моменту прийняття рішення про проведення огляду і включає діяльність слідчого до виїзду на місце події і на місці події.

До виїзду на місце події слідчий повинен здійснити такі підготовчі дії:

– одержати вичерпну інформацію про обставини вчиненого кримінального правопорушення;

– забезпечити до свого прибуття охорону місця події (наприклад, силами ППС, які знаходяться неподалік від місця злочину, або адміністрації установи тощо) та затримати осіб, які є очевидцями злочинної події, до прибуття слідчо-оперативної групи;

– встановити, яких заходів вжито щодо усунення наслідків кримінального правопорушення;

– організувати медичну допомогу потерпілим або особам, які учинили правопорушення;

– визначити склад слідчо-оперативної групи (за необхідності залучити необхідних спеціалістів);

– заздалегідь забезпечити наявність понятих, якщо є підстави вважати, що на місці події залучити їх буде складно або неможливо;

– підготувати необхідні науково-технічні засоби для забезпечення виїзду на місце пригоди та проведення огляду (криміналістичні засоби, транспорт, зв'язок та ін.);

– вирішити питання щодо застосування службово-розшукового собаки;

– забезпечити участь необхідних учасників у проведенні цієї слідчої дії.

Працівники правоохоронних органів, які випадково опинилися на місці злочину, а також патрульно-постові наряди міліції під час несення служби з охорони громадського порядку на місці події повинні здійснити такі першочергові дії:

– повідомити чергового органу внутрішніх справ про прибуття на місце кримінального правопорушення та характер злочинної події;

– негайно вжити заходів щодо припинення протиправних дій і затримання осіб, які їх скоїли. У разі неможливості впоратися власними силами запросити допомогу сусідніх нарядів міліції;

– з'ясувати, чи є потерпілі, й у разі необхідності надати їм невідкладну, у тому числі медичну допомогу, та викликати машину швидкої допомоги;

– запам'ятати та позначити на місцевості позу, в якій перебуває потерпілий.

З метою виявлення предметів, слідів та інших ознак, що мають безпосереднє відношення до цієї події, оглянути і запам'ятати зовнішній вигляд потерпілого,

частини його тіла та одяг. У разі ж виявлення трупа накрити його і з місця не прибирати до прибуття слідчо-оперативної групи;

– якщо склалися виняткові обставини (наприклад, якщо тіло загиблого перебуває на дорозі з інтенсивним рухом транспорту, на трамвайній або залізничній колії та ін.), труп необхідно перенести в інше місце, попередньо обкреслити крейдою, осколком цеглини або іншим подібним предметом позу, в якій він виявлений;

– запам'ятати і за можливості письмово зафіксувати обставини, що можуть змінитися або зникнути: запах, стан погоди, характер освітлення та інші особливості на місці події, що мають значення для розслідування;

– якщо злочинна подія мала місце у приміщенні, то необхідно звернути увагу і точно запам'ятати час, відкрито чи зачинено двері; відкрито чи закрито вікна та кватирки, цілісність у них скла, піднято або опущено занавіски на них. Категорично забороняється торкатися руками дверей, посуду та інших речей і предметів, де можуть бути виявлені сліди кримінального правопорушення;

– опитуванням громадян, які перебувають на місці події, якомога повніше виявити коло свідків, запитати у кожного з них, звідки він спостерігав подію; якщо чув це від інших осіб, то від кого саме, і спробувати з'ясувати: а) час та характер злочинної події; б) особу злочинця, кількість злочинців, їх прикмети, роль кожного з них у вчиненому кримінального правопорушенні, який проміжок часу вони перебували на місці події, в якому напрямку і яким чином зникли з місця події; в) які знаряддя та засоби використовували злочинці під час вчинення кримінального правопорушення, де і які предмети залишили, що змінилось на місці події до прибуття патрульно-постового наряду; г) відомості про громадян, які були очевидцями злочинної події;

– якщо одержані дані свідчать про можливість затримання злочинця за «гарячими слідами», то старший наряду повинен негайно почати його переслідування, попередньо організувавши охорону місця події.

При забезпеченні охорони місця події до прибуття слідчо-оперативної групи патрульно-постовий наряд зобов'язаний:

– видалити з місця події усіх сторонніх громадян, при цьому наполегливо, але ввічливо пояснити, що їх перебування може завадити проведенню досудового розслідування;

– за необхідності оточити місце події та вжити заходів щодо збереження слідів злочину до прибуття слідчо-оперативної групи;

– запам'ятати напрямки своїх рухів на місці події, намагатися залишати якомога менше своїх слідів;

– по прибуттю слідчо-оперативної групи доповісти про заходи, вжиті для забезпечення охорони місця події, та особливості місця злочину, на які наряд звернув увагу в момент прибуття. У подальшому діяти за вказівкою слідчого.

Прибувши на місце події, слідчий повинен:

- відмітити час прибуття слідчо-оперативної групи;
- переконатися, що заходи щодо охорони місця події, надання допомоги потерпілим, ліквідації наслідків вжито;
- вжити заходів щодо збереження речових доказів;
- перевірити зміни, які відбулися на місці події до його прибуття;
- визначитися з колом учасників слідчого огляду і провести інструктивну нараду;
- встановити особу потерпілого (свідків) і при необхідності опитати їх, дати завдання оперативним працівникам щодо встановлення зазначених осіб;
- визначити сліди, що залишені потерпілим, очевидцями та іншими особами, які не причетні до кримінального правопорушення;
- зафіксувати місцеположення потерпілого у випадку необхідності його транспортування до медичного закладу;
- отримати оперативну інформацію для висунення слідчих та розшукових версій;
- видалити з місця події сторонніх осіб, які не пов'язані з проведенням огляду;
- забезпечити збереження слідів, речових об'єктів та охорону обстановки місця події;
- оповістити територіальні органи про характер злочину та прикмети правопорушників;
- організувати спостереження (засідки) у місцях можливої появи злочинців;
- використовувати (за необхідності) засоби масової інформації;
- скласти план проведення огляду місця події.

Після проведення організаційно-підготовчих заходів слідчий приступає до безпосередньо огляду, під час якого знайомиться з обстановкою місця події, визначає межі огляду, висуває версії стосовно події. Якщо діяльність слідчого на підготовчому етапі носить організаційний характер, то на робочому етапі вона набуває дослідницького характеру.

3. Тактичні прийоми проведення слідчого огляду

Після проведення організаційно-підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу слідчого огляду, який складається з низки тактичних заходів, що передують самому огляду та супроводжують його.

Під тактикою слідчого огляду слід розуміти комплекс найбільш раціональних і ефективних способів дій або найбільш доцільну лінію поведінки слідчого, що забезпечує виявлення максимальної кількості слідів кримінального правопорушення та речових доказів, інформації про досліджувану подію.

До основних організаційно-тактичних заходів слідчого огляду можна віднести такі:

- правильне визначення меж слідчого огляду;
- розстановку сил та засобів (їх використання);
- обрання найдоцільнішого порядку пересування місцем події під час огляду;

– визначення методу (тактичних прийомів) огляду обстановки місця події та окремих її елементів.

Визначення меж слідчого огляду

Основною особливістю слідчого огляду є специфіка визначення його меж. Як свідчить слідча практика, помилки у визначенні меж огляду допускалися саме у випадках механічного фіксування слідів і обстановки на місці події, без їх осмислення. Але саме характер події і обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яка повинна ретельно оглядатися. Через необґрунтоване звуження меж залишаються без огляду ті ділянки місцевості, на яких можуть знаходитися об'єкти, безпосередньо пов'язані з кримінальним правопорушенням.

Тактика слідчого огляду має певні особливості, які залежать від конкретної слідчої ситуації або від того, що оглядається: місце учинення кримінального правопорушення чи місце події. Так, лідери злочинних груп можуть здійснювати загальне керівництво діями угруповання як безпосередньо, так і опосередковано. У першій ситуації лідер безпосередньо присутній на місці події і використовує приміщення, зброю, транспортні засоби тощо. Тому необхідно ретельно оглянути ділянку місцевості, на якій вчинено правопорушення, з метою виявлення слідів правопорушення та слідів перебування там лідера групи. В інших ситуаціях лідер здійснює загальне керівництво поза місцем вчинення кримінального правопорушення, використовуючи сучасні засоби зв'язку. Під час опосередкованого керівництва злочинною діяльністю групи змінюється й характер діяльності слідчого, який проводить слідчий огляд, оскільки оглядається вже не місце злочину, а місце події – ділянка місцевості, приміщення, де можуть бути виявлені сліди готування до кримінального правопорушення чи керівництва його вчиненням, предмети, які пов'язані зі злочинном, сліди впливу лідера на хід кримінальної операції, а також сліди очікування (приховування) завершення злочинної діяльності групи тощо. У цих випадках межі огляду повинні розширитися, але підстави для цього мають бути обґрунтованими та законними.

Отже, межі слідчого огляду повинні охоплювати: місце, де відбулася злочинна подія, виявлено сліди злочину або інші речові докази та предмети, що мають значення для кримінальної справи; приміщення або ділянку місцевості, де відбувалася підготовка до учинення кримінального правопорушення; шляхи підходу злочинця до місця події і шляхи його відходу; місце, де відбувалося приховання злочинної діяльності; інші помешкання і ділянки місцевості, де можуть знаходитися предмети, що мають відношення до справи.

Методи слідчого огляду

Під час слідчого огляду важливе значення має послідовність його проведення, що обумовлюється обставинами кожного конкретного випадку.

Проте, будучи обраною слідчим на початку огляду, вона має дотримуватися до кінця і забезпечити огляд усіх об'єктів, що мають значення для справи.

Загалом, як зазначає М.В. Салтевський, методи слідчого огляду умовно можна класифікувати за різними підставами:

1) за глибиною дослідження:

– *загальний (оглядовий)*: слідчий, не змінюючи обстановки, обходить територію місця події, отримуючи уявлення про характер злочинної події, встановлює положення предметів і явищ, аналізуючи їх взаємозв'язок. Після чого визначає межі огляду, розстановку сил та засобів, порядок руху учасників огляду та методи дослідження обстановки в цілому та окремих її елементів;

– *детальний* – полягає у ретельному дослідженні слідів кримінального правопорушення, речових об'єктів, що мають відношення до справи. Детальний огляд можна починати тільки у тому випадку, коли обстановка місця події зафіксована у протоколі (схемі, плані) або за допомогою фотозйомки чи відеозапису. За допомогою тактичних і науково-технічних засобів виявляються і фіксуються сліди злочину та інші речові докази, перевіряються дані загального огляду;

2) за повнотою дослідження:

– *вибірковий (суб'єктивний)*: передбачає дослідження об'єкта (обстановки) тільки у місцях розташування слідів кримінального правопорушення та інших речових об'єктів, визначених відповідно до механізму його учинення, тобто вибірково;

– *суцільний (об'єктивний)*: полягає у всебічному дослідженні усієї території (обстановки) місця події в цілому, не минаючи жодного об'єкта;

3) за характером дослідження:

– *статичний*: передбачає огляд місця події без порушення обстановки і механічного переміщення у просторі окремих слідів кримінального правопорушення та інших речових доказів з місця виявлення. Під час огляду слідчий пересувається місцем події, орієнтуючись в матеріальній обстановці, та визначає об'єкти, які можуть мати відношення до події правопорушення;

– *динамічний*: дозволяє застосовувати засоби дослідження до об'єктів пізнання, що знаходяться у динаміці. Під час огляду об'єкти дослідження можна брати в руки, пересувати, описувати, вимірювати, моделювати та всебічно досліджувати їх ознаки, не змінюючи самий предмет;

4) за послідовністю застосування:

– *концентричний*: огляд місця події проводиться за спіраллю від периферії до центру. Цей метод доцільно використовувати у тих випадках, коли немає чітко визначеного центру місця події, і проведення огляду пов'язане із виявленням слідів прибуття та відходу злочинців з місця кримінального правопорушення, засідки або очікування об'єкта правопорушення чи виявленням інших слідів та речових доказів;

– *ексцентричний*: огляд місця події проводиться за спіраллю від центру місця події до периферії. Цей метод доцільно використовувати для огляду місця події, яке має певний центр (наприклад, знаходження у приміщенні трупа, наявність слідів зламу та ін.);

– *фронтальний*: огляд значних за площею ділянок місцевості. Цей метод застосовується із залученням допоміжної групи, яка розміщується у лінію (шеренгу) і рухається фронтально. Іноді цей метод називають «прочісуванням» території, коли група шикуються у розгорнутий стрій і, рухаючись, обстежує відразу велику територію. Лінія руху може бути прямою (огляд траси, залізничної колії) або ломаною (огляд узбережжя річки);

– *секторний*: полягає у дослідженні території за секторами. Слідчий, перебуваючи у центрі досліджуваної території, за компасом визначає напрямок магнітного меридіану (північ – південь) і за ходом годинникової стрілки відкладає сектор, наприклад, з кутом у 30°. Оглянувши територію одного сектора, він відкладає другий, після його дослідження – третій і т.д., поки не дослідить усю територію в цілому;

– *квадратний*: полягає у дослідженні території за квадратами. Слідчий розбиває досліджувану територію на певні квадрати. Оглянувши територію одного квадрату, він переходить до іншого. Орієнтирами у даному випадку можуть виступати будинки, споруди, дерева й інші об'єкти;

– *вузловий метод* полягає у дослідженні території, яка попередньо поділяється на ділянки, квадрати або вузли, кожний з яких оглядається окремо. Використовується для пошуку дрібних слідів, куль, гільз, схованок у предметах меблі та інших предметів, що мають значення для справи;

– *комбінований метод* використовується залежно від слідчої ситуації, що склалася під час проведення слідчої дії. Так, під час огляду ділянки місцевості із значними розмірами слідчий розбиває всю територію, що підлягає огляду, на квадрати, кожний з яких оглядає концентричним, ексцентричним або фронтальним методами залежно від характеру місцевості та слідової картини кримінального правопорушення.

Наведені методи огляду місця події у конкретній слідчій дії виступають тактичними прийомами дослідження. Питання про послідовність огляду місця події має вирішуватися слідчим залежно від обставин, умов і обстановки огляду та слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування.

Під час слідчого огляду необхідно виявити, дослідити та зафіксувати сліди, які вказують на:

– дії особи до вчинення кримінального правопорушення (наприклад, спосіб прибуття на місце події, організація засідок або очікування потерпілого, безпосередня підготовка до скоєння правопорушення);

– дії особи, пов'язані із вчиненням кримінального правопорушення (наприклад, спосіб скоєння правопорушення, механізм нанесення тілесних ушкоджень потерпілому, розподіл злочинних ролей);

– дії особи після вчинення кримінального правопорушення (наприклад, спосіб зникнення з місця події та приховання або знищення слідів правопорушення);

– бездіяльність особи, що викликала негативні (злочинні) наслідки;

– предмет (об'єкт) злочинного посягання;

– місце та час вчинення кримінального правопорушення (зокрема, проміжок часу перебування злочинців на місці події);

– фізіологічні, психологічні та інші ознаки особи злочинця;

– характер злочинних наслідків;

– обставини, що сприяли або перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення;

– наявність негативних обставин. Необхідно зазначити, що нерідко злочинці намагаються направити слідчого хибним шляхом, створюючи на місці події неправдиву обстановку. Відсутність необхідних та наявність зайвих у цій обстановці предметів являє собою негативні обставини, тобто фактичні дані, які суперечать їх логічному розв'язанню та звичайному поясненню. Негативні обставини можуть виявитися під час проведення будь-якої слідчої дії, але особливу увагу необхідно приділяти при проведенні оглядів місця події. Виявлення слідчим негативних обставин дозволяє встановити, наприклад, інсценування злочину.

Інсценування злочину – це штучне створення зацікавленими особами обстановки, яка б утворювала помилкове уявлення про нібито учинене кримінальне правопорушення.

На інсценування можуть вказувати такі типові ознаки: відсутність слідів злочину на тих ділянках, де вони повинні бути, і, навпаки, наявність слідів у тих місцях, де їх не повинно бути; невідповідність розмірів викрадених об'єктів механізму учинення правопорушення; невинуватий безлад на місці події; невідповідність ситуації, що розповідається учасником процесу, механізму учинення злочину; наявність зайвих, нічим не пояснених численних пошкоджень на перешкодах та ін.

Виявлення слідчим негативних обставин під час огляду місця події має важливе значення для справи, дозволяє вчасно висувати слідчі версії та обирати правильний напрямок розслідування. Отже, слідчий повинен виявляти і закріплювати усі фактичні обставини, які можуть бути підставою для висунення слідчих версій або засобом їх перевірки.

Огляд трупа та його частин

Під час розслідування кримінальних правопорушень проти життя, здоров'я та статевої свободи особи, дорожньо-транспортних пригод та інших подій слідчому нерідко доводиться стикатися із необхідністю проведення огляду трупів або їх частин.

Огляд трупа – це слідча дія, що провадиться слідчим або прокурором на місці знаходження трупа з метою виявлення ознак, що дозволяють встановити особу потерпілого, місце, час, обставини і причини смерті, а також для відшукування ознак, які вказують на злочинця.

Огляд трупа та його частин є складовою частиною загального огляду місця події і проводиться безпосередньо слідчим (прокурором). Зовнішній огляд трупа є обов'язковим і, як правило, проводиться за місцем його виявлення. Однак труп може бути і самостійним об'єктом огляду у морзі чи інших місцях, не пов'язаних зі злочинною подією.

Відповідно до ст. 238 КПК України огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язковою участю судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно не можливо залучити судово-медичного експерта.

Участь експерта (лікаря) у проведенні огляду трупа є обов'язковою. Експерт виявляє пошкодження на тілі трупа та одягу, встановлює анатомічні та фізіологічні особливості загиблого, робить попередній висновок про причину смерті та час її настання, що дозволяє слідчому затримати злочинця за «гарячим слідом», висувати слідчі версії, проводити необхідні розшукові заходи та прогнозувати ймовірні напрями розслідування.

При зовнішньому огляді трупа необхідно зафіксувати такі відомості:

– особу загиблого. Опис зовнішності при цьому проводиться за методом словесного портрета. Зокрема, зазначається стать, приблизний вік, загальна довжина трупа та його тілесна будова, загальний колір шкіряного покриву, характер трупних явищ, вид голови та обличчя (волосся, стан очей, рот, зуби), шиї, грудної клітини, живота, спини, рук, ніг та інші індивідуальні особливості;

– початкові відомості про час та причини смерті. Зміни, які відбулися у первісній обстановці місця події (причини, характер);

– знаряддя кримінального правопорушення, що спричинили смерть потерпілого;

– розташування трупа стосовно оточуючих нерухомих елементів обстановки, його поза (положення);

– наявність або відсутність тілесних ушкоджень, їх форма, характер, розмір та механізм утворення. Ушкодження на тілі трупа, плями крові та інші об'єкти, що мають значення, фотографуються за правилами масштабної зйомки;

– якщо труп виявлений зі слідами вогнепального поранення, то необхідно ретельно оглядати одяг загиблого безпосередньо на місці учинення кримінального правопорушення, щоб відшукати кулі, які можуть знаходитися у складках одягу та під час транспортування до моргу можуть бути втраченими. За наявності

«сліпого» поранення необхідно вказати лікарю на необхідність вилучення кулі при розтині та зобов'язати його передати її слідчому;

- сліди боротьби та опору як в оточуючій обстановці, так і на трупі;
- стан одягу і взуття, у які одягнена загибла особа, та пошкодження на них.

Кожний елемент одягу оглядається окремо. Під час огляду одягу необхідно встановити відповідність його розмірам трупа, вміст кишень тощо;

- сліди й нашарування сторонніх частин на тілі та одягу загиблого;
- виявлення негативних обставин (відсутність крові, бруду на взутті чи одязі або, навпаки, їх наявність, не властивих місцю знаходження трупа);

– місцезнаходження трупа. Після фіксації положення і пози трупа слід оглянути «ложе трупа». З цією метою труп необхідно підняти та перенести. Не можна перевертати та волочити труп, оскільки об'єкти, що знаходяться під ним, можуть бути знищені або істотно змінені. Переміщення трупа можливо лише тільки після фіксації його первісного положення.

Невпізнаний труп підлягає обов'язковому дактилоскопуванню. За необхідності проводиться «туалет» трупа та фотографування за правилами впізнавальної зйомки. Обов'язково вилучаються зразки крові, волосся, нігті, виготовляються зліпки й відбитки зубів та заповнюється впізнавальна картка.

Огляд предметів та документів

Об'єктами слідчого огляду можуть бути і різноманітні документи, зокрема письмові, графічні, фото- та відеодокументи тощо. Нерідко такі документи можуть виступати як засіб учинення та приховування кримінальних правопорушень.

При огляді документів необхідно встановити та зафіксувати ознаки, які:

– індивідуалізують документ за змістом: найменування, реквізити, наявність підписів, печаток і штампів, серійний номер і дата складання (видачі), слова, з яких починається та закінчується документ, короткий зміст;

– індивідуалізують документ за формою: характер позначень (слова, цифри, малюнки тощо), спосіб виконання письмових знаків (рукописний, машинописний, типографський);

– індивідуалізують матеріал документа: найменування матеріалу, колір, розміри, щільність, характер пошкоджень, ознаки способів відновлення цілісності документа;

– вказують на підробку документа: підчистка, дописка, виправлення, травлення, змивання тексту, копіювання, переклеювання фотокарток або заміна окремих частин документа;

– вказують на зв'язок документа зі злочинною подією іншими якостями.

Документ необхідно сфотографувати за методом репродукційної зйомки або виготовити його копію.

Під час огляду предметів необхідно зазначити найменування предмета та матеріалу, з якого він виготовлений, колір, форму, розміри, сліди і пошкодження,

що виникли у результаті злочинної події, та інші індивідуальні особливості (наприклад, серійний номер, марка, надписи).

Освідування особи

Одним зі способів збирання й перевірки доказів та особливим різновидом слідчого огляду є освідування живих осіб (ст. 241 КПК України). У ході його проведення можуть бути виявлені різноманітні сліди кримінального правопорушення, зокрема плями крові, сперми, слини та інших виділень людського організму, залишки паливно-мастильних матеріалів чи спеціальних фарбників, наркотичних або отруйних речовин, волосся, текстильні волокна, залишки ґрунту та ін., виявлення яких може мати вирішальне значення у кримінальному провадженні.

Освідування особи – це самостійна слідча дія, яка проводиться на підставі постанови прокурора і полягає в огляді тіла живої людини з метою виявлення і фіксації наявності або відсутності особливих прикмет, слідів злочину, тілесних ушкоджень, стану сп'яніння і його ступеня, інших ознак та властивостей, що мають значення для кримінального провадження.

На відміну від інших видів слідчого огляду освідування особи порушує право на недоторканість та особисту свободу громадян та пов'язане з можливістю розголошення інтимних обставин їх життя. Зважаючи на це, законодавець виділив освідування у самостійну слідчу дію і визначив спеціальні правила його проведення.

Так, відповідно до ст. 241 КПК України освідування здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. Освідування, яке супроводжується оголенням освідуваної особи, здійснюється особами тієї ж статі, за винятком його проведення лікарем і за згодою особи, яка освідується. Слідчий, прокурор вправі бути присутніми при освідуванні особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати особу, що підлягає освідуванню.

Фактичною підставою для проведення освідування є наявність достатніх даних вважати, що на тілі певної особи є особливі прикмети чи сліди кримінального правопорушення, виявлення яких має значення для встановлення істини у справі. Юридичною підставою є постанова прокурора.

Освідування можна поділити на два *види*:

– слідче (проводиться слідчим (прокурором) для виявлення слідів кримінального правопорушення та особливих прикмет на тілі людини, коли не потрібно спеціальних знань);

– судово-медичне (проводиться судово-медичним експертом або лікарем, коли необхідними є спеціальні знання у галузі медицини).

До об'єктів освідування можна віднести:

– підозрюваного (обвинуваченого), на тілі якого можуть бути особливі прикмети (татуювання, родимі плями, рубці, шрами), сліди боротьби, залишені потерпілим, поранення та інші ознаки;

– потерпілого, на тілі якого можуть бути різноманітні поранення, тілесні ушкодження і сліди кримінального правопорушення – крові, сперми та інших виділень людини;

– свідка, на тілі якого можуть бути сліди, які мають відношення до кримінального правопорушення.

Виявлені під час освідування сліди повинні бути детально описані у протоколі (зокрема, кількість, форма, розмір, колір, частина тіла, на якій їх виявлено), зафіксовані за допомогою фотозйомки або відеозапису чи складання схем, малюнків та по можливості вилучені й приєднані до справи.

Слідчий огляд необхідно поєднувати з комплексом оперативно-розшукових заходів, які можна поділити на три групи:

– загороджувальні та охоронні заходи (патрулювання, посилення охорони, оточення території, організація засідок, блокування місцевості);

– попереджувальні заходи (оповіщення населення про вчинене кримінальне правопорушення та усіх територіальних органів з метою організації спільних заходів);

– допоміжні заходи (застосування службово-розшукових собак, переслідування злочинців за «гарячими» слідами, використання криміналістичних обліків, інформаційно-пошукових систем, візуального спостереження).

Слідчий огляд можна вважати закінченим, якщо на всі питання, що впливають зі злочинної події, одержано повну інформацію (зокрема, про механізм і спосіб учинення злочину, встановлено особу (ознаки) правопорушника та ін.).

Закінчивши проведення процесуальної дії, слідчий переходить до заключного етапу огляду – фіксації його ходу та результатів. На цьому етапі слідчий ще раз обходить місце події, щоб переконатися у тому, що кожна ділянка, яка стосується до події злочину, повністю та ретельно оглянута, а потім з усіма учасниками оцінює результати огляду. Підбиваються підсумки огляду, вилучаються і упаковуються сліди злочину й речові докази, складається протокол огляду та додатки до нього.

4. Фіксація результатів огляду

Заключний етап слідчого огляду полягає в узагальненні, аналізі й оцінці зібраної інформації та фіксації його результатів. Про проведення слідчого огляду слідчий складає протокол, який є обов'язковим засобом фіксації даної слідчої дії. Він може складатися як під час проведення огляду, так і після його закінчення.

Протокол слідчого огляду складається з трьох частин: вступної, описової та заключної – і має містити такі відомості:

- дата і місце проведення огляду, час початку та закінчення слідчої дії;
- відомості про особу, яка проводила огляд;

- відомості про осіб, які брали участь в огляді;
- привід та підстави для проведення слідчого огляду;
- відомості про понятих;
- умови проведення слідчого огляду;
- орієнтує і детальне описання місця події, детальний опис виявлених слідів злочину, речових доказів та інших об'єктів (їх характеристика);
- відомості про застосування науково-технічних засобів;
- відомості про вилучені об'єкти, умови їх фіксації;
- відмітка про ознайомлення з протоколом усіх учасників слідчої дії;
- заяви та зауваження присутніх під час слідчої дії осіб, зроблені з приводу тих чи інших дій слідчого.

Протокол підписує слідчий та всі особи, які брали участь у слідчому огляді.

До додаткових (факультативних) засобів фіксації можна віднести: застосування фотозйомки, аудіо- та відеозапису, складання планів, схем, графіків, діаграм, рисунків, креслень та ін.

Від повноти, всебічності й об'єктивності огляду та докладного описання його результатів багато у чому залежить доказове значення цієї слідчої дії. Неуважне та поверхнєве проведення слідчого огляду тягне за собою втрату речових доказів та затягування кримінального провадження.

Питання для самоконтролю

1. Поняття та завдання слідчого огляду.
2. Класифікація слідчого огляду.
3. Загальні принципи слідчого огляду.
4. Підготовчі заходи до проведення огляду.
5. Тактичні прийоми слідчого огляду.
6. Тактика огляду трупа та його частин.
7. Тактика освідування.
8. Фіксація ходу та результатів слідчого огляду.

Лекція 14

Тактика затримання підозрюваного

План

1. Поняття та види затримання.
2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення затримання.
3. Тактичні прийоми проведення затримання.
4. Фіксація результатів затримання.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Борисов В. І.* Затримання та взяття під варту в процесі дізнання та досудового слідства в Україні / В. І. Борисов, В. С. Зеленецький, О. Г. Шило. – Х., 2004. – 184 с.
3. *Григорьев В. Н.* Задержание подозреваемого органами внутренних дел : учеб. пособие / Григорьев В. Н. – Ташкент, 1989.
4. Затримання та взяття під варту в Україні: стан, проблеми удосконалення законодавства та практики його застосування : посібник / за ред. Беци О. В., Мельника М. І. – К., 2002.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
6. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авторів [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
7. *Кузьмічов В. С.* Криміналістика : навч. посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсеєва ; В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко. – К. : Юрінком Інтер, 2001.
8. *Макаренко Є. І.* Розшук і затримання осіб, підозрюваних у наркобізнесі : навч. посіб. / Макаренко Є. І., Тертишник В. М. – Д. : Юридична академія МВС, 2003. – 124 с.
9. *Тертышник В. М.* Задержание подозреваемого: содержание и процессуальная форма / Тертышник В. М. // Вопросы уголовного процесса и криминалистики. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1988.
10. *Чаплинський К. О.* Тактика проведення окремих слідчих дій : моногр. / Чаплинський К. О. – Д. : ДДУВС, 2006. – 308 с.
11. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : моногр. / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

1. Поняття та види затримання

При розшуку злочинців, які переховуються від суду й досудового слідства,

ухиляються від виконання кримінального покарання, втекли з-під варти та місць позбавлення волі (слідчих ізоляторів, ізоляторів тимчасового утримання, виправних колоній, тюрем) або знаходяться у розшуку, виникає необхідність їх встановлення, виявлення та затримання. При цьому правоохоронні органи проводять різноманітні гласні та негласні слідчі (розшукові) дії.

У практичній діяльності працівники правоохоронних органів нерідко ухвалюють ризиковані рішення щодо затримання злочинців, нерідко озброєних. Неякісна та поверхнева підготовка до проведення цієї слідчої дії, незнання, неволодіння та ігнорування тактичними рекомендаціями затримання інколи спричиняють настання тяжких наслідків, що вказує на необхідність постійного оновлення та удосконалення тактики проведення окремих слідчих дій, особливо затримання.

Затримання є тимчасовим запобіжним заходом, який може бути застосований слідчим, прокурором за ухвалою слідчого судді, суду до громадянина України, іноземця та особи без громадянства.

Мета затримання – запобігання протиправним діям та з'ясування причетності затриманого до вчиненого кримінального правопорушення. Така мета досягається захопленням правопорушника, виявленням та закріпленням слідів кримінального правопорушення та інших фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню, перешкоджанням спробам підозрюваного сфальсифікувати докази та уникнути відповідальності за вчинене діяння.

Відповідно до ст. 208 КПК України уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках:

- якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;
- якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин.

Працівник органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби, Державної прикордонної служби, Державної митної служби та інших правоохоронних органів України має право затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі, у випадках:

- коли особа безпосередньо вчиняє злочин;
- якщо дана особа з прямим умислом вчинила діяння, спрямоване на вчинення злочину, однак не довела його до кінця з причин, що не залежали від її волі;
- коли безпосередньо після вчинення злочину потерпілий або очевидці прямо вказують на особу, яка вчинила даний злочин;

– якщо на тілі чи одязі особи містяться будь-які ознаки, які вказують на те, що дане суспільно небезпечне винне діяння було вчинене саме цією особою;

– якщо сукупність ознак на місці події підтверджують причетність даної особи до вчиненого нею злочину.

Затримання у криміналістичному розумінні необхідно відрізнити від інших видів затримання (наприклад, в адміністративному порядку, кримінально-процесуальному тощо).

Під затриманням громадян в адміністративному порядку розуміють короткочасне примусове обмеження правоохоронцем свободи та дій особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок, який не являє собою великої громадської небезпеки), з метою припинення і недопущення повторення подібних дій та забезпечення притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності.

Підставою для адміністративного затримання можуть бути: перепинення вчинення адміністративного правопорушення; непокоря законним вимогам працівника міліції щодо припинення порушення громадського порядку; відмова правопорушника сплатити штраф; відсутність документів, що засвідчують особу та ін.

У таких випадках затримання громадян здійснюється для складання протоколу про учинене правопорушення (ст. 260 КУпАП) і за своєю тривалістю не може перевищувати трьох годин (ст. 263 КУпАП). У виняткових випадках, у зв'язку з особливою необхідністю встановлюються інші строки адміністративного затримання, наприклад:

– до трьох діб – для встановлення особи та обставин правопорушення, проведення медичного огляду, з'ясування обставин купівлі наркотичних засобів і психотропних речовин тощо з письмовим повідомленням прокурору (протягом 24 годин з моменту затримання);

– до десяти діб – з санкції прокурора, якщо правопорушники не мають документів, що засвідчують їх особу (ст. 263 КУпАП).

При цьому допускається проведення особистого огляду особи, огляд речей та вилучення речей і документів (ст. 264, 265 КУпАП).

Затримання в кримінальному процесуальному розумінні – це тимчасовий запобіжний (примусовий) захід, що полягає у короткочасному арешті особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, за котрий законом передбачене кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі.

Підставою для кримінального процесуального затримання можуть бути: перепинення злочину або злочинної діяльності; з'ясування причетності затриманої особи до учиненого злочину або злочинної діяльності; перепинення спроби сховатися від досудового розслідування та суду; запобігання протидії розслідуванню; вирішення питання щодо обрання стосовно особи, підозрюваної у вчиненні злочину, запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (арешту) та ін.

Про кожний випадок затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, слідчий або прокурор зобов'язаний скласти протокол із зазначенням підстав, мотивів, дня, години, року, місяця, місця затримання, пояснень затриманого, часу складання протоколу (ст. 207, 208 КПК України).

На підставі протоколу затримання особа, підозрювана у вчиненні злочину, короткочасно (терміном до 72-х годин) позбавляється волі поміщенням в ізолятор тимчасового утримання з письмовим повідомленням прокурора.

Слід зазначити, що протягом шістдесяти годин з моменту затримання особи за вмотивованою постановою слідчого або прокурора: звільняють затриманого – якщо не підтвердилась підозра його у вчиненні злочину, вичерпався встановлений законом строк затримання або затримання було здійснено з порушенням вимог закону; доставляють затриманого до слідчого судді, суду з клопотанням про обрання йому запобіжного заходу.

Таким чином, затримання у криміналістичному розумінні має перед собою мету:

- затримання злочинця на місці вчинення кримінального правопорушення або після його учинення;
- припинення учинення кримінального правопорушення;
- виявлення причетності особи до учиненого правопорушення;
- запобігання спробам втекти з місця події і приховатися від досудового слідства та суду;
- виявлення та закріплення слідів кримінального правопорушення та інших фактичних даних, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні;
- забезпечення швидкого і повного та неупередженого розслідування;
- запобігання протидії розслідуванню (знищенню, прихованню чи заміні слідів або знарядь злочину, залякуванню свідків та потерпілих; фізичній ліквідації учасників кримінального судочинства);
- викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і кожен невинний не був покараний;
- запобігання та припинення усіх кримінально караних посягань;
- перешкоджання спробам завадити встановленню об'єктивної істини у кримінальному провадженні та ін.

Чинне законодавство визначає підстави та умови застосування затримання, коло осіб і органів, наділених правом застосувати цей засіб примусу, права особи, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Види затримання:

1) за способом організації:

- одиночне – передбачає фізичне захоплення одного підозрюваного;
- групове – передбачає захват декількох підозрюваних або осіб, які не проходять за одним кримінальним провадженням, але в силу певних обставин в

даний момент перебувають в одному місці (наприклад, у ресторані, на дачі або місці злочинської сходки);

2) *за часом проведення:*

– одночасне – це погоджене за часом проведення взаємодіючими між собою оперативними групами захоплення кількох підозрюваних, які знаходяться у різних місцях (району, міста, регіону, держави, у різних країнах), що здійснюється у межах одного кримінального провадження. При одночасному затриманні важливою є чітка організація та координація дій груп захвату. Інформація про проведений захват чи певні складнощі або перешкоди, що виникли знезапек під час проведення операції (наприклад, відсутність підозрюваного, збройний опір, втеча з місця затримання, нанесення поранень оточуючим громадянам, захват заручників), невідкладно передається керівнику операції, який повинен своєчасно внести корективи у дії інших оперативних груп;

– різночасне (затримання підозрюваних за місцем їх перебування проводиться послідовно);

3) *за способом (прийомами) затримання:*

– відкрите – працівники групи захвату прямо повідомляють підозрюваному причину і мету затримання та пояснюють, що він буде доставлений в орган досудового розслідування;

– легендоване – працівники групи захвату доставляють підозрюваного до органу внутрішніх справ за якимось приводом, де й повідомляють про дійсну мету та причину затримання;

– гласне – проведення операції із затримання не маскується від оточуючих громадян;

– негласне – операція із затримання приховується від оточуючих осіб;

4) *за місцем затримання:* у помешканні (приміщення, будівлі, споруди); громадському місці (на вулицях, парках, пляжах, театрі, кафе, нічному клубі, дискотеці); відкритій місцевості (траса, поле, парк, ліс, гори); вокзалах, пристанях, аеропортах; транспорті (міського, міжміського або міжнародного сполучення, у літаках, поїздах, суднах, автобусах, автомашинах) та ін.;

5) *за кількістю часу проведення затримання:*

– після попередньої підготовки;

– без попередньої підготовки (раптово);

6) *за наявності зброї у затриманих:* озброєне та неозброєне;

7) *за віком затримуваних:* затримання дорослих та неповнолітніх.

Затримання може бути очікуване злочинцем чи неочікуване.

Затримання як слідча дія складається з *трьох етапів*: підготовки до проведення затримання (підготовчий); безпосереднього проведення затримання (робочий); фіксації ходу та результатів затримання (заключний).

2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення затримання

Ретельна та всебічна підготовка до затримання дозволяє якісно й ефективно проводити дану слідчу дію. Одними з головних умов ефективності операції із затримання підозрюваних є конспіративність підготовки до неї, чітка організація, раптовість та несподіваність її проведення. Вчасне проведення затримання дозволяє виявити об'єкти, які прив'язують певних осіб до злочинної діяльності, та визначити подальший хід розслідування. Будь-яке зволікання з проведенням затримання тягне знищення або приховання доказів, зникнення злочинців та ухилення їх від кримінальної відповідальності.

Організаційно-підготовчі заходи до проведення затримання повинні складатися з таких елементів:

- 1) повне та всебічне вивчення матеріалів кримінального провадження;
- 2) визначення підстав затримання підозрюваного;
- 3) збір орієнтуючої інформації про особу, яка підлягає затриманню (зокрема, про її зовнішність, соціально-психологічні дефекти у психіці, тяжкість скоєного злочину, місце у складі злочинної групи, наявність судимостей, зброї, володіння прийомами рукопашного бою, зброєю або іншими спеціальними знаннями чи навичками, можливі дії під час затримання, фізичні властивості), та осіб, що мешкають з нею, стереотип поведінки та ін. Якщо необхідно затримати раніше засуджену особу, то відомості про неї можна отримати із архівних справ. Під час збирання інформації про особу затримуваного необхідно дотримуватися принципу конспірації, щоб не насторожити ані самого злочинця, ані інших заінтересованих у справі осіб;
- 4) встановлення місця перебування особи, яка підлягає затриманню;
- 5) аналіз та оцінка зібраної інформації та слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування, до ухвалення рішення про проведення затримання;
- 6) прийняття рішення про проведення затримання. Рішення на проведення операції приймає працівник, у провадженні якого знаходиться кримінальна справа. Він же й проводить організаційно-підготовчі заходи із затримання підозрюваних (обвинувачених) осіб;
- 7) визначення часу та способу проведення затримання. Час затримання необхідно обирати так, щоб затримувана особа була саме у тому місці, де планується провести операцію (наприклад, час прибуття на роботу, повернення додому, прибуття автобусу, в якому злочинець має приїхати). З тактичних міркувань затримання краще проводити удень, оскільки у нічний період часу легше зникнути з місця проведення операції та знищити речові докази чи об'єкти, що мають значення для справи;
- 8) вивчення (визначення) району або місця (приміщення, споруди, окремі ділянки місцевості), де передбачається проведення затримання. За необхідності керівник операції повинен завчасно виїхати та оглянути місце проведення затримання. Це дозволить більш точно розподілити функції між учасниками операції, завчасно блокувати шляхи можливої втечі злочинців, запобігти

захопленню заручників, затримати злочинців раптово та забезпечити безпеку оточуючих осіб.

Під час огляду необхідно з'ясувати план приміщення, наявність (кількість) входів і виходів, пожежних сходищ, ліфту, місць укриття тощо. Якщо затримання планується проводити на відкритій місцевості, то необхідно вивчити її рельєф, наявність та розташування доріг, будинків, прохідних під'їздів, маршрутів і графіку міського (міжміського) транспорту та ін.

При визначенні часу, місця та способу затримання керівник операції має враховувати особу злочинця – спосіб життя, навички, знайомства (не обов'язково злочинні), інтереси, схильності, денний розпорядок, маршрути і засоби пересування;

9) вирішення питання щодо черговості або послідовності проведення затримання підозрюваних (якщо злочинців кілька). Як правило, спочатку необхідно затримувати тих осіб, які можуть приховатися від слідства та суду, чинити протидію або мають можливість приховати, знищити, замінити чи змінити речові докази. З цією метою необхідно встановити місце особи у складі організованої злочинної групи, особливості взаємовідносин між її членами, ступінь участі й роль кожного співучасника під час учинення злочинів та ін.;

10) розробка тактичних прийомів та комбінацій, що будуть застосовуватися під час проведення операції із затримання;

11) визначення маршрутів пересування учасників операції до місця її проведення. Керівник операції повинен завчасно визначити вид транспорту, з'ясувати маршрути під'їзду та час прибуття (зосередження) оперативної групи на місце затримання;

12) з'ясування можливих методів, прийомів та хитрощів, до яких можуть вдаватися злочинці з моменту початку операції;

13) добір учасників для проведення слідчої дії. До учасників затримання належать особи, які залучаються для якісного і ефективного проведення цієї слідчої дії, для охорони, спостереження, оточення, блокування, захвату, застосування технічних засобів, забезпечення зв'язку, надання технічної та іншої допомоги під час проведення операції.

До складу оперативної групи затримання можна віднести:

а) керівника операції – особу, яка керує усією операцією із затримання та здійснює таку організаційну роботу:

– визначає мету і завдання затримання, завчасно залучає необхідну кількість професійно підготовлених працівників та керує їх діями;

– враховуючи кількість осіб, які підлягають затриманню, визначає кількість і склад оперативних груп із захвату та їх керівників;

– оптимально розподіляє між групами технічні засоби та засоби зв'язку;

– проводить інструктивну нараду серед створених оперативних груп із затримання зі складанням єдиного оперативного плану,

– підтримує безперервний зв'язок з групами захвату під час проведення операції та забезпечує постійний обмін інформацією між ними;

– за необхідності безпосередньо бере участь у проведенні затримання;

б) заступника керівника операції. У випадку відсутності керівника операції (виїхав на місце затримання), його функції з організації та проведення затримання виконує заступник;

в) робочу групу (зокрема, групу пошуку, спостереження, засідки, захвату, оточення, блокування, перехоплення).

Пошукова група застосовується для виявлення осіб, які підлягають затриманню; група спостереження – для проведення візуального спостереження за діями (поведінкою) осіб, які підлягають затриманню, або певними об'єктами, до появи підозрюваних. Засідка для захвату осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, організується в місцях ймовірної появи злочинців. Група захвату здійснює безпосереднє затримання (захват) підозрюваної особи за місцем її перебування або в блокованому, оточеному районі чи укритті; групи оточення, блокування та перехоплення застосовуються у випадках втечі злочинців з місць затримання;

г) зв'язківців – забезпечують безперервний зв'язок між групами захвату;

д) допоміжну групу (залучаються представники громадськості, спеціалісти до участі у невідкладних слідчих діях, що проводяться після затримання).

При підготовці до позапланового затримання передбачається отримання загальної інформації та рекомендацій щодо типових ситуацій затримання на вулиці, у громадських місцях, приміщеннях, на транспорті. Окрім цього практичний працівник повинен володіти інформацією стосовно ознак зовнішнього вигляду осіб, яких необхідно затримати, що має допомогти уникнути помилок під час затримання.

У ході підготовки планового затримання потрібно більше уваги приділяти таким заходам, як:

– збирання інформації про особу, що підлягає затриманню;

– вибір місця та часу затримання підозрюваного;

– вивчення місця затримання;

– вирішення питання про кількісний склад групи затримання, визначення обов'язків її учасників;

– інструктаж учасників затримання щодо проведення дій, спрямованих на фізичне затримання особи та його процесуальне закріплення;

– оснащення групи захвату необхідними технічними засобами.

Під час вивчення особи, що підлягає затриманню, слід враховувати наявність у неї зброї чи інших засобів, що являють небезпеку для життя і здоров'я громадян.

У процесі визначення часу та місця затримання слід звернути увагу на такі особливості: наявність прохідних дворів у будинках, які мають два виходи,

планування приміщення, входи та виходи, пожежні сходи, ліфти, місця укриття, маршрути та засоби пересування особи.

Затримання завжди здійснюється групою працівників. За загальним правилом робоча група добирається у розрахунку 2-3 працівника міліції на одну особу, яка підлягає затриманню. Учасники затримання мають бути відповідно екіпіровані й озброєні. Але при цьому керівник операції повинен враховувати особливості місця проведення операції, кількість правопорушників, які підлягають затриманню, їх суспільну небезпеку та особливості поведінки, озброєність, фізичні властивості, наявність спеціальних вмінь й навичок та ін.

У затриманні озброєних чи особливо небезпечних правопорушників повинні брати участь спеціально сформовані оперативні групи з числа працівників спеціальних підрозділів.

При визначенні виду й складу робочої групи необхідно виходити з необхідності кількісної переваги таких груп над злочинцями, що затримуються, а також можливості оточення або блокування району (місця) перебування останніх. Якщо передбачається затримувати жінку, то необхідно передбачити участь в операції жінки – працівника правоохоронних органів (зокрема, для подальшого проведення особистого обшуку відповідно до вимог ст. 223, 234 КПК України).

На жаль, у слідчій практиці мають місце порушення зазначених тактичних рекомендацій. Нерідко працівники правоохоронних органів самотужки намагаються затримувати декількох злочинців (18%), не маючи табельної вогнепальної зброї (72%) та необхідних спеціальних засобів (51%), що інколи призводить до тяжких наслідків;

14) розподіл функцій і обов'язків між учасниками слідчої дії, визначення порядку та послідовності їхніх дій;

15) розробка заходів для маскування групи захоплення (до проведення операції), форми одягу та озброєння (визначення порядку її застосування);

16) визначення та підготовка необхідних науково-технічних, транспортних та спеціальних засобів (оперативна валіза, гумові кийки, наручники, фотоапарат, прилади нічного бачення, ліхтар, рації);

17) підготовка засобів зв'язку та визначення схеми і порядку обміну інформацією між учасниками слідчої дії;

18) вирішення питання про застосування службово-розшукового собаки;

19) розробка заходів, які забезпечують швидке та раптове захоплення підозрюваних, з метою запобігання знищенню речових доказів та активному фізичному або збройному опору;

20) визначення способу фіксації ходу та результатів затримання;

21) розробка заходів щодо фіксації обстановки та обставин затримання, охорони місця події, здійснення невідкладних дій з виявлення, вилучення і закріплення слідів злочину та інших фактичних даних;

22) створення оптимальних умов для проведення слідчої дії;

23) розробка заходів, що передбачають дії учасників затримання у випадках виникнення непередбачених ситуацій або ускладнень (затримання значної кількості осіб, наявність зброї та автотранспорту, надання активного фізичного чи збройного опору, труднощі з проникненням до приміщення, спроби знищення злочинцями речових доказів, захвату заручників);

24) визначення місць доставляння затриманих. Усі затримані повинні конвоюватися та утримуватися окремо один від одного з метою запобігання спробам протидії, домовленостям та виробленню єдиної лінії поведінки;

25) складання плану проведення затримання;

26) проведення інструктивної наради серед усіх учасників слідчої дії.

Безпосередньо перед проведенням затримання керівник операції проводить ретельний інструктаж, під час якого повідомляє про загальний план операції; час, місце та спосіб проведення затримання; відомості про осіб, які підлягають затриманню; місця їх знаходження та озброєність; маршрут прибуття до певного місця та особливості пересування на ньому; дотримання заходів конспірації; способи проникнення у приміщення; обов'язки кожного учасника групи та послідовність їх дій; способи зв'язку та ін.

Відомості про злочинців, час, спосіб та місце проведення затримання керівник операції повідомляє учасникам слідчої дії безпосередньо перед виїздом або під час слідування до місця проведення операції з метою забезпечення конспіративності заходу, запобігання витоку інформації та втрати фактору раптовості й несподіваності. Раптовість та несподіваність затримання перешкоджає можливості учинення опору підозрюваними, їхнім спробам до втечі або знищення речових доказів тощо.

Керівник операції повинен мати чіткий план проведення затримання, правильно організувати взаємодію між учасниками слідчої дії, забезпечити раптовість, скритність та ефективність дій кожного члена оперативної групи. У тих випадках коли за браком часу або відсутністю необхідних даних немає можливості розробити детальний план затримання, рекомендується намітити декілька варіантів дій, розрахованих на різні обставини, котрі можуть раптово виникнути під час проведення операції.

Після вжиття усіх (необхідних) організаційно-підготовчих заходів керівник операції переходить до робочого етапу проведення затримання, який складається з низки тактичних заходів.

3. Тактичні прийоми проведення затримання

З урахуванням тієї чи іншої слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування, особливостей супротивної сторони та характеру злочинного посягання обираються відповідні спосіб й тактичні прийоми затримання. Звідси, правильно обрана тактика затримання дозволяє ефективно проводити дану слідчу дію. Тактика затримання напряму залежить від місця проведення операції.

Залежно від місця затримання керівник операції повинен обирати ті чи інші тактичні прийоми, які дозволяють ефективно проводити дану слідчу дію. Тому розглянемо особливості проведення затримання підозрюваних, які знаходяться у приміщенні, на відкритій місцевості і транспорті.

Тактика затримання підозрюваних у приміщенні

Затримання підозрюваних за місцем проживання є досить складною операцією. Це обумовлено тим, що опір можуть чинити не тільки затримувані особи, а й інші заінтересовані особи (батьки, родичі, друзі), які мають можливість знищити або замінити речові докази, активно протидіяти групі захоплення.

Затримання у помешканні важко повести раптово, оскільки не завжди існує можливість наблизитись до будинку або квартири непомітно. Злочинець, відчувши небезпеку, може за досить незначний проміжок часу знищити усі речові докази. Тому необхідно заздалегідь розробити план проведення усієї операції. У цьому випадку під час підготовки до затримання доцільно ретельно обстежити приміщення, а також продумати спосіб проникнення до нього.

При затриманні підозрюваних у приміщеннях (спорудах, будівлях) керівник операції має вжити заходів для непомітного прибуття групи захвату до об'єкта з метою забезпечення раптовості та запобігання протидії й знищенню слідів злочину і речових доказів, зокрема:

- транспортні засоби, на яких прибула оперативна група, залишати на певній відстані від місця затримання;

- наблизитися до об'єкта, в якому приховується особа, групами по дві-три особи (особи, які беруть участь в операції, не повинні виділятися ані зовнішнім виглядом, ані поведінкою серед оточуючих їх сторонніх громадян);

- непомітно проникнути до об'єкта через входи, невідомі підозрюваному (підвальні приміщення, балкони, горища), або за допомогою осіб, які не викликають у цієї особи підозр;

- забезпечити завчасне візуальне спостереження за об'єктом, де переховується злочинець (дверима, вікнами, переходами, балконами, пожежними сходами, горищем, підвальними приміщеннями);

- перед проникненням у приміщення група захвату повинна розташовуватися біля вхідних дверей таким чином, щоб у полі зору була одна особа, бажано знайома злочинцям (сусід, представник ЖЕКу, паспортист);

- прибувши на службову територію, вжити заходів щодо маскування мети візиту і повідомити про нього безпосередньо перед затриманням.

Якщо власник приміщення відмовляється відкривати двері, керівник операції вдається до примусових заходів – злам дверей, замків або запорів. Будь-яке зволікання з проникненням у приміщення тягне за собою можливість втечі злочинців з місця затримання, застосування фізичного або збройного опору, знищення або приховання предметів та документів, що мають значення для

справи. У деяких випадках доцільно не поспішати із примусовим проникненням у приміщення, а вступити зі злочинцями у переговори (діалог) та переконати їх у безглуздість зайнятої позиції. Це обумовлюється тим, що злочинці можуть перебувати у неврівноваженому, нервовому стані, відчувати психологічну напругу та вдаватися до імпульсивних дій аж до застосування вогнепальної зброї. Якщо переговори не досягають мети, можуть бути застосовані спеціальні хімічні засоби, технічні засоби подолання перепони, після чого оперативна група спритно здійснює захват.

Після проникнення до приміщення та затримання злочинців керівник операції повинен провести ретельний обшук приміщень й осіб, які їх займають, з метою виявлення об'єктів, що вказують на причетність затриманих до учиненого кримінального правопорушення та злочинної діяльності.

Тактика затримання підозрюваних на відкритій місцевості

Тактика затримання злочинців на вулиці, площі, у сквері та іншій відкритій місцевості передбачає забезпечення безпеки сторонніх осіб, оскільки у даному випадку не виключається можливість опору з боку злочинців. Не менш важливо провести затримання непомітно від оточуючих, оскільки неподалік можуть знаходитися співучасники, спроможні миттєво попередити інших членів групи про операцію, що розпочалась.

Затримання осіб на відкритій місцевості має певну специфіку, зокрема:

- у місцях великого скупчення людей обмежуються можливості застосування працівниками міліції спеціальних засобів і табельної вогнепальної зброї;
- при великому натопті людей виникає можливість втечі, знищення предметів і документів або захоплення заручників;
- під час протидії злочинців (вчинення збройного опору) не виключається можливість людських жертв;
- є можливість перебування поблизу затримуваних осіб їх спільників, які здатні до непередбачуваних дій (наприклад, провокувати втручання перехожих, вносити замішання у дії групи захвату, чинити опір).

Відтак, керівник операції повинен вживати заходів щодо запобігання зазначених негативних наслідків.

Затриманню злочинців на відкритій місцевості має передувати візуальне спостереження, виходячи з результатів якого, керівник операції визначає момент проведення затримання.

Під час затримання група захвату повинна приховано наблизитись до затримуваної особи, вступити з нею у безпосередній контакт, після чого слідує раптовий фізичний захват. Дії оперативної групи мають бути узгодженими і миттєвими, запобігати можливостям чинити озброєний опір, захопити заручника, спричинити поранення пересічним громадянам та ін.

Затримання на відкритій місцевості доцільно проводити за допомогою оперативно-тактичних комбінацій, які передбачають легендоване зближення з особою, що затримується, створення спеціальних засідок на підступах до місця затримання та ін.

Непомітне (легендоване) зближення з особою, яка підлягає затриманню, можна здійснювати за допомогою різноманітних прийомів, зокрема:

- звертання до неї з проханням підпалити сигарету, підказати, де знаходиться та або інша вулиця, як до неї пройти, тощо;

- негласного супроводу осіб до місць, де найбільш зручно провести операцію (наприклад, розташування поста патрульної служби, регулювання руху, малолюдні місця);

- якщо затримання проводиться на залізничних вокзалах, пристанях або аеропортах, то працівникам міліції слід маскуватися під пасажирів або працівників цих установ (наприклад, провідників вагону, стюардес, носильників).

Зблизившись із затримуваною особою, два працівника беруть її під руки, третій, пред'явивши посвідчення, перевіряє одяг (кишені, пояс штанів й інші місця, де може знаходитися зброя), четвертий – стежить за навколишніми та забезпечує недопущення стороннього втручання.

Після затримання підозрюваний миттєво ізолюється від оточуючих людей та конвоюється до місця проведення досудового розслідування.

Під час проведення групового захвату (якщо затримується кілька злочинців) керівник операції повинен розосередити їх або створити умови, за яких вони змушені будуть розійтися, після чого затримати їх поодиноці.

Тактика затримання підозрюваних на транспорті

Під час затримання підозрюваних на транспортних засобах можуть виникнути певні складнощі, що зумовлюються можливою втечею злочинців з місця затримання, відмовою зупинити транспортний засіб на вимоги працівників міліції, при цьому виграючи час, щоб звільнитися від певних предметів. Усе це призводить до організації погоні.

З метою недопущення таких випадків необхідно застосовувати легендоване зближення з особою, яка підлягає затриманню. У цьому випадку використовуються різноманітні приводи, які не викликають підозри у злочинців стосовно затримання, зокрема:

- вжиття заходів з приводу порушення водієм правил дорожнього руху;

- перевірка технічного стану автотранспорту;

- огляд транспортного засобу у зв'язку із розшуком злочинців, які втекли з-під варти чи місць позбавлення волі, або водія, що зник з місця дорожньо-транспортної події;

- проведення різноманітних оперативно-тактичних комбінацій із затримання злочинців. Для цих заходів доцільно залучати постійні, тимчасові або пересувні

контрольно-пропускні пункти ДАІ, до складу яких включаються оперативні та працівники спеціальних підрозділів у цивільному одязі, кінолог з собакою та ін.

При зупиненні транспортного засобу інспектор ДАІ має відрекомендуватися водію і разом з ним здійснити ретельний огляд автомашини, оцінюючи її технічний стан. Частина оперативних працівників у цивільному одязі веде спостереження за поведінкою водія та пасажирів, інша – бере участь в огляді даної автомашини, приділяючи особливу увагу місцям можливого переховування зброї та інших предметів, що мають значення для справи. У випадку їх виявлення водій і пасажири піддаються особистому огляду.

Згідно зі ст. 191 КПК у разі затримання на транспорті місцем затримання вважається територія району, на якій особу затримано; у разі затримання особи на громадському транспорті, незапланована зупинка якого неможлива без зайвих труднощів, місцем затримання вважається територія району, на якій розташована найближча попутна зупинка громадського транспорту; у разі затримання особи на авіаційному або морському транспорті під час здійснення рейсу за межі державного кордону України місцем затримання вважається порт у межах державного кордону України, в якому почався цей рейс.

Крім того, під час затримання необхідно виявляти осіб, які у ході досудового розслідування можуть стати свідками злочинних дій затриманої особи та засвідчити правомірність дій групи захвату.

Особам при затриманні повідомляються його підстави та мотиви, роз'яснюється право оскаржувати їх у суді, надаються усно роз'яснення частини першої ст. 63 Конституції України, право відмовитися від надання будь-яких пояснень або свідчень до прибуття захисника.

Важливою обставиною затримання особи є повідомлення інших осіб про затримання. Так, згідно зі ст. 213 КПК уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи.

Якщо уповноважена службова особа, яка здійснила затримання, має підстави для обґрунтованої підозри, що при повідомленні про затримання ця особа може зашкодити досудовому розслідуванню, вона може здійснити таке повідомлення самостійно, проте без порушення вимоги щодо його негайності.

У разі затримання неповнолітнього уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування.

4. Фіксація результатів затримання

Процесуальне оформлення затримання виробляється після того, як підозрювані фактично затримані, якщо їх опір зламано і вони не мають можливості чинити опір працівникам правоохоронних органів.

Про проведення затримання керівник операції складає протокол, який є обов'язковим засобом фіксації даної слідчої дії. У протоколі мають міститися такі відомості:

- підстави затримання;
- місце, дата і точний час (година і хвилини) та назва процесуальної дії;
- особа, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада);
- всі особи, присутні під час проведення процесуальної дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання);
- інформація про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання;
- дані про затриману особу, її психічні та фізичні властивості, наявність ознак алкогольного чи наркотичного сп'яніння, особливості її одягу, взуття, предметів, що були при ній або в її одязі, ушкоджень тіла та одягу тощо;
- результати особистого обшуку;
- обставини затримання, поведження затриманої особи під час проведення операції;
- клопотання, заяви чи скарги затриманого, якщо такі надходили;
- спроби вчинити збройний чи фізичний опір, позбутися тих чи інших об'єктів або знищити їх;
- повний перелік процесуальних прав та обов'язків затриманого;
- намагання втекти з місця затримання та ін.

Усі предмети і документи, які вилучені у затриманої особи, слідчий докладно повинен перелічити в протоколі затримання із зазначенням їх назви, кількості, розміру, матеріалу, з якого вони виготовлені, кольору, ваги та індивідуальних ознак.

Якщо кількість предметів, що вилучаються під час проведення затримання, або документів є численною й на їхній огляд на місці проведення слідчої дії буде потрібним значний час, вони можуть бути відповідним чином упаковані й опечатані без проведення їх огляду й докладного опису в протоколі затримання. У цьому випадку огляд вилучених предметів проводиться в кабінеті слідчого за правилами слідчого огляду. Як понятих при цьому доцільно запрошувати тих само осіб, які виконували ці обов'язки при затриманні особи.

Щодо кожного виявленого об'єкта має бути зазначено, в якому саме місці та за яких обставин він був виявлений. У необхідних випадках вилучені об'єкти повинні бути упаковані та опечатані.

Дії затримуваної особи та обстановка затримання можуть бути зафіксовані і за допомогою додаткових засобів фіксації – фотозйомки, відеозапису, складання

планів, схем, рисунків, креслень, графіків та ін. Про застосування вказаних засобів фіксації зазначаються у протоколі, а фотографії та відеозаписи додаються до нього.

Використання технічних засобів, зокрема відеозапису, є об'єктивним засобом фіксації затримання і дозволяє зафіксувати:

- дії особи до, в момент і після фізичного захоплення;
- дії затриманого з метою позбутися від предметів, документів та інших об'єктів, що його викривають;
- дії членів групи захоплення;
- показання особи відразу після захвату, що мають істотне значення в ході подальшого розслідування.

Питання для самоконтролю

1. Поняття та завдання затримання.
2. Види затримання.
3. Підготовчі заходи до проведення затримання.
4. Загальна тактика проведення затримання.
5. Тактичні прийоми проведення затримання.
6. Тактичні особливості затримання на транспорті.
7. Тактичні особливості затримання у приміщенні.
8. Тактичні особливості затримання у громадських місцях.
9. Тактичні особливості затримання озброєних злочинців.

Лекція 15

Тактика обшуку

1. Поняття, завдання та види обшуку.
2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення обшуку.
3. Тактичні прийоми проведення обшуку.
4. Фіксація результатів обшуку.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Бахін В. П.* Криміналістика : курс лекцій : у 2-х ч. / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. – Ч. I. – 356 с.
3. *Денисюк С. Ф.* Обшук у системі слідчих дій (тактико-криміналістичний аналіз) : наук.-практ. посібник / С. Ф. Денисюк, В. Ю. Шепітько. – Харків : Консум, 1999. – 160 с.
4. Криминалистика : тактика, организация и методика расследования преступлений : учебник / под ред. Резвана А. П., Субботиной М. В., Харченко Ю. В. – Волгоград : ВА МВД России, 2000. – 224 с.
5. Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2001. – 718 с.
6. Криминалистика : учебник / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристь, 1999. – 744 с.
7. Криминалистика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. – СПб. : Изд-во «Лань», 2001. – 928 с.
8. Криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования корыстно-насильственных преступлений : спецкурс лекций : учеб. пособие для вузов / под ред. проф. В. П. Лаврова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 126 с.
9. Криміналістика : мультимедійний підруч. / В. І. Перкін, П. Д. Біленчук, В. К. Весельський, В. Б. Школьній, Ю. Б. Комаринська. – К., 2008.
10. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
11. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с., 32 іл.
12. Следственная тактика : учеб. пособие по курсу «Основы криминалистики» / под ред. И. Ф. Пантелеева. – М., 1982. – 78 с.
13. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности) : учеб. пособие. – Волгоград : Высшая следственная школа, 1984. – 238 с.
14. Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы

- документов / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристъ, 1999. – 501 с.
15. *Чаплинський К. О.* Тактика проведення окремих слідчих дій : моногр. / Чаплинський К. О. – Д. : ДДУВС, 2006. – 415 с.
  16. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : монографія / Чаплинський К. О. – Д. : ДДУВС ; Ліра ЛТД, 2010. – 304 с.
  17. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монограф. / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

1. Поняття, завдання та види обшуку

Розслідування різних видів кримінальних правопорушень, як правило, супроводжується формуванням несприятливих слідчих ситуацій, у тому числі наявності незначного обсягу інформації, відсутності слідів та очевидців правопорушення, активної протидії досудовому розслідуванню та ін. Вказане вимагає удосконалення організаційно-тактичних заходів з проведення окремих слідчих дій, зокрема обшуків. Вчасне та якісне проведення цих слідчих дій із урахуванням особливостей розслідування окремих видів кримінальних правопорушень може сприяти одержанню важливих доказів, які свідчать про причетність певних осіб до злочинної діяльності.

Останнім часом злочинність пристосовується до нових соціально-економічних умов. Зростання злочинності, зрощування її з державним апаратом, підвищення технічної оснащеності злочинців, ускладнення зв'язку між ними, використання сучасного радіозв'язку, новітньої вогнепальної зброї та інші чинники, безумовно, ускладнюють і без того непросту діяльність правоохоронних органів з якісного розслідування кримінальних правопорушень. Використання злочинцями надійної організаційно-технічної бази робить їх менш вразливими для правоохоронних органів, більш мобільними в одержанні необхідної для злочинної діяльності інформації, що слід враховувати під час підготовки та проведення обшуків.

Обшук – це слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукування і вилучення предметів, що мають значення для справи, а також виявлення розшукуваних осіб.

Проведення обшуку пов'язано з певними обмеженнями конституційних прав громадян на недоторканість особи, житла, таємниці листування та ін.

Обшук є слідчою дією, процесуальний порядок проведення якої закріплений у ст. 234-236 Кримінального процесуального кодексу України, та проводиться з метою виявлення і фіксації відомостей про обставини кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, здобутого в результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Необхідно зазначити, що під достатніми даними для проведення обшуку розуміються відомості, що містяться в показаннях свідків, потерпілих, підозрюваних, у протоколах слідчих дій, заявах громадян, а також одержані в ході оперативно-розшукової діяльності.

Незаконно проведений обшук (проведений без ухвали слідчого судді або із застосуванням насильства) тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 162 Кримінального кодексу України.

Обшук необхідно відрізнити від проведення оперативно-розшукових заходів. Відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативні підрозділи можуть негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі проникненням у приміщення, транспортні засоби, на земельні ділянки (ст. 8).

Також проведення обшуків необхідно відрізнити і від застосування адміністративно-запобіжних заходів та заходів адміністративного припинення. Так, ст. 264 Кодексу про адміністративні правопорушення регламентує проведення особистого огляду та огляду речей.

Обшуки можуть проводитися на будь-якому етапі досудового розслідування (початковому або подальшому) виключно за порушенням кримінальним провадженням.

При розслідуванні корисливих кримінальних правопорушень, наприклад крадіжок, грабежів, розбійних нападів, вимагань, обшуки необхідно проводити відразу ж після порушення кримінального провадження або затримання правопорушника, що дозволить виявити та вилучити об'єкти, які мають значення для справи, та запобігти знищенню, заміні і переховуванню документів, предметів та інших об'єктів.

На відміну від інших слідчих дій обшук має такі особливості:

- конкретизованість об'єктів пошуку;
- належність об'єктів пошуку, як правило, особам, в яких проводиться обшук;
- примусовий характер обстеження.

Головною метою обшуків є виявлення джерел доказової та орієнтуючої інформації, що має значення для кримінального провадження.

Завданнями обшуку є:

1) виявлення та вилучення:

- знарядь кримінального правопорушення (наприклад, зброї, знарядь зламу та інших об'єктів);
- предметів зі слідами правопорушення або тих, що є результатом злочинної діяльності (наприклад, підроблені документи, фальшиві гроші);
- предметів та цінностей, здобутих (нажитих) злочинним шляхом;
- документів, що мають значення для справи або характеризують особу злочинця (фотознімки, аудіо- та відеозаписи, листи, щоденники, записники);

- об'єктів, що використовувалися для реалізації злочинного задуму;
- об'єктів, що вилучені з цивільного обігу, заборонені для використання або потребують спеціального дозволу, незалежно від того, відносяться вони до справи чи ні (вогнепальна та холодна зброя, наркотичні засоби, радіоактивні, психотропні, вибухові або отруйні речовини, таємні документи);
- майна для забезпечення відшкодування заподіяних збитків (з метою забезпечення цивільного позову) або в цілях можливої конфіскації;
- інших об'єктів, що мають значення для справи і виступають засобом встановлення об'єктивної істини;

2) виявлення:

- осіб, які переховуються від слідства та суду або втекли з-під варти чи місць позбавлення волі та перебувають у розшуку;
- трупів та їх частин;
- тварин (тих, що використовувалися як засоби або знаряддя вчинення кримінального правопорушення);

3) перевірка зібраних за кримінальним провадженням доказів та одержання нових доказів й перевірка слідчих версій, що висунуті слідчим на початковому етапі розслідування;

4) встановлення обставин, що сприяли або перешкоджали учиненню кримінального правопорушення, вжиття заходів профілактичного характеру та ін.

До **об'єктів обшуку** слід віднести:

- жилі приміщення (будинки, квартири, дача, номер у готелі);
- нежилі приміщення (офіси, склади, підсобні приміщення, робочі кабінети);
- ділянки місцевості (наприклад, сад, город);
- транспортні засоби;
- засоби комп'ютерної техніки;
- живих осіб.

Загалом більшість науковців залежно від тих чи інших підстав класифікують обшуки таким чином:

1) за видом учиненого злочину: обшук при розслідуванні убивств, грабежів, розбійних нападів, вимагань;

2) за етапами досудового розслідування: на початковому та подальшому етапах;

3) за характером об'єктів обшуку: квартир, будинків, службових кабінетів, приміщень, ділянок місцевості, транспортних засобів, живих осіб;

4) за характером об'єктів пошуку: виявлення людей, трупів та їх частин, знарядь і слідів злочину, документів та інших об'єктів, що мають значення для справи;

5) за послідовністю проведення:

- первинний (обшук, який проводиться вперше);
- додатковий (спрямований на дослідження певних об'єктів або ділянок, що залишилися необстеженими під час проведення первинного обшуку);

– повторний (у слідчій практиці можуть складатися ситуації, які вимагають проведення повторного обшуку. До таких можна віднести ситуації, коли: первинний обшук проводився неякісно (з порушенням тактичних рекомендацій) чи за несприятливих умов (велике скупчення людей, недостатнє освітлення); без використання відповідних науково-технічних засобів; отримано оперативно-розшукову інформацію про конкретне місце приховання розшукуваних об'єктів (наявність схованки) та ін.);

б) за способом організації: одиничний та груповий;

7) за часом проведення: одночасний та різночасний.

Одночасний обшук – це погоджене за часом проведення взаємодіючими між собою слідчо-оперативними групами кількох обшуків у різних місцях або осіб, які здійснюються в межах одного кримінального провадження. Одночасні обшуки зазвичай проводяться при розслідуванні групових злочинів. Однак, як свідчить практика, такі обшуки можуть проводитися і за кримінальними правопорушеннями, вчинених однією особою. Щоб приховати сліди правопорушення, особа нерідко користується послугами родичів (знайомих), що обумовлює проведення обшуків одночасно у різних місцях. Тому прийняття рішення про проведення одночасних обшуків ніяк не можна пов'язувати з колом осіб, які брали участь у вчиненні правопорушення.

Значення проведення обшуків у розслідуванні окремих видів кримінальних правопорушень обумовлюється тим, що нерідко їх результати містять початкові відомості, які доводять причетність певних осіб до злочинної діяльності і можуть бути основою висунення криміналістичних версій та планування досудового слідства. Окрім того, усі виявлені під час обшуків сліди правопорушення порівнюються з інформацією, отриманою після проведення огляду місця події. Тому виявлення зв'язків між предметами, які вилучені під час проведення обшуків, дозволяє пов'язати їх з конкретною особою та притягнути її до кримінальної відповідальності.

Загалом проведення обшуку складається з трьох етапів:

– підготовка до проведення обшуку (підготовчий);

– безпосереднє проведення обшуку (робочий);

– фіксація ходу та результатів обшуку (заключний).

2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення обшуку

Незалежно від невідкладності обшуків ретельна та всебічна підготовка до їх проведення є обов'язковою умовою, яка дозволяє якісно та ефективно проводити дану слідчу дію.

Організаційно-підготовчі заходи до проведення обшуку мають складатися з таких елементів:

1) вивчення матеріалів кримінального провадження;

2) збір орієнтуючої інформації про: особу злочинця, а також членів його сім'ї, родичів та знайомих; усі епізоди злочинної діяльності; місця (об'єкти) обшуків; знаряддя (засоби) правопорушення та предмети, що здобуті злочинним шляхом і підлягають відшуканню, та ін.;

3) аналіз й оцінка зібраної інформації та слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування, до ухвалення рішення про проведення обшуку;

4) прийняття (ухвалення) рішення про проведення обшуку;

5) планування та визначення часу проведення обшуку;

6) створення оптимальних умов для проведення даної слідчої дії;

7) визначення та підготовка необхідних науково-технічних і транспортних засобів;

8) вирішення питання про застосування службово-розшукового собаки;

9) добір необхідних учасників для проведення обшуку;

10) визначення способу фіксації ходу та результатів обшуку;

11) розробка заходів, що передбачають дії учасників обшуку у випадках виникнення непередбачених ситуацій або ускладнень;

12) складання плану проведення обшуку;

13) проведення інструктивної наради серед усіх учасників слідчої дії.

Розглянемо детальніше деякі із зазначеним організаційно-підготовчих заходів.

1. Вивчення матеріалів кримінального провадження.

Вивчаючи матеріали кримінального провадження, можна одержати відомості про об'єкти посягання, знаряддя правопорушення, викрадені предмети і цінності, місця (спосіб) їх ймовірного збереження, особу злочинця та ін. Ця інформація може міститися в показаннях свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, у протоколах слідчих дій (огляду місця події), у речових доказах та висновках експертів. Після вивчення усіх матеріалів справи слідчий вирішує питання про прийняття рішення щодо провадження обшуку та тактики його проведення.

2. Збирання орієнтуючої інформації про:

1) *особу правопорушника, а також членів його сім'ї, родичів та знайомих.* З цією метою збирають відомості про вік, спосіб життя, емоційно-вольові якості, рівень культури, інтереси, спеціальні знання й навички, графік роботи, знайомства і зв'язки (не обов'язково злочинні), наявність судимостей, місце у структурі злочинної групи, а також склад сім'ї, відносини із сусідами, з колегами по роботі, наявність зброї або спеціальних засобів та ін. Зі слідчої практики відомо, що злочинці для обладнання схованок іноді використовують свої професійні знання та навички. Зокрема, під час вивчення кримінальних проваджень було встановлено, що у 10% випадків приховання викрадених об'єктів здійснювалось із використанням спеціальних професійних навичок осіб, які у цьому зацікавлені (лицювальник схованку оборудував у ванній кімнаті під кахельною плиткою). Окрім того, вивчення особи злочинця також сприяє встановленню психологічного

контакту, що дозволяє ефективно використовувати його під час проведення обшуків;

2) усі епізоди його злочинної діяльності;

3) місця (об'єкти) обшуків. При вивченні об'єктів обшуку необхідно встановити:

– місцезнаходження приміщень та окремих ділянок місцевості (зокрема, адресу, підходи до них, розташування на місцевості), а також їх характер та призначення;

– характер споруди, структуру приміщень, час проведення ремонту, обсяг виконаних робіт, розстановку меблів тощо;

– кількість та склад осіб, які мешкають або працюють у цьому приміщенні;

– наявність засобів зв'язку, охоронної сигналізації, домашніх тварин, особливості заборів та ін.

Оперативно-розшуковим шляхом необхідно встановити кількість дзвінків, їх частоту, якщо злочинці користуються спеціальним умовним оповіщенням;

4) знаряддя (засоби) правопорушення та предмети, що здобуті злочинним шляхом і підлягають відшукуванню. Щодо знарядь злочину, предметів, документів та цінностей, які підлягають відшукуванню, то необхідно встановити найменування, призначення, зовнішній вигляд, характерні ознаки, кількість, прийоми маскування (розбирання на складові частини, надання незвичайної форми) та сліди, що могли залишитися на них. Якщо розшукуються особи (трупі або їх частини), то це – характеристика зовнішнього вигляду, анатомічні ознаки, одяг та ін. Але слід пам'ятати, що розшукувані предмети або документи можуть бути замінені зацікавленими особами. Тому доцільно мати фотознімки цих предметів або залучати відповідних спеціалістів. З урахуванням характеристики об'єкта повинні висуватися слідчі версії, зокрема в якому місці і яким чином можуть приховуватись предмети, чи можна розібрати їх на складові частини або змінити форму, розмір і зовнішній вигляд;

3. *Аналіз й оцінка зібраної інформації та слідчої ситуації, що склалася до ухвалення рішення про проведення обшуків.*

Має суттєве значення для правильної організації та планування обшуків. Аналіз слідчої практики свідчить, що відомості орієнтуючого характеру озброюють слідчих знаннями, які дозволяють припустити, де знаходяться розшукувані предмети, обрати способи пошуку, підготувати необхідне спорядження, визначити необхідний склад учасників обшуку (пошукової групи), розподілити обов'язки між ними, правильно обрати тактичні прийоми проведення та розробити план операції, що дає можливість провести обшуки із мінімальною витратою засобів, часу, сил та енергії.

4. *Прийняття рішення про проведення обшуку.*

Питання про достатність підстав для проведення обшуку вирішується слідчим з урахуванням аналізу зібраної інформації та особливостей слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування.

5. Планування та визначення часу проведення обшуку.

Має важливе значення для його ефективності та результативності. У справах про кримінальні правопорушення корисливої спрямованості, про організовану злочинну діяльність обшук повинен проводитися негайно з метою виявлення осіб, які вчинили злочини, викрадених речей та цінностей. Невиправдане зволікання, несвоєчасність і непередготовленість обшуків дозволяє правопорушникам знищити чи підмінити сліди і знаряддя злочину, переховати викрадені предмети, витратити кошти, які отримані злочинним шляхом тощо. Тому час проведення обшуків необхідно обирати залежно від обставин справи, з урахуванням аналізу зібраної інформації та оцінки слідчої ситуації.

Також необхідно враховувати, що у проведенні обшуків вирішальне значення має раптовість їх проведення. Пошук викраденого й прихованого майна має бути завжди несподіваним для підозрюваних осіб і проводитися швидко та оперативно. Але швидкість й раптовість обшуків не повинні призводити до поспішності та зниження якості їх проведення, а негативні результати не повинні впливати на намір довести обшуки до їх логічного завершення.

Раптовість проведення обшуку має й важливе психологічне значення. Раптовий початок обшуку є несподіваним для власників об'єктів обшуку і викликає нервово-психологічну напругу. Слідчий у цьому випадку повинен максимально ефективно використовувати розгубленість і нервово-психологічну напруженість вказаних осіб. Але раптовість проведення обшуків є неможливою без дотримання конспіративності і правил таємного прийняття рішення про їх проведення, включаючи й оперативно-розшукові заходи. Тому розголошення відомостей про обшук, що готується, значній кількості осіб може призвести до витоку інформації та втрати фактору раптовості.

Обшуки, окрім невідкладних випадків, мають проводитися вдень. У невідкладних випадках обшук може проводитися у нічний час. До невідкладних можна віднести випадки, коли:

- існує загроза знищення, маскування чи переховування розшукуваних предметів або документів;
- злочинець намагається втекти або сховатися;
- обшук почався удень, але у зв'язку зі складністю обшуку або невидачею предметів чи документів не був закінчений до настання нічного часу тощо.

6. Визначення та підготовка науково-технічних і транспортних засобів.

Використання науково-технічних засобів дозволяє слідчому ефективніше проводити обшуки, виявляти та фіксувати більшу кількість слідів кримінального правопорушення та інших об'єктів, що мають значення для справи.

7. Добір учасників для проведення обшуків.

Правильний та своєчасний підбір мобільної, психологічно сумісної і готової до тривалої роботи групи учасників обшуку є, безумовно, одним із найважливіших питань.

Під час розслідування кримінальних правопорушень слідчими застосовуються усі види обшуків. Але проведення одночасних (групових) обшуків у кількох підозрюваних викликає певні труднощі, що обумовлені наявністю кількох співучасників, необхідністю залучення значної кількості працівників правоохоронних органів, відповідним чином підготовлених та екіпірованих.

До обов'язкових учасників обшуку можна віднести: особу, яка проводить дану слідчу дію, не менше двох понятих та особу, яка займає приміщення.

Добираючи понятих, слідчий повинен враховувати, що особи, в яких проводиться обшук, бувають, як правило, зацікавлені у нерозголошенні факту його проведення, і тому потрібно обирати осіб, присутність яких при обшуку не спричинила б розголошення будь-яких відомостей. Такими понятими можуть бути громадяни, незаінтересовані у справі, які не знають особу, і не проживають з нею по сусідству.

До факультативних учасників обшуку належать особи, які залучаються для якісного проведення цієї слідчої дії, для охорони і спостереження, застосування науково-технічних засобів, надання технічної та іншої допомоги під час проведення обшуку. Питання про участь інших необов'язкових учасників обшуків слідчий вирішує самостійно, виходячи зі слідчої ситуації, що склалася під час розслідування.

Також відповідно до слідчої ситуації слідчий з тактичних міркувань до проведення обшуків може запросити свідків та потерпілих. Вказані особи залучаються з метою виявлення викрадених предметів з групи однорідних. Вони краще за інших знають індивідуальні особливості викрадених речей, що допоможе запобігти вилученню тих, які не мають відношення до справи.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що виконання усіх наведених організаційно-підготовчих заходів надає керівнику операції можливість обрати оптимальний час для проведення обшуків, визначити правильну лінію поведінки і тактику проведення пошукових дій. Кожний обшук є неповторним та індивідуальним, оскільки визначається конкретними обставинами кримінального провадження, характером об'єктів пошуку та особою злочинця і потребує розробки загальних тактичних правил та рекомендацій, дотримання яких допоможе отриманню позитивних результатів під час розслідування кримінальних правопорушень. Цьому має сприяти застосування науково-технічних засобів і правильне використання низки тактичних прийомів та комбінацій.

3. Тактичні прийоми проведення обшуку

Після здійснення організаційно-підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу обшуку, який складається з низки тактичних заходів, що передують самому обшуку та супроводжують його. Загальна тактика проведення обшуку припускає необхідність врахування слідчої ситуації, особливостей

супротивної сторони та характеру злочинного посягання. Відтак, правильно обрана тактика обшуку дозволяє ефективно проводити дану слідчу дію.

Проведення обшуку складається з чотирьох стадій: підготовча, оглядова, детальна, фіксація ходу та результатів обшуку.

Підготовча стадія полягає у непомітному прибутті й раптовому проникненні пошукової групи до об'єкта обшуку та проведенні низки невідкладних дій.

Для непомітного прибуття пошукової групи на місце обшуку та забезпечення раптовості проведення слідчої дії, а також запобігання протидії і знищенню речових доказів доцільно:

- транспортні засоби залишати на певній відстані від місць проведення обшуку;
- наближатися до об'єкта групами по одній-дві особи, а не всім учасникам разом;
- використовуючи ліфт, підніматися на один-два поверхи вище або нижче потрібної сходової площадки;
- розташовуватися біля вхідних дверей так, щоб у полі зору була одна особа (бажано знайома злочинцям, наприклад сусід);
- забезпечити спостереження за вікнами та переходами;
- прибувши на територію, вжити заходів щодо маскуванню мети візиту і повідомити про нього безпосередньо перед початком обшуку.

Для того щоб без перешкод проникнути до об'єкта обшуку, доцільно використовувати допомогу громадськості (наприклад, представників ЖЕКів, слюсарів, сантехніків, паспортистів, сусідів та ін.).

У випадках коли власник приміщення відмовляється відкрити двері, слідчий вдається до примусових заходів – зламає їх. Якщо на об'єкті обшуку знаходяться озброєні злочинці, то проникнення здійснюється працівниками спеціальних підрозділів, які подавляють опір та затримують злочинців. Лише після цього керівник разом із пошуковою групою проникає до об'єкта обшуку і проводить пошукові дії.

На жаль, у правоохоронній практиці мають місце порушення зазначених тактичних рекомендацій. Нерідко слідчі та працівники оперативних підрозділів самотужки, не маючи табельної вогнепальної зброї, спеціальних засобів та захисної амуніції, проникають у приміщення, що призводить до тяжких наслідків.

При розслідуванні окремих видів кримінальних правопорушень (особливо пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів) недоцільно чекати, поки власник приміщення відкриє вхідні двері. Це зумовлене тим, що будь-яке зволікання тягне знищення речових доказів або озброєний опір. Після вжиття заходів безпеки слідчий разом із пошуковою групою та понятими одночасно входить до приміщення, де буде проводиться обшук. Це дозволить понятим сприймати дії пошукової групи з самого початку.

Відразу ж після проникнення у приміщення слідчий повинен усіх осіб, які опинилися в районі обшуку, зібрати в одному місці. Керівник пошукової групи

повинен обійти та оглянути всі без винятку кімнати (балкони, лоджії, підсобні приміщення) з метою виявлення злочинців.

Після цього слідчий має перевірити їх особистість і причетність до розслідуваної справи та залишати під наглядом до завершення обшуку, щоб запобігти розголошенню слідчої таємниці. Категорично забороняється будь-яке спілкування між особами, в яких проводиться обшук.

Переміщення вказаних осіб дозволяється лише з дозволу керівника пошукової групи і під спеціальним наглядом. Якщо у приміщенні знаходиться телефонний апарат (мобільні телефони), то його (їх) відразу необхідно взяти під контроль або вилучити. І лише після цього слідчий пред'являє постанову суду про проведення обшуку та пропонує добровільно видати розшукувані об'єкти. Ігнорування зазначених рекомендацій може призвести до тяжких наслідків.

Після вжиття усіх необхідних заходів безпеки слідчий пропонує добровільно видати предмети, що мають значення для справи. Доцільно також роз'яснити обшукуваному значення добровільної видачі розшукуваних об'єктів.

При цьому необхідно зазначити, що недоцільно відмовлятися від проведення обшуку у тих випадках, коли особа, в якій проводять обшук, добровільно видає визначені слідчим предмети і документи. Це пов'язано з тим, що слідчому не завжди відомі усі епізоди злочинної діяльності особи, немає уяви про склад організованої злочинної групи. Ця інформація і може бути отримана під час проведення обшуків.

Вивчення протоколів обшуків свідчить, що добровільна видача об'єктів, які мають значення для кримінального провадження, мала місце в 11% випадків, була відсутня – у 89%, після видачі об'єктів обшук було проведено – у 3%.

Оглядова стадія. Закінчивши підготовчі дії до проведення обшуку (підготовчу стадію), керівник пошукової групи обходить усі приміщення і безпосередньо знайомиться з обстановкою (кількість та розташування кімнат, кількість меблів, наявність підсобних приміщень тощо). Він уточнює порядок та черговість проведення обшуку, вносить корективи у розподіл обов'язків між учасниками цієї слідчої дії, закріплює певні ділянки за кожним членом пошукової групи (при груповому пошуку), висуває версії про найбільш ймовірні місця знаходження розшукуваних об'єктів та ін.

Слідчий може запропонувати обшукуваному видати ключі від кімнат або інших сховищ (сейфа), попередивши про можливість примусового проникнення до них. Після цього слідчий переходить до детальної стадії обшуку.

Залежно від характеру та особливостей досліджуваного об'єкта, розшукуваних предметів та інших обставин можуть застосовуватися ексцентричний, концентричний, фронтальний, секторний, квадратний або вузловий методи дослідження об'єкта із використанням необхідних науково-технічних засобів.

Під час обшуку не можна дозволяти обшукуваним особам самотійно відкривати двері кімнат (сховищ), що обумовлюється можливістю знищення речових доказів або застосуванням вогнепальної зброї.

Базуючись на загальних положеннях щодо проведення обшуків, доцільно використовувати такі методи:

1) послідовне і вибіркове обстеження. Під час вибіркового обстеження наявності достатніх підстав перевіряються, насамперед, місця ймовірного приховування розшукуваних об'єктів. Цей метод застосовується при проведенні трудомістких робіт, зокрема розбиранні стін чи підлог, розкопці певної ділянки місцевості тощо. Якщо вибіркового пошуку не дає позитивних результатів, то керівник операції переходить до послідовної перевірки усіх об'єктів. Обшук необхідно починати з найбільш трудомістких ділянок (горище, підвал), оскільки до завершення цієї слідчої дії слідчий буде втомлений і не зможе ретельно їх обстежити. Це обумовлено тим, що на результатах обшуку негативно позначається втомленість слідчого, оскільки важко зосередити увагу через послаблення гостроти сприйняття. У таких випадках доцільно варіювати характер пошукових дій (наприклад, після огляду книг обстежити меблі, а потім листування). Але послідовність проведення обшуку залежить як від його особливостей, так і від тактичних міркувань слідчого. Під час обшуку дослідження повинні проводитися ретельно з усіх боків, оглядатися повинні частини, які приховані від слідчого, при цьому кожний об'єкт вивчається і оглядається окремо;

2) паралельне і зустрічне обстеження. Паралельне обстеження доцільне під час обшуків просторого приміщення або ділянки місцевості. В інших випадках проводиться зустрічне обстеження. У цьому випадку одна особа, яка проводить обшук, рухається праворуч від входу, а інша – ліворуч. Зустрівшись, вони оглядають центр приміщення (ділянки місцевості);

3) одиночний і груповий пошук. Характер пошуку обирається з урахуванням кількості осіб, які проводять обшук. У зв'язку з тим, що для проведення обшуків залучається значна кількість осіб, які не мають достатньої підготовки, необхідно вміло поєднувати прийоми одиночного і групового пошуків. Там, де особи мають недостатню кваліфікацію у тактиці обшуку, пошук веде керівник пошукової групи, а інші надають йому допомогу. У цьому випадку обстеження краще проводити методом одиночного пошуку. У той же час, якщо особи достатньо підготовлені до проведення такої слідчої дії, обшук може проводитися методом групового пошуку. При цьому більш досвідчені учасники виконують кваліфіковану роботу, а помічники здійснюють допоміжні операції;

4) обстеження без порушення і з порушенням цілісності об'єктів. Під час обшуку без порушень цілісності об'єктів застосовуються методи вимірювання, порівняння, зважування та інші для встановлення розходжень у вазі, розмірі та ін. Виявлення невідповідностей між об'єктами свідчить про наявність схованки. Проводячи обшук, слідчий має право розкривати замкнені приміщення і сховища,

якщо володілець відмовляється їх відкрити. При цьому слідчий повинен уникати не викликаних необхідністю пошкоджень дверей, замків та інших предметів. Водночас обстеження з порушенням цілісності об'єктів повинно здійснюватись лише за наявності достатніх на це підстав;

5) відволікаючі прийоми – застосовуються за допомогою зміни послідовності обшуку, проведення вибіркових обстежень, умисного затримання уваги на другорядних об'єктах у випадках інформованості керівника операції (пошукової групи) про схованки, у випадках коли недоцільно розкривати злочинцям свою поінформованість та її джерела;

б) використання рефлексії обшукуваних осіб. За допомогою рефлексії слідчий викликає певні реакції злочинців або створює конкретні умови, за яких особа вчиняє певні дії, і спостерігає за ними для викриття прихованих об'єктів.

Так, під час проведення обшуку у члена злочинної групи Р. слідчий не зміг виявити на місцевості труп убитого чоловіка. Тому він повідомив усіх учасників слідчої дії, що обшук буде поновлений ранком із застосуванням новітніх технічних засобів. Після чого організував візуальне спостереження за об'єктом. Р., злякавшись, що труп буде виявлений, вирішив його переховати. Вночі він вириє труп з ями та намагався втопити у річці, але був затриманий;

7) систематичність пошуку та облік дій. Керівник пошукової групи має уважно і послідовно оглядати об'єкти, не відволікаючись на інші. Отримані результати необхідно ретельно занотувати у протоколі. Також доцільним є складання планів і схем, які є ефективними у тих випадках, коли фотозйомка не забезпечує наочності і не дозволяє зафіксувати розташування схованки та способи виявлення й вилучення;

8) застосування науково-технічних засобів. Проведення одночасних обшуків доцільно поєднувати з використанням пошукової техніки для створення у злочинців враження про марність приховування розшукуваних предметів;

9) залучення підозрюваного, свідка, потерпілого до проведення обшуків. Участь в обшуку підозрюваних та обвинувачених дозволяє слідчому спостерігати за їх психофізичними реакціями під час проведення слідчої дії. Залучення свідків та потерпілих дозволить запобігти вилученню об'єктів, які не мають ніякого відношення до кримінального провадження;

10) спостереження за поведінкою осіб, в яких проводять обшук, та тих, хто опинився в цьому місці. Вказаний прийом застосовується, коли необхідно встановити, які дії пошукової групи викликають у таких осіб відповідну реакцію (хвилювання, почервоніння обличчя, тремтіння рук, голосу). Обшуки, які проводяться у присутності цих осіб, є більш ефективними, ніж без їх участі. Адже такі особи не є обов'язковими (з тактичних міркувань) учасниками обшуку. Тому слідчий у кожному конкретному випадку, виходячи зі слідчої ситуації, вирішує питання про залучення їх до обшуків. Але необхідно пам'ятати, що іноді злочинці

можуть навмисно симулювати певні психофізичні реакції, щоб відволікати увагу слідчого та стомити групу безрезультатними пошуками.

Також необхідно спостерігати і за поведінкою тварин, птахів та ін., які можуть вказувати на місце знаходження розшукуваних об'єктів (наприклад, собака чи кішка може знаходитися біля хазяїна, комахи роїтися над трупом або його частинами тощо);

11) несподіване пред'явлення обшукуваному предмета, виявленого під час обшуку. Вказаний тактичний прийом дозволяє створити в обшукуваного враження, що пошуковій групі відомі усі об'єкти, які підлягають відшукуванню, та місця їх знаходження. Звідси обшуканий добровільно може назвати місця, де приховані інші речові докази та об'єкти, що мають значення для кримінального провадження;

12) беручи уваги, що місця обшуків можуть знаходитися на відкритій місцевості, керівник операції має **забезпечити зовнішню охорону**, до обов'язків якої входить: спостереження за об'єктом обшуку, недопущення виходу будь-кого з об'єкта обшуку, спостереження за поведінкою осіб, які беруть участь в обшуку. Такий захід дозволяє керівнику операції зосереджувати осіб, які опинилися в районі обшуку, в одному місці під наглядом зовнішньої охорони. З іншого боку, керівник операції може одержувати інформацію про результати спостереження за обстановкою навколо об'єктів, де проводиться обшук, і використовувати її, керуючись тактичними міркуваннями;

13) під час обшуку доцільно використовувати прийом, який заснований на **видаленні певних осіб з місця проведення обшуку**, з тим, щоб використовувати їх необізнаність про його результати під час проведення подальших допитів;

14) **постійний обмін інформацією між учасниками обшуку** та між окремими групами і штабом про виявлені предмети, способи приховання та прийоми виявлення. Як зазначалося, для одночасних обшуків створюється кілька груп, залежно від кількості об'єктів, які підлягають обшуку. Найчастіше ці об'єкти знаходяться у різних кінцях міста (у різних містах, державах), тому для успішного проведення обшуків і вирішення раптових питань необхідно підтримувати надійний зв'язок за визначеним порядком обміну інформацією між керівниками пошукових груп і керівником операції;

15) під час проведення обшуку приміщень **примусовому обстеженню підлягають як житлові, так і не житлові приміщення**, які є у володінні фізичних та юридичних осіб. Обшук за місцем постійного (навіть тимчасового) проживання чи роботи доцільно проводити негайно відразу ж після затримання злочинців, що допоможе виявити предмети, які свідчать про злочинну діяльність їх власників. Коли злочинці встановлені, але не затримані, доцільно використовувати психологічний прийом, заснований на «витоку» інформації, з метою схилення приховувачів викраденого майна до вчинення контрольованих правоохоронними органами дій. Однак проведення таких тактичних операцій пов'язане із певними труднощами та ризиком, оскільки можливою є втрата оперативного контролю за переміщенням цінностей.

Усі вилучені під час обшуку предмети необхідно зосереджувати в одному місці і залишати під постійним наглядом. Слід зазначити, що під час вилучення предметів повинні зберігатися ознаки, які вказують на причетність осіб, що обшукуються, до злочинної діяльності.

Отже, обшук необхідно проводити планомірно та послідовно. Послідовність обирається керівником пошукової групи, але може бути ним змінена у разі, наприклад, виявлення схованки. Тоді це місце слід перевірити негайно.

Під час обшуку приміщень детальному огляду піддається не тільки їхня внутрішня обстановка, але й зовнішні частини будинку. Оглядають стіни, сходи, балкони тощо. Під час обслідування підлоги, стін, сховищ застосовують аналітичні методи та технічні засоби виявлення тайників (наприклад, вимірювання та розрахунки, застосування рентгену, щупів, тралів та іншої пошукової апаратури).

Певні особливості має обшук у місцях загального користування або приміщеннях, у яких злочинці проживали раніше, а на момент обшуку у них мешкають інші особи. У цьому випадку керівник пошукової групи повинен вживати заходи до того, щоб не були розголошені виявлені при цьому обставини особистого життя обшукуваного та інших осіб, які проживають (займають) або тимчасово перебувають у цьому приміщенні.

Значну увагу необхідно приділяти не тільки викраденим предметам, а й ретельному огляду документів. У записниках, блокнотах, щоденниках, листах можна знайти записи, копії чи оригінали окремих документів, фотознімки, в яких може міститися інформація про зв'язки та знайомства злочинців, а також про спосіб їх життя.

Нерідко під час обшуків у злочинців виявляють комп'ютерну техніку, в якій може міститися інформація, що має важливе значення для кримінального провадження. Це може бути інформація про: потерпілого (компрометуючі матеріали, відомості про комерційну та іншу діяльність, телефони, адреси); підготовку та вчинення кримінальних правопорушень (плани, графіки, схеми); злочинну діяльність групи (списки членів групи, їх адреси, перелік майна, здобутого злочинним шляхом) та ін.

Під час обшуку огляд комп'ютерної техніки має певну специфіку, що зумовлюється об'єктивною можливістю швидко знищувати інформацію, яка у ній міститься. Готуючись до обшуку, необхідно отримати інформацію про наявність комп'ютерної техніки, її можливості, технічні характеристики і запросити фахівця з комп'ютерних систем.

Усі дії щодо роботи з комп'ютером має виконувати тільки фахівець, щоб уникнути можливості знищення наявної інформації. Тому для запобігання негативним наслідкам необхідно забезпечити охорону засобів комп'ютерної техніки, а також даних і цінної інформації, що знаходиться в операційній системі, блокувати роботу виробничого процесу, припинити надходження та витік будь-якого роду інформації з операційної системи.

Особливо уважно слід спостерігати, щоб ніхто із працівників установи, де проводиться обшук, не міг внести зміни до роботи комп'ютерної системи. У зв'язку з цим необхідно заборонити:

- усім працівникам торкатися до засобів комп'ютерної техніки з метою запобігання можливості пошкодження або знищення доказової інформації;
- вимикати з мережі електропостачання технічні засоби;
- переставляти (переносити) з одного робочого місця на інше або за межі приміщення окремі вузли технічного оснащення;
- без дозволу слідчого телефонувати чи відповідати на телефонні дзвінки, оскільки діалог може послужити відповідним сигналом для знищення інформації.

Слідчому до вимикання комп'ютерної техніки рекомендується скласти її схему та схему підключення до мережі (якщо така має місце) і провести фото- чи відеозйомку усього устаткування та всіх монтажних з'єднань (мається на увазі задня стінка системного блоку та адаптер мережі). У тих випадках, коли наявність комп'ютерної техніки виявляється після прибуття на місце проведення обшуку, необхідно негайно вжити заходів до запрошення фахівця.

Обшук на відкритій місцевості полягає у примусовому обстеженні ділянок місцевості, які належать або знаходяться у користуванні злочинців, з метою виявлення об'єктів, що закопані у землю або приховані іншим способом. Обшук місцевості проводиться за такими ж правилами, як і обшук приміщень. Однак особливості таких обшуків обумовлюються значними площами території, що викликає певні труднощі в їх проведенні.

Територію, яка підлягає обшуку, необхідно оточити, а потім оглянути. Перед початком обшуку місцевість поділяється на ділянки (сектори) довжиною не більше 50 метрів, орієнтирами яких будуть дерева і кущі, що дозволяє керівнику пошукової групи спостерігати за діями учасників обшуку. Межі обшуку визначаються з урахуванням кількості учасників пошукових груп, характеру місцевості та об'єктів, які розшуковуються.

Якщо розшукувані об'єкти не були знайдені, то слідчий може провести обшук особи – примусове обстеження тіла живої людини, її одягу, взуття і речей, що знаходяться при ній.

Обшук особи може проводити тільки особа тієї самої статі, що й обшукуваний, у присутності понятих (не менше двох) тієї ж статі, що необхідно враховувати під час підготовки до обшуку. Обшук доцільно проводити у певній послідовності – «зверху донизу», «від загального до окремого».

Обстеження тіла обшукуваного доцільно здійснювати у присутності лікаря. Слід перевірити волосся обшукуваного, оглянути пахові западини і природні отвори. При провадженні обшуку особи може використовуватися портативний металознахідник. Якщо є припущення, що обшуканий проковтнув важливий для слідства об'єкт, то виникає необхідність в обстеженні за допомогою рентгенівської установки.

Усі виявлені об'єкти слідчий повинен пред'явити понятим та іншим особам, які беруть участь у даній слідчій дії, акцентуючи увагу на ознаках, прикметах, особливостях та місці і способах зберігання або приховання цих предметів.

При проведенні обшуку поняті завжди повинні знаходитися біля слідчого з метою особистого сприйняття обстановки, в якій проводиться слідча дія. З метою запобігання можливих заяв про необ'єктивність слідчого необхідно з об'єкта обшуку виходити разом із понятими та іншими учасниками слідчої дії.

Обшук можна вважати закінченим, якщо усі об'єкти, зазначені у постанові, виявлені та вилучені. Якщо обшук не дав позитивних результатів, то необхідно ще раз перевірити дані, які має керівник пошукової групи, та проаналізувати свої дії під час обшуку, про що повідомити керівника операції.

Усі розглянуті тактичні прийоми обшуку не повинні бути ізольованими один від одного. Майстерність й професіоналізм слідчого полягає у тому, щоб він, використовуючи усі прийоми та засоби, міг правильно їх спланувати, готуючись до обшуків, варіювати ними під час проведення слідчої дії, відмовляючись від одних і переходячи до інших, виходячи зі слідчої ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування.

Закінчивши проведення процесуальної дії, слідчий переходить до заключного етапу – фіксації ходу та результатів обшуку.

4. Фіксація результатів обшуку

Про проведення обшуку слідчий складає протокол, який є обов'язковим засобом фіксації. У протоколі мають міститися такі відомості: підстави для проведення обшуку; відомості про об'єкт, в якому було проведено обшук; відомості про особу, в якій було проведено обшук; дані про спеціаліста, який здійснював фотозйомку або відеозапис; відомості про фото- чи відеоапаратуру, приладдя до неї, відеокасету; дані про умови зйомки; дії слідчого та результати обшуку; заяви та зауваження присутніх під час слідчої дії осіб, зроблені з приводу тих чи інших дій слідчого та пошукової групи.

Усі предмети і документи, які підлягають вилученню, слідчий повинен перелічити в протоколі обшуку чи у доданому до нього опису із зазначенням їх назви, кількості, розміру, ваги, кольору, матеріалу, з якого вони виготовлені, та індивідуальних ознак. Щодо кожного предмета повинно бути зазначено, в якому саме місці та за яких обставин його виявлено. У необхідних випадках вилучені об'єкти мають бути на місці обшуку упаковані та опечатані. Протокол обшуку і опис вилучених об'єктів підписують слідчий, поняті, особа, в якій проводилася слідча дія, та присутні особи.

До факультативних (додаткових) засобів фіксації слід віднести: фотозйомку та відеозапис, складання планів, таблиць, схем, графіків, рисунків, креслень та ін. Про застосування вказаних засобів фіксації має бути зазначено у протоколі, а фотографії та відеокасети додані до нього.

Відеозапис доцільно застосовувати під час фіксації ходу та результатів обшуку, якщо слідчому необхідно одержати уяву про способи приховання різного роду предметів і цінностей, характер використаних злочинцем схованок тощо. При проведенні відеозйомки суттєве значення має не лише сам факт виявлення предметів, але й їх кількість, асортимент та спосіб збереження, поведінка і реакція осіб, в яких проводиться обшук. Об'єктами зйомки можуть бути місця виявлення об'єктів, самі об'єкти, а також обстановка місця проведення обшуку.

Зйомку необхідно починати з моменту пред'явлення слідчим постанови про проведення обшуку, роз'яснення прав та обов'язків учасникам слідчої дії та пропозиції особі, в якій проводиться обшук, добровільно видати предмети (документи), що мають значення для встановлення істини у справі та цікавлять слідство. У цьому випадку важливо чітко зафіксувати реакцію особи, в якій проводиться обшук, її відповідь та інші дії.

При виявленні схованки проводиться оглядовий відеозапис, тобто фіксується сама схованка з навколишньою обстановкою у загальному виді до виїмки звідти предметів та у процесі виїмки. Після цього знімаються об'єкти (методом масштабної зйомки), що знаходилися у схованці та були вилучені з неї. Також за допомогою відеозапису фіксується добровільна видача речей, показ місця їхнього збереження, наявність спеціальних схованок (особливостей побудови, способів їх відчинення та маскування).

Після закінчення обшуку слідчий повинен проаналізувати одержану інформацію, поведінку допитуваного та його реакцію на поставлені питання, виявити помилки та прорахунки під час застосування тактичних прийомів. Суттєву допомогу в цьому надають перегляд відеоматеріалів або прослуховування звукозапису, де зафіксовані не тільки питання слідчого, а й репліки, інтонації, реакції і прояв емоцій з приводу тих чи інших фактів. Це дає можливість зрозуміти, чому застосовані до допитуваного методи впливу не дали очікуваних результатів, де саме і у чому слідчий припустився помилки.

Своєчасний та детальний аналіз результатів обшуку дає змогу встановити достовірність, допустимість, належність та достатність одержаної інформації, оцінити її правдивість і вірогідність, прогнозувати поведінку допитуваного на подальших етапах досудового розслідування.

Питання для самоконтролю

1. Поняття та завдання обшуку.
2. Види обшуку.
3. Правові підстави обшуку.
4. Організаційно-підготовчі заходи до проведення обшуку.
5. Тактичні прийоми проведення обшуку.
6. Особливості обшуку особи.
7. Особливості фіксації ходу та результатів обшуку.

Лекція 16

Тактика допиту

1. Поняття, мета та види допиту.
2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення допиту.
3. Тактичні прийоми проведення допиту.
4. Фіксація результатів допиту.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Бахін В. П.* Тактика допиту : навчальний посібник / Бахін В. П., Весельський В. К. – К. : НВТ «Правник», 1997.
3. *Бахин В. П.* Допрос на предварительном следствии / Бахин В., Когамов М, Карпов Н. // Уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы. – Алматы, 1999.
4. *Быховский И. Е.* Допустимость тактических приемов при допросе : учеб. пособие / Быховский И. Е., Глазырин Ф. В., Питерцев С. К. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1989.
5. *Васильев А. Н.* Тактика допроса при расследовании преступлений / Васильев А. Н., Карнеева Л. М. – М. : Юрид. лит-ра, 1970.
6. *Весельський В. К.* Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук / Весельський Віктор Казимирович. – К., 1999.
7. *Весельський В. К.* Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини : посіб. / Весельський В. К., Кузьмічов В. С., Мацишин В. С., Старушкевич А. В. – К. : НАВСУ, 2004. – 148 с.
8. *Карнеева Л. М.* Тактические основы организации и производства допроса в стадии расследования : учеб. пособие / Карнеева Л. М. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1976.
9. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
10. *Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І.* Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсеєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001.
11. *Коновалова В. Е.* Допрос: тактика и психология : учебное пособие / Коновалова В. Е. – Х. : Консум, 1999.
12. *Коновалова В. Е.* Тактика допроса свидетелей и обвиняемых / Коновалова В. Е. – Х. : Изд-во Харьковского гос. ун-та им. А.М. Горького, 1956.
13. *Коновалова В. Е.* Тактика допроса при расследовании преступлений / Коновалова В. Е., Сербулов А. М. – К. : МВД УССР, 1978.
14. *Комарков В. С.* Тактика допроса : учеб. пособие / Комарков В. С. – Харьков, 1975.

15. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий / Лукашевич В. Г. – К. : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1989.
16. Лук'янчиков Є. Д. Виклик на допит: правові, організаційні, тактичні аспекти / Лук'янчиков Є. Д. // Наук. вісник НАВСУ. – 2003. – № 2. – С. 228-232.
17. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии : учеб. пособие / Порубов Н. И. – М., 1998.
18. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / Салтевський М. В. – К. : Кондор, 2006. – 588 с.
19. Тертышник В. М. Допрос на предварительном следствии / Тертышник В. М., Фурман Н. А. – Х. : Ксилон, 1996.
20. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : моногр. / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 308 с., іл.
21. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : монографія / Чаплинський К. О. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – 304 с.
22. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

1. Поняття, мета та різновиди допиту

Допит є найбільш розповсюдженою слідчою дією, за допомогою якої збирається інформація про злочинну діяльність певних осіб. Водночас допит – одна з найскладніших слідчих дій. Підозрювані (обвинувачені) не зацікавлені у повному й всебічному розслідуванні кримінальних правопорушень, що не може не впливати на правдивість їх показань. Тому для успішного проведення допиту і отримання позитивних результатів слідчі повинні володіти знаннями про закони мислення, логічні методи і прийоми, закономірності психології і тактичні прийоми допиту, розроблені у криміналістиці.

Проведення допиту займає понад 80% робочого часу слідчих, який взагалі витрачається на проведення слідчих дій. Тому професіоналізм й майстерність слідчого під час проведення допиту значною мірою зумовлює якість та результативність проведення розслідування.

Допит – це слідча дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі.

У результаті такого спілкування відбувається процес передачі та сприйняття інформації від того, хто говорить, до того, хто слухає. Цей процес умовно можна поділити на такі етапи:

- витребування слідчим інформації від допитуваних осіб;
- передача інформації від допитуваних до слідчого;

– аналіз та оцінка слідчим отриманої інформації.

Мета допиту – отримання повних та об'єктивно відображаючих дійсність показань. Ці показання є джерелом доказів, а наявні в них фактичні дані – доказами.

Загальними завданнями допиту є:

- отримання доказів за кримінальним провадженням;
- встановлення об'єктивної істини;
- перевірка слідчих версій, висунутих на початковому етапі розслідування;
- встановлення фактичних даних про підготовку, вчинення та приховання кримінальних правопорушень;
- встановлення обставин, що сприяли або перешкождали вчиненню кримінальних правопорушень;
- збирання відомостей про особу правопорушника, злочинця та його зв'язки;
- вжиття заходів профілактичного характеру та ін.

Загальними принципами допиту є: законність, об'єктивність, всебічність і повнота, активність, цілеспрямованість, своєчасність, необхідність врахування особистих якостей допитуваного, використання розшукової інформації та ін.

Процесуальний порядок проведення допиту, дотримання якого є обов'язковим, закріплений у ст. 224-227 КПК України.

Допит можна класифікувати за такими підставами:

- 1) за процесуальним становищем допитуваного – допит свідка, потерпілого, підозрюваного, підсудного, експерта;
- 2) за послідовністю проведення – допит на початковому та подальшому етапах розслідування; первинний, додатковий та повторний;
- 3) за віковими особливостями суб'єктів – допит малолітнього, неповнолітнього, дорослого (повнолітнього) та особи похилого віку. В психологічній літературі запропоновано шість вікових груп неповнолітніх (тих, які не досягли 18 років): дитячий вік – до 1 року; раннє дитинство – від 1 до 3 років; дошкільний вік – від 3 до 7 років; молодший шкільний вік – від 7 до 11-12 років; підлітковий вік – від 11 до 14-15 років; старший шкільний вік – від 14 до 18 років;
- 4) за психофізичним станом суб'єктів – допит глухонімого, сліпого, психічнохворого та ін.;
- 5) за слідчою ситуацією, що склалася, – допит у конфліктних та безконфліктних ситуаціях. До конфліктних ситуацій можна віднести учинення допитуваними активної протидії розслідуванню, відсутність психологічного контакту із допитуваним, відмова від давання показань, дача завідомо неправдивих показань, компрометація слідчого, негативний вплив на сумлінного учасника очної ставки та ін. До безконфліктних ситуацій можна віднести бажання допитуваного співпрацювати зі слідством, намагання встановити об'єктивну істину, дача правдивих показань тощо;

б) за місцем проведення – допит за місцем проведення досудового слідства, на місці події, за місцем перебування (СІЗО, ІТУ) або проживання (постійного чи тимчасового) допитуваного;

7) за часом проведення – допит у денний (з 6.00 до 22.00 год.) або нічний (з 22.00 до 6.00 год.) період доби;

8) за колом учасників, які беруть участь у допиті, – допит віч-на-віч або за участю третіх осіб (захисника, перекладача, батьків або інших законних представників, фахівця, прокурора, інших працівників правоохоронних органів);

9) за суб'єктами проведення – допит, який здійснюється слідчим, прокурором, суддею.

Особливими різновидами допиту є одночасний допит раніше допитаних осіб (ст. 224 КПК) та перехресний допит.

Допит складається з трьох етапів:

- підготовка до проведення допиту (підготовчий);
- безпосередній допит (робочий);
- фіксація ходу та результатів допиту (заклучний).

2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення допиту

Своєчасна, ретельна та всебічна підготовка до допиту є необхідною умовою отримання найбільш повних й об'єктивних показань у справі. Відсутність планування або неналежна підготовка до допиту призводить до поверховості та безрезультатності допитів.

Під час підготовки до проведення допиту слідчий повинен здійснювати відповідний комплекс організаційно-підготовчих заходів:

1) повне, всебічне та ретельне вивчення матеріалів кримінального провадження. Вивчення слідчим матеріалів кримінального провадження є необхідною передумовою успішного проведення допиту. Аналізу підлягають дані, які містяться як у протоколах слідчих дій, так і в інших матеріалах справи. Це дозволяє виявити існуючі прогалини, розбіжності й суперечності між учасниками процесу та своєчасно вжити заходів щодо їх усунення. У протилежному випадку деякі обставини можуть залишитися невстановленими, що не може не вплинути на повноту, всебічність та об'єктивність розслідування і тягне за собою, як правило, необхідність проведення додаткових або повторних допитів. Вивчення матеріалів провадження дозволяє встановити коло осіб, які підлягають допиту, визначити предмет допиту, сформулювати запитання допитуваному, обрати низку тактичних прийомів, які будуть використовуватися під час допиту. Важливе місце займає аналіз результатів таких слідчих дій, як огляд місця події та обшук. Дослідження їх може бути корисним для висування версій про механізм учинення кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили. Ігнорування даної вимоги може призвести до поверховості та нецілеспрямованості допитів;

2) визначення предмета допиту та сформованої слідчої ситуації.

Визначення предмета допиту полягає у встановленні обставин, які можуть бути відомі допитуваному. З усього обсягу зібраних відомостей потрібно відібрати ті, що стосуються предмета допиту. На підставі визначеного предмета допиту слідчий формулює запитання для допитуваного та обирає систему тактичних прийомів.

До предмета допиту можна віднести з'ясування таких обставин:

- відомості про виникнення злочинного задуму, об'єкт посягання, мотив злочину, особу злочинця та її відношення до злочинних наслідків;
- способи підготовки та вчинення кримінального правопорушення, послідовність злочинних дій, а також особливості приховування злочинної діяльності (її характер);
- час, місце, обстановка та механізм учинення кримінального правопорушення;
- умови, за яких допитуваний спостерігав будь-які предмети або явища;
- психологічний та фізичний стан особи в момент сприйняття чи після нього;
- загальна здатність допитуваного до певного сприйняття, запам'ятовування та відтворення; обставини, що сприяли або перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення;
- способи формування організованої групи та характер злочинної діяльності;
- виявлення психологічної й функціональної структури групи (кількісний і якісний склад, рівень організованості) та розподілу обов'язків;
- кількісний склад групи при учиненні кожного епізоду злочинної діяльності, конкретні дії кожного, навички володіння зброєю та прийомами боротьби;
- виявлення осіб, які не брали безпосередньої участі у скоєних злочинах, але обізнані про їх підготовку, вчинення або приховання;
- наявність корумпованих зв'язків та зв'язків з іншими злочинними групами;
- способи протидії розслідуванню та впливу на потерпілих, свідків та членів групи, які дають правдиві показання;
- відомості про озброєність, засоби зв'язку та технічну оснащеність злочинців;
- наявність в групі конфліктів, протиріч та розбіжностей;
- способи легалізації прибутків та відтворення злочинної діяльності;
- встановлення осіб, які залишилися на волі і продовжують злочинну діяльність або налагоджують зв'язки між членами групи та намагаються створити єдину, вигідну для усіх лінію поведінки, та ін.

Наведений перелік обставин, що підлягають з'ясуванню, не є вичерпним, оскільки предметом допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини у справі;

3) визначення кола осіб, які підлягають допиту, залежить від низки факторів, у тому числі й від обсягу наявної інформації. Вказівки на конкретних осіб, яким відомі певні обставини справи, можуть міститися у справі, а також виявлятися під час проведення розшукових заходів та інших слідчих дій;

4) *визначення послідовності проведення допитів.* Рішення слідчого про послідовність допитів має ґрунтуватися на оцінюванні таких обставин:

– особи злочинця, його віку, психічних властивостей, наявності злочинного (життєвого) досвіду, судимості, становища в структурі злочинної групи та ролі у вчиненому кримінальному правопорушенні;

– наявності доказів про злочинну діяльність щодо кожного допитуваного та їх зацікавленості у кінцевому результаті досудового розслідування;

– ступеня участі кожного допитуваного у спільній злочинній діяльності групи;

– стан емоційного збудження допитуваного, що є найбільш сприятливим моментом для початку допиту, оскільки після вчинення кримінального правопорушення та безпосереднього затримання правопорушники перебувають у стані напруженості і не здатні повною мірою протидіяти розслідуванню;

– характеристики відносин між членами злочинної групи та ін.

Невідкладному першочерговому допиту підлягають особи, які:

– найбільш поінформовані про обставини справи, не зацікавлені повною мірою у нерозкритті злочину та можуть повно й об'єктивно викласти інформацію, що має значення для кримінального провадження;

– безпосередньо пов'язані між собою епізодами злочинної діяльності, що дозволяє у разі необхідності провести одночасні допити між ними;

– виконували другорядні функції під час вчинення кримінальних правопорушень (зокрема, після викриття злочинної групи вони можуть претендувати на роль свідків чи пособників, але ніяк не співвиконавців);

– мають незначний злочинний досвід, не притягувалися до кримінальної відповідальності, піддаються психологічному впливу, схильні переоцінювати ступінь поінформованості слідчого або мають у групі статус «опозиціонерів» і конфліктують з лідером й іншими членами групи та ін.

Невиправдане зволікання допиту тягне відмову давати показання та приховання доказової інформації, необхідної для розкриття кримінальних правопорушень;

5) *вивчення особи злочинця* полягає у з'ясуванні його соціально-психологічної характеристики, рівня інтелекту, схильностей, характеру, способу життя та мислення. Цей захід дозволяє слідчому в найкоротший проміжок часу встановити з ним психологічний контакт, обрати ефективні прийоми і способи впливу для отримання правдивих показань, прогнозувати та діагностувати можливу поведінку у тій чи іншій ситуації, що склалася під час допиту;

б) *добір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному.* До речових доказів можна віднести предмети, які були знаряддями вчинення кримінального правопорушення, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, й усі інші предмети, які можуть бути засобами для розкриття злочину і виявлення винних. Серед інших матеріалів, що пред'являються допитуваному, можна назвати листи, документи, записники та ін.;

7) *визначення часу проведення допиту.* Приймаючи рішення про час допиту, необхідно виходити з конкретної слідчої ситуації, що склалася під час розслідування. Допити підозрюваних, особливо після їх затримання, необхідно проводити негайно, щоб запобігти змові між ними, визначенню лідером загальної лінії поведінки на досудовому слідстві і впливу на допитуваних з боку злочинної групи та інших зацікавлених осіб;

8) *визначення способу виклику на допит.* Визначаючи спосіб виклику допитуваного, слідчий повинен враховувати, що такий контакт носить не добровільний, а примусовий характер. Тому значна частина викликаних не проявляє позитивних емоцій, що є серйозною перешкодою для встановлення психологічного контакту. Обираючи спосіб виклику на допит, необхідно пам'ятати, що про цей факт може стати відомо іншим особам, які зацікавлені у результатах справи і можуть негативно вплинути на них;

9) *визначення місця проведення допиту.* Вирішення питання про місце допиту залежить від конкретної слідчої ситуації. Допити, як правило, проводяться за місцем досудового слідства (кабінет слідчого) або за місцем перебування допитуваного (слідчий ізолятор, ізолятор тимчасового утримання). Не можна проводити допит за місцем проживання злочинців або роботи. Це обумовлюється тим, що дії слідчого можна записати на відеокамеру або диктофон, створивши для цього спеціальні умови, з метою подальшої компрометації або шантажування;

10) *визначення тактичних прийомів, що будуть застосовуватися при допиті, та підготовка науково-технічних засобів його фіксації;*

11) *визначення учасників проведення допиту.* Коло учасників визначається слідчим з урахуванням слідчої ситуації, що склалася, предмета допиту, особи злочинця та інших обставин, що стосуються майбутнього допиту;

12) *забезпечення сприятливих умов для проведення допиту з урахуванням необхідності гарантування безпеки його учасників;*

13) *планування допиту,* що є заключним етапом підготовки до допиту та передбачає визначення порядку проведення допиту. Результати розумової діяльності слідчого під час підготовки до допиту знаходять свій концентрований вираз у плані допиту.

Після закінчення організаційно-підготовчих дій слідчий переходить до робочого етапу – безпосереднього допиту.

3. Тактичні прийоми проведення допиту

Прийняття у 1996 р. Конституції України істотно вплинуло на організацію і тактику допиту як на досудовому слідстві, так і в суді. Зокрема, у ст. 63 зазначається, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Як свідчить слідча практика, злочинці відмовляються давати показання, посилаючись на вказану норму Конституції.

Під тактикою допиту слід розуміти сукупність заснованих на процесуальних нормах криміналістичних рекомендацій, які визначають найбільш доцільні прийоми та способи встановлення психологічного контакту з допитуваним, надання йому допомоги у відтворенні події, методи і прийоми правомірного психологічного впливу для одержання правдивих показань, що мають значення для розкриття та розслідування злочинів.

Вибір тактики допиту залежить від факторів, що перебувають у складній взаємодії між собою, зокрема від: ситуації допиту (перший, повторний, додатковий, наявність або відсутність психологічного контакту); особливостей допитуваного (вік, наявність злочинного досвіду, рівень правової поінформованості), його процесуального положення і рівня зацікавленості; характеру інформації та доказів, якими володіє слідчий.

Застосування тактичних прийомів носить вибірковий характер, що передбачає вибір й використання тих із них, які сприяють одержанню об'єктивних, правдивих та повних показань. Тактичні прийоми не повинні бути ізольованими один від одного. Майстерність й професіоналізм слідчого полягає у тому, щоб, використовуючи усі прийоми і засоби, правильно спланувати їх, вміти варіювати ними під час допитів, відмовляючись від одних і переходячи до інших, виходячи зі слідчої ситуації.

Під тактичним прийомом слід розуміти найбільш раціональний спосіб дій або найбільш доцільну лінію поведінки слідчого в процесі збирання, дослідження та використання доказів. До **основних тактичних прийомів допиту**, що використовуються у правоохоронній практиці, належать такі:

- встановлення психологічного контакту;
- викладання показань у формі вільної розповіді;
- постановка запитань;
- створення напруги;
- використання різних темпів допиту;
- спостереження за поведінкою допитуваного;
- пред'явлення доказів;
- використання фактора раптовості;
- актуалізація забутого у пам'яті допитуваних;
- створення уявлення про інформованість слідчого;
- розповідь слідчим версій про ймовірний розвиток злочинної події;
- приховування меж інформованості слідчого;
- використання конфліктів у злочинній групі;
- застосування науково-технічних засобів.

Отже, розглянемо більш детально зазначені тактичні прийоми.

Встановлення психологічного контакту здійснюється незалежно від процесуального статусу допитуваних та ситуації, в якій здійснюється допит. Психологічний контакт являє собою цілеспрямовану та плановану діяльність

слідчого для створення умов, що поглиблюють спілкування з допитуваним у потрібному напрямі для одержання повних і об'єктивних показань, що мають значення для встановлення істини у справі.

Встановлення психологічного контакту вимагає від слідчого знань психології допитуваних та врахування їх індивідуально-психологічних якостей, психічного стану в момент проведення допиту, життєвого і злочинного досвіду та інших обставин, що їх характеризують.

Певний інтерес становлять способи привертати до себе людей, запропоновані Дейлом Карнегі: виявляти щирий інтерес до інших людей; усміхатися; пам'ятати, що для людини звучання її імені – найбільш важливий звук людської мови; бути добрим слухачем; заохочувати інших розповідати про себе; вести розмову в межах інтересів співрозмовника; дати людям відчуття їх значимість і робити це щиро.

Психологічний контакт завжди має двосторонній характер, встановлення і підтримання якого залежать як від слідчого, так і від допитуваного, хоча ініціатива повинна належати слідчому.

До способів встановлення психологічного контакту можна віднести такі, як:

- індивідуальний підхід до особи допитуваного;
- демонстрація доброзичливості і неупередженого ставлення до допитуваного;
- коректна поведінка слідчого, який представляє інтереси держави, стосовно допитуваного;
- повідомлення про мету і завдання допиту, роз'яснення значення щирого каяття;
- переконання у невідворотності покарання, визначення обставин, що пом'якшують кримінальну відповідальність;
- роз'яснення процесуального становища допитуваного;
- використання позитивної оцінки якостей допитуваного;
- створення належної обстановки допиту та допит наодинці;
- проведення попередньої бесіди на сторонню тему або на тему, що цікавить, але не пов'язана з предметом допиту;
- вміння вислухати до кінця;
- демонстрація слідчим поінформованості про обставини (спосіб) життя допитуваного, його проблеми, потреби та інтереси;
- висвітлення позитивних якостей допитуваної особи;
- звертання до логічного мислення та роз'яснення цілей і завдань допиту;
- створення обстановки, що породжує інтерес до допиту та його результатів;
- діагностика лінії поведінки, обраної допитуваним, з метою встановлення причин узгодженої ними позиції та ін.

При встановленні психологічного контакту не можна:

- проявляти особисту зацікавленість у результатах допиту (справи);
- використовувати неправдиві відомості, релігійні почуття та помсту;
- допускати тривале чекання допиту або співчувати допитуваному;

- застосовувати фізичне або психічне насилля, шантаж чи обман;
- закликати до дій, що суперечать нормам етики і моралі, та ін.

Під час встановлення психологічного контакту допитуваний не повинен відчувати, що його методично та цілеспрямовано «схиляють» на заздалегідь заплановану тему розмови.

Необхідно зазначити, що на встановлення психологічного контакту з підозрюваними (обвинуваченими) нерідко негативно впливає поява захисника як висококваліфікованого його союзника, що необхідно враховувати під час проведення допитів. Участь захисника вносить певні складнощі та особливості у проведення усіх слідчих дій, особливо у тактику допиту. Захисник добре знає умови, механізм і можливості розслідування. Саме з урахуванням цих особливостей він здійснює захист інтересів підозрюваних (обвинувачених). Користуючись правом на зустріч наодинці з підзахисними, захисники іноді корегують (визначають) лінію поведінки злочинців під час слідства, розроблюють заходи протидії розслідуванню та клопочуть про проведення одночасних допитів зі свідками (потерпілими) з метою психологічного впливу на останніх. Однак наміри захисника можуть реалізуватися лише у заключній частині, оскільки допит починає і веде слідчий. Захисник повинен ставити запитання, коментувати будь-які положення лише з дозволу слідчого і не втручатися у процес допиту. У необхідних випадках слідчий може перервати допит і видалити захисника з кабінету. Але слідчі іноді не звертають уваги на тактичне значення процедурних особливостей допиту і не використовують їх проти захисників, які порушують процедуру допиту.

Під час допитів захисники можуть вживати заходів щодо дискредитації слідчого та відшукання прогалин й помилок, допущених під час розслідування, забезпечуючи тим самим необхідний психологічний настрій своїх підзахисних.

Слідчий має усвідомлювати, що під час допиту стає об'єктом вивчення з боку захисника (який наводить довідки про слідчого, зокрема про його професійні якості, досвід, прогнозує питання і відповіді). Звідси слідчий змушений звужити коло тактичних прийомів, що використовуються під час допиту без захисника, виключити прийоми логічного впливу за допомогою доказів, щоб не розкрити передчасно доказову базу за кримінальним провадженням. Тому доцільно поглиблювати контакт з допитуваним за рахунок зниження глибини його контакту зі своїм захисником. В тих випадках, коли психологічний контакт не встановлено, рекомендується відкласти допит і провести інші слідчі дії – обшуки, слідчі огляди, пред'явлення для впізнання та ін.

Під час допитів допитувані особи мають знаходитися на певній відстані від слідчого, щоб той міг спостерігати за їх нервовими рухами та поведінкою в цілому.

Після встановлення психологічного контакту допитувані починають викладати показання у формі *вільної розповіді*. Даний тактичний прийом полягає у

тому, що у випадках, коли злочинці не ухиляються від дачі показань і не чинять протидію розслідуванню, їм пропонується розповісти усю відому інформацію про їх злочинну діяльність. Застосування цього прийому дозволяє слідчому вивчити особу злочинця, виявити ступінь його інформованості про обставини справи та отримати інформацію про факти, які були невідомі слідчому. Під час вільної розповіді досить інформативними є обмовки, протиріччя та паузи. Зокрема, обмовки і протиріччя вказують на злочинну інформованість допитуваних. Тому для ефективного змістовного аналізу доцільно використовувати відеозапис.

Під час вільної розповіді рекомендується не протоколювати показання, а обмежитися загальними помітками. Ні в якому разі не можна переривати вільну розповідь допитуваного, що може порушити встановлений психологічний контакт, оскільки неухвалене ставлення до допитуваного не сприяє укріпленню такого контакту, а призводить до конфліктної ситуації. Якщо допитуваний відмовляється давати показання у формі вільної розповіді, необхідно перейти до запитань про обставини, котрі вже встановлені іншими шляхами і не викликають у слідчого ніяких сумнівів в об'єктивності й достовірності.

У тих випадках, коли допитувані говорять занадто тихо і незрозуміло, дають неправдиві показання, виходять за межі поставленого запитання або намагаються заплутати слідство, доцільно звузати тему вільної розповіді і запропонувати розповісти про інші обставини, які вже відомі слідчому або перевірені оперативним шляхом під час розслідування. Цей тактичний прийом називається *поділ теми вільної розповіді*.

Якщо допитуваний висловив бажання власноручно викласти показання, то слідчий має надати йому таку можливість, про що у протоколі робиться відповідна відмітка.

Після вільної розповіді допитуваних слідчий *ставить запитання*, щоб уточнити обставини справи та заповнити прогалини у показаннях.

Залежно від змісту та мети поставлені запитання можна поділити на:

- основні (спрямовані на з'ясування предмета допиту та основних відомостей);
- додаткові (спрямовані на встановлення та з'ясування обставин і фактів, які не були висвітлені під час вільної розповіді);
- що нагадують (викликають певні асоціації та відтворюють пам'ять допитуваного з метою з'ясування супутніх фактів або подій, які не були висвітлені);
- що уточнюють, конкретизують або деталізують (спрямовані на детальне з'ясування окремих обставин справи, фактів, явищ);
- контрольні (спрямовані на перевірку об'єктивності показань їх деталізацією, зіставленням з фактами, встановленими за справою).

Під час допиту необхідно конкретизувати питання, спрямовані на з'ясування подробиць щодо формування злочинного задуму, кількості учинених особою кримінальних правопорушень, способів пошуку (приховання) об'єктів злочину, механізму вчинення злочину тощо. У тих випадках, коли допитувані не володіють

повною інформацією про вчинені правопорушення, оскільки були безпосередніми виконавцями чи виконували другорядні функції, необхідно з'ясувати, які конкретні дії входили до їх функцій, як розподілялися злочинні доходи тощо.

Питання мають бути короткими, конкретними, зрозумілими і логічно пов'язаними між собою; їх формулювання – виключати можливість отримання зі змісту інформації, необхідної для відповіді; відбивати послідовність учинених дій; конкретизувати і деталізувати попередні відповіді для досягнення можливості спростування чи підтвердження отриманих показань іншими доказами.

Відповіді допитуваної особи на запитання необхідно під час допиту звир'ятати з іншими відповідями та попередніми її показаннями, виявляти протиріччя між ними та ставити додаткові або контрольні запитання.

Під час допиту необхідно *спостерігати за поведінкою допитуваного та його психофізіологічними реакціями*, що дозволяє виявити неправду або невідповідність (перекручення) у показаннях допитуваного. Ці зовнішні прояви не мають доказового значення, а являють собою орієнтуючу інформацію, яку можна використовувати для розробки прийомів допиту.

Під час допиту необхідно *створювати напругу*, яка заснована на суттєвому зниженні у допитуваних осіб здатності повною мірою здійснювати контроль за змістом мовленнєвих повідомлень та поведінкою в цілому. Якщо допитувані відмовляються від дачі показань або дають неправдиві свідчення, а спостереження слідчого вказують, що ці особи перебувають в урівноваженому стані, то необхідно через запитання, пред'явлення доказів або повідомлення певної інформації ввести цих осіб у стан психологічної напруги. Застосовуючи тактичні комбінації, даний прийом доцільно поєднувати з прийомом *зняття напруженості*, що забезпечується різними засобами: інтонацією, репліками тощо.

Як тактичний прийом доцільно використовувати *різний темп допитів* (форсований, уповільнений, поєднання форсованого і уповільненого темпів). Специфічний темп допиту вносить нервозність у спілкування (створює напругу), впливає на якість інформації, позбавляє допитуваних можливості обмірковувати свої відповіді та поведінку в цілому, тому має обиратися слідчим відповідно до психологічних особливостей допитуваних осіб та характеру інформації, що підлягає з'ясуванню.

Важливим тактичним прийомом є *пред'явлення доказів*, який полягає у повідомленні слідчим з метою психологічного впливу про докази, які викривають допитуваних у злочинній діяльності або спростовують їх показання, і демонстрації матеріалів у певній послідовності.

Докази можна пред'являти:

– за наростаючою силою (якщо допитувана особа частково визнає свою вину, йде на діалог зі слідчим);

– за спадаючою силою (пред'явлення спочатку вагомих доказів доцільно щодо осіб, які відмовляються давати показання, чинять протидію розслідуванню, мають стійку позицію на методичне заперечення своєї вини);

– усі разом (при розслідуванні нетяжких кримінальних правопорушень або якщо докази за своїм змістом не є досить переконливими).

Послідовність пред'явлення доказів залежить від слідчої ситуації, що склалася. Недоцільно пред'являти докази ізольовано один від одного, з деякими інтервалами у часі, що надає допитуваному можливість навести свої аргументи щодо пред'явленого матеріалу. Не можна пред'являти докази, якщо злочинці не будуть допитані про обставини, пов'язані з ними.

Отже, даний тактичний прийом вимагає попередньої ретельної підготовки та дозволяє використовувати фактор раптовості, відволікати увагу, створювати напругу та уявлення про інформованість слідчого.

Під час застосування наведених тактичних прийомів необхідно використовувати фактор раптовості, який полягає у тому, що слідчий несподівано задає питання, не пов'язане із попереднім, або пред'являє докази, що стосуються учинення кримінальних правопорушень чи дій з підготовки і приховування слідів правопорушень, *з метою викликати негативну реакцію допитуваних осіб, породжену впливом пред'явленої інформації, і спостерігати за нею*. Вказаний прийом ефективно застосовувати до осіб, які раніше не притягувалися до кримінальної відповідальності або не мають злочинного досвіду.

Необхідно пам'ятати, що і злочинці також можуть використовувати наведений тактичний прийом. Слідча діяльність нерідко триває в умовах, коли заінтересовані особи прагнуть отримати інформацію про перебіг розслідування, зібрані докази, заплановані слідчі дії, про свідків, потерпілих, працівників, які проводять досудове розслідування. Для слідчого несподіваними можуть бути дії з боку злочинців, зокрема такі як: зникнення осіб, які проходять за справою; зміна або відмова від давання показань потерпілих і свідків; повна інформованість злочинців про плани та хід розслідування, обсяг доказів та ін., що вимагають адекватної реакції. Вказані дії можуть привести слідчого до стану розгубленості і обумовити неправильну оцінку ситуації, а звідси – прийняття помилкових рішень і тактичні прорахунки.

Якщо особа вчинила кілька однотипних злочинів, то окремі епізоди злочинної діяльності певною мірою «нашаровуються» в її пам'яті один на інший. Звідси важко відтворити картину злочину за кожним епізодом злочинної діяльності. Тому виникає необхідність *актуалізації забутого у пам'яті допитуваних*. У цьому випадку можуть застосовуватись такі тактичні прийоми:

– демонстрація доказів та іншої матеріалізованої інформації (відеозапис, фотознімки, фоторобот, рисований портрет, схеми, графіки);

– допит на місці події з метою повторного сприйняття допитуваним обстановки, в якій відбувалася злочинна подія;

- оголошення показань (їх фрагментів) свідків, потерпілих, співучасників злочинів та інших осіб;
- з'ясування попередніх подій та розбиття їх на епізоди;
- деталізація, уточнення, порівняння, аналогія, зіставлення, використання образного мислення, постановка нагадуючих (додаткових) запитань та ін.

Вказані тактичні прийоми допомагають допитуваним повністю відтворити картину злочинної діяльності. При цьому необхідно враховувати особу злочинця та своєрідність забутого матеріалу.

Створення уявлення про інформованість слідчого залишається основним тактичним прийомом за наявності доказів, які мають істотні прогалини на момент допиту. Таке враження у злочинців створюється за допомогою демонстрації інформованості слідчого про певні епізоди злочинної діяльності, зв'язки та способи їх життя, причини відмови свідків (потерпілих) від давання показань, пред'явлення доказів, оголошення показань інших злочинців тощо. Акцентування на перших неправдивих відомостях, повідомлених злочинцями, створює у них враження, що слідчий має досить повну інформацію про їхню злочинну діяльність.

Необхідно зазначити, що на початковому етапі розслідування слідчий, як правило, не володіє повною інформацією про особу злочинця, кількість учинених кримінальних правопорушень та викрадених об'єктів, склад організованої групи та ін. Тому злочинці іноді йдуть на контакт зі слідчим з метою виявлення обсягу доказової інформації, намагаючись визначити межі його інформованості, й на основі цього розробити загальну лінію поведінки. У цьому випадку слідчому необхідно *приховувати межі своєї інформованості*. Умисне замовчування породжує у злочинців нерозуміння, особливо коли вони очікують повідомлення будь-яких даних, щоб орієнтуватися у подальшій поведінці. У цьому разі слідчий може частково повідомити певні дані, не акцентуючи на них уваги допитуваних. Виходячи з позиції останніх, слідчий може створити враження незначної поінформованості або повної необізнаності. Нічого не повідомляючи, слідчий отримує доказову інформацію, аналізуючи яку може дійти висновку про лінію поведінки, яку обрали допитувані. Під час використання прийому підозрювані можуть розповісти про інші епізоди злочинної діяльності, невідомі слідству.

Даний тактичний прийом тісно переплітається із *розповіддю слідчим версії про вчинені кримінальні правопорушення або ймовірний розвиток подій*, що також є досить ефективним тактичним прийомом при викритті злочинців у дачі неправдивих показань. Але цей прийом має стосуватися тільки неповних та другорядних фактів злочинної діяльності особи, що мали чи могли мати місце у певний час, а слідчий повинен мати необхідний об'єм перевіреної інформації.

Втягування допитуваного у суперечку. Для цього слідчий під час допиту повинен торкатися другорядних фактів, які особі неважко спростувати. Якщо допитуваний піде на це, йому пропонується інша обставина такого ж плану. Він

спростовує і її, поступово втягуючись у суперечку, і починає сперечатись за тими питаннями, які для слідчого є метою даного допиту і забезпечені доказами.

Нерідко під час допитів злочинці намагаються висувати алібі, заперечуючи тим самим свою причетність до злочинної діяльності.

Розрізняють правдиве та неправдиве алібі: правдиве – це встановлена криміналістичними засобами і методами присутність особи у конкретному місці, іншому, ніж місце злочину, у кримінально релевантні інтервали часу, що виключає її причетність до учиненого злочину; неправдиве – це одна з форм протидії розслідуванню, сутністю якої є фальсифікована інформація про перебування особи, яка підозрюється у причетності до кримінального правопорушення, в іншому місці, ніж місце злочину, у період його підготовки, вчинення або приховування, повідомлена з метою уникнення кримінальної відповідальності.

До основних ознак, що свідчать про повідомлення неправдивого алібі, можна віднести:

- повідомлення відомостей, які не можуть бути перевірені, або обмеження неконкретними загальними поясненнями;

- детальна й активна розповідь особи про те, як вона провела день, коли було учинено злочин, а показання про попередні й наступні дні є нечіткими та пригадуються важко;

- зміна показань щодо алібі особою під час слідства, відмова від раніше даних показань, заява нового алібі;

- досить точні й детальні показання про алібі, незважаючи на порівняно тривалий проміжок часу, що минув;

- повідомлення алібі із запізненням за можливості й необхідності зробити це раніше;

- повідомлення про поведінку, яка не відповідає звичкам особи;

- помітний збіг у дрібних деталях показань заявника алібі та свідків;

- відсутність у показаннях заявника алібі неістотних подробиць, що свідчать про те, що описувана подія не пережита заявником алібі.

Слідчий повинен ретельно спостерігати за поведінкою допитуваних осіб, оскільки неправдиве алібі виявляється виходячи з форми його повідомлення.

При розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених групою осіб або організованою злочинною групою (злочинною організацією), нерідко між її членами виникають відкриті або приховані розбіжності та протиріччя, які призводять до конфліктів. Слідчий повинен виявляти і використовувати конфлікти під час допитів з метою розхитати єдність групи та протиставити її членів один одному таким чином:

- продемонструвати поінформованість про несприятливі взаємини в середині групи;

– фіксувати увагу злочинців на фактах, що компрометують їх (особливо лідера) в очах інших членів злочинної групи або створюють недовіру з їх боку. Головним завданням компрометації лідера є підрив його авторитету через створення таких умов, за яких особа не може виконувати лідерські функції в групі (поширення серед оточення лідера відомостей, які дискредитують його; організація активних легальних контактів лідера з працівниками ОВС; створення умов, за яких лідер порушує норми і правила поведінки, встановлені в групі). Відомості, що використовуються для підриву авторитету особи, повинні бути достовірними та ретельно перевіреними;

– розкрити поведінку й особисті якості одного з допитуваних іншим членам групи. Інформація, що повідомляється, має бути достовірною та перевіреною, заснованою на наявних у справі доказах;

– створити конфлікт між членами злочинної групи, оголосивши показання одного співучасника іншим; пред'являти на допиті тільки ту частину показань, яка є достовірною й підтверджується іншими зібраними доказами, та ін.

Конфлікт у злочинній групі, як правило, має тенденцію до розширення, оскільки члени групи повинні визначати свою позицію щодо конфліктуючих сторін. Після викриття злочинної групи конфлікти загострюються. Цьому сприяє обстановка досудового слідства, під час якого встановлюється роль кожного члена злочинної групи у вчинених злочинах. Тому у зв'язку з цим виникає необхідність використання такого прийому, як *розпалення конфлікту*, при застосуванні якого слідчий має забезпечити безпеку осіб, щодо яких застосовується даний прийом.

Тактичні прийоми, засновані на використанні протиріч і конфліктів, мають ґрунтуватись лише на обставинах, які дійсно мали місце у житті або поведінці допитуваних, але не були відомі групі та її організатору. Втім, за будь-яких обставин необхідно намагатися уникати відкритих конфліктів, оскільки вони не сприяють розслідуванню, а призводять до напруженості.

Під час допиту доцільно *застосовувати технічні засоби*, що створює сприятливі умови для одержання доказової інформації, дозволяє фіксувати не тільки показання, але й «психологічний клімат», в якому вони були отримані, та психологічно впливає на злочинців. Особливо важливо під час допитів використовувати відеозапис, який дозволяє зафіксувати та відтворити не тільки зміст показань, а й мовленнєві особливості допитуваних осіб, їх інтонацію, жестикуляцію та міміку, поведінку і реакції, що характеризують особу злочинця. Вказаний тактичний прийом необхідно застосовувати під час проведення тривалих за часом допитів та розслідування багатоепізодних справ. Наведений засіб фіксації забезпечує повноту і точність відображення показань, дозволяє більш повно зберегти безпосередність сприйняття допиту та використовувати ці матеріали під час інших слідчих дій.

З метою проведення ефективного допиту свідків (потерпілих) та отримання повних й об'єктивних показань слідчий повинен дотримуватися певних тактичних рекомендацій:

- переконати допитуваного у необхідності надати допомогу слідству;
- роз'яснити сутність наслідків учиненого кримінального правопорушення або можливість їх виникнення у майбутньому;
- проявляти уважність та повагу, виражати співчуття й розуміння;
- проводити (за необхідністю) бесіду на сторонню тему;
- використовувати позитивні якості допитуваного;
- створити у допитуваної особи відчуття захищеності з боку міліції від будь-якого негативного тиску та впливу злочинців;
- встановити мотиви й причини відмови свідків та потерпілих від давання показань, що викривають осіб у злочинній діяльності, та ін.

До основних причин дачі свідками (потерпілими) неправдивих показань слід віднести такі:

- підкуп або шантажування з боку злочинців, побоювання помсти з їх боку;
- дружні, родинні або професійні відносини з підозрюваними (їх знайомими);
- матеріальна, службова або інша залежність від вказаних осіб;
- небажання витратити свій особистий час при проведенні слідства;
- намагання приховати від правоохоронних органів учинені протизаконні дії, аморальну поведінку або дії, що компрометують допитуваного;
- побоювання відповідальності за давання раніше неправдивих пояснень;
- умисне завищення наслідків учиненого кримінального правопорушення;
- намагання допитуваного зашкодити підозрюваним (обвинуваченим) внаслідок несприятливих відносин з ними або їх близькими;
- співчуття до підозрюваних (обвинувачених) та ін.

Під час допиту потерпілого слідчому необхідно приділяти особливу увагу з'ясуванню деталей, які можуть бути зіставлені з іншими доказами; конкретних дій кожного з обвинувачених; власних дій потерпілого; попередніх стосунків з обвинуваченим; причин протиріч між показаннями потерпілого з цих питань та показаннями, поясненнями й заявами інших осіб; чи немає погроз на його адресу з боку обвинувачених або інших зацікавлених осіб.

Якщо за кримінальним провадженням проходить декілька свідків або потерпілих, то слідчий повинен враховувати послідовність проведення допитів. У першу чергу доцільно допитувати тих осіб, які в силу сприятливих умов сприйняття злочинної події, життєвого досвіду чи інших обставин можуть більш повно та об'єктивно викласти обставини кримінального правопорушення та розповісти про факти, що мають значення для справи. Дотримання такого порядку допиту свідків (потерпілих) дозволяє слідчому орієнтуватися під час допиту інших осіб.

Усі зазначені тактичні прийоми повинні відповідати вимогам кримінально-процесуального законодавства, моралі та професійній етиці. Прийоми, що

ґрунтуються на фізичному або психічному насиллі, шантажу, обмані, використанні релігійних почуттів та помсти є недопустимими.

Особливості одночасного допиту раніше допитаних осіб

Особливості тактики допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених тісно переплітаються зі специфікою тактики проведення одночасних допитів між ними.

Багатоепізодність кримінальних проваджень, тривалість злочинної діяльності та наявність численних протиріч й розбіжностей обумовлюють важливе тактичне значення одночасних допитів (ст. 224 КПК).

Одночасний допит має багато спільного з допитом, його процесуальними та організаційно-тактичними особливостями і виступає як засіб перевірки вже отриманих під час допитів показань. Це дозволяє розглядати одночасний допит як самостійну слідчу дію, що проводиться, як правило, на подальшому етапі розслідування.

Одночасний допит є складною і конфліктною слідчою дією, в якій слідчий з метою встановлення об'єктивної істини у справі нерідко застосовує загострення обстановки. Слідчий вправі провести одночасний допит між двома раніше допитаними особами, в показаннях яких є суперечності. Суперечності, які є в показаннях раніше допитаних осіб, мають бути істотними.

Метою проведення одночасного допиту є не усунення цих суперечностей, а перевірка правдивості раніше одержаних показань. Він може проводитися між будь-якими особами, які займають як однакове, так і різне процесуальне становище (між свідком і підозрюваним, між підозрюваними, між потерпілим і обвинуваченим та ін.).

До завдань одночасного допиту можна віднести:

- з'ясування причин суперечностей в показаннях осіб та їх усунення;
- викриття одного із допитуваних в дачі неправдивих (неповних) показань;
- психологічний вплив на несумлінного учасника слідчої дії з метою схилення його до дачі правдивих показань;
- зміцнення вольових якостей й позиції сумлінного учасника слідчої дії;
- виявлення й встановлення доказів та нових обставин справи;
- додаткова перевірка й закріплення показань свідків, потерпілих, обвинувачених, підозрюваних.

Планування одночасного допиту переслідує загальну мету створення психологічного впливу на несумлінного учасника, зміцнення вольових якостей і позиції сумлінного допитуваного, перевірки правдивості показань учасників та одержання нових доказів.

Підготовка до одночасного допиту раніше допитаних осіб передбачає проведення таких організаційних заходів:

- вивчення матеріалів кримінального провадження;

- аналіз і оцінка зібраної інформації та слідчої ситуації, що склалася;
- визначення осіб, між якими буде проведений одночасний допит, та черговості їх допиту; встановлення взаємовідносин між допитуваними;
- визначення черговості проведення одночасних допитів (якщо є кілька підозрюваних);
- з'ясування питань, які необхідно поставити, та суперечностей, які необхідно усунути;
- визначення низки тактичних прийомів, які доцільно застосувати;
- визначення необхідних доказів та інших матеріалів, які можуть бути необхідними під час проведення слідчої дії;
- прийняття рішення про проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб та визначення часу;
- підготовка науково-технічних засобів та добір учасників слідчої дії.

Неналежна підготовка до проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб тісно пов'язана з ризиком можливої зміни правдивих показань сумлінного учасника, відмови від дачі показань або розголошення даних слідства.

Недоцільно проводити одночасний допит раніше допитаних осіб:

- між особами, які дають завідомо неправдиві показання;
- між обвинуваченими, які частково визнають свою вину і схильні змінити показання або негативно вплинути на інших учасників;
- між особами, із яких той, хто дає правдиві показання, перебуває у матеріальній, родинній або іншій залежності від іншого учасника;
- коли один із учасників слідчої дії відмовляється давати показання у присутності іншої особи.

4. Фіксація результатів допиту

Заключний етап допиту та очної ставки полягає в узагальненні, аналізі й оцінці зібраної інформації та фіксації його результатів.

Обов'язковим засобом фіксації допиту є протокол, який повинен містити усі результати слідчої дії, що мають значення для кримінального провадження. Допит має закінчуватися таким чином, щоб встановлений психологічний контакт не був порушений (з метою ефективного провадження інших слідчих дій), і допитувані особи у майбутньому бажали зустрітися зі слідчим та ставилися до нього без упередження.

При складанні протоколу доцільно дотримуватися таких правил:

- протоколювання показань необхідно здійснювати після закінчення вільної розповіді, щоб не переривати та не порушувати послідовність допиту;
- показання записуються від першої особи та по можливості дослівно й у тій послідовності, в якій вони викладаються;
- протокол повинен фіксувати не тільки відповіді, але й хід їх одержання з фіксацією протиріч, а також запитань, що ставилися допитуваним;

– кожна сторінка протоколу має закріплюватися підписом допитуваного. У деяких випадках, відбираючи правдиві показання, необхідно запропонувати допитуваним підписувати кожну відповідь на поставлені питання, що запобігає можливості відмовитися від підписання протоколу в цілому або від частини своїх показань;

– протокол підписують допитуваний, слідчий та інші особи, які були присутні при допиті.

Додатковими (факультативними) засобами фіксації виступають схеми, таблиці, малюнки, що пояснюють або уточнюють показання. Так, показання підозрюваних (обвинувачених) доцільно закріплювати (за власним бажанням допитуваного чи за пропозицією слідчого) схематичними зображеннями маршрутів руху злочинців з місця дислокації до місць учинення злочинів, шляхів підходу (під'їзду) до безпосереднього об'єкта посягання і шляхів відходу, вказуючи найбільш помітні ознаки території з сусідніми будівлями і транспортними шляхами. Власноручно зображена схема (малюнок) є найвагомішим й об'єктивним доказом причетності особи до розслідуваної події. Подібні схеми створюють нові об'єкти фіксації доказової інформації та деталізують вербальну інформацію, мають наочний й переконливий характер. Вони є допоміжним матеріалом для підготовки до інших слідчих дій.

Застосування відеозапису для фіксації допитів зводить нанівець відмову від раніше даних показань та їхньої зміни, дозволяє спростувати вигадані заяви обвинувачених та інших осіб про нібито застосовані в ході досудового слідства протизаконні прийоми, а також дає судові повну можливість об'єктивно оцінити отримані в ході цих слідчих дій показання. Під час повторного перегляду можна проаналізувати увесь хід допиту і його результати, виявити протиріччя в показаннях допитуваних та власні тактичні помилки й прорахунки. Звідси можна планувати повторний допит чи шляхом інших слідчих та оперативно-розшукових заходів одержати достовірну інформацію про факти, які допитувані намагаються приховати. Наведений засіб фіксації забезпечує повноту і точність відображення показань, дозволяє більш повно зберегти безпосередність сприйняття допиту та використовувати ці матеріали під час проведення інших слідчих дій.

Питання для самоконтролю

1. Поняття та завдання допиту.
2. Загальні принципи допиту.
3. Організаційно-підготовчі заходи до проведення допиту.
4. Тактичні прийоми проведення допиту підозрюваних (обвинувачених).
5. Тактика допиту свідків та потерпілих.
6. Поняття і завдання одночасного допиту раніше допитаних осіб.
7. Тактика одночасного допиту раніше допитаних осіб.
8. Особливості фіксації результатів допиту.

Лекція 17

Тактика пред'явлення для впізнання

План

1. Пред'явлення для впізнання: поняття, види та етапи проведення.
2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення впізнання.
3. Тактика пред'явлення для впізнання.
4. Фіксація результатів впізнання.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Гапанович Н. Н.* Оpozнание в следственной и судебной практике (тактика) / Гапанович Н. Н. – Минск : Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1978.
3. *Гинзбург А. Я.* Оpozнание в следственной, оперативно-розыскной и экспертной практике : учебно-практич. пособие / Гинзбург А. Я. – М. : Ассоциация работников правоохранительных органов РФ, 1996.
4. *Головецький М. О.* Тактика упізнавання і впізнання на попередньому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук / Головецький М. О. / МВС України. – Харків, 1999.
5. *Жирный Г. Е.* Оpozнание – вид криміналістической идентификации (становление, развитие) / Жирный Г. Е., Лукьянчиков Е. Д. // Вопросы государства и права Украины. – Донецк, 1993. – С. 88-93.
6. *Комарков В. С.* Тактика пред'явления доказательств на допросе обвиняемого : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Комарков В. С. – Харьков, 1973.
7. *Корухов Ю. М.* Пред'явление для опознания на предварительном следствии и в суде / Корухов Ю. М. – М., 1969.
8. *Крикунов А. Е.* Тактика и психологические основы пред'явления лица для опознания / Крикунов А. Е., Маевский А. Ф. – К. : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1977.
9. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
10. *Лук'яничков Є. Д.* Пред'явлення для впізнання : навч. посібник. – Макіївка, 1998.
11. Методичні рекомендації щодо пред'явлення для впізнання на попередньому слідстві № 5483/Кл: Головне слідче управління МВС України; НАВСУ. – К., 2001. – 32 с.
12. *Салтевський М. В.* Криміналістика : підручник: у 2-х ч. – Ч. 2 / Салтевський М. В. – Харків : Консум, 2001.
13. *Самошина З. Г.* Вопросы теории и практики пред'явления для опознания на предварительном следствии / Самошина З. Г. – М., 1976.

14. Удалова Л.Д. Тактико-психологические основы предъявления для опознания и достоверность его результатов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Удалова Л. Д. – К., 1992.
15. Чаплинський К. О. Тактика пред'явлення для впізнання при розслідуванні злочинів проти життя, здоров'я, волі та статевої недоторканості особи : навчально-практ. посіб. / Чаплинський К. О. – Дніпропетровськ: УМВС України в Дніпропетровській області; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 94 с.
16. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : монографія / Чаплинський К. О. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – 304 с.
17. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монограф. / Чаплинський К.О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

1. Пред'явлення для впізнання: поняття, види та етапи проведення

Під час вчинення кримінальних правопорушень люди вступають у взаємодію з об'єктами навколо них. Такий процес взаємодії супроводжується утворенням різноманітних слідів як на предметах, так й у пам'яті людини. Звідси перед слідчими постає завдання виявити ці сліди, отримати з них інформацію та використати її для з'ясування події злочину. Таким чином, пізнання злочинної події відбувається за матеріально-фіксованими відображеннями на предметах та за слідами, які відбилися у пам'яті людини, – так званими ідеальними відображеннями. Практика правоохоронних органів свідчить, що потерпілі й свідки часто залишаються наодинці зі злочинцями. Після початку кримінального провадження на них тиснуть, їх шантажують, погрожують, а інколи вдаються до фізичної розправи, навіть убивства. Це негативно впливає на освічених осіб, спонукає до відмови від показань, які давалися на початковому етапі розслідування. Вказане необхідно враховувати під час проведення впізнання.

Для розслідування злочинної діяльності поряд з проведенням слідчих оглядів, обшуків і допитів важливе значення має така слідча дія, як пред'явлення для впізнання.

Пред'явлення для впізнання – це слідча дія, що полягає у пред'явленні свідкові чи іншій особі об'єктів, які такі особи спостерігали раніше, з метою встановлення їх тотожності або групової належності.

Сутність даної слідчої дії полягає у тому, що особі пред'являють об'єкти, образи яких вона порівнює з уявними образами об'єктів, які спостерігала раніше і які пов'язані з подією кримінального правопорушення. На цій підставі робиться висновок про їх тотожність, подібність або відмінність.

Впізнання не належить до слідчих дій, проведення яких, відповідно до кримінально-процесуального закону, є обов'язковим. Необхідність у проведенні цієї слідчої дії кожного разу визначається особою, яка проводить слідство, відповідно до слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування.

Пред'явлення для впізнання можна віднести до похідних слідчих дій, оскільки його проведенню завжди передують інші слідчі дії (слідчий огляд, затримання, допит), без провадження яких пред'явлення для впізнання відбутися не може. Однак впізнання може проводитися як на початковому, так й на подальшому етапах розслідування залежно від слідчої ситуації, що склалася. Невиправдане зволікання тягне за собою негативні наслідки (так, значний перебіг часу негативно впливає на пам'ять людини, яка може забути ознаки об'єктів, які сприймала раніше).

Метою пред'явлення для впізнання є перевірка показань допитаних осіб та висунутих слідчим версій, а також отримання нових доказів.

Пред'явлення для впізнання можна класифікувати таким чином:

– за об'єктами, що пред'являються для впізнання: живі особи, трупи, предмети і документи, тварини, приміщення та окремі ділянки місцевості;

– за суб'єктами впізнання: свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний;

– за способами пред'явлення для впізнання: впізнання живих осіб в натурі, впізнання живих осіб поза візуального спостереження, впізнання живих осіб за відео зображенням, впізнання живих осіб за ходою, впізнання живих осіб за голосом, впізнання живих осіб за фонограмою, впізнання за фотографічними зображеннями об'єктів;

– за послідовністю проведення: первинне та повторне;

– за місцем проведення: за місцем проведення досудового слідства та на місці події (в обстановці, що наближена до події злочину);

– за специфікою направленості дій суб'єктів впізнання: одностороннє та двостороннє (взаємне, зустрічне).

Процесуальний порядок проведення впізнання регламентується ст.ст. 228-232 КПК України.

Впізнання проводиться за необхідних юридичних та фактичних підстав, зокрема наявності: 1) суб'єкта впізнання; 2) протоколу його допиту, де зафіксовано показання про прикмети (особливості) об'єкта та про обставини, за яких він його сприймав; 3) об'єкта, який підлягає впізнанню; 4) декількох схожих об'єктів, які пред'являються разом з об'єктом впізнання.

Під фактичними підставами слід розуміти наявність у слідчого даних процесуального та непроцесуального характеру, які дозволяють дійти висновку про необхідність та можливість проведення даної слідчої дії.

Пред'явлення для впізнання необхідно відрізнати від непроцесуальних способів встановлення тотожності об'єктів або їх групової належності. Так, впізнання об'єктів може використовуватися в оперативно-розшуковій діяльності. З метою викриття злочинців та притягнення їх до кримінальної відповідальності можна проводити такі оперативно-розшукові та пошукові заходи:

– вихід потерпілого чи свідка з оперативним працівником у місця найбільш ймовірної появи злочинців, яких вони спостерігали під час учинення кримінальних правопорушень. У цьому випадку слідчий, не володіючи інформацією про особу злочинця, представляє для огляду та порівняння велику кількість громадян;

– пред'явлення потерпілим чи свідкам фотографій злочинців, що систематизуються та зберігаються у вигляді фотоальбомів або фототек;

– пред'явлення фотографій трупів ліквідованих злочинців та їх частин у місцях можливого перебування таких осіб за життя;

– пред'явлення мешканцям району суб'єктивних портретів злочинців, які переховуються від слідства та суду, втекли з-під варти чи місць позбавлення волі або перебувають у розшуку;

– публікація у засобах масової інформації та розміщення на спеціальних стендах фотознімків осіб, що перебувають у розшуку;

– пред'явлення потерпілим або свідкам відеозображень злочинців та ін.

Наведені розшукові заходи спрямовані на вирішення завдань, що стоять перед оперативними підрозділами, та збирання орієнтуючої інформації, необхідної для розшуку злочинців, які не потрапили у поле зору правоохоронних органів. Однак таке пред'явлення для впізнання має виключно орієнтуючий характер та переслідує тільки оперативні цілі, а його результати не є доказами за кримінальним провадженням.

Пред'явлення для впізнання складається з трьох етапів:

– підготовка до проведення впізнання (підготовчий);

– безпосереднє пред'явлення для впізнання (робочий);

– фіксація ходу та результатів впізнання (заключний).

2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення впізнання

Ретельна та всебічна підготовка до проведення впізнання є обов'язковою умовою, що дозволяє якісно й ефективно проводити дану слідчу дію. Пред'явлення для впізнання є унікальною слідчою дією, яка ніколи не дублюється. Не можна, як правило, пред'являти для впізнання один й той самий об'єкт декілька раз. Звідси ефективність та доказове значення результатів впізнання значною мірою залежить від якості проведення слідчим організаційно-підготовчих заходів.

Організаційно-підготовчі заходи до проведення впізнання мають складатися з таких елементів:

– попередній допит особи, яка впізнає;

– прийняття рішення про проведення впізнання;

– визначення місця, часу та способу проведення впізнання;

– визначення черговості пред'явлення для впізнання (якщо є кілька підозрюваних);

– створення оптимальних умов для проведення даної слідчої дії;

- визначення способу фіксації ходу та результатів впізнання;
- підготовка необхідних науково-технічних засобів;
- забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у даній слідчій дії;
- залучення (у необхідних випадках) спеціалістів або перекладача;
- підбір об'єктів (статистів), серед яких необхідно провести впізнання;
- складання плану проведення впізнання;
- залучення понятих;
- проведення інструктивної наради серед усіх учасників даної слідчої дії.

1. Попередній допит особи, яка впізнає.

У разі необхідності пред'явлення якої-небудь особи (інших об'єктів) для впізнання свідкові, потерпілому, підозрюваному або обвинуваченому слідчий спочатку допитує їх про зовнішній вигляд та прикмети цієї особи (інших об'єктів), а також про обставини, за яких особа, яка впізнає, бачила цю особу (інші об'єкти), про що складається протокол. Допит є обов'язковою умовою проведення впізнання. Слідчий повинен запропонувати впізнаючому пригадати якомога більше ознак, що характеризують зовнішні прикмети злочинця. У тих випадках коли особа, яка впізнає, не може описати ознаки об'єкта, що підлягає впізнанню, однак стверджує, що зможе його упізнати, то недоцільно відмовлятися від проведення даної слідчої дії.

2. Прийняття рішення про проведення впізнання.

При прийнятті рішення слідчий повинен з'ясувати, чи існують обставини, які можуть перешкоджати проведенню даної слідчої дії, зокрема:

- чи має особа, яка впізнає, фізичні або психічні вади;
- чи перебуває особа, яка впізнає, у стані алкогольного (іншого) сп'яніння;
- чи знаходиться суб'єкт впізнання у стані афекту або сильного душевного хвилювання (що викликано учиненим проти нього злочинним посяганням);
- чи брала участь особа, яка впізнає, в інших слідчих діях (оперативно-розшукових заходах), під час яких спостерігався відповідний об'єкт;
- чи має об'єкт, який підлягає впізнанню, індивідуальні властивості, за якими можливе його впізнання, та ін.

За наявності таких обставин слідчий повинен відмовитися від впізнання, відкласти його до настання сприятливих умов та провести інші слідчі дії.

3. Визначення місця, часу та способу пред'явлення для впізнання.

Впізнання має проводитися за часом, якомога ближчим до моменту сприйняття злочинної події. Будь-яке зволікання з пред'явленням для впізнання може тягти за собою небажані наслідки, оскільки суб'єкт впізнання з часом забуває образ раніше сприйнятого об'єкта. Тому достовірність впізнання перебуває у прямій залежності від фактора часу. Впізнання може проводитися як за місцем проведення досудового слідства, так й на місці події, за умови якщо ця обстановка є сприятливою для спостереження та порівняння ознак об'єктів.

4. Підбір учасників до пред'явлення для впізнання.

До обов'язкових учасників впізнання можна віднести: особу, яка проводить дану слідчу дію; особу, яка буде впізнавати (свідок, потерпілий); особу, яка підлягає впізнанню (підозрюваний, обвинувачений, підсудний); не менше двох статистів; не менше двох понятих.

Недоцільно як понятих залучати:

- працівників правоохоронних органів (у тому числі курсантів вищих навчальних юридичних закладів; осіб, які проходять строкову службу);

- неповнолітніх та малолітніх осіб;

- осіб, які мають певні фізичні або психічні вади;

- іноземців, осіб без визначеного місця проживання або тих, які не проживають за місцем проведення досудового слідства, наприклад мешкають в іншому регіоні, оскільки можуть виникнути складнощі у необхідності виклику їх до суду;

- громадян, яким знайомі особи, що пред'являються для впізнання, наприклад, які проживають в одному селищі (можуть виникнути сумніви в об'єктивності впізнання);

- осіб, які затримані за вчинення дрібних адміністративних правопорушень.

До необов'язкових учасників проведення впізнання можна віднести:

- спеціалістів (фахівці з проведення фотозйомки, відеозапису, педагог, психолог, судовий медик, товарознавець та ін.);

- осіб, які залучаються для охорони, спостереження, забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у даній слідчій дії;

- інші особи, які залучаються для якісного проведення даної слідчої дії.

Так, при впізнанні трупа або його частин доцільно залучати судово-медичного експерта. Для впізнання трупа важливе значення має стан голови, зокрема обличчя, яке може бути суттєво змінене в силу процесів розкладання або механічного впливу. У цьому випадку спеціаліст проводить «реставрацію» або «туалет» трупа, тобто вживає заходів щодо надання обличчю трупа прижиттєвого вигляду. Спеціаліст може роз'яснити слідчому, які саме зміни зовнішності відбулися в результаті трупних явищ та які дії вживалися з реставрації голови трупа. Це, у свою чергу, дозволяє слідчому правильно оцінити результати впізнання та їх достовірність. Також доцільно, щоб при впізнанні трупа був присутній той само спеціаліст, який проводив «реставрацію» або «туалет» голови трупа.

Під час впізнання спеціаліст має право (за попередньою домовленістю зі слідчим) ставити суб'єкту впізнання питання, які уточнюють або деталізують прикмети зовнішності об'єкта. Спеціаліст як на підготовчому, так і на робочому етапах даної слідчої дії може звернути увагу слідчого на неправильність підбору статистів та інші обставини, пов'язані з отриманням доказів при пред'явленні для впізнання.

5. Добір об'єктів, серед яких необхідно провести впізнання.

Відповідно до ст. 228 КПК об'єкти мають пред'являтися в групі у кількості не менше трьох. Максимальна їх кількість визначається слідчим. При груповому

пред'явленні об'єктів суб'єкт впізнання порівнює їх не тільки з образом, що зберігся в пам'яті, а й між собою. Це спрямовує процес впізнання на виявлення індивідуальних особливостей об'єкта.

Особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється разом з іншими особами тієї ж статі у кількості не менше трьох, які не мають різких відмінностей у зовнішності та одягу. Підозрюваний повинен бути в одязі, який суттєво не відрізняється від того, що був на ньому в момент спостереження його суб'єктом впізнання. Не можна пред'являти для впізнання осіб, які мають помітні (унікальні) прикмети, за якими допитаний може їх упізнати. У даному випадку можуть виникнути складнощі у підборі статистів.

Не можна пред'являти для впізнання осіб, які мають помітні (унікальні) прикмети (наявність на обличчі татуювання, опіків або шрамів; відсутність кінцівок ніг чи рук), за якими допитаний може їх упізнати. У даному випадку можуть виникнути складнощі у підборі статистів. Якщо такі помітні прикмети невеликі за розміром (маленьке татуювання або невеликий шрам на щоці), то під час проведення впізнання особа, яка пред'являється, разом зі статистами повинні закрити її долонею або розташуватися таким чином, щоб дана прикмета не спостерігалась візуально.

Предмети пред'являються разом з іншими однорідними об'єктами, які не мають зовнішніх відмінностей. При цьому необхідно враховувати загальні родові ознаки, зокрема марку, модель, вид, форму, колір, розмір, стан та ін.

Тварин потрібно пред'являти в групі такої ж породи, без суттєвих розбіжностей між ними за зовнішнім виглядом.

Загальне правило про необхідність пред'явлення для впізнання об'єкта в кількості не менше трьох не поширюється на впізнання трупа та його частин. Законодавець, виходячи з моральних та етичних спонукань, встановлює, що труп та його окремі частини пред'являються для впізнання в одному числі.

Окремі ділянки місцевості та приміщення пред'являються для впізнання також у кількості не менше трьох. Однак на практиці складніше підібрати для впізнання однорідні ділянки місцевості, споруди або приміщення, які знаходяться один біля одного. Тому слідчий добирає такі однорідні об'єкти, які можуть знаходитися у різних кінцях району, міста або регіону.

Результати непідготовленого впізнання ставляться під сумнів захисниками у судових засіданнях. При проведенні підготовчих заходів слідчий повинен враховувати, що у слідчій дії задіяно велику кількість людей. Звідси необхідно передбачити заходи запобігання витоку інформації та визначити її обсяг, який необхідно використовувати під час проведення впізнання.

3. Тактика пред'явлення для впізнання

Після проведення підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу пред'явлення для впізнання, який складається з низки тактичних заходів, що

передують самому акту впізнання і супроводжують його. Правильно обрана тактика впізнання обумовлює об'єктивність та якість усієї слідчої дії взагалі.

Тактика пред'явлення для впізнання живих осіб

Приставаючи до пред'явлення для впізнання, слідчий має впевнитися, що дотримано усі вимоги, необхідні для проведення цієї слідчої дії. Необхідність пред'явлення для впізнання живих осіб може виникнути у випадках, коли:

- підозрювані (обвинувачені) не були раніше відомі потерпілим або свідкам, але спостерігалися ними у зв'язку зі злочинними подіями;
- підозрювані видають себе за інших осіб або не мають документів, що засвідчують їх особистість, чи пред'явили документи, які їм не належать;
- потерпілі або свідки знали раніше пред'явлених осіб, але не можуть повідомити про них будь-яких відомостей або називають їх неправильно;
- особа, яка впізнає, знає особу, яку їй пред'являють, та правильно її називає, але остання заперечує факт знайомства.

Пред'явлення для впізнання живих осіб складається з таких елементів:

1) після допиту суб'єкта впізнання слідчий видаляє його з робочого кабінету та запрошує понятих, статистів та інших учасників даної слідчої дії;

2) усім присутнім слідчий повинен роз'яснити їх права та обов'язки, а також мету, задачі та порядок проведення впізнання. Учасники цієї слідчої дії повинні чітко розуміти свою роль при проведенні впізнання;

3) після проведення інструктажу слідчий розміщує понятих таким чином, щоб йому було зручно спостерігати за усім перебігом слідчої дії, пропонує статистам зайняти два з трьох стільців або стати в одну лінію, після чого просить свого помічника ввести особу, що підлягає впізнанню;

4) слідчий запрошує особу, яка підлягає впізнанню, роз'яснює, що вона буде пред'явлена для впізнання, її права та пропонує зайняти будь-яке місце за власним вибором серед інших осіб, що пред'являються. Особа, що підлягає впізнанню, має право відмовитися від участі у слідчій дії. Не можна пред'являти особу для впізнання (у разі її відмови) із застосуванням фізичного чи психічного впливу, обману, шантажу або так, щоб вона про це не знала (негласно);

5) після того як особа зайняла місце серед статистів, слідчий повинен зафіксувати таке розташування у протоколі або за допомогою технічних засобів. Поняті повинні знати, яка саме людина пред'являється для впізнання та під яким номером знаходиться;

6) запрошується особа, яка буде впізнавати, до кабінету слідчого, де знаходяться усі учасники впізнання;

7) у разі коли суб'єктом впізнання виступає свідок або потерпілий, то їх попереджають про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань та за відмову від дачі показань (тільки свідка) відповідно до ст. 384 та

ст. 385 КК України. Якщо особа, яка впізнає, не досягла 16-річного віку, то слідчий повинен роз'яснити їй обов'язок давати правдиві показання;

8) після цього в особи, яка впізнає, з'ясовують, чи задовольняють її умови даної слідчої дії, чи добре їй видно зовнішні прикмети осіб, яких пред'являють для впізнання;

9) при позитивній відповіді слідчий пропонує особі, яка впізнає, подивитися на групу людей та вказати на особу, яку вона спостерігала або раніше зустрічала і запам'ятала (де і за яких обставин), та пояснити, за якими ознаками її впізнано. Питання повинно бути коротким, зрозумілим, не мати навідного характеру.

Законодавець не обмежує часу проведення впізнання. Суб'єкт впізнання може сприймати пред'явлені йому об'єкти, аналізувати та робити висновки стільки часу, скільки визначить за потрібне для отримання об'єктивного висновку. Якщо особа, яка впізнає, нікого не упізнала, то про цей факт слідчий у протоколі робить відмітку і дана слідча дія закінчується;

10) особа, на яку вказав впізнаючий, має встати та назвати себе. Якщо особа відмовляється назвати себе, то її називає слідчий. Після цього впізнаючий повинен розповісти, де і за яких обставин він зустрічався з даною особою та зазначити ознаки, за якими він її упізнав. Суб'єкт впізнання повинен викладати показання у формі вільної розповіді. При цьому слідчий може ставити додаткові, уточнюючі, деталізуючі або конкретизуючі запитання;

11) слідчий складає протокол, який підписують усі учасники даної слідчої дії.

Результат впізнання слід вважати позитивним, якщо суб'єкт впізнання упізнав особу і називає не тільки загальні прикмети, але і їх сукупність та індивідуальні особливості. Результат впізнання може бути й негативним – у випадках коли особа, яка впізнає, не може нікого упізнати серед пред'явленої групи осіб або вказує на особу, яка не має ніякого відношення до злочинної події.

В тих випадках коли злочинці намагаються зірвати проведення впізнання, чинять протидію розслідуванню, необхідно максимально обмежити можливості психологічного впливу на суб'єкта впізнання з їх боку. З цією метою доцільно застосовувати такі тактичні прийоми:

1) максимальне скорочення часу проведення впізнання. У цьому випадку усі підготовчі дії необхідно проводити таким чином, щоб виключити вірогідність випадкової зустрічі свідків зі злочинцями, а також з понятими та статистами до початку слідчої дії. Слідчу дію необхідно проводити у прискореному темпі, щоб запобігти впливу на впізнаючих з боку злочинців. Після виконання усіх підготовчих дій у приміщення, де проводиться впізнання, запрошують свідка (потерпілого), який стисло пояснює, за якими ознаками і у зв'язку з якою подією впізнає особу, після чого його виводять з цього приміщення. Протокол пред'явлення для впізнання складається, коли особа, яка впізнає, і підозрювані (обвинувачені) та їх адвокати знаходяться окремо;

2) спостереження за поведінкою свідків і потерпілих. Трапляються випадки, коли емоційна реакція особи, яка впізнає, свідчить, що вона упізнала злочинця, але заперечує це. У таких випадках необхідно її заспокоїти, дати можливість відчувати підтримку та захист з боку правоохоронних органів та запропонувати ще раз спробувати упізнати злочинця. Але дії слідчого у таких випадках не повинні мати навідний характер;

3) спостереження за поведінкою підозрюваних дозволяє слідчому помітити за виразом обличчя, жестами й іншими ознаками, що злочинці намагаються ускладнити процес впізнання або ж зірвати його взагалі. Такі дії повинні негайно присікатися, оскільки будь-яке зволікання з боку слідчого тягне за собою непередбачувані наслідки;

4) якщо для впізнання необхідно пред'явити декілька осіб (що проходять за однією справою) одному суб'єкту впізнання, то кожному з них необхідно пред'являти окремо, серед їм подібних статистів. При цьому статисти, які пред'являлися разом з першим об'єктом, не повинні брати участь у подальших впізнаннях;

5) застосування науково-технічних засобів створює сприятливі умови для одержання доказової інформації, дозволяє фіксувати не тільки факт впізнання, але й психологічний клімат, в якому воно відбувалось, психологічно впливає на підозрюваних та обвинувачених. Відеозапис ускладнює можливість злочинців негативно впливати на свідків та потерпілих;

б) впізнання поза візуальним спостереженням може проводитися для гарантування безпеки потерпілих (свідків), які впізнають підозрюваних та обвинувачених, відповідно до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Застосування вказаних тактичних прийомів дозволить слідчому більш якісно та ефективно провести впізнання.

Тактика пред'явлення для впізнання об'єктів за фотознімками (відеозображенням)

У тих випадках, коли з тактичних міркувань недоцільно проводити впізнання підозрюваних безпосередньо, вдаються до пред'явлення їх свідкам і потерпілим опосередковано – за фотознімками або відеозображенням.

Загалом такі види впізнання можуть мати місце у випадках, коли:

- потерпілі (свідки) не бажають зустрічатися віч-на-віч зі злочинцем;
- недоцільно проводити впізнання злочинців для запобігання психічного впливу на свідків та потерпілих;
- неможливо пред'явити підозрюваних безпосередньо (приховуються від слідства та суду, місце перебування невідоме, перебувають у від'їзді, померли або фізично ліквідовані, знаходяться у розшуку);
- особа, яку необхідно пред'явити для впізнання, відмовляється від участі у даній слідчій дії або умисно перешкоджає цьому (чинить протидію);

- для забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві;
- виникають складнощі у підборі статистів, оскільки ознаки зовнішності злочинців мають особливі помітні прикмети;
- після сприйняття об'єкт впізнання зазнав значних змін внаслідок пластичної операції, каліцтва чи інших причин;
- потерпілий перебуває у тяжкому або критичному для здоров'я стані, але не виникає сумнівів у вірогідності та об'єктивності впізнання;
- необхідно встановити особу невідомого громадянина, труп якого виявлено;
- пред'явлення трупа для впізнання не мало позитивних результатів і його поховали;
- об'єкт зруйновано, пошкоджено або суттєво змінено тощо.

У таких випадках пред'явлення особи для впізнання за фотознімками або відеозображенням може істотно заощадити час, сили та державні кошти.

Фотознімки із зображенням підозрюваних можуть бути вилучені за місцем їх проживання, у родичів, друзів або з офіційних документів. Необхідно отримувати такі знімки, щоб час їх виготовлення максимально наближався до моменту сприйняття потерпілим або свідком тієї чи іншої особи. Орієнтуючись на вилучені фотографії, слідчий добирає зображення схожих за зовнішністю осіб. Фотографії повинні бути однаковими за формою, кольором та розміром.

При вирішенні питання про доцільність пред'явлення об'єкта для впізнання за фотознімками або відеозаписом необхідно впевнитися, наскільки його зовнішній вигляд на знімку або відеоплівці відповідає оригіналу, який сприймався суб'єктом впізнання. При встановленні невідповідності слідчий має відмовитися від впізнання або сфотографувати об'єкт знову за правилами пізнавальної, сигналітичної або масштабної зйомки.

Порядок пред'явлення фотознімків (відеозображень) для впізнання є таким само, як і порядок пред'явлення живих осіб. Впізнаючому пред'являється не менше трьох фотознімків (відеозображень) осіб однієї статі, приблизно одного вигляду, по можливості – в одязі, який спостерігався під час злочинної події.

Слідчий у присутності понятих розкладає фотознімки на робочому столі (або пропонує понятим їх розкласти). Після цього фотографії наклеюються на бланк протоколу або фототаблицю, нумеруються та скріплюються печатками.

Слідчий має визначитися, в якому порядку будуть пред'являтися для впізнання відеозображення. Поняті повинні знати, за яким номером розміщено фотознімок (відеозображення) об'єкта, який підлягає впізнанню. Таке розташування фотознімків (відеозображень) фіксується у протоколі, а також (за необхідності) за допомогою фото- або відеозйомки.

Після цього запрошують впізнаючого, попереджають його про кримінальну відповідальність, пропонують оглянути пред'явлені фотознімки або переглянути відеозаписи і упізнати зображену на фотознімку чи відеоплівці особу, яку він

спостерігав під час злочинної події. Після цього слідчий складає протокол, який підписують усі учасники даної слідчої дії.

Відеокасету слід упакувати в конверт із щільного паперу, скріпити підписами понятих та опечатати. До касети додається довідка з зазначенням дати і місця здійснення відеозапису, черговості відеофіксації осіб, які підлягають впізнанню, а також їхні номери та анкетні дані.

Слідчий повинен намагатися пред'являти для впізнання об'єкти безпосередньо, а не за фотознімками, оскільки фотографія – це лише площинна копія, яка повною мірою не відображає усіх ознак об'єктів.

Тактика пред'явлення для впізнання трупа та його частин

Трупи та їх частини пред'являють для впізнання у тих випадках, коли не можна встановити особу загиблої людини за документами або зовнішність трупа значно змінена.

Необхідно відрізнати пред'явлення трупа для впізнання (згідно зі ст. 230 КПК) від його упізнавання тими чи іншими особами поза процесуальних правил. У першому випадку слідчий, висунувши версію про конкретну особу трупа (наприклад, за наявності заяви родичів про безвісті зниклу людину), згідно зі ст. 228, 230 КПК допитує особу, яка його може знати, про прикмети та особливості, за якими можна провести впізнання. Тільки після цього проводиться впізнання трупа.

У другому випадку слідчий не може виконати вимог зазначеної статті КПК, оскільки особу загиблого не встановлено і відсутні особи, які можуть її упізнати. У такому разі з метою встановлення особи загиблого широкому колу осіб (наприклад, мешканцям району, де був знайдений труп, працівникам ЖЕКів, паспортистам, двірникам тощо) надається можливість оглянути труп (як на місці події, так і в морзі). При цьому особи, які оглядають труп, попередньо не допитуються, оскільки вони не знають, хто саме буде пред'явлений для впізнання, і, відповідно, нічого не можуть сказати про ознаки його зовнішності; поняті не запрошуються, протокол не складається. Тому таке упізнання є оперативно-розшуковим заходом і проходить поза процесуальних правил пред'явлення для впізнання.

Впізнання трупа необхідно проводити одразу ж після його виявлення. Невиправдане зволікання призводить до появи трупних змін, які можуть ускладнити процес упізнавання. Смерть може дуже змінити окремі риси обличчя, його загальний вираз, колір шкіри та волосся, внаслідок чого навіть людині, яка добре знала загиблого, іноді буває важко впізнати його труп.

Пред'явленню трупа для впізнання має передувати «туалет» трупа, що полягає у наданні йому прижиттєвого вигляду. Якщо на обличчі є значні пошкодження, які не можна усунути звичайними методами, проводиться його

реставрація. «Туалет» трупа здійснює судово-медичний експерт. Якщо немає можливості реставрувати труп, то проводиться його фотографування.

Труп та його частини пред'являються для впізнання без однорідних об'єктів, за участю судово-медичного експерта. Якщо особа заявляє, що впізнає загиблого і називає, за якими ознаками, то слідчий повинен перевірити обґрунтованість впізнання і впевнитися у наявності відповідних прикмет. Якщо особа, яка впізнала труп, може надати фотознімки загиблої особи за життя, то їх необхідно приєднати до кримінального провадження. Якщо труп не впізнано, його фотографують за правилами сигналітичної зйомки та дактилоскопують. У цьому випадку також доцільно взяти зразки волосся, крові, а за необхідності – виготовити посмертну маску.

Фотографії, дактокарта та перелік ознак зовнішності невпізаного трупа заносяться до оперативних обліків. Оперативні працівники продовжують роботу зі встановлення осіб, які можуть упізнати труп або його частини.

Тактика пред'явлення для впізнання предметів і документів

Найбільш поширеними об'єктами впізнання у слідчій практиці є різноманітні предмети і документи. Об'єктами пред'явлення для впізнання можуть виступати речові докази, що виявлені на місці події, викрадені речі, засоби учинення злочину, речі та інші об'єкти, які пов'язані зі злочинною подією та мають значення для справи. Також можливо пред'являти для впізнання різноманітні документи, які є речовими доказами. Документ може бути впізнаний як за зовнішнім виглядом, так і за графічними ознаками.

Пред'явлення для впізнання предметів і документів здійснюється за такими ж правилами, що і впізнання живих осіб. Відтак, організаційно-тактичні заходи спрощуються, оскільки замість людей слідчий повинен підібрати не менше ніж три однорідних предмети.

Впізнання предметів (документів) складається з таких етапів:

1) після допиту суб'єкта впізнання слідчий видаляє його з робочого кабінету і запрошує понятих та інших учасників даної слідчої дії;

2) усім присутнім слідчий повинен роз'яснити їх права та обов'язки, а також мету, завдання та порядок проведення впізнання;

3) слідчий демонструє предмет (документ), що впізнають, і повідомляє ознаки, за якими суб'єкт впізнання може його упізнати;

4) слідчий розкладає на робочому столі предмети і пропонує понятим розмістити їх у будь-якому порядку. Після того як об'єкти розміщено, під кожним предметом слідчий проставляє номер і робить відмітку у протоколі. Такий порядок розміщення предметів доцільно зафіксувати фотозйомкою;

5) запрошується особа, яка впізнає, до кабінету слідчого, де знаходяться усі учасники впізнання, та попереджається про кримінальну відповідальність;

6) слідчий пропонує суб'єкту впізнання оглянути пред'явлені предмети (документи) і сказати, чи немає того, який спостерігався під час злочинної події,

пояснити, за якими ознаками він його впізнаний. Під час впізнання можна дозволяти особі, яка впізнає, брати до рук предмети для кращого їх огляду, якщо це не призведе до пошкодження (зміни) їх зовнішніх ознак та стану;

7) після того як особа впізнає предмет (документ), його необхідно сфотографувати масштабним способом;

8) слідчий складає протокол, який підписують усі учасники слідчої дії.

Тактика пред'явлення для впізнання за голосом та особливостями мови

У слідчій практиці нерідко виникає необхідність пред'являти особу для впізнання за голосом й особливостями мови, особливо при розслідуванні таких видів кримінальних правопорушень, як вимагательства, викрадення людей та ін.

Організаційно-підготовчі заходи до пред'явлення для впізнання за голосом й особливостями мови мають складатися з таких основних етапів:

- попередній допит суб'єкта впізнання;
- визначення часу та місця проведення впізнання;
- підбір статистів, серед яких необхідно провести впізнання;
- підбір учасників та створення належної обстановки й умов впізнання;
- проведення інструктажу серед учасників впізнання зі складанням плану.

Під час допиту слідчий повинен з'ясувати індивідуальні особливості допитуваної особи, стан слуху, ступінь уважності, умови, за яких відбувалося сприйняття голосу, обсяг сприйнятої інформації та її зміст. Необхідно детально з'ясувати особливості ознак голосу та мови особи, яка підлягає впізнанню.

Під час такого впізнання слідчий має створити такі умови:

– впізнання повинно проводитися у приміщенні, де відбувалася злочинна подія. У випадку неможливості впізнання у такому приміщенні слідчий має забезпечити схоже приміщення, де можна відтворити голос або особливості мови в умовах, наближених до події злочину;

– для оцінки голосу особи, яку впізнають, необхідно використовувати дві суміжні кімнати з відчиненими дверима; якщо це відкрита місцевість (або одна кімната) – використовуються транспортні засоби, тканина та ін.;

– під час впізнання особа, яка впізнає, не повинна бачити особу, яка упізнається;

– суб'єкт впізнання повинен мати можливість порівняти голос того, кого впізнають, з голосами інших осіб, які мають схоже мовлення;

– зміст розмови, що відтворюється під час впізнання, не повинен стосуватися злочинної події, але в ньому повинні бути слова, які чув суб'єкт впізнання під час злочинної події (такий текст заздалегідь готується слідчим);

– зміст розмови повинен відтворюватися кілька разів (різними темпами і силою);

– послідовність читання тексту повинна обиратися особою, яка пред'являється для впізнання, за власним вибором, що зазначається у протоколі;

– суб'єкт впізнання слухає тексти, що зачитуються, і заявляє, що впізнає особу, яка читала текст, вказуючи, за якими саме ознаками. Дану заяву слідчий заносить до протоколу.

Особливості тактики даної слідчої дії полягають у тому, що впізнання за голосом та особливостями мови має відбуватися так, щоб особа, яку впізнають, не мала можливості навмисно змінити голос. Якщо особа, яка впізнає, упізнала голос, то повинна пояснити, за якими саме ознаками. Слідчий ретельно занотовує ці ознаки у протоколі впізнання. Текст, який відтворювався під час впізнання, приєднується до протоколу впізнання. За звуковими слідами можливе впізнання не тільки людей, а й інших об'єктів, які є джерелами звуку (машини, будь-які механізми та ін.).

Тактика пред'явлення для впізнання окремих ділянок місцевості і приміщень

У слідчій практиці існують випадки пред'явлення для впізнання окремих ділянок місцевості, приміщень, споруд, будівель та ін. Такий вид впізнання може проводитися з метою встановлення певного місця, яке цікавить слідчого, а також перевірки показань допитаної особи. Необхідність у ньому виникає в тих випадках, коли допитаний пам'ятає прикмети об'єкта, але не знає точної адреси та шляхів руху до нього, або називає ту чи іншу адресу, яка не відповідає дійсності. Слідчий же або має версію стосовно даного об'єкта і розраховує встановити його за допомогою допитаної особи, або йому достовірно відоме місцезнаходження об'єкта, але необхідно перевірити з цього приводу показання допитаного.

Впізнання таких об'єктів необхідно проводити за такими правилами:

- слідчий підшукує не менше двох ділянок місцевості або приміщень, які підпадають під ознаки, які перерахувала особа під час допиту;
- у присутності понятих слідчий виїжджає разом з вказаною особою та іншими учасниками слідчої дії на кожен з цих об'єктів;
- на кожному об'єкті слідчий пропонує особі роздивитися навколишню обстановку і повідомити, чи впізнає вона даний об'єкт і якщо впізнає, то за якими саме ознаками;
- якщо особа впізнала об'єкт, який був показаний першим, то необхідно обов'язково пред'явити й інші, щоб не лишати її можливості провести подальше порівняння.

У науковій літературі вчені-криміналісти висловлюють обґрунтовані сумніви щодо можливості пред'явлення для впізнання ділянок місцевості та приміщень, оскільки рекомендації не повною мірою узгоджуються із чинними процесуальними вимогами. У першу чергу, це зумовлюється порушенням принципу одночасного пред'явлення об'єктів для впізнання серед однорідних. Уникнення вказаних перешкод та дотримання загальнопроцесуальних вимог щодо пред'явлення для впізнання можливо, якщо воно буде відбуватися за фотознімками або відеозаписом. Після того як суб'єкт впізнання визначить

конкретну ділянку місцевості або приміщення, можна провести відтворення обстановки та обставин події у формі перевірки показань на місці.

Закінчивши проведення процесуальної дії, слідчий переходить до заключного етапу – фіксації ходу та результатів впізнання.

4. Фіксація результатів впізнання

Заключним етапом слідчої дії є фіксація результатів пред'явлення для впізнання, обов'язковим засобом якої є протокол (ст. 231 КПК).

Протокол пред'явлення для впізнання має містити такі відомості:

- місце, дата та час складання протоколу;
- посада та прізвище особи, яка склала протокол;
- прізвища та адреси (контактні телефони) понятих;
- прізвища інших учасників слідчої дії;
- статті КПК України, на підставі яких проводиться впізнання;
- роз'яснення понятим їх прав та обов'язків, а також обставин справи;
- дані про осіб та інших об'єктів, яких пред'являють для впізнання;
- ознаки зовнішності осіб (інших об'єктів), що пред'являються для впізнання, з описом їх особливостей та прикмет;
- пропозиція особі, яка пред'являється для впізнання, зайняти будь-яке місце за власної ініціативи серед інших осіб, що пред'являються;
- місце, обране особою, яку пред'являють для впізнання;
- спосіб виклику особи, яка впізнає;
- прізвище особи, яка впізнає, та попередження про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань і за відмову від давання показань;
- ознаки, за якими особа, яка впізнає, упізнала особу чи предмет;
- відомості про проведення фотозйомки (відеозапису);
- зауваження, які надійшли від учасників даної слідчої дії (якщо вони мали місце), та підписи слідчого та усіх учасників впізнання.

Як допоміжні засоби фіксації результатів і ходу впізнання можуть застосовуватися фотографування, відеозапис або звукозапис.

Відеозапис при впізнанні є ефективнішим ніж фотозйомка, оскільки фіксується візуальне зображення об'єктів у динаміці разом із звуковим супроводженням. Відеозапис доцільно застосовувати у таких випадках:

- якщо впізнання проводиться за голосом, особливостями мови, ходи та інших динамічних ознак людини;
- у разі пред'явлення для впізнання ділянок місцевості, якщо при цьому даються показання про зв'язок впізнаного об'єкта зі злочинними подіями;
- для фіксації особливостей поведінки суб'єкта впізнання та особи, яка підлягає впізнанню, під час слідчої дії;

- за наявності достовірної інформації, що суб'єкт впізнання надалі змінить показання і це поставить під сумнів достовірність результатів впізнання;
- за наявності достатніх підстав вважати, що суб'єкт впізнання не з'явиться до суду, а результати впізнання будуть оскаржені або поставлені під сумнів;
- за необхідності виготовити відеофільм, якщо відсутня можливість пред'явити об'єкти для впізнання в натурі, та ін.

Після проведення відеозйомки відеозапис демонструють усім учасникам слідчої дії. Касета з відеозаписом долучається до протоколу впізнання в опечатаному виді та зберігається у справі.

Питання для самоконтролю

1. Поняття і завдання пред'явлення для впізнання.
2. Види пред'явлення для впізнання.
4. Підстави для проведення впізнання.
5. Підготовчі заходи до проведення впізнання.
6. Загальні правила пред'явлення для впізнання.
7. Тактика пред'явлення для впізнання живих осіб.
8. Тактика впізнання поза візуальним спостереженням особи, яку впізнають.
9. Тактика пред'явлення для впізнання живих осіб за фотознімками та відеозображенням.
10. Тактика пред'явлення для впізнання трупа та його частин.
11. Тактика пред'явлення для впізнання предметів та документів.
13. Тактика пред'явлення для впізнання за голосом та особливостями мови.
14. Тактика пред'явлення для впізнання за фонограмою.
15. Тактика пред'явлення для впізнання за особливостями ходи.
16. Тактика пред'явлення для впізнання окремих ділянок місцевості та приміщень.

Лекція 18

Тактика слідчого експерименту

План

1. Поняття, завдання та етапи слідчого експерименту.
2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення слідчого експерименту.
3. Тактика слідчого експерименту.
4. Фіксація результатів слідчого експерименту.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Бахін В. П.* Криміналістика : курс лекцій. –У 2-х ч. / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. – Ч. I. – 356 с.
3. *Белкин Р. С.* Проверка и уточнение показаний на месте : лекция / Р. С. Белкин. – М., 1961. – 26 с.
4. *Белкин Р. С.* Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лившиц. – М. : Новый юристь, 1997. – 176 с.
5. *Белкин Р. С.* Теория и практика следственного эксперимента / Р. С. Белкин ; под ред. А. И. Винберга. – М., 1959. – 169 с.
6. *Белкин Р. С.* Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1964. – 154 с.
7. *Заяць Д. Д.* Ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Заяць Д. Д. – Харків, 2005. – 20 с.
8. Криміналістика : тактика, організація і методика розслідування преступлений : учеб. / под ред. Резвана А. П., Субботиной М. В., Харченко Ю. В. – Волгоград : ВА МВД России, 2000. – 224 с.
9. Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2001. – 718 с.
10. Криміналістика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. – СПб. : Изд-во «Лань», 2001. – 928 с.
11. Криміналістика : мультимед. підручник / В. І. Перкін, П. Д. Біленчук, В. К. Весельський, В. Б. Школьній, Ю. Б. Комаринська. – К., 2008.
12. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / кол. авторів : [Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
13. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

14. *Соля-Серко Л. А.* Проверка показаний на месте как самостоятельное следственное действие (уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Соля-Серко Л. А. – М., 1966.
15. *Стратонов В. М.* Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Стратонов В. М. – Х., 2001.
16. *Чаплинський К. О.* Тактика проведення окремих слідчих дій : моногр. / Чаплинський К. О. – Д. : ДДУВС, 2006. – 415 с.
17. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : монографія / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – 304 с.
18. *Чаплинський К. О.* Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / Чаплинський К. О. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

1. Поняття, задачі та етапи слідчого експерименту

При розслідуванні різних видів кримінальних правопорушень, особливо тяжких (зокрема, умисних вбивств, розбійних нападів, вимагань, захоплення заручників, незаконного виготовлення зброї, боєприпасів, вибухівок, наркотичних засобів або психотропних речовин, документів), нерідко виникає необхідність перевірити показання підозрюваних проведенням експериментально-дослідницьких дій. Проведення випробувань може бути спрямовано на встановлення можливості сприйняття особою певних фактів або явищ, здійснення нею конкретних дій, наявності або відсутності певних вмінь і навичок та ін. Проведення подібних експериментальних дослідів здійснюється за допомогою такої слідчої дії, як слідчий експеримент. Слідчий експеримент необхідно відрізнити від експерименту як загальнонаукового методу дослідження, використовуваного як пізнавальний прийом під час проведення окремих слідчих дій.

Експеримент (від лат. слова *experimentum* – іспит, дослідження) – це штучна систематична зміна умов явища, що знаходиться під наглядом, та його зв'язків з іншими явищами.

Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки – чи могли відбутися за певних умов ті або інші події і яким саме чином. Вказана слідча дія є сильним психологічним засобом впливу на її учасників, оскільки отримані результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища чи події, а спростувати їх буває досить важко. Тому слідчий експеримент є необхідним, а нерідко – незамінним способом перевірки (отримання) нових доказів.

Слідчий експеримент належить до похідних слідчих дій і проводиться, як правило, на подальших етапах розслідування. Несвоєчасне проведення цієї слідчої дії негативно позначається на якості розслідування, особливо у тих випадках, коли перевіряються обставини, пов'язані із видимістю, оглядовістю, обстановкою

місцевості, яка швидко змінюється. Відтак, у таких випадках слідчий експеримент має проводитися у системі першочергових слідчих дій.

Слідчий експеримент – це пізнавальна слідча дія, сутність якої полягає у проведенні досліджень, пов'язаних із встановленням, перевіркою або оцінкою слідчих версій про можливість або неможливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження.

Сутність експериментального методу дослідження фактів і явищ полягає у такому вивченні об'єкта, коли дослідник активно впливає на нього створенням штучних умов, необхідних для виявлення відповідних властивостей, або ж зміною ходу процесу у певному напрямку. Зміст даного методу складають будь-які випробування, за допомогою яких виділяють явище, що цікавить, з різноманіття інших, та пізнають його природу, сутність і походження, що дозволяє дійти достовірного висновку щодо можливості існування в схожих умовах аналогічного явища у минулому (майбутньому).

Процесуальний порядок слідчого експерименту регламентується ст. 240 КПК України, яка його головною метою визначає встановлення, перевірку, уточнення та оцінку тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження.

До завдань слідчого експерименту можна віднести:

- перевірка й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих дій (слідчих оглядів, допитів, впізнання);
- встановлення точного механізму учинення кримінального правопорушення;
- перевірка висунутих слідчих версій;
- виявлення причин та умов, що сприяли (перешкоджали) вчиненню кримінального правопорушення;
- встановлення (усунення) протиріч в показаннях підозрюваних, обвинувачених, свідків та потерпілих;
- визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію злочину; отримання нових доказів та ін.

До учасників слідчого експерименту належать:

1) обов'язкові учасники слідчого експерименту:

- особа, яка проводить слідчу дію;
- особа, чії дії уточнюються або перевіряються (якщо участь цієї особи під час проведення дослідів є обов'язковою). До таких осіб можна віднести підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого. Так, у випадках проведення слідчого експерименту для перевірки можливостей конкретної особи чути або бачити у певних умовах, сприймати певну подію або явище, а також з метою визначення наявності у неї деяких спеціальних або професійних вмінь й навичок, участь такої особи в експерименті є обов'язковою. Якщо підозрюваний відмовляється брати участь у такому експерименті, його провадження

унеможливується. В інших експериментах дослідницькі дії можуть бути виконані спеціально запрошеними особами (статистами);

– не менше двох понятих. За необхідності спостерігати за ходом та результатами експерименту одночасно у кількох місцях (наприклад, місце проведення пострілів і місце сприйняття звуків пострілів) у кожному з них має бути не менше двох понятих. Тобто, залежно від кількості місць експериментальних дій, понятих необхідно залучати у кількості 2, 4, 6 і т.п.;

2) до обов'язкових учасників слідчого експерименту можна віднести осіб, які залучаються для якісного проведення слідчої дії: для застосування науково-технічних засобів, охорони й спостереження, надання технічної та іншої допомоги під час проведення дослідів (статистів, спеціалістів, оперативних працівників, кінологів). За необхідності до експерименту можуть залучатися свідки й потерпілі. Питання про участь обов'язкових учасників слідчого експерименту слідчий вирішує самостійно, виходячи зі слідчої ситуації, що склалася під час досудового розслідування.

Види слідчого експерименту

1. Слідчий експеримент зі встановлення можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища.

У правоохоронній практиці такий вид експерименту зустрічається досить часто. У переважній більшості випадків він проводиться для перевірки можливості сприйняття якого-небудь факту чи явища через органи зору або слуху. При цьому слідчий повинен обов'язково враховувати обставини, за яких сприймався об'єкт. Звідси такий вид експерименту необхідно проводити саме у тому місці, у той час й обстановці, в якій і відбувалася злочинна подія.

Так, 19.02.2005 р. в одному зі спальних районів м. Дніпропетровська був учинений розбійницький напад на гр. А., під час якого злочинці заволоділи його індивідуальним майном. При проведенні огляду місця події був установлений свідок К., який мешкав на восьмому поверсі дому, біля якого відбувалася злочинна подія. К. розповів слідчому, що з вікна своєї квартири о 2 год. ночі того ж дня бачив, як у дворі дому раніше йому знайомі Р. і П. вимагали із застосуванням фізичного насильства від невідомої йому особи гроші. Оцінюючи обстановку місця події, враховуючи час і місце спостереження, у слідчого виникли сумніви щодо можливості К. запам'ятати ознаки людини зі значної відстані при обмеженій видимості. Зважаючи на це, з метою перевірки цих показань було вирішено провести експеримент. 25.02.2005 р. близько 2 год. ночі слідчий разом з К. та двома понятими розмістився біля вікна квартири, де мешкав свідок. На місці, де був учинений злочин, знаходилися двоє статистів (які були не відомі К.), двоє понятих і помічник слідчого. Статисти вели бесіду між собою, а група, що знаходилась у приміщенні, спостерігала за нею. К. запам'ятав анатомічні й функціональні ознаки людей (статистів), які вели між собою розмову, та повідомив про них слідчому. Слідчий був вражений таким повідомленням,

оскільки ні він, ні поняті, які знаходилися поруч, не змогли розгледіти будь-які прикмети статистів. Як з'ясувалося пізніше, К. мав специфічні зорові якості і досить добре орієнтувався у темряві. Отже, експеримент дозволив перевірити об'єктивність показань свідка.

2. Слідчий експеримент зі встановлення можливості існування якого-небудь факту чи явища.

При розслідуванні ДТП, що трапилася вночі, під час допиту обвинувачений винним себе не визнав і розповів, що, рухаючись на автомашині по вул. Робочій у м. Дніпропетровську, несподівано був засліплений світлом зустрічної автомашини, яка виїхала на дорогу через арку будинку комбінату побутового обслуговування, тому він не зміг вчасно зробити поворот і збив громадянку, що йшла по тротуару. Вживши заходів безпеки, слідчий провів слідчий експеримент, щоб з'ясувати, чи можливе тимчасове засліплення водія в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія. Під час експерименту показання особи дійсно підтвердилися.

3. Слідчий експеримент зі встановлення можливості здійснення якої-небудь дії в певних умовах.

Загалом даний вид експерименту спрямований на встановлення як об'єктивної можливості здійснення яких-небудь дій, так і суб'єктивної здатності конкретної особи учинити такі дії за певних умов. Нерідко у практиці дана слідча дія застосовується для встановлення можливості проникнення особою крізь певний отвір у приміщення, перенесення об'єктів на певні відстані та ін.

Так, 13-річний О. тимчасово проживав у своєї бабусі Г. Між ними постійно виникали сварки, які нерідко призводили до бійок. Одним із вечорів О., перебуваючи у нетверезому стані, підійшов до Г. і наніс їй три ножових поранення у ліву частину грудини. Після таких поранень Г. померла на місці. Вночі О. спільно зі своїм знайомим К. вивіз жінку у посадку, що знаходилася неподалік від дому. Вранці труп був виявлений мешканцями міста. Під час допиту О. своєї вини не заперечував і пояснив, що під час нанесення смертельних ударів Г. знаходилася на дивані, після чого він переніс її у двір, де погрузив на тачку і вивіз до лісопосадки. У слідчого виникли сумніви, що неповнолітній (далеко не міцної статури) зміг самотужки здійснити такі дії. Тому було вирішено провести слідчий експеримент. Для експерименту слідчий підготував макет людини (вагою біля 125 кг, що дорівнює вазі Г.) і виїхав з підозрюваним на місце учинення злочину. Під час проведення дослідницьких дій О. зіштовхнув макет з дивану, відволочив його на двір, але загрузити у тачку не зміг. Слідчий висунув версію, що у прихованні злочину брала участь ще одна особа. Під час повторного допиту О. розповів про свого співучасника.

4. Слідчий експеримент зі встановлення наявності або відсутності у конкретної особи певних професійних вмінь та навичок.

Нерідко у слідчій практиці виникає необхідність перевірити (встановити) наявність або відсутність у підозрюваних певних професійних або злочинних вмінь й навичок (керувати транспортним засобом, намалювати грошову купюру, виготовити або підробити документ). Вказаний експеримент проводиться, якщо особа заявляє, що володіє певними вміннями чи навичками. У разі заперечення особою такого факту досліди проводити не рекомендується.

Так, працівниками ППС був затриманий Я., який намагався збути фальшиву грошову купюру номіналом 200 грн. При особистому обшуку у нього було вилучено ще 15 таких купюр. Під час допиту як підозрюваного Я. свою вину визнав повністю і пояснив, що дані купюри він виготовив самостійно за місцем проживання за допомогою комп'ютерної техніки. У слідчого виник сумнів, що Я. самотужки міг здійснити таку операцію. Під час проведення експериментальних випробувань Я., застосовуючи необхідні технічні засоби (комп'ютер, сканер, кольоровий принтер) і грошову купюру номіналом 200 грн., успішно впорався із виготовленням фальшивих грошових знаків.

Позитивні результати такого експерименту мають виключно орієнтовний характер і дозволяють слідчому побудувати лише ймовірні версії стосовно злочинної події, оскільки встановлена наявність в особи певних професійних вмінь та навичок необов'язково може мати місце у минулому.

5. Слідчий експеримент з встановлення можливості учинення тих або інших дій за визначений час.

Вказаний вид експерименту застосовується, коли у слідчого виникають сумніви не щодо можливості вчинення конкретною особою яких-небудь дій, а щодо можливості здійснення нею таких дій протягом певного проміжку часу (наприклад, подолати відстань до будинку потерпілого, вбити його і повернутися до станції впродовж часу, відведеного для стоянки поїзду). Завдяки такому виду експерименту надається можливість встановити як об'єктивну, так і суб'єктивну можливість особи за певний проміжок часу здійснити певні дії. Однак при проведенні такого виду експерименту слідчий обов'язково має враховувати психофізіологічний стан людини, в якому вона була під час злочинної події. Так, чисельні спостереження свідчать, що людина у стані страху чи сильного збудження здатна за незначний проміжок часу вчинити різні дії, зокрема подолати велику відстань, високу перешкоду тощо. Але під час проведення експерименту виконати те ж саме за цей же відрізок часу вона іноді не в змозі.

6. Слідчий експеримент з встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів.

Даний вид експерименту може стосуватися перевірки способів підготовки, учинення або приховання кримінальних правопорушень, тривалості злочинної події та ін. Нерідко такий експеримент проводиться для встановлення механізму події за справами про дорожньо-транспортні пригоди.

Так, до прокуратури стали надходити заяви, що з пральні молочного комбінату прачки виносять топлене масло. Факт здавався малоімовірним. При перевірці були затримані прачки, які дійсно виносили масло. Під час проведення обшуку у пральні було виявлено декілька кілограм масла. У процесі розслідування прачки показали, що при пранні марлевих мішечків з-під сиру вода, пропущена крізь них, містила велику кількість масла, яке вони збирали. При проведенні слідчого експерименту з'ясувалось, що при обробці 1000 мішків залишається 11,5 кг масла.

7. Слідчий експеримент зі встановлення меж поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство.

Такий вид експерименту передбачає штучне створення обстановки, що спонукає особу добровільно виконувати дії, які розкривають зміст відомої тільки їй інформації, зокрема про підготовку, вчинення та приховання злочинів, наявність попередньої злочинної змови та ін.

Всі зазначені види слідчих експериментів мають бути безпечними для учасників слідчої дії та оточуючих й ні в якому разі не порушувати їх конституційні права, честь та гідність. Усі експериментальні дії та випробування, що застосовуються під час слідчої дії, не повинні межувати з учиненням нового аналогічного кримінального правопорушення.

Проведення слідчого експерименту слід поділити на три основні етапи:

- підготовка до проведення слідчого експерименту (підготовчий);
- безпосереднє проведення експерименту (робочий);
- фіксація ходу та результатів експериментальних дій (заклучний).

2. Організаційно-підготовчі заходи до проведення слідчого експерименту

Однією з головних умов результативного та ефективного проведення слідчого експерименту є якісна, ретельна та всебічна підготовка до його проведення. Слідчий експеримент, порівняно з іншими слідчими діями, вимагає, як правило, більш ретельної підготовки, залучення великої кількості учасників, підбору необхідних матеріалів, багатократного проведення випробувань у різних умовах та ін. Проте отримані результати далеко не завжди дозволяють слідчому зробити безперечні, категоричні та однозначні висновки стосовно тієї чи іншої події (факту). Тому відсутність підготовчих заходів призводить до поверховості та неповноти експериментально-дослідницьких дій.

Підготовчий етап починається з моменту прийняття рішення про проведення експерименту і включає діяльність слідчого як до виїзду на місце проведення слідчої дії, так і на місці дослідницьких випробувань.

1. До виїзду на місце проведення слідчого експерименту слідчий повинен здійснити такі підготовчі дії:

- вивчити матеріали кримінального провадження;

- прийняти рішення про проведення слідчого експерименту;
- визначити мету слідчої дії та факти, які підлягають перевірці;
- визначити завдання та способи проведення експериментальних дій;
- за необхідності провести додатковий або повторний допит особи, яка братиме участь в експериментальних (дослідницьких) діях;
- отримати добровільну згоду особи на участь в експерименті (за умови якщо участь вказаної особи є обов'язковою);
- виявити мотиви погодження підозрюваних на участь у цій слідчій дії;
- за необхідності ознайомитися з місцем проведення експерименту, щоб добре орієнтуватися у навколишній обстановці при проведенні слідчої дії;
- визначити найсприятливіше місце, час та умови слідчого експерименту, які повинні максимально бути наближеними до обстановки, що перевіряється. Так, експерименти з визначення можливості сприйняття якогось факту, як правило, проводяться на тому ж місці, де і відбувалася подія, приблизно у той самий час. Однак місце проведення експерименту може й не мати принципового значення (наприклад, перевірити професійні вміння і навички злочинця намалювати купюру або підробити документ можна у будь-якому зручному місці). Якщо експериментальні випробування планується провести на території підприємств, організацій чи установ, а так само на об'єктах приватної власності громадян, слідчому рекомендується погодити це питання з відповідними керівниками цих установ (приватними власниками);
- підібрати конкретний склад учасників слідчої дії та визначити функції кожного з них;
- визначити черговість проведення слідчого експерименту (якщо кілька підозрюваних виявили бажання взяти участь у цій слідчій дії);
- за необхідності здійснити реконструкцію обстановки в цілому або окремих об'єктів для проведення слідчої дії;
- підготувати об'єкти, які необхідні для проведення дослідницьких випробувань (об'єкти, що становлять загрозу життю і здоров'ю учасникам експерименту, повинні бути замінені копіями або аналогами);
- визначити та підготувати необхідні науково-технічні й допоміжні засоби, транспорт, засоби зв'язку;
- за необхідності ознайомитись зі спеціальною літературою або отримати консультації у спеціалістів з метою набуття відповідних спеціальних знань і навичок та створення відповідних умов слідчого експерименту;
- скласти письмовий план проведення слідчої дії.

2. На місці проведення експериментальних дій слідчий повинен здійснити такі організаційні заходи:

- попередньо оглянути місце дослідницьких дій, організувати охорону місця проведення слідчого експерименту та гарантувати безпеку його учасникам;
- зафіксувати обстановку, в якій будуть відбуватися випробування;

- видалити з місця проведення слідчої дії усіх сторонніх осіб, які не мають прямого відношення до експерименту;
- перевірити відповідність (схожість) умов слідчого експерименту з тими, у яких відбувалася подія, що підлягає перевірці;
- за необхідності провести нову реконструкцію обстановки;
- роз'яснити усім учасникам слідчого експерименту їхні права та обов'язки;
- провести інструктаж серед усіх учасників слідчої дії (роз'яснити мету і зміст досліджень, порядок проведення експериментальних дій);
- визначити засоби фіксації слідчої дії та порядок проведення експерименту.

Під час проведення організаційно-підготовчих заходів працівники міліції мають пам'ятати, що під час слідчого експерименту злочинці іноді намагаються спостерігати за діями слідчо-оперативної групи, запам'ятовуючи факти виявлення та вилучення тих чи інших об'єктів. Нерідко зацікавлені особи перебувають поблизу місця злочину зі сподіванням, що їх можуть запросити до участі у слідчій дії як понятих, що необхідно враховувати під час досудового розслідування. Якщо діяльність слідчого на підготовчому етапі носить організаційний характер, то на робочому етапі вона набуває дослідницького характеру.

При проведенні організаційно-підготовчих заходів слідчий повинен враховувати, що у даній слідчій дії задіяна велика кількість людей. Звідси слідчий повинен передбачити заходи запобігання витоку інформації та визначити її обсяг, який необхідно використовувати під час проведення слідчого експерименту. Слідчим слід мати на увазі, що результати непідготовленої або недостатньо підготовленої слідчої дії ставляться під сумнів захисниками у судових засіданнях.

Після проведення усіх необхідних організаційно-підготовчих заходів слідчий пропонує учасникам слідчої дії зайняти визначені місця і відповідно до поставлених задач, виду та змісту випробувань переходить до робочого етапу слідчого експерименту.

3. Тактика слідчого експерименту

Закінчивши організаційно-підготовчі заходи та прибувши разом з учасниками на місце, з якого намічено почати слідчий експеримент, слідчий пропонує особі, чий показання перевіряються, вказати маршрут до місця події, після чого усі учасники розпочинають рух за вказаним цією особою напрямом.

До основних **тактичних умов проведення експерименту** можна віднести:

- проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія, факт або явище;
- використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події;
- неодноразове й поетапне (стадійне) проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах;
- проведення необхідних експериментально-дослідницьких дій

(випробувань), максимально схожих з тими, що мали місце у дійсності (за послідовністю, способом, характером, темпом);

– обмежена кількість учасників слідчої дії;

– залучення свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого до проведення експерименту;

– проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним окремо та ін.

Вказані тактичні умови слідчого експерименту охоплюють усю сукупність **тактичних прийомів**, що можуть бути застосовані слідчим.

1. Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалася подія, факт або явище.

Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де і відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен враховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення (денне, штучне), тривалість, темп та послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню, та ін. Особливо це стосується дослідів, при яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища; існування якого-небудь факту (явища); здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів. Якщо обстановка, де планується провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до реконструкції. Реконструкції необхідно піддавати не всю обстановку, а окремі її елементи, які є важливими для дослідів.

2. Використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події.

Під час проведення дослідницьких дій (випробувань) доцільно використовувати такі ж механізми та пристрої, що застосовувалися і при учиненні кримінальних правопорушень. Не рекомендується під час проведення експериментальних дій використовувати об'єкти, які є речовими доказами за кримінальною справою, що обумовлюється можливістю їх знищення або пошкодження.

У разі неможливості використання вказаних об'єктів в експерименті слідчий може застосувати предмети-аналоги (наприклад, автомобіль, що був об'єктом посягання, але не виявлений під час слідства, замінюється аналогічним транспортним засобом). Предмети-аналоги можуть бути представлені будь-якими особами, підібрані слідчим або виготовлені за його вказівкою.

Під час проведення експерименту, особливо при розслідуванні тяжких кримінальних правопорушень (вбивств, захоплення заручників), доцільно використовувати натурні макети. Вказане певним чином може вплинути на психологічні позиції злочинців і викликати у них переживання, аналогічні тим, які вони відчували під час учинення злочинів, що може сприяти щирому зізнанню.

Категорично забороняється проводити експерименти з використанням об'єктів, які є небезпечними для життя та здоров'я громадян, пов'язані із загрозою знищення (пошкодження) державного чи індивідуального майна громадян, порушенням громадського порядку або приниженням честі та гідності людини.

3. Неодноразове й поетапне (стадійне) проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах.

Усі дослідницькі дії мають проводитися неодноразово й у змінних умовах, з метою забезпечення достовірності та усунення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, при встановленні можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися у стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту.

Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного та достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру справи, тривалості кожного дослідження та ситуації, що склалася. Зокрема, під час автотехнічної експертизи при дослідженні гальмової системи транспортних засобів передбачається проведення не менше трьох експериментальних дій.

Проводити дослідження необхідно поетапно, тобто уся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним етапом проводиться окреме дослідження і за результатами усі вони об'єднуються, дозволяючи слідчому отримати уявлення про усю подію в цілому. Поетапне проведення експерименту можливе за умови, якщо це не впливає на загальний темп його проведення.

4. Залучення свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого до проведення слідчого експерименту.

Залучення свідків і потерпілих може дозволити більш чіткіше відтворити ті чи інші обставини події.

5. Проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним окремо.

У тих випадках, коли виникає необхідність провести слідчий експеримент з кількома підозрюваними, слідчий повинен виїхати на місце і провести дослідницькі дії з кожною особою окремо, оскільки спільне його проведення тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій та дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер стосовно інших. Вказаний тактичний прийом дозволяє запобігти попередній змові співучасників між собою та негативному впливу їх один на одного.

Не рекомендується проводити досліді за участю слідчого або понятих. У тих випадках, коли немає можливості залучити до проведення експерименту саму особу, яка учинила злочин (зокрема, перебуває у розшуку, переховується від слідства та суду, відмовляється співпрацювати зі слідством тощо), то у цьому разі можуть бути підібрані інші особи (статисти), схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками з підозрюваними, а слідчий разом із понятими повинен спостерігати за проведенням дослідів.

Отже, ретельна й всебічна підготовка до слідчого експерименту, проведення його з урахуванням усіх вище зазначених процесуальних умов та організаційно-тактичних рекомендацій дозволяє якісно й ефективно проводити дану слідчу дію. Закінчивши проведення процесуальної дії, слідчий переходить до заключного етапу – фіксації ходу та результатів слідчого експерименту.

4. Фіксація результатів слідчого експерименту

За підсумками слідчого експерименту слідчий складає протокол, який є основним засобом фіксації та відбиває весь хід і результати слідчого експерименту. За своєю структурою протокол складається з трьох частин: вступної, описової та заключної.

У вступній частині зазначаються:

- дата, час та місце його складання;
- посада, спеціальне звання, прізвище особи, яка проводила слідчу дію;
- відомості про інших учасників слідчого експерименту та понятих;
- статті КПК, за дотримання яких проводився слідчий експеримент;
- відомості про дотримання процесуальних вимог слідчого експерименту (зокрема, добровільна згода на участь особи у слідчій дії; роз'яснення прав і обов'язків учасникам експерименту; попередження свідків і потерпілих про кримінальну відповідальність згідно зі ст. 384, 385 КК України);
- повідомлення учасників про застосування науково-технічних засобів;
- час початку та закінчення слідчого експерименту.

В описовій частині зазначаються відомості про:

- обстановку та умови, в яких проводилася слідча дія;
- об'єкти, які були використані під час здійснення дослідів;
- зміст та послідовність дослідних дій;
- результати, що одержані шляхом експерименту;
- застосування допоміжних засобів фіксації (відеозапис, складання схем).

У заключній частині зазначаються:

- перелік схем, планів, графіків, фотознімків та відеофрагментів, виконаних під час експерименту;
- відмітка про ознайомлення з протоколом усіх учасників слідчої дії;
- заяви та зауваження учасників слідчої дії (якщо вони були зроблені);
- засвідчувальні підписи усіх учасників слідчого експерименту.

До додаткових засобів фіксації слідчого експерименту можна віднести: складання таблиць, схем, діаграм, графіків, планів, застосування фотозйомки, звукозапису та відеозапису.

Застосування відеозапису є доцільним при проведенні складних експериментально-дослідницьких дій, оскільки повторний перегляд запису дозволяє слідчому виявити незафіксовані у протоколі обставини, що мають

значення для кримінального провадження, а також встановити прогалини та помилки під час проведення слідчої дії.

Відеозапис слідчого експерименту найбільш доцільно використовувати у таких випадках:

– коли слідчий експеримент проводиться у присутності обвинуваченого чи інших зацікавлених у його результаті осіб, які надалі можуть спробувати оскаржити отримані результати в суді (наявність матеріалів відеозапису дозволить суду об'єктивно оцінити умови проведення експерименту та його результати);

– якщо після проведення слідчого експерименту відтворена обстановка події буде змінена і відновити її неможливо (маючи такі відомості, слідчий повинен провести експеримент серед першочергових слідчих дій);

– за наявності підстав вважати, що особа, за участю якої проводиться експеримент, може надалі відмовитися від виконання намічених слідчим дій або змінити показання;

– коли дані про умови проведення експерименту та його результати будуть використані при проведенні експертиз;

– коли є обґрунтовані підстави вважати, що учасник процесу, чиї показання перевіряються або уточнюються під час слідчого експерименту, не зможе з'явитися до суду.

Негативний результат слідчого експерименту свідчить про неможливість існування того чи іншого явища (факту) або здійснення певних дій за певних умов. Втім, такий висновок не завжди є достовірним. Наприклад, можливість пройти (пробігти) певну відстань або виконати задану роботу протягом якогось періоду часу обумовлюється індивідуальними психофізіологічними особливостями тієї або іншої особи (зокрема, здібностями, станом здоров'я, наявністю професійних вмінь та навичок тощо). Ці особливості необхідно враховувати, оцінюючі хід та результати слідчого експерименту.

Після всебічної оцінки ходу і результатів перевірки показань на місці та слідчого експерименту слідчий визначає способи їх використання під час подальшого проведення досудового розслідування за кримінальним провадженням.

Питання для самоконтролю

1. Поняття, сутність та завдання слідчого експерименту.
2. Правові підстави для проведення слідчого експерименту.
3. Учасники слідчого експерименту.
4. Етапи проведення слідчого експерименту.
5. Організаційно-підготовчі заходи до проведення слідчого експерименту.
6. Тактичні прийоми проведення слідчого експерименту.
7. Особливості фіксації ходу і результатів слідчого експерименту.

Лекція 19

Використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення та проведення судових експертиз

План

1. Поняття спеціальних знань та форми їх використання у кримінальному судочинстві.
2. Судова експертиза та її види. Система експертних установ в Україні.
3. Підготовка та призначення судових експертиз, поняття та види зразків для порівняльного дослідження.
4. Загальна характеристика експертного дослідження. Оцінка висновку експерта.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 990 с.
2. *Аверьянова Т. В.* Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2007. – 479 с.
3. *Арсеньев В. Д.* Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблоцкий. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1986. – 152 с.
4. *Винберг А. И.* Совершенствование деятельности судебно-экспертных учреждений по технико-криминалистическому обеспечению раскрытия и расследования преступлений : учеб. пособие / А. И. Винберг. – М. : Академия МВД СССР, 1988. – 77 с.
5. *Винберг А. И.* Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособие / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская ; отв. ред. Б. А. Викторов. – Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1979. – 181 с.
6. *Гончаренко В. И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы) : монограф. / В. И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1980. – 157 с.
7. *Гончаренко В. И.* Научно-технические средства в следственной практике / В. И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1984. – 149 с.
8. *Грамович Г. И.* Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений : учеб. пособ. / Г. И. Грамович. – Мн. : МВШ МВД СССР, 1987.
9. *Джавадов Ф. М.* Экспертная деятельность и развитие науки о судебной экспертизе : монография / Ф. М. Джавадов. – Баку, 1998. – 188 с.
10. *Дулов А. В.* Воросы теории судебной экспертизы / А. В. Дулов. – Минск : Изд-во БГУ, 1959. – 188 с.

11. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.
12. *Закаатов А. А.* Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений / А. А. Закаатов, Ю. Н. Оропай. – К. : РИО МВД УССР, 1980.
13. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз : затверджена наказом Мін'юсту України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – Ст. 1715, із змінами і доп.
14. *Ищенко П. П.* Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юрид. литература, 1990. – 158 с.
15. *Клименко Н. І.* Судова експертологія. Курс лекцій : навч. посіб / Н. І. Клименко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 521 с.
16. Криміналістика : підручник для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / кол. авт.: Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2001. – 684 с.
17. *Лисиченко В. К.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль. – К. : КГУ, 1987. – 100 с.
18. *Пиріг І. В.* Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монограф. / І. В. Пиріг – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2011. – 312 с.

1. Поняття спеціальних знань та форми їх використання у кримінальному судочинстві

Під знаннями у наукознавстві і філософії розуміють упорядкований у систему і перевірений суспільно-історичною практикою та засвідчений логікою результат процесу пізнання дійсності у свідомості людини у вигляді уявлень, суджень, понять, теорій.

Знання традиційно поділяються на буденні (життєві, загальнодоступні) та наукові. Буденні знання ґрунтуються на життєвій практиці, здоровому глузді та індивідуальному досвіді окремих людей.

Наукові знання – це система глибокого пізнання процесів та явищ об'єктивної дійсності, їх зв'язків, яка за допомогою понять, суджень і теорій розкриває закони розвитку природи та суспільства.

У процесі навчання людина оволодіває певними знаннями, вміннями і навичками. Кінцевою метою навчання є отримання освіти. Освіта буває загальна і спеціальна. Загальну освіту людина отримує незалежно від того, яку освіту вона збирається отримати в майбутньому. Вона є базою спеціальної освіти, оскільки спрямована на засвоєння основ наук, придбання навичок та вмінь, необхідних для всебічного розвитку особистості. Спеціальна освіта дозволяє людині у результаті відповідної підготовки і досвіду роботи отримати знання, необхідні для окремого

виду діяльності в межах конкретної спеціальності. Для ефективної професійної діяльності людині крім знань необхідно володіти необхідними вміннями і навичками.

Навички – дії, які характеризуються автоматизмом і досягаються неодноразовим виконанням дій певного виду. Вони дозволяють точно, швидко та економно виконувати операції в усіх видах людської діяльності. За наявності навичок діяльність людини стає продуктивнішою.

Вмінням називається елементарний рівень виконання дій, коли ще нема автоматизму, а є необхідність деякою мірою контролювати свої дії. Під вмінням також розуміють майстерність людини в певному виді діяльності, можливість ефективно діяти в різних умовах відповідно до поставлених цілей. Вміння не можливе без використання досвіду і певних знань, без знання немає вміння, це дві неподільно пов'язані частини будь-якої дії.

Систему наукових знань складають суспільні, природничі, математичні і технічні знання. Кожна група знань поділяється на дві підсистеми: загальнотеоретичні (фундаментальні) та прикладні (спеціальні) знання. Водночас останні як підсистеми цілісної системи знань є системами для своїх підсистем: науки, техніки, мистецтва, ремесла.

Викладені положення потребують розглянути поняття і сутність саме терміна «спеціальні знання», який розглядається у кримінально-процесуальному законодавстві та юридичній літературі. Водночас зазначимо, що роз'яснення цього терміна у Кримінальному процесуальному кодексі України поки що не відображено і залишається дискусійним серед науковців.

З визначень випливає, що не є спеціальними знання буденні, загальножиттєві. Цілі, які стоять перед буденними і науковими знаннями, є різними. Буденне знання встановлює й описує факти, не розкриваючи їх сутності, не завжди відповідає науковим уявленням про ті чи інші предмети, іноді буває невірним. Безумовно, використовувати такі знання у процесі розкриття, розслідування злочинів неможливо. Наукові знання спрямовані на встановлення об'єктивної істини, виявлення закономірностей природи і суспільства, виникнення та функціонування такого соціального явища, як злочинна діяльність і повинні використовуватись для розкриття і розслідування злочинів.

Не належать до спеціальних також і юридичні знання. Не треба вважати спеціальними знання щодо кримінально-правової оцінки фактичних обставин справи і вирішення питань кримінально-процесуального характеру. Але деякі правові знання є також водночас і спеціальними. І тому поняття спеціальних знань в інших галузях права має відрізнитись. Для правознавця, наприклад, в галузі банківського права кримінально-процесуальні знання будуть спеціальними і навпаки.

Виникає питання, чи є знання в галузі криміналістики спеціальними, адже суб'єктами застосування цих знань можуть бути слідчі, оперативні працівники,

спеціалісти. Криміналістика належить до спеціальних юридичних наук. криміналістичні знання являють собою систему взаємопов'язаних юридичних і природно-технічних наукових знань. Саме сукупність природно-технічних наукових знань прийнято називати спеціальними техніко-криміналістичними знаннями в процесуально-правовому значенні. До спеціальних належать криміналістичні знання, які стосуються виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів, а також знання щодо предмета відповідних галузей криміналістичних експертиз: балістичних, дактилоскопічних, почеркознавчих, автотехнічних, бухгалтерських тощо.

Знання в галузі криміналістики прийнято вважати професійними знаннями слідчого. Це вірне твердження стосовно правової природи криміналістики та слідчої практики, а також її призначення сприяти своїми засобами і методами розслідуванню та розкриттю злочину. Але не можна вимагати від слідчого поглиблених знань з окремих галузей криміналістичної техніки та судової експертизи. Саме ці знання, які називають спеціальними, найчастіше використовують спеціалісти, експерти та інші обізнані особи, які беруть участь у розкритті й розслідуванні злочинів.

Важливою рисою спеціальних знань у кримінально-процесуальному значенні є мета їх використання. Вони застосовуються для доказування, яке проводиться в установленому законом порядку, а також для непроцесуального застосування під час проведення оперативно-розшукових заходів. **Метою** застосування спеціальних знань також є сприяння збиранню доказової і орієнтуючої інформації для розкриття, розслідування і попередження злочину, а також розробка тактичних і технічних засобів та методів її збирання. Застосовувати спеціальні знання можуть не тільки обізнані особи (експерти, спеціалісти), але й особи, які проводять дізнання, слідство, здійснюють оперативно-розшукову діяльність, хоча результати їх застосування будуть мати різне процесуальне значення.

Дослідники запропонували багато визначень спеціальних знань, що використовуються у кримінальному судочинстві. Вважаючи більшість висловлених науковцями думок такими, що достатньою мірою розкривають суть, мету та напрямки використання спеціальних знань, зазначимо основні критерії визначення поняття спеціальних знань.

Отже, при визначенні спеціальних знань слід враховувати, що:

1) спеціальні знання є неюридичними, за винятком означеного вище, тобто знання, що є не професійними для слідчого, працівників органів дізнання, прокурора, судді; 2) повинні базуватись на досягненнях науки, не бути загальновідомими; 3) за способом здобуття спеціальні знання набуваються або теоретичним засвоєнням певної інформації, або періодичними практичними заняттями окремим видом роботи; 4) метою використання спеціальних знань є сприяння вирішенню завдань кримінального судочинства.

Узагальнюючи, можна надати визначення терміна «спеціальні знання».

Спеціальні знання – сукупність теоретичних знань і практичних умінь і навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих у результаті фахової підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розкриття, розслідування та попередження злочинів.

На сучасному етапі немає єдиної думки щодо форм використання спеціальних знань, її кількості, процесуальної регламентації, змісту та класифікації.

Доцільно розрізняти **процесуальні і непроцесуальні форми** використання спеціальних знань. Непроцесуальними слід вважати спеціальні знання не за межами кримінального процесу, а ті, що прямо не передбачені законом.

До процесуальних форм використання спеціальних знань належать:

- 1) безпосереднє їх використання сторонами кримінального провадження;
- 2) участь спеціаліста у кримінальному провадженні;
- 3) проведення судових експертиз.

Непроцесуальними формами використання спеціальних знань є:

- відомчі розслідування, перевірки технічного стану;
- проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події;
- консультаційно-довідкова допомога;
- надання технічної допомоги в підготовці технічних засобів, виконанні трудовісних робіт;
- використання допомоги обізнаних осіб при проведенні оперативно-розшукових заходів.

Законодавець дозволяє застосування будь-яких видів спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла. Це цілком справедливо, оскільки нормами кримінального права врегульовано значну кількість суспільних відносин, а пізнання причин та обставин їх порушення у процесі слідства може вимагати застосування різних за змістом спеціальних знань, досвіду та навичок. Не менш важливим аргументом є те, що людство у своєму розвитку постійно збагачується все новими і новими знаннями у різних галузях, тому дати в законі їх вичерпний перелік неможливо.

Що стосується самих **суб'єктів застосування спеціальних знань** як їх безпосередніх носіїв, то процесуальне законодавство надає чіткий їх перелік, а саме: а) експерт; б) спеціаліст (ст. 71 КПК).

Відповідно до норм КПК України експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (ст. 69 КПК). Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками

застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду.

2. Судова експертиза та її види. Система експертних установ в Україні

Однією з форм використання спеціальних знань у кримінально-процесуальній діяльності є проведення експертизи. Закон України «Про судову експертизу» визначає поняття судової експертизи (ст. 1).

Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Проведення судової експертизи регламентовано Законом України «Про судову експертизу», Кримінальним процесуальним кодексом, Цивільним процесуальним кодексом України, Кодексом адміністративного судочинства, а також відомчими нормативними актами. Згідно з чинним законодавством експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242 КПК).

Під час експертизи, на відміну від інших процесуальних дій, істотні у справі факти можуть встановлюватися за відсутності слідчого (або суду). Ця особливість дозволяє пояснити, чому законодавець встановив систему додаткових процесуальних гарантій, дотримання яких покликано сприяти достовірному, повному й об'єктивному встановленню фактів експертом та всебічній перевірці його висновків слідчим і судом. Експертизу слід призначати тільки тоді, коли в цьому дійсно є необхідність, коли без відповіді експерта на певні питання неможливо встановити істину по справі. Недопустимо призначати експертизу для вирішення питань, що потребують таких спеціальних знань, які не виходять за межі професійної підготовки слідчого прокурора або судді, тобто на вирішення експерта не виносяться питання правового характеру.

Судові експертизи класифікуються за різними підставами.

1. Залежно від галузі спеціальних знань:

- почеркознавча і авторознавча,
- технічна експертиза документів,
- балістична,
- трасологічна, вибухово-технічна,

- фототехнічна і портретна,
- відеозвукозапису,
- матеріалів, речовин та виробів,
- біологічна,
- інженерно-технічна,
- економічна,
- товарознавча,
- у сфері інтелектуальної власності,
- психологічна,
- мистецтвознавча,
- оцінка цілісних майнових комплексів

У свою чергу, кожний названий клас поділяється на роди, види та підвиди.

Найбільш поширеним видом судової експертизи є криміналістична, яка **поділяється на традиційні та нетрадиційні види.**

Традиційні охоплюють такі види експертиз: дактилоскопічна, трасологічна, судово-почеркознавча й авторознавча, судово-балістична, експертиза холодної зброї, техніко-криміналістична експертиза документів, портретна.

Нетрадиційні включають експертизу матеріалів, речовин та виробів (нафтопродуктів, паливно-мастильних, лакофарбових матеріалів та покриття тощо), акустичну, фоноскопичну та фонетичну експертизи, вибухових речовин і пристроїв та ін.

Судово-медичні експертизи поділяються на експертизи трупа, живих осіб та речових доказів. Завдання їх полягає у встановленні причини смерті, характеру і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, визначенні групової належності й походження різних виділень організму людини та вирішенні інших питань, що вимагають застосування судово-медичних знань.

2. За характером вирішуваних завдань та методами дослідження судові експертизи поділяються на:

- *ідентифікаційні експертизи* – встановлюють індивідуальну тотожність;
- *класифікаційні* – визначають групову належність різного роду об'єктів;
- *діагностичні* – показують стан різних об'єктів та їхню динаміку.

3. За послідовністю проведення експертизи поділяються на:

– *первинні та повторні*. Повторні призначаються у разі необґрунтованості висновку експерта в результаті первинної експертизи або у разі сумніву в правильності його висновку. Така експертиза доручається іншому експертові (експертам).

4. За обсягом дослідження: *основні та додаткові*. Додаткова експертиза призначається, якщо експертиза визнана неповною або не досить ясною, і доручається тому самому або іншому експертові.

5. За кількістю осіб, що беруть участь у провадженні досліджень: *одноособові та комісійні*. Перші проводяться одним експертом, другі – групою

експертів, спеціалістів з однієї галузі знань. Комісійна експертиза може призначатися для вирішення достатньо складних питань або за наявності різних точок зору з якого-небудь питання.

6. За складом виконуваних завдань: *однорідні та комплексні.* Однорідною є експертиза, при проведенні якої використовуються знання якоїсь однієї галузі науки. При виконанні комплексної експертизи використовують спеціальні знання різних наук: це можуть бути медико-криміналістичні, психолого-психіатричні, автотехнічні та криміналістичні, зоотехнічні, ветеринарні й інші комплексні дослідження. Фахівці, які брали участь у комплексній судовій експертизі та дійшли єдиної думки, складають і підписують спільний висновок. При цьому в акті визначається, у чому конкретно полягала роль кожного фахівця. У разі коли експерти не дійшли згоди, кожний з них складає окремий висновок.

Система судово-експертних установ в Україні

Призначення експертизи віднесено на розсуд слідчого або суду, які приймають рішення про необхідність залучення наукових, технічних або інших спеціальних знань. У деяких зазначених у законі випадках обов'язково повинна бути проведена відповідна експертиза (ст. 242 КПК).

Експертиза проводиться у період розслідування або судового розгляду справи на підставі відповідного процесуального документа – постанови слідчого (судді) або ухвали суду. Чинне законодавство України визначає правовий статус експерта та встановлює вимоги до нього. *Судовими експертами* можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності (ст. 10 Закону України «Про судову експертизу»).

Законодавством визначено *особи, які не можуть бути судовими експертами.* Так, не можуть залучатися до виконання обов'язків судового експерта особи, визнані у встановленому законом порядку недієздатними, ті, які мають судимість або на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення чи дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта (ст. 11 Закону України «Про судову експертизу»). Крім того, не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого (ст. 69 КПК).

Закон передбачає права та обов'язки експерта. Зокрема, ***експерт має право:*** знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження; заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи; бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів

дослідження; викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання; ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні; одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, залученої як експерт; заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом; користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про судову експертизу».

Експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи; він може відмовитися від давання висновку, якщо поданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову має бути вмотивованою (ст. 69 КПК).

Судовий експерт має певні обов'язки, а саме: особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності – роз'яснити його; прибути до слідчого, прокурора, суду і дати відповіді на запитання під час допиту; забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта; не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати; заявити самовідвод за наявності обставин, передбачених КПК України (ст. 69).

За відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків або за дачу завідомо неправдивого висновку експерт несе кримінальну відповідальність за ст. 384, 385 КК.

Не зважаючи на важливу роль цього суб'єкта застосування спеціальних знань, законодавець не стоїть на позиції обов'язкового залучення експерта у справі, за винятком випадків, обумовлених ст. 242 КПК України й обов'язкових для слідчого. В основному експерт залучається слідчим за власною ініціативою, виходячи з обставин справи та необхідності проведення глибокого і всебічного дослідження й аналізу матеріалів та об'єктів у справі.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи та відомчі служби, до яких належать науково-дослідні та інші установи судових експертиз *Міністерства юстиції, Міністерства охорони здоров'я та експертні служби Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Служби безпеки та Державної прикордонної служби.*

У системі Міністерства юстиції України функціонують науково-дослідні інститути судових експертиз (НДІСЕ):

- Київський з філіями у Тернополі та Житомирі;
- Одеський з філіями у Миколаєві та Кіровограді;
- Харківський імені М.С. Бокаріуса;
- Львівський;
- Донецький;
- Дніпропетровський;
- Кримський.

В них проводяться всі традиційні і нетрадиційні види криміналістичних експертиз. Крім криміналістичних в інститутах проводяться й такі види судових експертиз, як судово-економічні, автотехнічні, будівельно-технічні, товарознавчі, ґрунтознавчі, біологічні та ін.

У системі Міністерства внутрішніх справ України створено мережу експертних установ: Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУМВС, УМВС, УМВСТ, де проводяться різні види криміналістичних експертиз, дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, автотехнічні, пожежно-технічні (обставин і механізму пожеж) та інші.

У системі Міністерства охорони здоров'я України зосереджені судово-медичні та судово-психіатричні установи. Мережа судово-медичних установ складається з різних за своїм рангом бюро судово-медичних експертиз.

3. Підготовка та призначення судових експертиз, поняття і види зразків для порівняльного дослідження

Судова експертиза має бути якісно підготовлена. *Процес підготовки експертизи містить такі основні елементи:*

- 1) збирання необхідних матеріалів;
- 2) вибір моменту призначення експертизи;
- 3) визначення предмета судової експертизи;
- 4) формулювання запитань експерту;
- 5) вибір експертної установи або експерта.

Збирання необхідних матеріалів. Такими матеріалами насамперед є досліджувані об'єкти (речові докази, жива особа, труп або його частини та ін.), щодо яких слідчий (суд) повинен з'ясувати певні питання. Досліджувані об'єкти збираються під час проведення слідчих (судових) дій (оглядів, обшуків та ін.) з дотриманням встановлених законом правил.

У деяких випадках експерту необхідно надавати зразки для порівняльного матеріалу. Під зразками для експертного дослідження слід розуміти матеріальні об'єкти, що надаються експерту для порівняння з об'єктами, які ідентифікуються

або діагностуються. Це можуть бути зразки почерку, відбитки пальців рук, зліпки зубів, взуття, проби крові, слини, зразки шрифту друкарської машинки, використовувані у процесі проведення експертиз як порівняльні матеріали при дослідженні рукописів, предметів з відбитками рук, ніг, зубів, паперів та інших об'єктів, що надаються експерту для дослідження.

Слідчий збирає зразки в процесі проведення слідчих (розшукових) дій або шляхом безпосереднього відібрання їх в обвинуваченого, підозрюваного, свідка або потерпілого. Так, відповідно до ст. 245 КПК у разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертизу призначено слідчим суддею. У випадку якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

На відміну від речових доказів *зразки для порівняльного дослідження* не пов'язані з розслідуваною подією і повинні мати *репрезентативність (достатність кількості та якості) та порівняльність (можливість порівняння)*.

За способом отримання зразки поділяються на три групи: вільні, умовно-вільні та експериментальні.

Вільні зразки виключають можливість будь-якого умисного викривлення ознак досліджуваного об'єкта. Це зразки створені або отримані поза зв'язком з розслідуванням кримінального провадження (наприклад, особисте листування особи, в якій відбираються зразки, її щоденники та інші рукописні документи, виконані до порушення кримінальної справи).

Умовно-вільні зразки створюються після початку розслідування, але не у зв'язку з ним, і вилучаються в ході слідчих дій. Це можуть бути зразки почерку, які містяться в явці з повинною, клопотаннях обвинуваченого та в інших складених в період слідства документах, за умови що особа (автор) не знає про їх подальше дослідження експертом.

Експериментальні зразки – це матеріальні об'єкти, отримані слідчим після початку кримінального провадження під час спеціальної слідчої дії – отримання зразків для експертизи для проведення конкретної експертизи.

Вибір моменту призначення експертизи. За загальним правилом судова експертиза повинна бути призначена своєчасно, що забезпечується плануванням цієї слідчої (судової) дії.

Визначаючи момент призначення експертизи, необхідно враховувати:

- 1) властивості та стан об'єктів експертного дослідження;
- 2) необхідність та можливість отримання порівняльних зразків;

3) особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, час проведення тощо);

4) слідчу ситуацію.

Вибір моменту призначення експертизи передбачає визначення її місця у системі інших слідчих (судових) дій. Призначення та проведення експертизи обумовлені тактичними міркуваннями. Визначення часу призначення експертизи пов'язано з особливостями розслідуваного злочину, слідчою ситуацією, наявністю або відсутністю необхідних матеріалів для призначення експертизи.

Визначення предмета судової експертизи. Предмет експертизи – це ті обставини, які можуть бути з'ясовані в процесі експертного дослідження, та фактичні дані, що встановлюються на основі спеціальних знань і дослідження матеріалів справи. Предмет експертизи визначається питаннями, поставленими перед експертом, слідчим або судом.

Формулювання питань експерту. Відповідно до закону перед експертом можуть бути поставлені тільки такі питання, для вирішення яких необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Існують різні посібники з судової експертизи, які містять типові переліки питань стосовно різних видів експертиз при розслідуванні тих або інших категорій злочинів. Однак такі переліки є орієнтуєчими.

Питання експерту мають відповідати таким основним вимогам:

- 1) не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру;
- 2) бути визначеними, конкретними та короткими;
- 3) мати логічну послідовність;
- 4) характеризуватися повнотою та мати комплексний характер.

Вибір експертної установи або експерта. Вибір експертної установи здійснюється з урахуванням виду експертизи, об'єктів дослідження та характеру питань, які підлягають вирішенню. В Україні існує система судово-експертних установ, в яких провадяться судові експертизи. При проведенні експертизи поза експертною установою в постанові або ухвалі про призначення експертизи вказується конкретний фахівець, якому доручається проведення експертизи.

Призначення експертизи оформляється постановою слідчого або ухвалою суду (судді), які є юридичною підставою проведення експертизи. **Постанова (ухвала) про призначення експертизи складається з трьох частин: вступної, описової та резолютивної.**

У *вступній частині* постанови вказується дата та місце її складання, посада, звання та прізвище особи, яка винесла постанову, найменування кримінального провадження, за яким призначається експертиза.

Описова частина передбачає короткий виклад обставин справи, де докладно подаються відомості щодо об'єктів експертизи (обставини, пов'язані з їх виявленням, вилученням, зберіганням та ін.). Завершується описова частина

постанови формулюванням підстав для призначення експертизи (з посиланням на відповідні статті КПК, якими керувався слідчий або суд).

Резолютивна частина містить рішення про призначення експертизи, вказується її вид, прізвище експерта або найменування експертної установи, питання, з яких необхідно дати висновок, перелік матеріалів, що надаються експерту.

4. Загальна характеристика експертного дослідження.

Оцінка висновку експерта

Експертне дослідження – це процес дослідження об'єктів, наданих на експертизу. У своїй діяльності експерт використовує методи експертного дослідження, тобто систему способів, прийомів, операцій для вирішення експертних завдань. У теорії криміналістики існують різні класифікації цих методів. Так, наприклад, методи експертного дослідження інколи поділяються на загальні, спільні, окремо-наукові та спеціальні (багатооб'єктні).

Експерт не має права обмежити обсяг запропонованого йому дослідження. За наявності великої кількості однорідних об'єктів (наприклад, партія недоброякісної продукції) слідчий або суд повинні розглянути питання щодо доцільності вибіркового дослідження. Разом з тим згідно зі ст. 69 КПК експерт має право розширити обсяг дослідження, зазначивши у висновку виявлені в процесі дослідження обставини, які мають значення у справі, з яких йому не були поставлені питання.

Експерт повинен виходити з таких загальних положень: об'єктивності, повноти та всебічності дослідження; його законності та своєчасності; цілеспрямованості та плановості; безпосередності дослідження об'єктів експертизи; процесуального оформлення її результатів.

Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ст. 101 КПК).

Кожна сторона кримінального провадження має право надати суду висновок експерта, який ґрунтується на його наукових, технічних або інших спеціальних знаннях. Висновок повинен ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження. Експерт дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність. Запитання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта. Висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, визнаних судом недопустимими. Експерт, який дає висновок щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, не має права стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який становить елемент

кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення. Висновок експерта надається в письмовій формі, але кожна сторона має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку. Якщо для проведення експертизи залучається кілька експертів, експерти мають право скласти один висновок або окремі висновки. Висновок передається експертом стороні, за клопотанням якої здійснювалася експертиза (ст. 101 КПК).

Висновок експерта є джерелом судових доказів і складається з трьох частин: вступної, дослідної та заключної.

У *вступній частині* зазначається, коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта) та на якій підставі була проведена експертиза; місце і час її проведення; хто був присутній при проведенні експертизи; перелік питань, що були поставлені експертові; опис отриманих експертом матеріалів та які матеріали були використані експертом (ст. 102 КПК), а також клопотання про надання додаткових матеріалів та результати їх розгляду; прізвища та процесуальний стан осіб, які брали участь у проведенні експертизи.

У *дослідній частині* описуються об'єкти експертизи, докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка, робиться аналіз і синтез отриманих результатів, наводяться різні розрахунки та довідкові дані, якими користувався експерт, обґрунтовуються його висновки. Дослідна частина висновку ідентифікаційної експертизи має містити опис конкретних ознак, покладених в обґрунтування висновку.

У *заклучній частині* містяться висновки експерта, тобто відповіді на поставлені перед ним питання. Висновок експерта може мати форму категоричного висновку (негативного або позитивного), ймовірного (діагностичного) або висновку про неможливість вирішити питання, яке поставлене перед експертом. До висновку додається ілюстративний матеріал (фотознімки, схеми, креслення та ін.). Висновок підписується експертом.

Висновок експерта не має переваг перед іншими доказами. Та обставина, що висновки експерта обґрунтовані дослідженнями, проведеними із застосуванням наукових, технічних або інших спеціальних знань, не виключає можливості та необхідності оцінки їх слідчим і судом у повному обсязі. Характер виду доказу, який розглядається, не може бути підставою для некритичного до нього ставлення, надання йому особливої доказової сили. Відповідно до ст. 101 КПК «висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі».

Оцінка висновку експерта є складною розумовою діяльністю та містить:

- 1) аналіз дотримання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи;
- 2) визначення відповідності висновку експерта завданню;
- 3) встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта;
- 4) визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним у справі доказам;
- 5) перевірку віднесення до справи даних, які містяться у висновку.

Необхідно мати на увазі, що встановлені суперечності між висновком експерта та іншими даними у справі ще не свідчать про достовірність висновку. Суперечливі дані підлягають новій оцінці, під час якої можуть бути встановлені погрішності у результатах огляду місця події або обшуку, помилки у показаннях свідків або потерпілих та ін.

У результаті оцінки висновку експерта слідчий (суд) може прийняти одне з таких рішень:

- 1) визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, що має значення у справі;
- 2) визнати висновок неповним або недостатньо ясным та у разі необхідності призначити додаткову експертизу або допитати експерта;
- 2) визнати висновок експерта необґрунтованим або сумнівним щодо його правильності та при необхідності призначити повторну експертизу або провести інші процесуальні дії, спрямовані на перевірку висновків експерта.

Питання для самоконтролю

1. Поняття спеціальних знань у кримінальному судочинстві.
2. Форми використання спеціальних знань.
3. Судова експертиза та її види.
4. Система експертних установ в Україні.
5. Підготовка та призначення судових експертиз.
6. Поняття та види зразків для порівняльного дослідження.
7. Загальна характеристика експертного дослідження.
8. Оцінка висновку експерта та його використання при доказуванні.

Лекція 20

Розшукова діяльність слідчого

План

1. З історії розшуку та розшукних установ.
2. Поняття, правові підстави та об'єкти розшукової діяльності слідчого.
3. Засоби розшукової діяльності слідчого.
4. Тактичні основи розшукової діяльності слідчого відповідно до типових ситуацій.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учеб. для вузов / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. ; под ред. засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – 990 с.
2. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Учеб. Пособие для вузов. – 3-е изд., дополненное. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
3. Криміналістика: навчальний посібник / за заг. ред. Є.В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 540 с.
4. Криминалістика : учеб. пособие в схемах / под ред. проф. А. Г. Филиппова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Юриспунденция, 1999. – 240 с.
5. Криміналістика: Учебник, 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.А. Образцова. М.: Юристь, 2002. – 735 с.
6. *Крылов И. Ф.* Розыск, дознание, следствие : учеб. пособие / Крылов И. Ф., Бастрыкин А. И. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 217 с.
7. *Макаренко Є. І.* Розшук і затримання осіб, підозрюваних у наркобізнесі : навч. посіб. / Макаренко Є. І., Тертишник В. М. – Д. : Юрид. акад. МВС. 2003. – 124 с.
8. Оперативно-розыскная деятельность : учеб. / под. ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 794 с.
9. *Шурухнов Н.Г.* Криміналістика: Учебное пособие. – М.: Юристь, 2002. – 639 с.

1. З історії розшуку та розшукних установ

Розшуковою діяльністю займалися з давніх часів. Таке загальновідоме джерело, як Руська Правда вже тоді на законодавчому рівні закріпило декілька прийомів, які можна вважати зародками норм кримінального процесу. Зокрема, «закличи» – офіційна об'ява про вчинений злочин (сьогоденна аналогія з порушенням кримінальної справи); «свод» – обов'язок особи, у якої виявлена викрадена річ, вказати на того, у кого її придбано (аналогія з очною ставкою); «гоніння сліду». Останній прийом («гоніння сліду») містився в розшуку та переслідуванні злочинця по залишених ним слідах. Коли сліди приводили до общини, то на її мешканців покладався обов'язок самостійно розшукати зловмисника та видати його владі. На той час чіткого розподілу посадових повноважень не було, тож не було і спеціально виділених осіб, які б займалися

розшуком злочинців. Судові повноваження, поряд з виконанням інших функцій, покладались і на слуг князя (представників княжої адміністрації), яких називали «вирник», «емец» (пізніше – «доводчик»).

Згідно Судебника 1497 року певні повноваження по виконанню дій щодо розкриття та розслідування злочинів (обшук, вилучення майна, окремі розшукові функції) мали за дорученням князя «доводчики», «недельщики» та «пристави». Ці особи не були штатними поліцейськими чинами. Зокрема, пристави виконували покладені на них функції тимчасово, з метою провадження слідства у конкретній справі.

В 16 столітті Іван Грозний створює систему органів управління державою, які називали «приказами». Виконання судово-розшукових функцій по всій державі було покладено на Розбійний приказ. На місцях формувались виборні органи управління – губні ізби, що були судово-поліцейською владою в уїздах (до складу губних ізб входили губні старости, котрі вибирались з дворян на декілька років). Розбійний приказ мав певні контрольні функції щодо губних ізб (затверджував на посаді та контролював діяльність губних старост, целовальників та д'яків). До розшукових дій чи методів, що застосовувались тоді, можна віднести: «повальні обшуки» (опитування кожного з місцевих жителів на території проведення розшуку); «полічне» (виявлення та вилучення у особи викраденого майна та інших речових доказів); особисте зізнання підозрюваного (його отримували шляхом катування або при проведенні очних ставок з заявником чи свідками). Крім того, з метою затримання особливо небезпечних злочинців об'являли їх розшук, який представляв собою розсилання по селах та містечках письмових вказівок з описом прикмет розшукуваного. За затримання злочинця платили винагороду¹.

Під час царювання Петра 1 розшук покладался на різні урядові установи. У 1701 р. скасовуються посади губних старост та створюється Преображенський приказ, а функції боротьби зі злочинністю покладаються на воевод. За вказівкою царя у місця, де дії злочинців носили найбільш небезпечний характер, надсилали військові команди. Відповідно до чинної тоді інструкції (1719 р.) їх створювали для розшуку біглих драгун, солдат, матросів, рекрутів, для викоренення крадіїв, розбійників та їх посібників. Влада, надана офіцерам розшукових команд, була дуже великою. Вони могли залучати до розшуку любих осіб та при викритті у вчиненні злочину страчувати винного. В 1718 році для ведення політичного розшуку Петро 1 заснував Таємну розшукних справ канцелярію. В 1724 році для особливо важливих проваджень створили Контору розшукних справ, у котрій не було власного штату, а за необхідності до розшуку залучались чиновники сенату².

¹ *Оперативно-розыскная деятельность*: Учебник / Под. ред.. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 794 с., с. 4–6.

² *Крылов И.Ф., Бастрыкин А.И.* Розыск, дознание, следствие: Учебное пособие. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 217 с., с. 90–91; *Оперативно-розыскная деятельность*: Учебник / Под. ред.. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 794 с., с. 7–8.

Перша спеціальна кримінально-розшукова установа виникла в Російській імперії у 1763 році, коли в Петербурзі було засновано Розшукову експедицію, котрій доручалось ведення справ «татинныя, разбойныя и убивственныя». Основним нормативним актом того періоду (стосовно розшукової діяльності) вважається Устав благочинія (або Поліцейський), виданий у 1782 році. Ним були скасовані Розшукові експедиції, функції котрих перейшли частково до Управи благочинія та частково до Палати кримінальних справ. Функцію розкриття та розслідування злочинів виконували пристави кримінальних справ. Уставом передбачалась можливість використання негласних методів в їх діяльності¹.

Починаючи з другої половини ХІХ століття, спочатку в Петербурзі (1873 р.), Москві (1881 р.), а потім по всій імперії у 89 губернських та найбільш значних уїзних містах (зокрема й у Києві) при поліцейських підрозділах були створені розшукові відділення. В своїй роботі розшукова поліція спиралась на околоточних наглядачів, які повинні були негласно, користуючись знанням мешканців закріпленої ділянки, збирати дані щодо осіб, розшукуваних та запідозрених у вчиненні злочинів. Негласно інформацію щодо неблагонадійних та підозрілих осіб повинні були збирати й поліцейські урядники (помічники приставів). Агенти розшукової поліції в своїй діяльності почали використовувати такі методи, як особистий розшук, таємне спостереження, легендовані опитування, залучення до конфіденційного співробітництва представників кримінального світу тощо. Іноді співробітники поліції під виглядом бродяг чи інших представників соціального дна вели розвідувальний пошук у криміногенних місцях, самостійно впроваджувались у оточення підозрюваних осіб для отримання доказової інформації. Слід констатувати, що методи, використовувані поліцією, не завжди були об'єктивні та законні. Щодо підозрюваних могли застосовували обмани, катування тощо. Серед основних нормативних актів, що були чинними у той час, варто вказати: Тимчасові правила про устрій поліції в місті та уїздах губерній (1862 р.), Інструкція околоточним наглядачам (1867 р.), Інструкція поліцейським урядникам (1878 р.), Положення про негласний поліцейський нагляд (1882 р.).

У 1908 році Державна Дума прийняла Закон «Об организации сыскной части», що став юридичною базою для створення єдиної державної системи органів кримінального розшуку. Зокрема вказаним актом передбачалась можливість надання прокурорами та судовими слідчими доручень розшуковим відділенням щодо проведення розшуку.²

З тих часів методи розшукової діяльності відчували суттєвих змін, набули нових форм. Значно розширився арсенал розшукових дій.

2. Поняття, правові підстави та об'єкти розшукової діяльності слідчого

¹ *Крылов И.Ф., Бастрыкин А.И.* Розыск, дознание, следствие: Учебное пособие. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 217 с., с. 91–92.

² *Оперативно-розыскная деятельность*: Учебник / Под. ред.. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 794 с., с. 13–18.

Розшукова діяльність в цілому становить функцію органів і підрозділів, що уповноважені виконувати оперативно-розшукові заходи, а також органів досудового розслідування.

Необхідно відрізнити розшук в широкому розумінні та розшукову діяльність слідчого. Загальною метою розшуку є встановлення та виявлення різних об'єктів, що мають значення для розкриття й розслідування злочину. Те саме властиве й оперативно-розшуковій діяльності як частині розшуку. Але метою розшукової діяльності слідчого є лише виявлення відомих, тобто вже встановлених об'єктів.

Між розшуковими діями слідчого й оперативно-розшуковими заходами багато подібного, але багато і розходжень. Оперативно-розшукові заходи відносяться до виняткової компетенції оперативних підрозділів і слідчим не виконуються. Розшукова діяльність слідчим проводиться в ході всього досудового розслідування, а також і після його зупинення, а оперативно-розшукові заходи можуть виконуватись й для перевірки інформації про злочини, що готуються. Розшукові дії слідчого переважно є процесуальними та завжди є гласними, у той час як оперативно-розшукові заходи носять непроцесуальний характер, здійснюються, як правило, негласно, спеціальними силами, засобами й методами та тільки уповноваженими на їх провадження підрозділами й посадовими особами.

Розшукова діяльність слідчого базується на нормах кримінально-процесуального закону й, залежно від реалізованих засобів, здійснюється:

а) у кримінальному провадженні, де проводиться досудове розслідування, але не здійснено повідомлення про підозру. У цей період слідчий застосовує всі засоби для встановлення місцезнаходження відомих об'єктів, в тому числі й передбачені кримінально-процесуальним законодавством, крім оголошення розшуку особи. При цьому слідчий (прокурор) може надавати оперативним підрозділам письмові доручення щодо виконання слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій (на підставі ст. 41 КПК України);

б) у кримінальному провадженні, де проводиться досудове розслідування, здійснено повідомлення про підозру, в тому числі обрано запобіжний захід. На цьому етапі слідчий реалізує всі засоби для встановлення місцезнаходження відомих об'єктів, в тому числі й передбачені кримінально-процесуальним законодавством; крім того, має право при невстановленні місця знаходження підозрюваного оголосити його розшук. Якщо досудове розслідування не зупиняється, про оголошення розшуку виноситься окрема постанова (ст. 281 КПК України);

в) у кримінальному провадженні, де здійснено повідомлення про підозру, в тому числі обрано запобіжний захід, а досудове розслідування зупинено. До зупинення досудового розслідування слідчий зобов'язаний виконати всі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, проведення яких необхідне та можливе, а також всі дії для встановлення місцезнаходження підозрюваного, який переховується. Після зупинення досудового розслідування проведення слідчих

(розшукових) дій не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного (ст. 280 КПК України). У разі оголошення розшуку про це вказується у постанові про зупинення досудового розслідування. Його здійснення може бути доручено оперативним підрозділам (ст. 281 КПК України);

г) *розшук обвинуваченого, який ухилився від суду*. Розшук обвинуваченого, який ухилився від суду, оголошується ухвалою суду, організація виконання якої доручається слідчому та/або прокурору (ст. 335 КПК України).

У своїй розшуковій діяльності слідчий в основному спирається на положення кримінально-процесуального законодавства. Разом з тим, досягнути позитивних результатів він може лише за умови ефективної взаємодії зі співробітниками інших правоохоронних підрозділів. Правовою основою їх діяльності з організації розшуку підозрюваних, обвинувачених, підсудних, осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання, безвісно зниклих осіб та встановлення особи невідомих трупів, поряд з Кримінально-процесуальним кодексом, є Закони України «Про міліцію», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», міжнародні правові акти, ратифіковані в установленому порядку, відомчі накази та інструкції.

Найбільше часто в процесі розшукової діяльності слідчого встановлюється місцезнаходження наступних відомих *об'єктів*:

- осіб, запідозрених у вчиненні злочину;
- потерпілих, свідків;
- викрадених людей;
- підозрюваних, які переховуються;
- обвинувачуваних, які ухиляються від суду;
- без вісті зниклих громадян; трупів та їх частин;
- автомобілів або інших транспортних засобів;
- зброї, боєприпасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв;
- знарядь злочину;
- цінностей, здобутих злочинним шляхом;
- інших визначених предметів та об'єктів, що представляють інтерес для розслідування.

Таким чином, *розшукова діяльність слідчого* – це комплекс процесуальних, слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів, спрямованих на пошук відомих осіб, запідозрених у вчиненні злочину; обвинувачуваних та підозрюваних, які ухиляються від суду чи переховуються; потерпілих, свідків, трупів та їх частин, а також відомих знарядь злочину й інших об'єктів, місцезнаходження яких не встановлено.

3. Засоби розшукової діяльності слідчого

До засобів розшукової діяльності слідчого відносяться:

1) **слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії** (у першу чергу ті з них, що мають пошукову спрямованість: огляд, допит, обшук, накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, з електронних інформаційних систем й ін.);

2) **процесуальні дії, убрані у форму вимоги** (доручення оперативному підрозділу щодо проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій – ст. 41 КПК; витребування та отримання від органів влади, підприємств, установ, організацій документів, відомостей, актів перевірок, висновків ревізій тощо);

3) **інші процесуальні дії**, проведення яких необхідне та можливе до зупинення досудового розслідування у разі переховування підозрюваного від органів слідства та суду (ст. 280 КПК України);

4) **розшукові непроцесуальні дії, спрямовані на виявлення відомих об'єктів**: прочісування місцевості; поквартирні (подвірні) обходи; опитування; бесіди; перевірка місць можливого збуту чи збереження викраденого. Слідчий установлює місце перебування підозрюваного, а якщо той переховується, вживає заходів по його розшуку. Здійснення розшуку підозрюваного може бути доручено оперативним підрозділам;

5) **організаційні заходи** (перевірки за обліками; направлення запитів, наприклад, про місце перебування особи; інформування населення через засоби масової інформації про прикмети розшукуваного й інші).

Слідчі (розшукові), процесуальні, розшукові дії, організаційні заходи складають систему засобів розшукової діяльності слідчого.

В ході її здійснення складаються різні слідчо-розшукові ситуації, правильне вирішення яких дозволяє установити місцезнаходження розшукуваних об'єктів.

Для вирішення зазначених ситуацій у процесі розслідування часто проводяться:

- огляди (різні види);
- застосування службово-пошукової собаки та прочісування місцевості;
- поквартирні (подвірні) обходи;
- обстеження місць можливого збуту викраденого;
- виявлення свідків, очевидців;
- допити;
- обшуки;
- накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, з електронних інформаційних систем;
- створення достовірних моделей розшукуваних осіб, трупів та їх частин, а також інших об'єктів;
- підготовка пошукових орієнтувань;
- інформування співробітників і підрозділів органів внутрішніх справ;
- розсилання запитів на підприємства, в установи й організації;

– перевірки за оперативно-довідковими, розшуковими криміналістичними обліками та ін.

Розглянемо деякі докладніше:

Огляди. Найбільший обсяг вихідної інформації, що сприяє як пошуковій, так і всій діяльності слідчого, дають якісний огляд місця події та попередні дослідження виявлених слідів, логічний аналіз всіх обставин, що виникли в результаті дій злочинця під час підготовки, вчинення і приховання злочину.

Так, безглузді руйнування, специфіка викрадених предметів можуть указувати на вік злочинців; місце проникнення та його розміри — на статуру злодія; час перебування на місці події — на застосовувані знаряддя вчинення злочину; характер і розташування зруйнованої перешкоди — на фізичну силу, ріст, професійні навички; характер діяння — на стать; наслідки діяння — на психологічні властивості особистості розшукуваного.

Цілеспрямована інформація може бути отримана з матеріальних слідів, залишених розшукуваною особою.

Зокрема, виявлення і попереднє дослідження слідів рук дозволяють визначити: зріст людини; стать (по розмірах частин кисті); вік (приблизний); особливості будови руки, що залишила слід (відсутність одного чи декількох пальців); наявність шрамів, мозолів, каліцтв кисті і т.п.; кількість осіб, які знаходилися на місці події тощо.

Дослідження слідів ніг (взуття) дозволяє встановити: напрямок, темп чи швидкість пересування розшукуваного; спосіб його проникнення в приміщення; приблизний вік, стать, зріст, вагу, фізичні недоліки (наприклад, кульгавість); число осіб, які брали участь у злочині; вид взуття; характерні риси взуття, що залишило слід і т.п.

Попереднє дослідження слідів зубів дозволяє встановити: особливості будови зубного апарату розшукуваної людини (розміри, прикус, дефекти окремих зубів, відсутність деяких з них); вид зубів, що залишили сліди (корінні, різці, ікла нижньої чи верхньої щелепи, правої чи лівої сторони); факт залишення слідів зубними протезами й ін.

Аналіз слідів крові на місці події дозволяє приблизно судити: про давнину злочину (по зміні кольору крові з червоного на коричнювато-бурий, сірий, зеленуватий, чорний); про положення потерпілого в момент злочину: стояв, сидів, лежав (по напрямку потьоків крові); про поведження розшукуваного на місці злочину; шляхи його відходу з місця злочину (по залишених ним слідах крові: на підвіконні, дверній ручці, заборі, чагарнику тощо); про дії злочинця по прихованню слідів злочину (по наявності замитих, закопаних, інакше замаскованих слідів крові).

При дослідженні мікрочастинок можна встановити дані про одяг розшукуваного, його специфічні особливості (по частках з його житла, місця роботи, залишеним на місці події); професію злочинця, свідка, потерпілого (по специфічних мікрочастинках на одязі, тілі, оточуючих предметах, наприклад, по

частках металу (характерних для токаря, слюсаря); частках цементу, цегли (характерних для будівельників) та ін.

Застосування службово-розшукової собаки та прочісування місцевості. У процесі розшукової діяльності слідчий може сполучати огляд місця події з застосуванням службово-розшукової собаки та прочісуванням місцевості. Останнє застосовується у випадках, коли наявні дані про те, що на місцевості може переховуватись злочинець, для пошуку трупа чи схованок (тайників) з викраденими речами. Прочісування місцевості потребує витрат значних зусиль, тому проводиться тільки в окремих випадках, за наявності настійливої необхідності та достатньої кількості виконавців пошуку. Для прочісування задіяні особи розміщаються в ланцюжок та по заздалегідь визначеному маршруті ведуть обстеження місцевості з метою цілеспрямованого розшуку різних об'єктів, що представляють інтерес для розслідування.

З метою ефективного проведення прочісування місцевості, особи, що приймають участь у цьому, повинні ретельно інструктуватися й озброюватися необхідними криміналістичними і спеціальними засобами залежно від об'єктів пошуку.

При розшуку прочісування місцевості може бути суцільне і вибіркоче, однібічне і двостороннє.

При веденні *суцільного прочісування* група розміщується в ланцюг — один біля іншого (у лінію, шеренгу) через визначені інтервали. Для того, щоб розшук був ефективним, ширина смуги місцевості для кожної людини, що приймає участь у прочісуванні, повинна бути такою, щоб її можна було ретельно оглянути, не сповільнюючи швидкості руху. Дослідження показують, що одна людина, рухаючись в ланцюзі по середньопересеченій місцевості, може оглянути смугу до 10 м. У тих випадках, коли планується затримання злочинця, який перебуває в схованках підземного типу, чи при пошуку предметів, що є речовими доказами, ці норми зменшуються в два-три і більше разів. При *вибірковому прочісуванні* оглядається не вся місцевість, а тільки окремі об'єкти, напрямки, ділянки, де найбільше ймовірно перебування розшукуваних об'єктів. *Однібічне прочісування* ведеться шляхом одночасного руху пошукових груп в одному напрямку. *Двостороннє прочісування* ведеться шляхом зустрічного руху пошукових груп. У випадку виявлення на шляху розшуку характерних для злочину слідів чи речей, особи, що здійснюють прочісування, подають умовний сигнал для того, щоб негайно передати інформацію слідчому чи іншій особі, яка керує операцією.

Службово-розшукових собак застосовують для направлення по слідах злочинця з метою його затримання чи виявлення речових доказів; пошуку різних предметів або речовин за специфічним запахом (наркотиків, вибухівки, частин відстріляних боєприпасів тощо); пошуку предметів, що належали конкретній особі (наприклад, викрадених речей за запахом потерпілої особи). Результати застосування собаки залежать від дотримання певних умов. Службово-розшукові собаки не завжди та не усюди можуть бути ефективно використані. На вулицях

великих міст, в багатоквартирних будинках та інших місцях з інтенсивним рухом людей є маловірогідним збереження слідів злочинця. Також до несприятливих умов, що впливають на результати роботи собаки, відносяться сильні спека, холод, пил, сніг, кам'янистий ґрунт тощо.

Поквартирні (подвірні) обходи, виявлення свідків, очевидців. При розшуку поквартирні (подвірні) обходи проводяться як з метою виявлення розшукуваного, так і з метою виявлення свідків і очевидців, одержання відповідних даних від них. При розшуку злочинця в багатоповерховому житловому будинку дієвим може виявитися поквартирний обхід та опитування проживаючих у даному під'їзді, тому що підозрюваного могли бачити на шляхах підходу до будинку, у ліфті, на сходових площадках. У приватному секторі міста, у сільських населених пунктах розшук здійснюється шляхом подвірного обходу й опитування всіх проживаючих.

При відсутності даних про конкретних свідків, які мають необхідні відомості про злочин, пошук очевидців здійснюється в масі людей, в основному, необізнаних. Насамперед встановлюються особи, які випадково або внаслідок виконання службових обов'язків опинились на місці події: двірники; сторожа; робітники (зайняті прибиранням території, будівельними, дорожніми, монтажними роботами); листоноші; продавці; батьки, що гуляють з дітьми; особи, що вигулюють собак, тощо. Якщо протиправне діяння вчинене в момент, близький до початку чи закінчення роботи розташованих у даному районі підприємств та установ, то людей, вірогідно обізнаних про те, що трапилося, варто шукати серед працюючих там.

У осіб спочатку отримують інформацію в ході короткої неформальної бесіди. Якщо з'ясується, що співрозмовник має відомості, які можуть становити інтерес для розшуку, про це негайно повідомляється слідчий.

Допит. Слідчий повинен проводити допит, по можливості, сам. Це допомагає йому сконцентрувати всю інформацію (матеріальну й ідеальну), яка дозволяє цілеспрямовано вести розшук. Предмет допиту змінюється та залежить від низки причин, однак усякий раз необхідно з'ясувати комплекс обставин, що визначають мету розшукової діяльності слідчого. Зокрема, інформацію стосовно місця знаходження підозрюваного та викраденого майна можна отримати від родичів, сусідів, знайомих, товаришів по роботі. Цій категорії осіб можуть бути відомі цікаві для слідства обставини особистого життя розшукуваного, його минула діяльність, місця проживання, відпочинку, розваги, інтимних стосунків тощо.

Обшук може проводитись з метою виявлення розшукуваних осіб, знарядь злочину, різних об'єктів, а також інформації про них. Як показує практика, найбільше часто здійснюється обшук приміщень, що представляє певну складність і не позбавлений деякої специфіки. Розшукуваний може ховатись у себе вдома (на дачі), у своїх родичів чи знайомих. Обшук може проводитись з метою виявлення різних предметів чи документів, здатних допомогти у розшуку.

Приймаючи рішення про провадження обшуку, слідчий повинний володіти комплексом інформації, яка дозволяє успішно вирішувати пошукові завдання: стосовно до конкретного приміщення, знати місця, де можуть ховатися об'єкти пошуку.

Створення достовірних моделей розшукуваних осіб, трупів та їх частин, предметів; підготовка пошукових орієнтувань. Одержавши визначений обсяг інформації про особистість, слідчий приступає до її осмислення, обробки та організації створення моделі (опису) зовнішності по методу словесного портрета. Виходячи з психології запам'ятовування та сприйняття, до опису по ознаках зовнішності варто включати загальнофізичні, анатомічні, функціональні ознаки, а також супутні, особливі і помітні прикмети. При значному обсязі даних варто виключати ознаки, які відносяться до середніх параметрів, тому що вони утруднюють створення чіткого уявного образу розшукуваного. Суб'єктивні портрети бажано складати при особистій участі осіб, які бачили розшукуваного. З цією метою використовуються різноманітні комп'ютерні програми.

У *пошукове орієнтування* доцільно включати наступні ознаки: стать, зріст, вік, статура, антропологічний тип; колір волосся, колір очей. Інші ознаки зовнішності, внесені в орієнтування, повинні представляти собою елементи особливих чи помітних прикмет, а також відхилення від середніх характеристик окремих ознак зовнішнього вигляду. Це обумовлене тим, що особам, які займаються розшуком, у більшості випадків не вдається тривало утримувати в пам'яті сприйняту інформацію про зовнішність. Варто мати на увазі, що пам'ять людини утримує композиції з 11—13 слів. Найчастіше успішний розшук проводиться по одній-двох помітних чи особливих прикметах, хоча в орієнтуваннях дані про загальнофізичні й антропологічні ознаки можуть бути вказані в достатній кількості.

В *орієнтування по розшуку предметів* включається: найменування предмета; модель, назва; країна-виготовлювач, фірма, торгова марка; серія, номер, рік випуску (видачі); короткий опис предмета, дефекти, особливі прикмети і т.д.

Інформування співробітників і підрозділів органів внутрішніх справ. Слідчий інформує працівників патрульно-постової та дорожньо-патрульної служб, дільничних інспекторів, співробітників кримінальної міліції в масштабах населеного пункту (місцевості), на території якого ведеться розшук, про індивідуально-визначені ознаки об'єктів розшуку. Наявну інформацію бажано зберігати в персональному комп'ютері. Це дозволяє в лічені хвилини перенести інформацію на відповідні носії чи передати її по каналах зв'язку в інші органи внутрішніх справ та підключити додаткові сили для розшуку конкретних об'єктів.

Розсилання запитів на підприємства, в установи й організації. Як показує практика, залучення громадськості дає додаткові можливості слідчому у рішенні завдань розшукової діяльності. Нерідко важливі очевидці встановлюються після звертання органів розслідування до колективів підприємств, установ, організацій (особливо до тих з них, що розташовані недалеко від місця події) та населення з

проханням про те, щоб особи, обізнані про місцезнаходження об'єкта розшуку, повідомили слідчого чи у відділ міліції.

Особливим напрямком у діяльності слідчого по розшуку об'єктів, місцезнаходження яких не відомо, є **звернення до громадськості через засоби масової інформації**. Публікації в газетах, виступи по радіо, подача інформації через телебачення, нерідко приводять до позитивних результатів.

Перевірки за оперативно-довідковими пошуковими та криміналістичними обліками. Результати розшукової діяльності слідчого, отримані на початковому етапі розслідування, повинні використовуватися для активізації розшуку з використанням можливостей регіональних та міжнародних обліків.

В інформаційних підрозділах МВС зосереджені алфавітний (оперативно-довідковий) та дактилоскопічний обліки; автоматизовані банки даних чи автоматизовані інформаційно-пошукові системи (що забезпечують накопичення, багаторазову і багатоцільову обробку даних про різні категорії об'єктів (відомих та зниклих осіб, нерозкриті злочини, викрадені речі, зброю тощо) для використання їх у своїй діяльності органами досудового розслідування, оперативними підрозділами, розшуку винних).

Об'єктами обліків, що ведуть у експертних центрах МВС, є речові докази, сліди злочинця тощо, переважно вилучені з місць нерозкритих злочинів, що є наслідком участі експерта-криміналіста в слідчих (розшукових) діях, а також виконання інших функцій (предмети злочинної діяльності, предмети зі слідами, безпосередньо сліди злочинця, знарядь учинення злочину). Призначенням таких обліків є забезпечення розкриття злочинів шляхом ідентифікації об'єктів, установлення єдиного джерела походження, визначення причетності до вчинення злочину підозрюваних осіб та вилучених речей тощо.

У оперативних підрозділах ведеться декілька різновидів обліків, зокрема: без вісти зниклих, невідомих хворих, дітей і невпізнаних трупів; злочинців за ознаками зовнішнього вигляду (фотоальбоми (фототеки) з фотознімками, відеотеки з відеозображеннями осіб); та інші.

4. Тактичні основи розшукової діяльності слідчого відповідно до типових ситуацій

В ході розслідування можуть складатися наступні типові слідчо-розшукові ситуації:

перша – відомий підозрюваний, але не розшукані викрадені предмети, знаряддя вчинення злочину, а також окремі свідки злочину;

друга – невідоме місцезнаходження підозрюваної особи.

Для вирішення ***першої слідчо-розшукової ситуації*** найбільше часто проводяться:

- заходи щодо виявлення свідків, осіб, обізнаних про приватне життя підозрюваного та його близького оточення;
- допити;
- розсилання орієнтувань в органи внутрішніх справ, податкової міліції, податковій інспекції, митницю;
- розсилання запитів у різні інстанції;
- перевірки за обліками органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, а також по документах підприємств, організацій та установ;
- обстеження місць можливого збереження або збуту викраденого;
- слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події;
- пред'явлення для впізнання, експертизи й ін.

Виявлення свідків з наступним їх цілеспрямованим допитом дозволяє одержати важливі дані про місця можливого перебування розшукуваного. Варто мати на увазі, що допит сусідів, знайомих, осіб, що мали можливість спостерігати за приватним життям підозрюваного, нерідко дозволяє одержати інформацію про його зв'язки, колишні місця проживання, роботи, знайомства, приналежність різних підсобних приміщень, будівель та за допомогою цього встановити місця приховання знярядь злочинів, викраденого майна.

У процесі організації розшуку майна, цінностей необхідно виходити з їх індивідуальності (специфічності, дефіцитності), розміру й обсягу, часу, необхідного для його реалізації, можливостей збуту, передбачуваного способу транспортування, кількості осіб, задіяних на вантажно-розвантажувальних роботах і т.п. На всьому протязі розшуку на контролі варто тримати як місця традиційної, так і нетрадиційної реалізації предметів, товарів і т.п., наприклад, тимчасові дорожні стоянки автомобілів, що перевозять вантажі на великі відстані.

При направленні орієнтувань та запитів необхідно повідомляти конкретні (індивідуалізуючі) дані, давати цілеспрямовані завдання.

У ситуаціях, коли додаткова робота з підозрюваним призводить до встановлення місця знаходження знярядь вчинення злочинів чи викраденого майна, виникає необхідність у проведенні слідчого експерименту (огляду на місці) з подальшим упізнанням виявленого, а також призначення експертиз.

Для вирішення *другої слідчо-розукувальної ситуації*, коли місце знаходження підозрюваного невідоме, слідчий оголошує його розшук. Здійснення розшуку може бути доручено оперативним підрозділам (ст. 281 КПК України).

Як показує практика, переховуючись від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, підозрювані:

- 1) виїжджають у ті регіони, де їх розшук утруднений чи взагалі неможливий (у тому числі за межі країни);
- 2) змінюють місце проживання в межах регіону;
- 3) переховуються в задалегідь обраних (обладнаних) схованках;
- 4) виїжджають у місцевості (населені пункти), покинуті місцевими жителями;

5) змінюють анкетно-біографічні дані (прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження, національність та ін.);

6) змінюють ознаки зовнішності (колір волосся, зачіску, колір обличчя, відрощують бороду, вуса), імітують фізичні недоліки й ін.;

7) підробляють документи, які засвідчують особистість;

8) вчиняють (можливо в іншому регіоні) менш тяжкий злочин з метою бути засудженими до позбавлення волі та тим самим уникнути розшуку й ін.

Доручення щодо проведення розшуку оперативному підрозділу не звільняє слідчого від обов'язку самому вживати заходів для встановлення місця знаходження підозрюваного й у разі зупинення досудового розслідування він повинен виконати всі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, проведення яких необхідне та можливе. Особливо важливо не сповільнювати темп розшукових заходів у період часу, необхідний співробітникам оперативного підрозділу для початку роботи, вивчення матеріалів кримінального провадження та планування розшуку. Після оголошення розшуку слідчому треба використовувати всі надані йому законом засоби для більш глибокого вивчення особистості зниклого підозрюваного, його зв'язків та, у кінцевому рахунку – виявлення розшукуваного.

Доручення слідчого про розшук підозрюваного наділяє оперативний підрозділ широкою ініціативою у виборі засобів і методів пошукової діяльності. У цей період створюються передумови для ефективного проведення тактичних операцій. Сполучення слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, технічних, організаційних заходів, реалізованих у рамках тактичної операції на подальшому етапі розслідування, дозволяє вирішити комплекс різних розшукових завдань.

Тактичні операції подальшого етапу розслідування дозволяють:

– встановити час і місце реалізації викраденого, маршрут проходження розшукуваного при зміні місця притулку (схованки);

– встановити осіб, які знають місцезнаходження розшукуваного;

– створити умови, що спонукають розшукувану особу діяти в скрутній для нього обстановці, приймати рішення про реалізацію викраденого, зміну місця або умов його збереження;

– створити умови, що змушують розшукуваного робити конкретні (визначені) дії;

– створити умови, що вводять в оману розшукувану особу та його близьке оточення щодо району, часу, характеру розшукових заходів;

– створити умови, що вводять в оману розшукувану особу та його близьке оточення щодо характеру інформації, яка наявна у слідчого,

– створити умови, що змушують розшукувану особу з'явитися в орган внутрішніх справ, й ін.

Важливими умовами успішної взаємодії слідчого з оперативними підрозділами в розшуку підозрюваного є погоджене планування діяльності та постійний обмін інформацією. Це дозволяє не тільки уникнути дублювання

розшукових заходів, але і більш ефективно сполучити можливості кожного з органів. Слідчий і співробітник оперативного підрозділу повинні працювати в тісному контакті, постійно обмінюватись даними, отриманими в результаті проведених заходів, спільно розробляти пошукові версії.

Самостійна діяльність слідчого після зупинення досудового розслідування специфічна по засобах та методах. Допускається проведення тільки тих слідчих (розшукових) дій, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного (ст. 280 КПК України).

Типовими напрямками діяльності слідчого у цей період є:

– ведення обліку кримінальних проваджень (шляхом складання списків, картотек, введення в пам'ять ЕОМ), досудове розслідування по яких зупинено; їх аналіз та зіставлення по способу й місцю вчинення злочину, предмету злочинного посягання, застосуванням знаряддям вчинення протиправного діяння і т.п. (отримана інформація використовується для побудови розшукових версій, інформування оперативного підрозділу);

– вивчення аналогічних кримінальних проваджень для виявлення злочинів, що могли бути вчинені одними особами;

– направлення запитів та орієнтувань;

– вивчення добової та декадної оперативної інформації, орієнтувань, що надійшли з інших регіонів.

Використання сучасних науково-технічних засобів і криміналістичних методів на всіх етапах розслідування сприяють ефективності розшукової діяльності слідчого.

Питання для самоконтролю:

1. Що розуміється під розшуковою діяльністю слідчого?
2. Вкажіть правові підстави проведення розшукової діяльності?
3. Які засоби використовуються слідчим в процесі розшукової діяльності?
4. Які слідчо-розшукові ситуації можуть складатися в ході розслідування?
5. Вкажіть заходи, що найчастіше проводяться для вирішення типових слідчо-розшукових ситуацій?
6. Які дії виконують підозрювані, переховуючись від органів слідства та суду?

КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

Лекція 21

Концептуальні положення криміналістичної методики

План

1. Поняття криміналістичної методики, її система, завдання, принципи та місце в криміналістичній науці.
2. Структура окремої криміналістичної методики. Поняття типової слідчої ситуації.
3. Криміналістична характеристика виду (групи) злочинів та її значення для розслідування.
4. Характеристика етапів розслідування. Профілактична діяльність слідчого.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криминалистика : учеб. для вузов / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. ; под ред. заслуж. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – 990 с.
2. *Бахин В. П.* Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002) / Бахин В. П. – К., 2002.
3. *Васильев А. Н.* Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / Васильев А. Н. – М. : ЛексЭст, 2002. – 76 с.
4. *Волобуєв А. Ф.* Загальні положення криміналістичної методики : лекція / Волобуєв А. Ф. – Харків : Ун-т внутр. справ, 1996. – 36 с.
5. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
6. Криміналістика: підручник / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2011. – 666 с.
7. Криминалистика : учеб. для вузов / И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др. ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000. – 672 с.
8. *Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І.* Криміналістика : навч. посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсеєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001.
9. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 720 с.
10. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / Салтевський М. В. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
11. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др. ; под ред. В. К. Лисиченко. – К. : Вища школа, 1988. – 405 с.
12. *Шурухнов Н. Г.* Криминалистика : учеб. пособие / Шурухнов Н. Г. – М., 2002.– 639 с.

1. Поняття криміналістичної методики, її система, завдання, принципи та місце в криміналістичній науці

«Криміналістична методика» – назва заключного розділу науки «криміналістика», що разом з іншими її частинами утворює єдину систему знань. Порівняно з іншими, зокрема, криміналістичними технікою та тактикою, розділ було виділено пізніше. Зокрема, австрійський вчений Ганс Гросс, що вважається родоначальником наукової криміналістики, в своїй книзі, виданій наприкінці 19 століття, не пропонує рекомендацій, подібних до методик розслідування злочинів. В першій чверті 20 століття питання криміналістичної методики ще також не виділялись у самостійний розділ науки, а розглядались як особлива частина кримінальної тактики. Слід зазначити, що у цей час радянський криміналіст І.Н. Якимов намагався створити певний універсальний метод розслідування, що не залежав би від особливостей конкретних злочинів, але його сподівання об'єктивно не могли завершитись успіхом. Разом з тим він надав поштовх становленню криміналістичної методики як розділу науки завдяки наполегливому переконуванню щодо необхідності використання всіх способів техніки та тактики в умовах розслідування окремих видів злочинів. Виділення методики розслідування в самостійну частину криміналістики відбулося в 30-х роках 20 століття, коли автори підручника В. Громов, С. Голунський, С. Потапов, І. Якимов та інші висунули ідею, що розслідування кожного злочину повинно відбуватись за схемою. В подальшому значний вклад у розвиток криміналістичної методики внесли В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.Н. Васильєв, І.А. Возгрін, А.Н. Колісниченко, І.М. Лузгін, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, М.П. Яблоков та інші вчені.

Криміналістична методика, будучи заключним розділом криміналістики, поєднує теоретичні положення і практичні рекомендації, викладені в попередніх розділах науки, пропонує, як використовувати досягнення криміналістичної техніки і тактики при розслідуванні злочинів залежно від їх видової чи групової належності. Таким чином, можна сказати, що криміналістичні техніка і тактика співвідносяться з криміналістичною методикою як загальна й особлива частини науки.

Щоб успішно вирішувати завдання розслідування конкретного посягання, необхідно опанувати слідчу практику, мати в своєму розпорядженні дані щодо досвіду розкриття подібних діянь. Будь-який злочин індивідуальний і неповторний, однак у кожному зустрічаються схожі ознаки, що служать основою для визначення і розробки типових прийомів розслідування. Тож, в межах криміналістичної методики досліджується слідча практика по різних видах злочинів, досвід ефективного використання тактичних прийомів, науково-технічних засобів, що дозволяє розробляти систему рекомендацій з проведення розслідування, враховуючи особливості злочинів окремих видів чи груп.

Рекомендації, що містяться у четвертому розділі криміналістики, не є простим поєднанням положень криміналістичної техніки і тактики, а представляють якісно новий засіб для вирішення завдань розслідування на основі

пристосування цих положень до конкретних умов виявлення, збирання, дослідження, оцінки і використання доказової інформації при розслідуванні злочинів окремих видів або їх групи.

Криміналістична методика, як розділ науки, охоплює і ряд загальних теоретичних положень, що характеризують її завдання, предмет, принципи побудови й інші.

Акцентуючи увагу на словосполученні «окремих видів злочинів», необхідно вказати, що процес формування рекомендацій та відповідно розширення обсягу знань, що вміщує розділ «криміналістична методика», триває. І в цьому плані він є найбільш динамічним у порівнянні з криміналістичними технікою та тактикою. На жаль, не по кожному з видів злочинів, які вміщує Кримінальний кодекс України, розроблені криміналістичні рекомендації. Зрозумілим є те, що в першу чергу вченими пропонувались рекомендації з розслідування найбільш поширених або резонансних видів злочинів: крадіжок, вбивств, зґвалтувань, грабежів, розбоїв тощо. Необхідно вказати, що на сучасному етапі, коло злочинів, для розслідування яких розроблені криміналістичні рекомендації, суттєво розширилось у порівнянні навіть з 80-ми роками 20 століття.

***Криміналістична методика** – система наукових положень, що вивчає закономірності організації та здійснення виявлення, розслідування і запобігання окремих видів або груп злочинів, розробляє рекомендації по ефективному проведенню досудового розслідування на основі існуючих закономірностей.*

Система розділу «криміналістична методика». Її складають два взаємозалежних підрозділи:

– **концептуальні** (або загальні, теоретичні) **положення**;

– **методики розслідування окремих видів або груп злочинів** (чи окремі, приватні криміналістичні методики); надалі у тексті буде використовуватись термін «окремі» методики.

Концептуальні положення є теоретичною основою розділу, де розглядаються питання, від яких у підсумку залежить створення ефективних окремих методик, що застосовуються правоохоронцями.

Зокрема це такі питання, як

– поняття, система, завдання, принципи методики, її зв'язок з іншими розділами криміналістики;

– класифікація окремих методик та їх будова;

– поняття та структура криміналістичної характеристики;

– загальні положення взаємодії, профілактичної діяльності в ході організації і проведення розслідування;

– поняття слідчої ситуації, етапів розслідування та їх зміст.

Окремі криміналістичні методики представляють собою самостійні внутрішньо структуровані комплекси рекомендацій з організації та здійснення виявлення, розслідування і запобігання окремих видів (груп) злочинів, що розробляються відповідно до потреб практики.

В межах підрозділу окремі методики розподіляються за типами. Це дозволяє одразу визначити загальне призначення та ступінь конкретизації рекомендацій, що містить методика певного типу.

Переважно виділяють наступні **типи окремих криміналістичних методик**:

– **Видові методики** – виділяються на підставі кримінально-правової класифікації злочинів. В основному це комплекси криміналістичних рекомендацій з розслідування посягання одного виду (наприклад: методика розслідування крадіжок). Також до цієї категорії відносять і комплекси рекомендацій з розслідування груп схожих злочинів (наприклад: методика розслідування грабежів та розбоїв – містить криміналістичні рекомендації щодо двох окремо виділених у Кримінальному кодексі злочинів, що розрізняються ступенем впливу на жертву). Видова методика охоплює весь процес розслідування від початку (з моменту внесення відомостей щодо кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань) до його закінчення. Вона використовується самостійно для розслідування конкретного злочину, має середній ступінь узагальнення рекомендацій й застосовується незалежно від того, чи вчинено діяння за наявності кваліфікуючих ознак або без них.

– **Внутрішньовидові (підвидові) методики** – виділяються в межах одного виду злочинів за будь-якими окремими криміналістично вагомими або кваліфікуючими ознаками (наприклад: *виділені за способом вчинення злочину* – методика розслідування кишенькових крадіжок; *за способом та місцем вчинення злочину* – методика розслідування квартирних крадіжок). Як і попередня, методика цього типу може бути використана самостійно або у сукупності з видовою методикою. Має найменший ступінь узагальнення рекомендацій та застосовується для розслідування діяння, вчиненого за наявності кваліфікуючої ознаки або криміналістично вагомої ознаки, яку покладено в основу формування цієї методики.

– **Позавидові (міжвидові) методики** – виділяються за окремими криміналістично вагомими чи іншими ознаками, що мають значення для розслідування будь-яких злочинів без урахування їх виду (наприклад: *виділені за суб'єктом вчинення злочину* – методика розслідування злочинів неповнолітніх; методика розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями; *виділені за впливом часу* – методика розслідування злочинів по «гарячих слідах»; *виділені за впливом часу та станом розслідування злочину* – методика розслідування нерозкритих злочинів минулих років; *виділені за специфікою засобів учинення злочину* – методика розслідування комп'ютерних злочинів). Методики цього типу переважно використовують як додаткові разом з видовою чи внутрішньовидовою або як такі, що ще й об'єднують процеси розслідування декількох злочинів різних видів. Наприклад, як додаткові можуть бути застосовані методика розслідування злочинів по «гарячих слідах» (використовується на початковому етапі розслідування) або методика розслідування нерозкритих злочинів минулих років (використовується після

зупинення досудового розслідування та не містить рекомендацій щодо діяльності слідчого на початковому етапі). Як додаткова і об'єднуюча може бути використана методика розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями, що, як правило, вчиняють багато посягань різних видів. Позавидові методики мають найбільший ступень узагальнення рекомендацій та застосовуються при розслідуванні злочинів, незалежно від їх виду.

Пропонують виділяти ще й **комплексні методики** розслідування взаємопов'язаних злочинів, що вчиняються в сукупності, охоплюються єдиним умислом співучасників, спільною метою, загальним механізмом реалізації задуму; представляють собою єдиний ланцюг злочинної поведінки, певну технологію збагачення¹.

Завдання криміналістичної методики, як і в цілому науки криміналістики, направлені на забезпечення дії конституційних положень про захист інтересів держави, законних інтересів і прав громадян, вирішення завдань кримінального провадження, досягнення мети боротьби зі злочинністю.

Завдання криміналістичної методики впливають із загальних завдань кримінального провадження, сформульованих у ст. 2 КПК України, і можуть бути поділені на дві групи:

загальні:

- захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень;
- забезпечення правильного застосування законів і підзаконних актів;
- швидке, повне та неупереджене розслідування злочинів;
- усебічне, повне, об'єктивне дослідження всіх обставин злочину й притягнення винних до кримінальної відповідальності;

спеціальні:

- розробка наукових рекомендацій по ефективному розслідуванню окремих видів або груп злочинів;
- з'ясування криміналістичного значення обставин, що підлягають встановленню, дослідженню і доказуванню;
- вивчення й узагальнення практики використання оперативних даних у процесі розслідування;
- розробка найбільш раціональних форм взаємодії слідчого з іншими службами і підрозділами правоохоронних органів;
- розробка профілактичних заходів запобігання вчиненню окремих видів або груп злочинів.

З метою вирішення зазначених завдань вченими на основі відповідного науково-методичного арсеналу виявляється, вивчається й узагальнюється все

---

¹ Журавель В. А. Сучасні концепції формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів // Вісник Академії правових наук України. – 2 (49). – С. 184.

закономірне щодо вчинення різних видів злочинів, а також практична діяльність по їх виявленню, розслідуванню і попередженню.

Принципи криміналістичної методики.

Як вже зазначалось, систему криміналістичної методики представляють дві взаємозалежні складові: концептуальні положення та окремі методики. Даному розподілу відповідає і **система принципів** розділу, що включає:

1) **загальні принципи**, що визначають зміст, систему та значення розділу в цілому;

2) **спеціальні принципи**, що включають основні положення побудови методик розслідування окремих видів і груп злочинів.

До числа **загальних принципів криміналістичної методики** відносяться:

1) **дотримання законності** (рекомендації з розкриття, розслідування і запобігання злочинів повинні відповідати, не протирічити нормам закону та підзаконним актам; тобто рекомендації повинні бути не тільки доцільні, а й законні);

2) **єдність теорії і практики** (розроблені в межах криміналістичної методики рекомендації ґрунтуються на результатах узагальнення практики; в свою чергу напрацьовані наукою рекомендації впливають на практику, удосконалюють процеси розслідування);

3) **самостійність криміналістичної методики** (як розділ криміналістики – має свій предмет вивчення, специфічні завдання, представляє систему самостійних оригінальних теоретичних положень та науково-практичних рекомендацій з ефективного проведення слідства);

4) **цілісність криміналістичної методики** (криміналістична методика – сукупність теоретичних положень та науково-практичних рекомендацій, що взаємозалежні між собою, взаємно доповнюють друг друга і утворюють єдину систему знань).

Спеціальні принципи криміналістичної методики:

1) **науковість методик розслідування** (з одного боку – кожна методика має певний рівень теоретичного обґрунтування, роз'яснення процесів розслідування злочинів окремого виду; з іншого боку – вона насичена науковими знаннями з інших розділів криміналістики та суміжних наук);

2) **конкретність методик розслідування** (вони розраховані на організацію розслідування не всіх, а тільки певних видів, груп або категорій злочинів залежно від ступеня узагальнення криміналістичних рекомендацій, що складають цю окрему методику);

3) **планова основа методик розслідування** (кожна окрема методика пристосовує загальні положення планування до специфічних умов розслідування окремих видів злочинів; результатом застосування рекомендацій окремої методики є план розслідування конкретного злочину);

4) **етапність методик розслідування** (процес розслідування злочинів прийнято розділяти на окремі етапи, у ході яких вирішуються певні завдання;

криміналістичні рекомендації, що складають методика, якраз і орієнтовані на вирішення цих завдань з урахуванням кожного етапу, відповідно й структура методики відображає ці етапи);

5) ситуаційність і багатоваріантність методик розслідування (окремі методики враховують типові слідчі ситуації, що складаються при розслідуванні того або іншого виду злочинів і залежно від ситуації рекомендують той чи інший варіант організації розслідування);

б) структурна єдність методик розслідування (більшість окремих методик, переважно видові та внутрішньовидові, мають однакову структуру, на якій можна базуватись при розробці нової методики розслідування злочину певного виду; але при цьому зміст однойменних структурних елементів різних методик суттєво відрізняється. Позавидові методики, як правило, мають своєрідну структуру, що необхідно враховувати при розробці такого комплексу рекомендацій);

7) принцип сполучення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів (відображається як у взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів, так і у самостійному проведенні кожним з цих суб'єктів певних дій у межах своїх повноважень. Криміналістичні рекомендації у вигляді алгоритмів (програм) розслідування якраз і містять сполучення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів).

2. Структура окремої криміналістичної методики.

Поняття типової слідчої ситуації

Розглядаючи структуру окремої криміналістичної методики, слід вказати, що мова насамперед йде про видову методика.

Основою для розробки та побудови криміналістичної методики є криміналістична характеристика. Поняття та зміст криміналістичної характеристики ми будемо аналізувати пізніше, тому лише зазначимо, що вона представляє собою комплекс інформації, структурований відповідно до окремих ознак злочину, які мають значення для розслідування.

Виходячи з того, що криміналістична методика являє собою сукупність рекомендацій, націлених на оптимізацію розслідування певного виду (групи) злочинів, її структура повинна послідовно відображати весь його хід, тобто послідовність пізнання події злочину та збирання доказів на кожному з етапів.

У криміналістичній літературі представлені різні думки щодо структури методики розслідування злочинів окремого виду¹.

---

¹ *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.* Криміналістика: Учебник для вузов. Под ред. заслуж. деятеля науки РФ, проф. Р.С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 687; *Салтевський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – С. 417; *Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений* / В.К. Лисиченко, В.И. Гончаренко, М.В. Салтевский и др.; Под ред. В.К. Лисиченко. – К.: Выща школа. Головное изд-во, 1988. – С. 15.

На нашу думку, з урахуванням положень нового КПК України, відповідно до якого досудове розслідування починається з моменту внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що здійснюється невідкладно, але не пізніше 24 годин після отримання інформації щодо вчинення злочину, найбільш прийнятною є наступна **структура окремої криміналістичної методики:**

- 1) *криміналістична характеристика злочину окремого виду (групи);*
- 2) *організація та планування розслідування на початковому етапі стосовно до існуючих типових слідчих ситуацій;*
- 3) *слідчі (розшукові) й інші дії та заходи відповідно до типових слідчих ситуацій на подальшому етапі розслідування;*
- 4) *профілактична діяльність слідчого.*

У зазначеному вигляді, виходячи з принципу структурної єдності методик розслідування, вона застосована для формування більшості окремих методик розслідування. Виключення складають деякі методики, зокрема позавидові. Перелік елементів структури позавидової методики залежить від впливу підстави, за якою виділено дану методику, на організацію і тактику розслідування відповідної категорії злочинів.

Наприклад, структуру методики розслідування нерозкритих злочинів минулих років визначають вплив часу та стан розслідування злочину. Даний комплекс рекомендацій використовується не на протязі всього процесу розслідування, а лише після його зупинення. Відповідно це відобразилось на його структурі, яку складають п'ять елементів, але принципово відмінні від зазначених вище.

Структура методики розслідування нерозкритих злочинів минулих років:

- 1) характеристика причин та факторів, що впливають на розкриття та розслідування нерозкритих злочинів минулих років;
- 2) аналіз матеріалів кримінальної справи (кримінального провадження (за новим КПК) – *авт. правка*), досудове слідство по якій зупинено;
- 3) типові слідчі ситуації, організація та планування розслідування;
- 4) непроцесуальна діяльність у ході розслідування нерозкритого злочину;
- 5) особливості тактики провадження окремих слідчих дій¹.

Розглянемо коротко зміст елементів окремої криміналістичної методики.

1. Криміналістична характеристика злочину являє собою інформаційну модель, узагальнене поняття, що містить ознаки, властиві одному виду (або групі схожих) злочинів. Вона є результатом дослідження та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень з розслідування злочинів окремого виду. Практичне значення даної категорії в тім, що слідчий може використовувати її як модель

---

¹ *Лускатов О.В.* Теорія та практика розслідування нерозкритих злочинів минулих років: Монографія. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 57.

(матрицю), шляхом перенесення даних, які її складають, на конкретну подію, що дозволяє прогнозувати зміст окремих, ще не встановлених складових механізму вчинення цього злочину, а в підсумку дозволяє визначити методи, прийоми і засоби досягнення мети розслідування. Криміналістична характеристика також служить теоретичною базою для побудови методики розслідування.

2. Організація та планування розслідування на початковому етапі стосовно до існуючих типових слідчих ситуацій. Виходячи з типових слідчих ситуацій, що склалися на даному етапі розслідування, діяльність слідчого може бути спрямована на рішення як загальних, так і специфічних задач (встановлення обставин події, збір доказів, переслідування і затримання винної особи по «гарячих слідах» тощо), здійснюється у відносно обмежений термін, установити довжину якого для різних випадків розслідування неможливо. Цей період визначається дією фактора невідкладності і характеризується максимальною інтенсифікацією провадження слідчих (розшукових) дій. Даний елемент окремої методики містить рекомендації щодо визначення кола початкових процесуальних дій та інших заходів стосовно до типової слідчої ситуації, так звані алгоритми розслідування. Також до нього включають рекомендації щодо особливостей тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій для даного виду злочинів. Залежно від характеру конкретної розслідуваної події та її обставин коло процесуальних дій та інших заходів може змінюватися і доповнюватися, а їх черговість варіюватися.

3. Слідчі (розшукові) й інші дії та заходи відповідно до типових слідчих ситуацій на подальшому етапі розслідування визначаються виходячи із завдання подальшого збирання, «закріплення», перевірки й оцінки доказів, остаточного викриття винного у вчиненні злочину, з'ясуванні обставин, що залишилися невстановленими на початковому етапі. Дані, які знаходяться в розпорядженні слідчого на подальшому етапі, відрізняються великим обсягом, упорядкованістю, конкретністю, розмаїтістю процесуальних джерел і доказовою надійністю. Це дозволяє перейти від вірогідного, що відрізняється наявністю багатьох версій, варіанта організації розслідування на інший якісний рівень, який характеризується більш чіткою спрямованістю, послідовністю дій. Дана частина окремої методики також містить рекомендації щодо визначення кола слідчих (розшукових) дій відповідно до типової слідчої ситуації, а також щодо особливостей тактики проведення окремих з них.

4. Профілактична діяльність слідчого. Методика розслідування, використовуючи результати узагальнення досвіду розслідування певного виду злочину, містить рекомендації по виявленню та усуненню причин і умов, що сприяли скоєнню таких правопорушень, а також характеризує типові заходи, спрямовані на профілактику їх вчинення.

З огляду на те, що структура методики побудована з урахуванням слідчих ситуацій, розглянемо це поняття більш докладно.

Типова слідча ситуація – сукупність даних про подію злочину та обстановку його розслідування на конкретному етапі, що впливає на вибір, черговість і тактику слідчих (розшукових) дій та здійснення інших заходів.

Процес розслідування, особливо на початковому етапі, обумовлений впливом різних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Дія об'єктивних факторів (кліматичні умови, час доби, особливості місця, наявність у злочинця досвіду і т.п.) просліджується вже на момент вчинення злочину. Дія суб'єктивних факторів (рівень професійної підготовки слідчого, оперативника і т.д.) може проявитися вже при проведенні першої слідчої (розшукової) дії, наприклад, огляду. У сукупності зазначені фактори, представлені у відповідному варіанті (тобто при наявності чи відсутності деяких з них), обумовлюють виникнення відповідної обстановки розслідування, яка називається в криміналістиці слідчою ситуацією. Зміст слідчої ситуації є базою для визначення напрямку розслідування, вибору адекватних дій і заходів. При вчиненні конкретного злочину складається конкретна слідча ситуація. Оскільки окрема методика розглядає процес розслідування визначеного виду (групи) злочинів, тобто на певному рівні узагальнення, то і слідча ситуація має типовий характер. Ця категорія в цілому відображає той стан у розслідуванні, що склався на певний його момент.

Розглянемо поняття слідчої ситуації на прикладі найбільш розповсюдженого злочину – крадіжки.

У криміналістичній літературі частіше називають три види типових слідчих ситуацій, що можуть скластися при розслідуванні злочинів вказаного виду¹:

1) після виявлення факту крадіжки не отримано інформації, що дозволяє розшукувати злочинця;

2) після виявлення факту крадіжки отримано окрему інформацію, що дозволяє розшукувати винну особу;

3) після виявлення факту крадіжки наявна інформація про крадія, якого затримано на місці вчинення злочину або невдовзі після його вчинення.

Зазначені ситуації розрізняються ступенем поінформованості щодо особистості злочинця. Відповідно їм комплекси з процесуальних дій та інших заходів (алгоритми розслідування) будуть відрізнятися по кожній окремій ситуації.

В першому випадку вони будуть спрямовані на виявлення будь-якої інформації, корисної для розслідування злочину та встановлення винної особи. При цьому, якщо інформацію буде отримано, то залежно від її конкретизації щодо особи злочинця та при наявності відповідних доказів, перша слідча ситуація може перейти в другу або третю.

---

¹ *Криміналістика*: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.; *Салтєвський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – С. 478.

За наявності другої з вказаних ситуацій всі дії та заходи будуть спрямовані на розшук та затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, перевірку наявних версій.

В третій ситуації розслідування буде спрямовано в основному на закріплення вже наявних та збір додаткових доказів вини затриманої особи. За наявності хоч яких-небудь сумнівів щодо винної особи (зокрема, при заяві останнього про алібі), слідчі (розшукові) дії та інші заходи будуть спрямовані на перевірку відповідних версій. Але якщо будуть виявлені докази щодо непричетності особи до вчинення злочину, слідча ситуація може змінитись на другу чи першу.

Таким чином, типові слідчі ситуації не є статичними. Вони постійно змінюються залежно від стану розслідування, від наявності інформації щодо винної особи та комплексу зібраних доказів. В окремих методиках містяться криміналістичні рекомендації, що враховують вплив типових слідчих ситуацій на організацію та планування розслідування на початковому і подальшому його етапах.

3. Криміналістична характеристика виду (групи) злочинів та її значення для розслідування

Поняття криміналістичної характеристики сформувалося наприкінці 60-х і початку 70-х років ХХ сторіччя і було викликано потребою доповнення структури окремої методики категорією, у якій би акумулювалася певна сукупність інформації про злочин, рекомендації щодо розслідування якого містить дана методика. З зазначеного періоду і дотепер сутність і структура криміналістичної характеристики визначаються різними авторами неоднаково. Цією проблемою займалися такі вчені-криміналісти як Р.С. Белкін, І.А. Возгрін, І.Ф. Герасимов, В.О. Коновалова, О.Н. Колесниченко, Л.А. Сергеев, М.В. Салтевський та ін.

В тому чи іншому ступені в запропонованих визначеннях криміналістичної характеристики відзначається наявність таких позицій, як: сукупність даних про ознаки злочинів окремого виду (групи); урахування взаємозв'язків між цими даними; визначеність їх використання для розкриття і розслідування злочинів того чи іншого виду (групи).

Криміналістична характеристика – сукупність взаємозалежних даних про криміналістично вагомі ознаки злочинів даного виду (групи), які сприяють їх розкриттю і розслідуванню шляхом побудови версій та їх перевірки в результаті проведення запланованих слідчих (розшукових) дій та інших заходів.

Важливо відзначити, що криміналістична характеристика злочину — це динамічна наукова категорія, завдання якої обслуговувати методику розслідування. Динамічність виявляється насамперед у тім, що її зміст стосовно до різних видів і груп злочинів може мінятися, причому істотно.

У криміналістичній літературі представлені різні думки щодо структури криміналістичної характеристики¹. В якості типових елементів криміналістичної характеристики, що найчастіше зустрічаються в багатьох авторів, можна виділити наступні: предмет злочинного посягання; сліди злочину; спосіб вчинення злочину; дані про особистість злочинця. Крім названих, у структуру криміналістичної характеристики пропонують включати дані про особистість потерпілого, про обстановку, механізм, знаряддя і засоби вчинення злочину, про характеристику вихідної інформації, про мотиви і мету злочину та деякі інші. На нашу думку варто погодитися з переліком елементів криміналістичної характеристики, прийнятним для більшості вчених-криміналістів, тобто з вищезгаданими чотирма складовими, доповнюючи їх, за необхідності, такими, як обстановка вчинення злочину й особистість потерпілого.

Тож, **структуру криміналістичної характеристики злочину** складають:

- 1) сліди злочину;
- 2) спосіб вчинення злочину;
- 3) предмет злочинного посягання;
- 4) особистість злочинця;
- 5) обстановка вчинення злочину;
- 6) особистість потерпілого.

Вищевказані елементи найчастіше містять інформацію про ознаки злочину, які цікавлять криміналістів (криміналістично вагомі ознаки). Разом з тим для окремих видів, груп злочинів перелік названих елементів може корегуватись. Так, криміналістична характеристика ухилень від сплати податків не включає такого елемента як особистість потерпілого.

Розглянемо зміст елементів криміналістичної характеристики.

Спосіб вчинення злочину – один з найважливіших елементів структури криміналістичної характеристики, джерело даних про якісну сторону злочинної поведінки правопорушників.

Під **способом вчинення злочину** в криміналістиці розуміють об'єктивно і суб'єктивно обумовлений комплекс дій суб'єкта до, в момент і після скоєння ним злочину, пов'язаний з використанням відповідних знарядь і засобів, та такий, що залишає різного роду сліди, які характеризують сутність події, своєрідність поведінки злочинця, його окремі якості, навички.

Структуру способу вчинення злочину можуть складати дії по його **підготовці, вчиненню і приховуванню** в сукупності, або тільки скоєнню, або дії

---

¹ *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.* Криминалистика: Учебник для вузов. Под ред. заслуж. деятеля науки РФ, проф. Р.С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 688; *Бахін В., Лук'яничков Б.* Склад і призначення криміналістичної характеристики злочинів // Правничий часопис Донецького університету. – 2000. – № 1(4). – С. 39-43; *Волобуєв А.Ф.* Загальні положення криміналістичної методики: Лекція. Харків: Ун-т внутр. справ, 1996. – С. 25-26; *Салтєвський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – С. 419.

по скоєнню в сукупності з підготовкою або приховуванням. Елементи способу вчинення злочину знаходяться в просторовому, часовому і причинному взаємозв'язках між собою та з навколишнім середовищем. Їх складний характер детерміновано властивостями особистості злочинця, обстановкою вчинення злочину і предметом посягання. Знаючи типові способи вчинення злочинів того чи іншого виду (групи), можна побудувати типову модель діяння, уявити собі зміст дій суб'єкта, механізм утворення слідів та в результаті визначити шляхи і способи розслідування.

У структурі способу вчинення злочину певне значення має співвідношення дій по вчиненню та приховуванню злочину.

Приховування злочину являє собою цілеспрямовану поведінку людини, яка усвідомлює, що її дії дезорієнтують правоохоронні органи в пошуках інформації про обставини події, утруднюють розслідування та встановлення істини.

Серед прийомів приховування варто виділити наступні:

1) *утаювання* – активне чи пасивне залишення в неведенні правоохоронних органів щодо обставин злочину або джерел інформації про нього (наприклад: приховування викраденого майна; неповідомлення окремих фактів);

2) *знищення* слідів злочину або слідів злочинця (може бути повним або частковим);

3) *маскування* – зміна уявлення про спосіб вчинення злочину, особистість винного, джерела інформації (наприклад: зміна зовнішності злочинця; скоєння злочину в рукавичках; зміна почерку);

4) *фальсифікація* – підробка, створення помилкової інформації (наприклад: створення неправдивих слідів; виготовлення підроблених документів; неправдиве повідомлення про місцезнаходження викраденого майна);

5) *інсценування* – створення штучної картини події (інсценування події в цілому; її наслідків; часу протікання; місця; об'єкта посягання тощо).

Для навмисних (на відміну від необережних) злочинів дані про спосіб їх вчинення мають першорядне значення.

Криміналістичне значення способів вчинення (а також приховування) злочину засновано на властивості їх повторювання при скоєнні однорідних діянь однією й тією же особою (особами). Мається на увазі сполучення (комплекс) певних ознак, повторення якого в діях інших осіб мало ймовірно, або у способі вчинення злочину можуть проявлятися навички або інші властивості (так звані «почерк»), що індивідуалізують особистість злочинця. Однак варто враховувати, що аналогія між способами вчинення різних злочинів однією особою не може бути повною. Виділення ознак способу при аналізі однорідних злочинів дозволяє висувати версії про вчинення даних діянь однією особою або про приналежність злочинця до певної групи осіб.

Сліди злочину – важливий елемент криміналістичної характеристики, матеріально відображений результат дій осіб, що знаходились на місці події, в першу чергу злочинця.

Слідами злочину (в широкому розумінні) прийнято вважати сукупність зі: 1) слідів-відображень; 2) окремих елементів обстановки на місці події; 3) знарядь вчинення злочину або інших предметів, навмисно чи ненавмисно залишених злочинцем; 4) запахів; 5) звуків.

Предмет злочинного посягання. Мова йде про дані, що характеризують найбільш типові безпосередні предмети злочинного посягання, які дозволяють судити про інтереси і деякі властивості особистості злочинця. Для криміналістичної характеристики він важливий також і як слідоутворюючий об'єкт, оскільки опис його ознак дозволяє спрогнозувати, виявити наявність слідів в елементах обстановки вчинення злочину. На відміну від кримінально-правового поняття предмета злочину, у криміналістичному розумінні предметом (об'єктом) посягання може виступати тіло людини (її життя чи здоров'я). Як предмет посягання також виступають гроші, матеріальні цінності, наркотичні речовини і т.п.

Особистість злочинця. Результати кожної злочинної діяльності містять сліди людини, яка її вчинила, і, зокрема, дані про деякі її особисті соціально-психологічні властивості та якості, злочинний досвід, наявність фахових знань, стать, вік, особливості взаємин з жертвою злочину і т.п.

Інформація про особистість злочинця, виявлена при розслідуванні та зіставлена з даними про спосіб, механізм і обстановку вчинення злочину, створює нову самостійну інформацію, яка дозволяє правильно визначити напрямок і способи розшуку, затримання та подальшого викриття злочинця.

Дані про невідомого злочинця зазвичай формуються завдяки виду, місцю, часу вчинення діяння, предмету посягання, слідах на місці події, пам'яті свідків, потерпілих та з інших джерел. Отримана в такий спосіб інформація дозволяє правильно визначити напрямок, засоби та прийоми його розшуку і затримання.

Дані про особистість затриманого (підозрюваного) витікають з матеріалів кримінального провадження і представляють інформацію про життєву установку, ціннісні орієнтири, дефекти правосвідомості, особливості антигромадських поглядів, а також про те, яка інформація про підозрюваного допоможе налагодити з ним необхідний контакт, вибрати найбільш ефективну тактику спілкування, визначити найбільш дієві способи одержання правдивих показань та профілактичного впливу на нього.

При вчиненні правопорушення членами організованої злочинної групи остання стає самостійним об'єктом криміналістичного вивчення і одним з елементів криміналістичної характеристики у відповідній позавидовій методиці розслідування.

Обстановка вчинення злочину. Подія злочину, підготовка, що йому передуює, та приховування слідів діяння протікають у конкретних умовах місця, часу, освітлення, проявів природно-кліматичних факторів, виробничої діяльності, побуту та ін. Зазначені умови у певні моменти по різному проявляються та

впливають на протиправну подію. При цьому вони складаються незалежно або в залежності від волі учасників злочинної події.

Обстановка вчинення злочину – система різних взаємодіючих між собою до та в момент вчинення злочину об'єктів, явищ і процесів, які характеризують місце, час, речовинні, природно-кліматичні, виробничо-побутові та інші умови навколишнього середовища, а також інші фактори об'єктивної реальності, що визначають можливість, умови та деякі обставини вчинення злочину.

З вивчення обстановки найчастіше починається встановлення події злочину й особи, яка його скоїла. Оцінка обстановки дозволяє одержати дані про те, які умови і фактори безпосередньо передували злочину, супроводжували його, як вони взаємодіяли між собою і впливали на діяння; які з елементів обстановки були підготовлені злочинцем, а які не залежали від нього; що з них сприяло або перешкоджало підготовці, вчиненню та приховуванню слідів злочину і як це враховувалося злочинцем; хто міг скористатися ситуацією, що об'єктивно склалася, або створити її для скоєння злочину і т.д.

Обстановка вчинення злочину багато в чому визначає вибір і корегує спосіб скоєння діяння, впливає на його механізм. У ній виявляються окремі важливі особистісні риси злочинця, який формує (частково або цілком) дану обстановку і пристосовується до неї.

Особистість потерпілого. Між потерпілим (жертвою) і злочинцем найчастіше просліджується певний взаємозв'язок, внаслідок чого злочинці зазвичай не випадково обирають окремих осіб об'єктами свого кримінального посягання. Тому і виявлення злочинця може відбуватися залежно від даних про потерпілого. Особливо важливе виявлення і вивчення зв'язку між ними на початку розслідування.

В цілому, дані про особистість потерпілого можуть бути використані: 1) для висунення версій про злочинця, визначення кола осіб, серед яких треба його шукати; 2) для прогнозування поведінки потерпілого на слідстві й у суді; 3) для визначення тактики слідчих (розшукових) дій за участю потерпілого; 4) для встановлення всіх обставин події з урахуванням взаємозв'язку злочинця з потерпілим; 5) для встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

4. Характеристика етапів розслідування. Профілактична діяльність слідчого

Етапи розслідування злочину варто розглядати не в якості окремих часових періодів, з яких в цілому складається весь термін розслідування, а як частини (елементи) системи зі слідчих (розшукових), організаційних, плануючих та інших дій, об'єднаних загальною метою встановлення істини по справі.

Поділ процесу розслідування злочину на етапи можливий завдяки наявності наступних критеріїв: 1) обсяг і зміст вихідних даних, що знаходяться в розпорядженні слідчого; 2) типові слідчі ситуації; 3) значення, особливості побудови і перевірки версій; 4) завдання, розв'язувані на тому або іншому етапах.

Етапи розслідування:

1. **Початковий етап розслідування.**

2. **Подальший етап розслідування.**

3. **Заключний етап розслідування** (виділяється окремими науковцями).

Розглянемо більш детально їх зміст.

Початковий етап розслідування. У ході його висуваються всі можливі реальні версії; плануються слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи по їх перевірці; виконується частина або всі (залежить від їх обсягу) заплановані дії; відбувається збір і закріплення доказів, що можуть бути втрачені; приймаються заходи для встановлення, розшуку та затримання підозрюваних; починається збирання даних, які характеризують особистості підозрюваних; приймаються заходи до відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочином; виявляють деякі причини й умови, що сприяли скоєнню злочину.

Слід зазначити, що слідчі (розшукові) дії й інші заходи на початковому етапі носять, як правило, пошуковий, невідкладний характер, відрізняються інтенсивністю, щільністю, високим темпом організації і проведення.

До їх комплексу в тому чи іншому наборі та послідовності можуть входити наступні: 1) огляд; 2) освідування; 3) обшук; 4) допит потерпілого; 5) допити свідків; 6) допит підозрюваного; 7) пред'явлення для впізнання; 8) затримання підозрюваного; 9) призначення відповідних експертиз; 10) огляд і виїмка кореспонденції; 11) зняття інформації (з транспортних телекомунікаційних мереж; з електронних інформаційних систем); 12) виготовлення суб'єктивних портретів; 13) розшук особи по прикметах та інших даних; 14) розшук викраденого майна; 15) подомові або поквартирні обходи; 16) спостереження за особою, річчю або місцем; 17) прочісування території; 18) організація засідок, патрулювання тощо.

Подальший етап розслідування. На цьому етапі відбувається висунення додаткових версій при встановленні нових обставин скоєння злочину; планування слідчих (розшукових) та інших дій і заходів по їх перевірці; виконання всього запланованого; визначення особи або кола осіб, винних у вчиненні злочину; закінчення збору доказів, оцінка їх повноти і побудова в систему; завершення збору даних, що характеризують особистість підозрюваного (підозрюваних); виявлення всіх причин і умов, що сприяли скоєнню злочину, та прийняття заходів профілактичного характеру); обрання запобіжного заходу (якщо він не був застосований до підозрюваного); складання обвинувального акту.

На даному етапі слідчий має обсяг інформації, достатній для того, щоб більш-менш точно розв'язати основні питання, які раніше виникли на початковому етапі розслідування, коли відповіді на них носили можливий, вірогідний характер. В зв'язку з появою на подальшому етапі підозрюваного, істотна частина процесуальних дій та інших заходів зосереджується навколо цієї процесуальної фігури. Головна задача даного етапу – повне і всебічне дослідження всіх обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Заключний етап розслідування. Він включає ознайомлення відповідних осіб, наділених процесуальними правами, з матеріалами кримінального

провадження; усунення недоліків (при необхідності) як наслідок надходження клопотань від осіб, ознайомих з матеріалами кримінального провадження; складання обвинувального акту.

В зміст заключного етапу входять процесуальні дії по завершенню досудового слідства, деякі організаційні заходи, а іноді і додаткові слідчі (розшукові) дії. Результат проведення слідчих (розшукових) дій (коли відкриваються нові обставини) може створити ситуацію, характерну для подальшого і навіть початкового етапів. У такому випадку розслідування продовжується з етапу, на який його повернула ситуація, що склалася.

Профілактична діяльність слідчого. Виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, а також прийняття заходів по їх усуненню знаходять своє відображення в окремій криміналістичній методиці.

Розгляд зазначених причин і умов важливий з криміналістичної точки зору, оскільки допомагає визначенню способів вчинення злочинів, встановленню взаємозв'язків між способом та обставинами, що сприяли скоєнню діяння, методів використання злочинцями конкретних умов для реалізації своїх намірів.

Окрема криміналістична методика розробляється на підставі аналізу слідчої практики, у тому числі, обставин, які сприяли вчиненню злочинів. Тому, вона включає рекомендації по виявленню та усуненню причин і умов, що сприяли злочину, і характеристику типових профілактичних заходів.

Профілактична діяльність слідчого повинна починатися вже на початковому етапі розслідування, коли проводяться огляд, допити, обшуки тощо. Аналіз даних, отриманих при провадженні слідчих (розшукових) дій, поступово формує у слідчого картину всіх обставин, що сприяли вчиненню злочину. На подальшому етапі розслідування закінчується процес накопичення інформації і його логічним завершенням можуть стати міри (форми) реагування, спрямовані на усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

Як такі **форми реагування** можна назвати:

- 1) направлення інформації;
- 2) внесення рекомендацій у відповідні підприємства, установи, організації про прийняття заходів до усунення виявлених недоліків;
- 3) виступи в засобах масової інформації;
- 4) публікації в пресі;
- 5) виступи в колективах за місцем роботи і проживання громадян;
- 6) індивідуальна профілактика (бесіди і т.п.).

Питання для самоконтролю:

1. Надайте визначення криміналістичної методики як розділу криміналістики.
2. Структура розділу «криміналістична методика».
3. Типи окремих криміналістичних методик Вам відомі.

4. Складові структури окремої криміналістичної методики.
5. Поняття типовою слідчої ситуації
6. Поняття та сутність криміналістичної характеристики злочину
7. Складові криміналістичної характеристики злочину
8. Етапи розслідування злочину та їх зміст.

Лекція 22

Взаємодія учасників розкриття та розслідування злочинів

План

1. Поняття та принципи взаємодії слідчого зі співробітниками оперативних та інших підрозділів органів внутрішніх справ.
2. Суб'єкти та форми взаємодії.
3. Взаємодія слідчого з оперативним підрозділом в процесі досудового розслідування та після його зупинення.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учебник для вузов / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. ; под ред. проф. Р. С. Белкина. – М. : Изд-во НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 990 с.
2. Криміналістика: підручник / [В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2011. – 666 с.
3. Криміналістика : учеб. пособие в схемах / под ред. проф. А. Г. Филиппова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Юриспунденция, 1999. – 240 с.
4. Криміналістика : учеб. для вузов / И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др. ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000. – 672 с.
1. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
2. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / Салтевський М. В. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
3. Правові та психологічні основи взаємодії слідчих з оперативними працівниками при розкритті та розслідуванні злочинів : навч. посіб. / В. П. Барковський, В. В. Зубенко, В. М. Стратонов, А. С. Морозов, О. О. Чернуха, М. І. Шерман ; під заг. ред. А. С. Морозова. – Херсон : ХЮІ НУВС України, 2002. – 60 с.
4. *Тертышник В. М.* Взаимодействие следователя с иными подразделениями органов внутренних дел при расследовании преступлений / Тертышиик В. М., Слинько С. В. – Х., 1995.

1. Поняття та принципи взаємодії слідчого зі співробітниками оперативних та інших підрозділів органів внутрішніх справ

Спільна участь слідчого, прокурора, співробітника оперативного підрозділу, експерта, спеціаліста в розслідуванні конкретного злочину дозволяє розглядати їх як певну соціальну систему, що представляє собою об'єднання (групу) людей, які діють із загальною метою (під системою розуміють сукупність елементів, певним

чином упорядкованих, взаємопов'язаних та взаємодіючих, які внаслідок цього складають цілісне утворення). Це об'єднання може мати або ні процесуальні підстави для свого існування, але зміст спільної діяльності від цього не міняється.

Тож, якщо підходити до взаємодії з позиції системно-структурного аналізу, її можна розглядати як певну організацію, що має свою структуру, утворену для досягнення загальної мети. При цьому на перший план висувається організація як спосіб координації різних видів діяльності (під координацією розуміється діяльність суб'єкта керування стосовно органів нижчого підпорядкування).

Взаємодія припускає діяльність різних ланок системи, не підлеглих одна одній. У процесі взаємодії її учасники, володіючи необхідною інформацією, діють на основі загального плану і кожен у межах своєї компетенції.

На відміну від взаємодії, координація містить у собі елементи підпорядкування органів нижчого підпорядкування координуючому центру. Координація здійснюється тим суб'єктом, що знаходиться на чолі системи для того, щоб упорядкувати її.

В процесі спільної діяльності з розкриття та розслідування злочину між її учасниками виникають певні відносини, що формуються в результаті співпраці. Такі відносини можуть бути різними, залежно від того, на чому вони базуються. Умовно їх можна поділити на офіційні та неофіційні. Офіційні відносини виникають між суб'єктами взаємодії як носіями визначених соціальних функцій та базуються на законах і підзаконних актах. Неофіційні відносини складаються на основі симпатії чи антипатії, співвідношення певних індивідуально-психологічних властивостей, де вирішальне значення має психофізіологічна та соціально-психологічна сумісність.

Посадовою особою, що несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій, є слідчий, який самотієн у своїй процесуальній діяльності. Разом з тим, прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва ним. Процесуальний статус надає не лише керівну роль, а ще й обумовлює персональну відповідальність за прийняті рішення та результати розслідування в цілому.

Таким чином, під *взаємодією* розуміється заснована на законах та підзаконних нормативних актах погоджена діяльність посадових осіб різних підрозділів правоохоронних органів, спрямована на розкриття, розслідування і попередження злочинів.

Правову основу взаємодії учасників розкриття та розслідування злочинів складають окремі норми КПК України, закони України «Про міліцію», «Про прокуратуру», «Про оперативно-розшукову діяльність» та інші, підзаконні нормативні акти (постанови, відомчі накази тощо).

Взаємодія слідчого з іншими службами і підрозділами органа внутрішніх справ повинна здійснюватися при дотриманні комплексу **принципів**:

1. *Відповідність спільної діяльності вимогам закону*. Це один з основних принципів, реалізація якого в процесі взаємодії виражається в точному та

неухильному дотриманні слідчими й співробітниками оперативних підрозділів всіх законів і підзаконних нормативних актів, що регулюють їх спільну погоджену діяльність, при здійсненні якої, з одного боку, забезпечується максимальний ефект у боротьбі зі злочинністю, а з іншого, виключається порушення прав громадян. Дотримання законності передбачає виконання правових норм, що безпосередньо регулюють взаємини слідчого й співробітників інших підрозділів, а також відповідних закону відомчих правових актів, що регламентують діяльність цих підрозділів, використання ними визначених сил, засобів і методів.

2. Розмежування компетенції суб'єктів взаємодії та самостійність співробітників оперативних підрозділів у виборі засобів і методів оперативно-розшукової діяльності в межах чинного законодавства. Запорука успіху роботи в будь-якій сфері людської діяльності – суворе визначення компетенції кожного працівника і встановлення ділових контактів між членами колективу. Це положення повною мірою застосовується і до такого виду колективної діяльності, як розкриття і розслідування злочинів, де важлива роль відведена слідчому і співробітнику оперативного підрозділу. Закон визначив межі повноважень слідчого (ст. 40 КПК) і оперативного підрозділу (ст. 41 КПК), наділивши при цьому кожного відповідними правами й обов'язками. Поділ компетенції між різними органами виходить з необхідності найбільш кваліфікованого розслідування злочинів. Закон зобов'язує слідчого (прокурора) невідкладно, але не пізніше 24 годин після надходження заяви, повідомлення чи самостійного виявлення ним факту кримінального правопорушення внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. Він несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. Співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою, але здійснюючи слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії за письмовим дорученням слідчого, користуються його повноваженнями. В свою чергу, застосування оперативно-розшукових заходів — виняткова компетенція оперативних підрозділів. Саме розмежування повноважень суб'єктів взаємодії, зокрема між слідчим та оперативними підрозділами, щодо розкриття та розслідування злочинів визначає необхідність постійної взаємодії між ними.

3. Комплексне використання сил, засобів і методів, які знаходяться у розпорядженні слідчого і працівників інших підрозділів органу внутрішніх справ. Протягом усього процесу розслідування злочинів учасники взаємодії (кожен за своїм напрямком) використовують власні можливості, засоби й методи для одержання доказів та інших даних, вагомих для розслідування. Наприклад, оперативна інформація використовується слідчим для встановлення особистості злочинця, умов та способу його життя, виховання, зв'язків та інших даних; встановлення свідків, місцезнаходження викраденого майна, цінностей, здобутих злочинним шляхом, тощо. В свою чергу співробітники оперативних підрозділів використовують зібрані у кримінальному провадженні докази для активізації

оперативно-розшукової роботи по розкриттю даного злочину, виявлення інших злочинів, проведення профілактичної роботи на території, що ними обслуговується. Тож, з метою успішного розкриття злочинів слідчі й інші працівники ОВС повинні погоджувати свої дії, постійно обмінюватися інформацією, що до них надходить з різних джерел.

4. *Організуюча роль слідчого при взаємодії з іншими службами органу внутрішніх справ.* Для злагодженої діяльності слідчого з іншими службами ОВС при розкритті і розслідуванні злочинів дуже важливо визначити роль кожного з них у випадку спільної участі в провадженні певної дії. Законодавство детально не регламентує характер дій суб'єктів взаємодії в кожному конкретному випадку і на різних етапах кримінального провадження. Тому більшість питань, пов'язаних з організаційним розподілом обов'язків між учасниками взаємодії, вирішує слідчий. Організуюча роль слідчого полягає в тому, що він направляє дії інших учасників взаємодії і сам виступає як організатор. Це впливає зі змісту ст. 40 КПК, відповідно до якої слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам. Він є самостійним у своїй процесуальній діяльності; органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого.

Організація взаємодії при розкритті та розслідуванні злочинів передбачає:

1. *Аналіз матеріалів кримінального провадження слідчим, визначення задач, котрі вимагають спільної діяльності, конкретних виконавців.*

Необхідність у спільній діяльності визначається слідчим на основі наявних у його розпорядженні доказів й інших даних, урахування слідчої ситуації й стану процесу розслідування. Ним визначаються і суб'єкти взаємодії: ті чи інші служби правоохоронних та інших органів, конкретні особи. Найбільш часто до спільної діяльності залучаються співробітники оперативних підрозділів, криміналістичних центрів, дорожньо-патрульної служби, різні відомчі й адміністративні інспекції тощо.

2. *Оперативний обмін інформацією про стан і результати роботи.*

В обміні інформацією між слідчим і співробітником оперативного підрозділу виражається двосторонній характер їх допомоги. Взаємне інформування необхідне для корегування і погодження планів розслідування та оперативно-розшукових заходів. Це особливо важливо при плануванні оперативно-тактичної комбінації, успіх котрої цілком залежить від того, чи точно витримують її учасники намічені терміни й черговість оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій. Своєчасний, вичерпний та безперервний обмін інформацією здобуває особливо важливе значення для членів слідчо-оперативної групи (СОГ). Його форми різні: нарада всього складу СОГ, контакти між окремими її учасниками тощо.

3. *Корегування роботи учасників взаємодії та їх завдань, що диктується отриманими результатами, зміною слідчої ситуації.*

Взаємодія здійснюється на основі єдиного погодженого плану.

Цей план повинен містити: 1) перелік слідчих і пошукових версій; 2) усе, що впливає з цих версій (тобто перелік обставин, що підлягають встановленню, дослідженню та доказуванню, — по кожній з висунутих версій); 3) перелік необхідних дій, за допомогою яких повинні бути встановлені чи досліджені ці обставини; 4) перелік слідчих (розшукових) та інших дій, здійснюваних слідчим; 5) викладення обставин, що підлягають встановленню оперативним шляхом (самі оперативно-розшукові заходи та шляхи встановлення цих обставин у плані не вказуються); 6) терміни виконання; 7) виконавці по кожній із дій (заходів).

Оперативно-розшукові заходи плануються окремо оперативним співробітником. Рекомендується приділяти особливу увагу погодженості планованих заходів і слідчих (розшукових) дій за часом, місцем, термінами закінчення, учасниками. Спільний план розглядається керівниками органу досудового розслідування та відповідного оперативного підрозділу.

Особливо важлива погодженість і своєчасне корегування початкового етапу розслідування, коли від цього залежить успішність розкриття злочину «по гарячих слідах», встановлення і пошук винного, викраденого майна. У випадку, коли досудове розслідування зупиняється для розшуку, слідчий не повинен повністю перекидати його на співробітників оперативних підрозділів, а може сам активно здійснювати пошукові дії, координуючи і погоджуючи їх з оперативно-розшуковими заходами, що переслідують таку ж мету.

Взаємодія, здійснювана у формі погоджених дій, має чотири рівні.

На *першому* слідчий і співробітник оперативного підрозділу проводять паралельно однойменні пошукові заходи, наприклад переслідування злочинця по різних можливих шляхах його відходу з місця злочину. Взаємодія здійснюється шляхом обміну інформацією про хід переслідування.

Другий рівень – проведення оперативним співробітником заходів, що забезпечують розшукову діяльність слідчого. На цьому рівні слідчому передається інформація, отримана з негласних джерел, а також рекомендації про шляхи і способи її використання. Наприклад, виявляється свідок, якого слідчий згодом допитує й одержує необхідні дані про місце перебування підозрюваного.

Третім рівнем взаємодії можна вважати передачу слідчим інформації співробітнику оперативного підрозділу для виконання ним заходів розшукового характеру.

Четвертий рівень – проведення оперативно-тактичної комбінації (операції), під якою розуміють комплекс взаємозалежних і взаємообумовлених оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій, що переслідують одну загальну мету і виконуються у певній послідовності кожним учасником у межах його компетенції.

2. Суб'єкти та форми взаємодії

Ефективність розкриття та розслідування злочинів багато в чому залежить від узгодженої (по цілям, завданням, силам, засобам, місцю та часу) діяльності її учасників – слідчого, співробітників оперативних підрозділів, спеціалістів, експертів тощо.

Умовою ефективної взаємодії на кожному етапі розслідування злочину виступає взаємозацікавленість слідчого, співробітника оперативного підрозділу (іншого підрозділу) у вирішенні спільних завдань. Зацікавленість у взаємодії – це практичний інтерес до професійного співробітництва на основі офіційних і неофіційних взаємин, що є тією умовою, яка сприяє взаємодії на кожному з етапів розкриття і розслідування злочинів.

Основна роль у розслідуванні злочинів належить слідчому, його процесуальній діяльності. Діяльність інших суб'єктів взаємодії (оперативних працівників, спеціалістів, експертів) повністю підпорядкована конкретному завданню, що стоїть перед слідчим.

У такому розумінні взаємодія являє собою налагоджену колективну діяльність слідчого, співробітника оперативного підрозділу, спеціаліста, експерта й інших посадових осіб, у якій правильно відображаються й вирішуються конкретні цілі й завдання розкриття та розслідування злочинів. Вирішальною ланкою взаємодії як засобу є вміння слідчого вірно визначити цілі й завдання спільної роботи, володіння способами їх рішення, а також навичками планування й організації колективної діяльності. Всі ці властивості особистості слідчого, що є складовою частиною професійної майстерності, не завжди бувають властиві йому, що обов'язково позначається на ступені узгодження й рівні організації взаємодії. Чимала роль належить психічним властивостям і якостям особистості інших суб'єктів взаємодії. Ці якості й властивості, як і ступінь професійної майстерності, повинні враховуватися організаторами колективної діяльності.

Щоб взаємодія була ефективною, дії її суб'єктів повинні бути взаємоузгоджені, у тому числі відповідно розміщені в часі й у просторі, а отже, синхронізовані відносно своєчасності й послідовності виконання. Велике значення для взаємодії має знання кожним суб'єктом того, що будуть робити інші. У зв'язку із цим вагомим є виконання інформативних функцій, функцій повідомлення. Вони необхідні також тому, що при колективній дії існують залежності, обумовлені тим, що керівництво взаємодіючими суб'єктами у кримінальному провадженні здійснює слідчий. Останній, якщо буде потреба, залучає до роботи певних осіб. Способи такого залучення різні, але найпоширеніший – створення для керованого примусової обстановки (наприклад, надання доручень і вказівок).

В процесі розслідування найчастіше необхідність у взаємодії виникає в разі:

1. *Вчинення неочевидного злочину* (злочин виявлено, але невідомо, хто його здійснив). Ініціатива в організації взаємодії (ініціатива, але не рішення про взаємодію, яке завжди приймає слідчий) у подібних випадках до початку

розслідування виходить, як правило, від чергової частини органу внутрішніх справ. Формою взаємодії виступає СОГ, що виїжджає на місце події. Її завдання – якісний огляд місця події та негайне використання отриманої інформації для розкриття злочину, пошуку та затримання винного. Саме на цьому етапі вирішуються питання щодо підслідності кримінального правопорушення, організації розслідування в цілому та по конкретних напрямках роботи.

2. *Внесення слідчим відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань.* Йому належить ініціатива в організації взаємодії, цілями якої служать: проведення погоджених слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення винних, всіх епізодів злочинної діяльності та обставин їх вчинення; повне відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочином; виявлення матеріальних об'єктів, що можуть набути статус речових доказів.

3. *Здійснення складних досудових розслідувань.* Це насамперед матеріали щодо декількох осіб, підозрюваних у вчиненні одного кримінального правопорушення, або щодо однієї особи, підозрюваної у вчиненні кількох діянь; кримінальні провадження щодо злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями; щодо нерозкритих злочинів минулих років. Формою взаємодії найчастіше виступає СОГ.

В криміналістичній літературі можна зустріти різні критерії для класифікації форм взаємодії¹. Зокрема, пропонується їх розподіл *за системою* (зовнішня та внутрішня); *за часом* (постійна, тимчасова, одноразова) або *залежно від цілей* (постійна, епізодична, разова); *за суб'єктами* (органів, підрозділів, осіб); *за етапами розслідування* (початкова, подальша, завершальна); *за формою правової регламентації* (процесуальна та непроцесуальна або організаційно-тактична).

Взаємодія може відбуватись в межах певної системи, відомства або виходити за них. Разова взаємодія має місце при виконанні співробітником оперативного підрозділу одного доручення слідчого. Епізодична або тимчасова взаємодія передбачає неодноразове, але не постійне залучення слідчим працівників інших служб до участі у розслідуванні злочину. Постійна взаємодія здійснюється протягом всього досудового розслідування, та, як правило, закріплена у письмовій формі певним рішенням, наприклад, про створення слідчо-оперативної групи.

Найчастіше форми взаємодії розподіляють залежно від правової регламентації. Термін «взаємодіяти» використано в Кримінальному процесуальному кодексі України лише у статті 571 щодо створення і діяльності

---

¹ *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.* Криминалистика: Учебник для вузов. Под ред. проф. Р.С.Белкина. – М.: изд-во НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – С. 495; *Криминалистика: Учеб. для вузов / И.Ф. Герасимов, Л.Я. Драпкин, Е.П. Ищенко и др.; Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2000. – С. 79; *Шурухнов Н.Г.* Криминалистика: Учебное пособие. – М.: Юристъ, 2002. – С. 437.

спільних слідчих груп. Проте КПК України слугує правовою основою для низки форм взаємодії, що витікають зі змісту його окремих статей.

Процесуальна взаємодія може здійснюватись у наступних формах:

1) виконання оперативними підрозділами доручень слідчого про провадження слідчих (розшукових) дій;

2) допомога співробітників оперативних та інших підрозділів слідчому при провадженні окремих слідчих (розшукових) дій;

3) вжиття заходів по зупинених досудових розслідуваннях як самостійно слідчим, так і доручення розшуку підозрюваного оперативним підрозділам;

4) взаємодія слідчого зі спеціалістами, експертами.

Необхідність виконувати доручення слідчого про провадження слідчих (розшукових) дій передбачена ст. ст. 40, 41 КПК України. Даючи таке доручення, слідчий лише ставить задачу перед оперативним підрозділом. Закон не встановлює термін її виконання — це питання погоджується слідчим і керівником оперативного підрозділу. Як свідчить практика, оперативному підрозділу не доручається провадження найбільш значимих слідчих (розшукових) дій. Так, слідчий як правило особисто проводить допит підозрюваного, одночасний допит раніше допитаних осіб, слідчий експеримент. Разом з тим, співробітники оперативного підрозділу можуть допомагати слідчому проводити складні й трудомісткі слідчі (розшукові) дії (огляд, обшук, слідчий експеримент тощо).

Досудове розслідування може бути зупинено після повідомлення особі про підозру у разі, якщо: 1) підозрюваний захворів на тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі в кримінальному провадженні; 2) підозрюваний переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме; 3) наявна необхідність виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва. Слідчий до зупинення досудового розслідування зобов'язаний виконати всі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, проведення яких необхідне та можливе, а також всі дії для встановлення місцезнаходження особи. Після зупинення досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) дій не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного. Розшук останнього може бути оголошений як у випадку зупинення досудового розслідування, так і без прийняття цього рішення. Здійснення розшуку може бути доручено оперативним підрозділам.

Взаємодія слідчого зі спеціалістами, експертами може відбуватись шляхом залучення спеціалістів до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій, надання ними консультацій, здійснення технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбирання зразків для проведення експертизи тощо); звернення до експерта щодо проведення експертизи, проведенні окремих слідчих (розшукових) дій за участю експерта, допиті останнього. До компетенції слідчого входить призначення ревізій та перевірок, котрі проводяться фахівцями відповідного профілю.

Непроцесуальна взаємодія відрізняється окремими формами, що можуть охоплювати широке коло учасників. Найбільш типові з них:

1) робота у складі слідчо-оперативної групи (слід зазначити, що кримінально-процесуальним законодавством не передбачено створення СОГ. У ст. ст. 38, 39 КПК йдеться про здійснення досудового розслідування слідчою групою (у ст. 571 КПК – спільною слідчою групою). Створення СОГ закріплено лише у підзаконних нормативних актах);

2) взаємодія зі співробітниками оперативних підрозділів має місце при спільній розробці версій, узгодженому плануванні слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, зокрема, плануванні дій слідчого по реалізації оперативних даних; обговоренні формулювань питань особам, що будуть допитані з використанням негласно отриманої інформації тощо.

Взаємодія, здійснювана в непроцесуальних формах, переслідує ту ж мету, що і процесуальна — сприяти успішному виявленню, розкриттю і розслідуванню злочинів, їх ефективному попередженню.

Слід зазначити, що, крім спільної діяльності за участю безпосередніх суб'єктів розкриття та розслідування злочинів, слідчий може взаємодіяти з:

– органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, службовими особами, іншими фізичними особами, які зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого, зокрема із:

– засобами масової інформації при організації розшуку людей чи предметів, упізнанні різних об'єктів, розширенні учасників розшуку; для вживання профілактичних заходів;

– адміністрацією установи, організації чи підприємства: для одержання криміналістично вагомий інформації про обставини, які сприяли вчиненню злочину; для вживання заходів по попередженню злочинів; при вивченні порядку документо і товарообігу на підприємствах й в установах та ін.;

– населенням і громадськими організаціями (наприклад, козаками, народними дружинами тощо): допомога при проведенні пошукових заходів, виявлення джерел доказової й орієнтуючої інформації, одержання незалежних характеристик тих чи інших осіб і т.п.

Найбільш ефективною формою взаємодії слідчого з іншими учасниками розслідування є слідчо-оперативна група.

Цю форму характеризують наступні риси: а) слідчі (розшукові) дії й оперативно-розшукові заходи, які проводяться членами СОГ, підпорядковані єдиним цілям; б) усі дії членів СОГ обов'язково погоджуються між собою, зокрема, шляхом розробки єдиного плану; в) кожен з учасників СОГ, діючи в межах своєї компетенції, зберігає функціональну самостійність; г) робота у складі СОГ дає слідчому можливість негайно використовувати дані, отримані оперативним шляхом, а оперативним співробітникам — інформацію, отриману в ході проведення слідчих (розшукових) дій.

Ефективність діяльності СОГ залежить від низки умов, зокрема, раціонального визначення кількісного та якісного складу групи, чіткого розподілення функціональних обов'язків її членів. Типовий склад СОГ — слідчий, один чи декілька співробітників оперативних підрозділів відповідної спеціалізації, спеціаліст-криміналіст. Ситуація може зажадати включення кінолога, дільничного інспектора, спеціаліста з іншого фаху тощо, однак вони, як правило, залучаються одноразово або тимчасово. СОГ працює під керівництвом слідчого. Він відповідає за результати кримінального провадження в цілому, за своєчасність постановки задач перед суб'єктами взаємодії, за повноту використання представлених ними даних.

Як свідчить практика, найчастіше СОГ створюють для оглядів місць подій (такі групи цілодобово чергують у територіальних органах внутрішніх справ, їх склад періодично (щодобово) оновлюється); для розкриття окремих видів злочинів (ці групи формують на досить тривалий період з метою впливу на криміногенну обстановку в межах певної території); по складних, багатоепізодних провадженнях (такі групи створюють на період конкретного досудового розслідування); по розслідуванню нерозкритих злочинів минулих років тощо.

3. Взаємодія слідчого з оперативним підрозділом в процесі досудового розслідування та після його зупинення

Необхідність взаємодії слідчого та оперативного підрозділу в процесі досудового розслідування диктується бажанням якісного вирішення його завдань. Зокрема, повно та якісно проведені окремі слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи, узгоджені між суб'єктами розкриття, дозволяють не тільки отримати дані для прийняття обґрунтованих процесуальних рішень, а й сприяють в кінцевому рахунку встановленню винної особи та обставин вчинення злочину, збору доказів та завершенню розслідування.

В процесі досудового розслідування потреба у взаємодії між слідчим та іншими учасниками розкриття злочину виникає:

При проведенні огляду місця події. З моменту надходження в чергову частину органу внутрішніх справ повідомлення (заяви) про вчинення кримінального правопорушення, оперативний черговий райвідділу забезпечує виїзд СОГ на місце події. Група складається зі слідчого, співробітника оперативного підрозділу, спеціаліста-криміналіста, при необхідності, кінолога зі службово-розшуковою собакою, судово-медичного експерта або лікаря, інших співробітників органу внутрішніх справ, спеціалістів залежно від характеру злочину. Керівником СОГ є слідчий, який не лише очолює групу в період проведення огляду місця події, а й організує взаємодію з її членами шляхом надання їм усних вказівок щодо виконання певних завдань, спрямованих на виявлення матеріальних слідів та обставин вчинення злочину, очевидців події тощо. Безпосередньо після проведення слідчої (розшукової) дії взаємодія між суб'єктами розкриття злочину може бути продовжена у формі спільного

обговорення та аналізу результатів огляду, висунення версій та погодження початкових слідчих (розшукових) дій та інших заходів.

При повідомленні слідчому інформації, що не знайшла відображення в матеріалах кримінального провадження, але представляє інтерес для розкриття злочину. При передачі слідчому матеріалів за результатами проведення оперативним підрозділом слідчих (розшукових) дій певна інформація (наприклад, отримана в ході бесіди або в процесі спостереження за реакціями особи, її психологічним станом тощо) завжди залишається поза ними, оскільки не була чи не могла бути зафіксована письмово. Іноді вона досить важлива, особливо на початковому етапі розслідування, оскільки може бути використана при провадженні окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема при виборі тактичних прийомів, а також при плануванні розслідування. Певна інформація може бути накопичена оперативним підрозділом й при виконанні оперативно-розшукових заходів. Вона також вибірково може бути повідомлена слідчому (без розкриття джерел і способів її отримання) в якості даних орієнтуючого характеру. Як свідчить практика, це може мати значення при прийнятті окремих процесуальних рішень, тактичних рішень щодо вибору сукупності та послідовності проведення окремих слідчих (розшукових) дій, розробки узгодженого плану розслідування тощо.

Результативність розслідування покращується, коли постійно відбувається взаємний обмін інформацією, отриманої в процесі як оперативно-розшукової діяльності, так і при проведенні слідчих (розшукових) дій. Реалізуючи узгоджений план, слідчий та співробітник оперативного підрозділу повинні підтримувати контакт, погоджувати всі зміни в термінах, послідовності проведення слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів, інформувати один одного про все, що може становити інтерес для учасників взаємодії.

Взаємодія слідчого й оперативного працівника при зупиненні досудового розслідування.

Досудове розслідування може бути зупинено після повідомлення особі про підозру у разі, якщо: 1) підозрюваний захворів на тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі в кримінальному провадженні; 2) підозрюваний переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме; 3) наявна необхідність виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва.

Якщо підозрюваний переховується від органів слідства з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме, слідчий виносить постанову про зупинення досудового розслідування, яка погоджується з прокурором. Якщо оголошується розшук підозрюваного, про це зазначається в указаній постанові. Здійснення розшуку може бути доручено оперативним підрозділам, яким слідчим направляються відповідні матеріали для його організації.

Оперативний підрозділ, на якого покладено організацію розшукової роботи, періодично інформує слідчого про заходи, ужиті для встановлення місцезнаходження підозрюваного. За необхідності слідчому надається можливість ознайомлення з матеріалами, отриманими оперативним шляхом.

Після зупинення досудового розслідування проведення слідчих (розшукових) дій не допускається, крім тих, які спрямовані на встановлення місцезнаходження підозрюваного. Крім того, з метою розшуку підозрюваного робота зводиться й до таких дій, як, наприклад, направлення запитів у транспортні підприємства, де могли фіксувати дані про пасажира (повітряні, залізничні перевезення тощо); перевірки по криміналістичних обліках; направлення запитів у відповідні установи й організації (військкомати, бюро з працевлаштування, ЗАГСи, адресні бюро тощо); розміщення оголошень про розшук і фотографій у засобах масової інформації й інші дії, спрямовані на виявлення місцезнаходження особи.

Питання для самоконтролю:

1. Поняття взаємодії при розслідуванні злочинів.
2. Принципи взаємодії слідчого з іншими підрозділами та службами органів внутрішніх справ.
4. Процесуальні та непроцесуальні форми взаємодії.
5. Форми взаємодії слідчого з іншими учасниками розслідування.
6. Взаємодія слідчого та оперативного підрозділу по зупинених кримінальних справах.

Лекція 23

Особливості розслідування злочинів за «гарячими слідами»

План

1. Поняття, правові та організаційні основи розкриття злочинів за «гарячими слідами».
2. Суб'єкти розкриття злочину за «гарячими слідами».
3. Планування й проведення окремих слідчих (розшукових) дій та інших заходів, спрямованих на швидке розкриття злочину.

Література

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика : учеб. для вузов / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р ; под ред. Засл. деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – 990с.
2. Криміналістика : підручник / за ред. П. Д. Біленчука. – 2-ге вид. випр. і доп. – К., 2001.
3. Криміналістика: навчальний посібник / за заг. ред. Є.В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 540 с.
4. Курс криміналістики / И. С. Андреев, Г. И. Грамович, Н. И. Порубов ; под ред. Н. И. Порубова. – Мн. : Выш. шк., 2000. – 335 с.
5. *Яблоков Н.П.* Криміналістика. Учебник для вузов и юридических факультетов. – М.: Лек сЭст, 2003. – 376 с.
6. *Лавров В. П.* Расследование преступлений «по горячим следам» / Лавров В. П., Сидоров В. Е. – М., 1989.
7. *Кузьмічов В.С., Прокопенко Г.І.* Криміналістика: Навч. посіб. / За заг ред. В.Г. Гончаренка та Є.М. Мойсеєва. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.
8. *Салтєвський М.В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – 588 с.
9. *Барилюк В. І.* Загальні засади методики розслідування злочинів “по свіжих слідах” / Барилюк В. І. // Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах : тези доп. наук.-практ. конф. у 2-х ч. – Ч. 2. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002.

1. Поняття, правові та організаційні основи розкриття злочинів за «гарячими слідами»

Розкриття злочину за «гарячими слідами» означає вирішення цієї задачі в максимально стислий термін з моменту, коли були виявлені ознаки злочину чи надійшло повідомлення про нього. Словосполучення «за гарячими слідами» (*в окремих джерелах – «по свіжих слідах»*) вживається лише в переносному значенні. Його етимологічне значення визначається як «негайно», «не втрачаючи часу».

Загальновідомо, що «гарячими» або «свіжими» матеріальні та ідеальні сліди залишаються недовго. Сліди-відображення, мікрооб'єкти, запахові сліди тощо з часом відчують на собі вплив як природних (тепло, волога, повітря і т.д.), так і інших зовнішніх факторів (людей, тварин, механізмів тощо). Наприклад, службово-розшукова собака здатна йти по сліду в середньому до 6 годин після його залишення, відбиток взуття чи протектора шини може бути знищений чи суттєво пошкоджений сильним дощем у лічені хвилини, пам'ять очевидців також відчуває на собі вплив зовнішнього середовища. Зокрема, на спогади людини накладаються інші події, образи. Залежно від того, наскільки емоційно сприймалась сама злочинна подія, а потім ті, що слідували за нею, з плином часу окремі елементи механізму цих подій можуть накладатись у пам'яті один на одного, перемішуватись та спотворювати ідеальний слід. Виходячи з вищезазначеного, важко чітко визначити строк, в межах якого можна говорити, що розслідування проводиться «за гарячими слідами».

Практика роботи правоохоронних органів свідчить про найбільш високу ефективність розкриття злочинів на початковому етапі розслідування, зокрема в перші години та доби після їх вчинення. Вченими-криміналістами висловлюються неоднакові думки щодо того, яким терміном обмежити період розслідування по «гарячих слідах». Переважно погоджуються з тим, що в цілому він триває до трьох діб від моменту, коли стало відомо про вчинення злочину¹, але щодо розслідування окремих, складних випадків науковці допускають збільшення зазначеного періоду до десяти² чи п'ятнадцяти діб³.

Відсутність вказаного поняття у кримінальному процесуальному законодавстві не дозволяє коректно прив'язатись до якихось конкретних термінів (3 чи 10 діб), хоча в цілому цей закон є правовою основою проведення розслідування злочинів «за гарячими слідами». В якості правових основ також слугує низка відомчих нормативних актів, що визначають порядок формування та функціонування слідчо-оперативних груп, реагування на повідомлення про злочин

---

¹ *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.* Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2001. – С. 866; Курс криміналістики / И.С. Андреев, Г.И. Грамович, Н.И. Порубов; Под ред. Н.И. Порубова. – Мн.: Выш. шк., 2000. – С. 308.; Яблоков Н.П. Криміналістика. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА М, 2000. – С. 500.

² Криміналістика. Учебник / Под ред. профессором Р.С. Белкина, В.П. Лаврова, И.М. Лузгина. В 2-х томах. Высшая юридическая заочная школа. МВД. М.: 1989. Т. 2. 454 с., с. 377; Балашов Д.Н., Балашов Н.М., Маликов С.В. Криміналістика: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 328.

³ *Яблоков Н.П.* Криміналістика. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА М, 2000. – 384 с., с. 500; *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р.* Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2001. – С. 866.

та дій на місці події, містять положення щодо розкриття злочинів в цілому та окремих їх видів тощо.

Тож, термін, протягом якого проводиться розслідування «за гарячими слідами», можна визначити лише досить умовно та приблизно. Слід лише констатувати, що, по перше, таке розслідування відбувається в межах початкового етапу; по-друге, триває від моменту виявлення злочину й у період найбільш активної, майже безперервної роботи, спрямованої на встановлення всіх обставин діяння та особи, яка його вчинила. У кожному конкретному випадку, залежно від виду злочину, особливостей обстановки його вчинення, ситуацій, що складаються в ході розслідування, період існування «гарячих слідів», тобто потенційної можливості їх виявлення та використання, триває менше чи довше.

Розслідування злочину по гарячих слідах характеризуються раптовістю виникнення слідчої ситуації; дефіцитом часу для прийняття та реалізації процесуальних і тактичних рішень; великою динамічністю процесу розслідування в результаті постійно мінливої слідчої ситуації; недоліком інформації для прийняття тактичного рішення; необхідністю термінового використання даних, що надходять; можливою наявністю протидії розслідуванню з метою приховування як самої події так і слідів та обставин вчинення злочину.

Кожний з цих чинників впливає на організацію розслідування в певному напрямі. Відповідно вони визначають **вимоги й рекомендації щодо організації та розслідування «за гарячими слідами»:**

1) максимально швидке прибуття слідчо-оперативної групи (СОГ) на місце події;

2) оперативне ухвалення рішення щодо початку проведення слідчих (розшукових) дій та інших заходів; максимально повне збирання й фіксація даних при мінімальних витратах часу;

3) тимчасова цілеспрямованість розслідування лише на встановлення факту злочинної події та особи, яка її вчинила, й відповідно суворий добір слідчих (розшукових) дій та інших заходів, дотримання їх черговості;

4) необхідність планування з урахуванням постійно мінливих слідчих ситуацій; висока інтенсивність розслідування, тобто безперервність проведення комплексу слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів з використанням всіх учасників СОГ;

5) широке застосування технічних засобів та залучення спеціалістів для оперативного дослідження слідів злочину; використання криміналістичних обліків;

6) невідкладне включення в роботу всіх необхідних сил (оперативників, експертів, дільничних інспекторів тощо) з налагодженням між ними тісної взаємодії, швидкої передачі інформації для ознайомлення чи дослідження; при необхідності залучення додаткових сил та засобів.

Розслідування значної кількості злочинів починається з огляду місця події, а тому від того, наскільки оперативно й професійно він буде виконаний,

залежить ступінь поінформованості слідства про обставини злочинної події та особистість злочинця, тобто результативність розкриття по «гарячих слідах». Відповідно реалізація вищезазначених вимог і рекомендацій буде більш реальною за умови завчасного створення низки **організаційних й матеріально-технічних умов**, що дозволяють швидко реагувати на повідомлення про злочин:

1) створення тимчасової або постійно діючої СОГ, завжди готової до виїзду на місце події; її повноцінне озброєння техніко-криміналістичними засобами та забезпечення транспортом;

2) наявність системи негайного оповіщення слідчого додаткової СОГ (чергує вдома) про подію; можливість оперативного залучення до складу СОГ фахівців необхідного профілю (відповідні дані про таких спеціалістів повинні міститись у черговій частині органу);

3) відпрацювання ефективної системи заходів для охорони місця події до прибуття СОГ;

4) забезпечення СОГ рекомендаціями щодо дій на місці події залежно від об'єкту огляду, а також програмами (алгоритмами) щодо здійснення невідкладних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів по розслідуванню різних видів злочинів, розрахованими на різні ситуації.

2. Суб'єкти розкриття злочину «за гарячими слідами»

Успішне розслідування злочинів по «гарячих слідах» забезпечується гарною організацією діяльності органу внутрішніх справ, і насамперед – раціональним використанням можливостей чергових частин, слідчого й співробітників оперативних підрозділів, підрозділу дільничних інспекторів міліції, дорожньо-патрульної служби, позавідомчої охорони, ОВС на транспорті та деяких інших підрозділів системи МВС України.

Черговий ОВС. Йому належить особливе місце в розкритті злочинів за «гарячими слідами», оскільки найчастіше саме він першим отримує повідомлення про злочин та починає організовувати роботу з його розкриття. Зокрема, він:

– інструктує заявника (якщо той знаходиться на місці події) щодо його подальших дій;

– направляє до місця виявлення злочину слідчо-оперативну групу, оперативну групу, працівника підрозділу дільничних інспекторів міліції, найближчі патрульні наряди;

– інформує щодо факту злочину керівництво ОВС та за погодженням з ним інші правоохоронні органи тощо;

– уживає всіх заходів щодо припинення кримінального правопорушення, забезпечує затримання правопорушників, надання допомоги потерпілим, ліквідації негативних наслідків діяння;

– забезпечує зв'язок із СОГ та іншими задіяними силами.

Безпосередньо розкриття злочину у більшості випадків починається з моменту прибуття СОГ на місце події та проведення його огляду. Запорука

ефективної роботи – у швидкому виїзді на місце події, правильному підборі учасників групи й достатньому техніко-криміналістичному забезпеченні. До складу постійно діючої СОГ входять: слідчий на правах керівника; співробітник оперативного підрозділу (бажано той, що спеціалізується на розкритті даного виду злочинів) та спеціаліст-криміналіст. При необхідності залучається кінолог зі службово-розшуковою собакою, а у випадку виявлення трупа судово-медичний експерт або лікар. Не виключена можливість включення до складу групи дільничного інспектора, співробітника дорожньо–патрульної служби тощо.

Слідчий. Його участь в роботі по «гарячих слідах» створює передумови для найбільш повного виконання вимог кримінального процесуального закону щодо збирання максимуму доказової інформації, виявлення і закріплення слідів злочину, що дозволяє швидко встановити та викрити осіб, винних у його вчиненні. Все, що втрачене у цей відповідальний період, може виявитися невідновленим у подальшому, тому слідчі (розшукові) дії, здійснювані під час розслідування і розкриття злочинів по «гарячих слідах», в криміналістичному аспекті завжди носять терміновий характер, є невідкладними. У компетенцію слідчого, котрий є організатором і керівником усієї роботи на місці події, не входить проведення оперативно-пошукових заходів. Враховуючи це, він повинен координувати свої дії зі співробітниками оперативного підрозділу.

Коло діяльності слідчого (старшого слідчої групи) більш конкретно можуть охарактеризувати різноманітні виконувані ним функції. Зокрема, він:

- керує діями слідчо-оперативної групи на місці події, організує її роботу з розкриття злочину;

- відповідно до своїх процесуальних повноважень разом зі спеціалістом-криміналістом, іншими учасниками СОГ проводить огляд місця події; здійснює інші невідкладні слідчі (розшукові) дії (допити, обшуки, пред'явлення для впізнання тощо);

- інформує співробітників оперативних підрозділів, інших членів СОГ та чергову частину органу внутрішніх справ щодо виявлених в ході огляду місця події обставин, які мають значення для розшуку й затримання злочинців;

- дає доручення співробітникам оперативного підрозділу щодо проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій тощо;

- приймає рішення і вносить пропозиції керівникам органу внутрішніх справ щодо додаткового залучення до розкриття злочину сил і засобів, запрошує потрібних фахівців;

- забезпечує своєчасне закріплення й дослідження знайдених на місці події слідів, предметів, документів, оформляє результати огляду місця події, організує обов'язкову перевірку підозрюваних та затриманих осіб, а також вилучених номерних предметів, зброї, автотранспорту по автоматизованих і оперативно-довідкових обліках;

- з урахуванням здобутих печаткових даних спільно з іншими членами слідчо-оперативної групи розробляє робочий план подальших, узгоджених

слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів по розкриттю злочину.

Співробітник оперативного підрозділу виконує письмові доручення слідчого. Після надходження повідомлення про кримінальне правопорушення він:

- здійснює поквартирний чи подвірний обхід з метою виявлення очевидців та свідків, збору даних, що можуть бути використані для розкриття злочину;

- установлює час, місце і обставини вчинення правопорушення, кількість та прикмети причетних до його вчинення осіб, наявність у них зброї, транспортних засобів; з'ясовує індивідуальні ознаки викрадених речей, напрямок зникнення злочинців;

- здійснює розшукові заходи, спрямовані на їх виявлення й затримання, залучає до цієї роботи наряди міліції, інші сили й засоби органів внутрішніх справ, громадськість;

- інформує слідчого стосовно встановлених ним даних про обставини вчинення злочину та причетних до нього осіб для використання цієї інформації при їх розшуку й затриманні;

- проводить слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, виконуючі письмові доручення слідчого.

Спеціаліст-криміналіст бере участь в огляді місця події з метою виявлення, фіксації та вилучення слідів злочину, інших предметів та документів, які можуть набути доказове значення. Зокрема, він:

- безпосередньо застосовує техніко-криміналістичні засоби для вилучення та фіксації слідів, інших обставин вчинення злочину;

- проводить на місці події експрес-аналіз та дослідження виявлених слідів, знарядь злочину тощо, робить попередні висновки про механізм утворення й належність слідів або придатність їх до ідентифікації;

- надає допомогу слідчому в оформленні результатів огляду місця події та пакуванні вилучених об'єктів;

- консультує слідчого щодо можливостей дослідження виявлених на місці події слідів, предметів, документів, мікрооб'єктів, а також необхідних для цього спеціалістів; з інших питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Інспектор-кінолог, зорієнтувавшись на місці події, визначає шляхи підходу й відходу злочинців, забезпечує застосування службово-розшукової собаки для пошуку і затримання злочинців, виявлення кинутих або втрачених ними речей та предметів, залишених слідів; за вказівкою керівника СОГ бере участь у проведенні інших пошукових заходів.

Дільничний інспектор міліції може почати діяти на місці події ще до прибуття СОГ. При цьому він:

- забезпечує охорону місця події, збереження слідів, організовує надання невідкладної допомоги потерпілим;

– з'ясовує обставини злочину, встановлює очевидців та свідків, прикмети злочинців, про що негайно доповідає черговому органу внутрішніх справ та керівнику СОГ;

– організує й особисто вживає заходів до переслідування й затримання осіб, що вчинили злочин;

– здійснює збір оперативної й іншої інформації про злочинця та викрадені речі, проводить бесіди зі значною кількістю осіб, що проживають на закріпленій за ним території.

Після прибуття СОГ, діючи в її складі, він:

– разом з іншими співробітниками перекриває місця можливої появи осіб, які представляють оперативний інтерес;

– бере участь у загороджувальних заходах у районі події та на передбачуваних маршрутах руху злочинців;

– приймає міри щодо орієнтування всіх служб й підрозділів органу внутрішніх справ про обставини події й особистості злочинців, а при необхідності – сусідніх ОВС;

– разом з оперативними працівниками може проводити перевірки місць концентрації криміногенного контингенту (горищ, підвалів, місць відстою залізничного транспорту й ін.), здійснювати пошук в аеропортах, морських і річкових портах, залізничних і автовокзалах, що знаходяться на території, котра ним обслуговується, тощо.

Співробітник дорожньо-патрульної служби по фактах дорожньо-транспортних подій, незаконних заволодінь транспортними засобами та інших пов'язаних з ними злочинів виїжджає в складі СОГ на місце події, бере участь в його огляді та розшуку злочинців; направляє запити по автоматизованих інформаційно-пошукових системах (АПС) для перевірки автотранспортних засобів, що зникли з місця події; виявляє серед учасників дорожнього руху очевидців події; надає інформацію до чергової частини ОВС для корегування дій нарядів дорожньо-патрульної служби щодо затримання злочинців тощо.

3. Планування й проведення окремих слідчих (розшукових) та інших дій, спрямованих на швидке розкриття злочину

Планування характерне для всього процесу розслідування. Однак на початковому етапі, внаслідок браку інформації про подію, воно трохи відмінно від планування, що здійснюється на подальшому етапі. У період розслідування злочину за «гарячими слідами» висуваються версії: загальні, типові, окремі.

Як відомо, процес виникнення слідів події злочину є ситуаційним, тобто залежить від умов, в яких він відбувався. Практика свідчить, що такі ситуаційні особливості зумовлюють специфіку розслідування злочинів на початковому етапі. Це виявляється в об'ємі і характері первинної інформації, з якої починається розслідування виявленого злочину.

Залежно від даних про особу (осіб), що вчинила злочин, можливі дві ситуації щодо розкриття злочину:

1) *розкриття злочину, при виявленні котрого є інформація про особу, яка його вчинила* (прийнято казати, що такий злочин учинений в умовах очевидності), не вимагає, як правило, великих зусиль для встановлення підозрюваного;

2) *розкриття злочину, коли невідома особа, яка його вчинила* (прийнято казати, що такий злочин учинений в умовах неочевидності) потребує значно більших витрат сил і часу для встановлення підозрюваного.

Послідовність проведення слідчих (розшукових) дій при розслідуванні злочинів по «гарячих слідах», як правило, наступна: огляд місця події; допит потерпілого; організація розшуку і затримання підозрюваного; пред'явлення особи та речей для впізнання; призначення невідкладних судових експертиз (наприклад, для визначення причини смерті, дійсності купюри, відношення предмета до вогнепальної зброї, а вилученої речовини — до наркотичних засобів тощо).

Огляд місця події має першочерговим завданням встановлення даних про особу злочинця, напрямку його зникнення, використаних ним транспортних засобах. Це необхідно для організації оперативних заходів щодо переслідування і затримання підозрюваного, виявлення викраденого майна. Отримана інформація негайно передається в чергову частину ОВС для приведення в дію плану загороджувальних і пошукових заходів, до яких залучаються, як правило, наряди патрульної служби, співробітники оперативних підрозділів ОВС, підрозділу дорожньої служби, транспортної міліції тощо. Уся ця робота ведеться паралельно з оглядом місця події.

У ході огляду дії кожного з його учасників спрямовані на з'ясування загальної картини події. Ретельно обстежують ділянки, де можуть бути зосереджені найбільш вагомими для швидкого розкриття злочину сліди, які фіксують та вилучають. Слідчий вивчає обстановку місця події, висуває версії щодо механізму вчинення злочину. Виявлені сліди ще на місці події піддаються попередньому, доекспертному дослідженню спеціалістом. Оперативний співробітник, в свою чергу, виявляє потерпілих і свідків, опитує їх з обставин, найбільш вагомими для розшуку винних, й повідомляє інформацію керівнику огляду. Отримані результати негайно використовуються для перевірки відповідних об'єктів за криміналістичними обліками, а також при проведенні загороджувальних і оперативно-розшукових заходів.

Використання спеціальних знань дозволяє: шляхом проведення ідентифікаційних та не ідентифікаційних досліджень різних об'єктів отримати відправну, вихідну інформацію щодо події та її механізму; щодо причетності до злочину конкретної особи; перевірити наявні підозри; одержати дані, необхідні для пошуку і затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину; закріпити і розширити «слідову базу» для подальшого дослідження події злочину, у тому числі для проведення інших експертиз, коли з'являться підозрювані чи нові сліди, що вимагають порівняння з вилученими при огляді по «гарячих слідах»; виявити

інші злочини, вчинені підозрюваним (подібним способом, із застосуванням подібних знарядь тощо), щоб об'єднати зусилля низки співробітників й навіть різних органів на розкриття цих злочинів.

Допит потерпілих і свідків, як і інші слідчі (розшукові) дії при розкритті злочину за «гарячими слідами», служить у першу чергу цілям одержання вагомої криміналістичної інформації. Він проводиться невідкладно, а його місце залежить від сформованої слідчої ситуації. Найчастіше цей перший допит буває коротким, попереднім, розрахованим на одержання найбільш істотних відомостей про злочин та злочинця. Він припускає, що надалі, після закінчення переслідування по «гарячих слідах» або одночасно з ним, буде проведено повторний, детальний допит потерпілого.

Головна мета першого допиту – з'ясування даних про особистість злочинця, його прикмет, інших вагомих обставин, зокрема, про можливе місце його перебування, іншої експрес-інформації, необхідної для швидкого встановлення злочинця, його розшуку й затримання. Саме цей критерій повинен бути основним при визначенні черговості допиту декількох виявлених потерпілих і свідків-очевидців. Невідкладність допиту потерпілого тим більш необхідна у випадках, коли потерпілий перебуває в небезпечному для життя стані. Допит такої особи здійснюється відразу ж після одержання на це дозволу лікаря.

Однак слідчий, що допитує потерпілого за «гарячими слідами», повинен ураховувати і психічний стан цієї особи (переляк, стрес у результаті пережитого, вплив отриманих травм), і явище ремінесценції. Коли дозволяє обстановка, варто дати потерпілому можливість заспокоїтися, у припустимих межах трохи відстрочити допит, щоб використати можливе посилення згодом у його пам'яті значеннєвих зв'язків щодо події, котра раніше сприймалася.

Головна увага при допиті потерпілих і свідків-очевидців по «гарячих слідах» приділяється максимально повному й точному відтворенню (і фіксації) ознак словесного портрета злочинця. За результатами описів потерпілими та свідками ознак злочинців нерідко виготовляють їх синтетичні портрети. При цьому можуть бути використані комп'ютерні програми, ідентифікаційні комплекти малюнків, альбоми «Типи й елементи зовнішності» та стандартизовані бланки із зображеннями силуетів з найменуваннями основних ознак людини по системі словесного портрету. Складання композиційних портретів доцільно сполучати з допитом за «гарячими слідами». Надзвичайно важливо також невідкладно з'ясувати, чи не сприйняв потерпілий (свідок-очевидець) імена, клички, особливості мови злочинців; що він може повідомити про ознаки речей злочинців, викрадених речей та інших предметів, що мають значення для переслідування й розшуку. Не виключено залучення потерпілих і свідків до розшуку злочинців пошуковими групами в місцях можливої появи.

Обшук по справах цієї категорії проводиться з метою виявлення злочинця, зброї і предметів, за допомогою яких вчинене діяння, предметів і документів, що мають до нього відношення, речей, предметів і цінностей, здобутих злочинним

шляхом. Після затримання особи може бути проведений її обшук. По «гарячих слідах», у разі необхідності проводиться обшук за місцем її проживання (роботи тощо).

Затримання підозрюваного. Позитивним результатом пошукових дій за «гарячими слідами» стане встановлення і затримання підозрюваного. Залежно від наявних даних про його особистість і можливість збройного опору вирішується питання про склад оперативної групи і тактику затримання. Якщо злочин вчинений групою, склад якої ще точно не відомий, необхідно на певний час зберегти в таємниці сам факт затримання. Якщо потрібно затримати кілька осіб у різних місцях, створюється відповідне число оперативних груп, дії яких узгоджуються за часом. Затримання може бути доручено підрозділам спеціального призначення тощо, які здійснять це професійно й при необхідності потай від навколишніх.

Підозрюваного доцільно допитати відразу ж після затримання для того, щоб також оперативно використовувати отриману від нього інформацію.

Допит підозрюваного, затриманого по «гарячих слідах», здійснюється в службових приміщеннях правоохоронного органу із вживанням необхідних заходів до запобігання втечі підозрюваного й забезпечення безпеки особи, яка допитує. Навіть в умовах дефіциту часу необхідно дотримуватись тактичних рекомендацій щодо підготовки до допиту й, зокрема, з вивчення особистості допитуваного.

Допит за «гарячими слідами» особи, яка вчинила злочин, має й деякі переваги, й негативні сторони. Безпосередньо після скоєння злочину, вчиненого без ретельної підготовки, винні особи зазвичай ще не встигають детально розробити лінію своєї поведінки, тактику протидії встановленню істини. Крім того, переживання вчиненого, страх покарання й інші емоційні стани, пов'язані з недавно скоєним злочином, створюють психологічну напругу, підсилюють суб'єктивне значення пред'явлених доказів й сприяють одержанню правдивих показань. Із часом гострота переживань згладжується, злочинець більш ретельно продумує лінію захисту та фактично одержує більшу можливість для використання системи обраних ним прийомів для приховання злочину й своєї участі в ньому.

У той же час слідчий, будучи змушений якнайшвидше провести допит підозрюваного, не завжди має можливість ретельно підготуватися до нього й у таких умовах він зазвичай ще не здобув достатньої сукупності доказів вини допитуваного. Тому часом буває доцільніше лише повідомити допитуваному про наявність у розпорядженні слідчого того або іншого доказу, але поки не пред'являти його. Але варто докладно роз'яснити значення даного доказу, можливості використання певних речових доказів, слідів злочину, особливо шляхом майбутнього призначення експертизи.

При посиланні підозрюваного на алібі необхідно відразу з'ясувати в нього всі фактичні дані, що дозволяють швидко й найбільш ефективно його перевірити.

Чим швидше й повніше буде виконано такий допит, тим більше можливостей для перевірки по «гарячих слідах» істинності алібі, тим легше викрити помилкове алібі як один із прийомів приховання участі в злочині. Якщо підозрюваний, заперечуючи свою провину, не заявляє про алібі відразу, можливо розраховуючи підготувати лжесвідків, сфальсифікувати документи або просто сподіваючись на час як фактор, що утруднює встановлення істини, треба за власною ініціативою вже на першому допиті детально з'ясувати, де він перебував у той момент, коли вчинено злочин, й хто може підтвердити його показання.

При проведенні розслідування по «гарячих слідах» можливе проведення **пред'явлення для упізнання осіб і предметів** — потерпілим, свідкам, пособникам. Така необхідність може виникнути й у відношенні організатора злочинної групи, що особисто злочин не вчиняв, але зустрівся з потерпілим чи свідком раніше.

Розшукові заходи. Центральне місце в організації розкриття і розслідування злочинів по «гарячих слідах» займає розшук особи, яка вчинила злочин та сховалась від слідства. Його треба починати одразу ж, як тільки будуть отримані дані про те, що дана особа зникла чи ухилилась від слідства. Необхідно отримати максимум інформації про злочинця при проведенні початкових слідчих (розшукових) дій та інших заходів. Ефективність розшуку багато в чому залежить від наявності даних про особистість підозрюваного. До таких даних відносяться: установчі дані про особу, яка зникла (прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження, склад родини, останнє місце проживання, роботи, професія й ін.); фотографія і прикмети злочинця; докладний опис його одягу і речей, у тому числі і викрадених; інформація про родичів, близькі зв'язки розшукуваного та його дружини, місцях їх постійного проживання чи тимчасового перебування; дані про умови минулого життя і діяльності особи, яка зникла; про те, де раніше він жив і працював, чи був засуджений і де відбував покарання, з ким із засуджених підтримував дружні зв'язки, про місця перебування співучасників колишньої злочинної діяльності.

Дані про особистість злочинця і місце його перебування можна отримати шляхом проведення різних оперативних заходів і слідчих (розшукових) дій. Насамперед такі дані можна почерпнути з допиту свідків, у тому числі родичів, товаришів по службі, сусідів, а також співучасників розшукуваного по кримінальній справі. Однак ця категорія осіб може бути зацікавлена в тому, щоб приховати від слідчого вагому інформацію. Початкові відомості про розшукуваного і його можливе місцезнаходження можна одержати в результаті огляду його особистої справи, документів чи облікових карток за місцем роботи, у військкоматі, паспортному столі чи адресному бюро, у навчальному закладі, спортивних організаціях, органах соціального забезпечення.

Зниклі від слідства й суду нерідко листуються зі своїми рідними і близькими, спілкуються за допомогою засобів зв'язку, намагаючись одержати від них різну інформацію, у тому числі й про хід розслідування. У зв'язку з цим

ефективним заходом одержання даних про підозрюваного і встановлення місця його перебування є накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, з електронних інформаційних систем.

У деяких випадках виникає задача розшуку по «гарячих слідах» викраденого майна. Його виявлення найчастіше сприяє встановленню самого злочинця. Тут, як і при розшуку злочинця, слідчий уже з моменту огляду місця події повинен організувати тісну взаємодію з оперативним підрозділом. У межах своїх функціональних обов'язків вони одержують від слідчого доручення щодо проведення слідчих (розшукових) дій, пов'язаних з пошуком як злочинця, так і викраденого майна.

Шляхом допиту потерпілого і свідків слідчий встановлює, яке саме майно було викрадено, збирає максимально повні дані про його індивідуальні ознаки. Здійснюючи розшук, слідчий повинен активно використовувати дані картотек викрадених речей, що ведуться місцевими ОВС. Як показує практика, нерідко злочинець збуває крадене на ринках, у ломбардах, на залізничних вокзалах, в аеропортах, на автостанціях й в інших багатолюдних місцях. У зв'язку з цим дуже важливо, щоб співробітники оперативних підрозділів, які проводять розшукові заходи, негайно одержали від слідчого всю необхідну інформацію про викрадене майно.

Розшук викраденого чи використаного злочинцями автомобіля здійснюється у взаємодії з дорожньо-патрульною службою, у тому числі з використанням АПС. Перевіряються гаражі автопідприємств, платні стоянки, проводиться обхід дворів, тупиків й інших місць, де може бути схований автомобіль чи де можливе його перефарбування, розбирання на запасні частини.

Об'єктом розшуку можуть бути і свідки. Їх встановленням у період огляду місця події займається співробітник оперативного підрозділу. Крім свідків, обізнаних про сутність події, важливо виявити й осіб, які можуть повідомити дані про обставини, пов'язані зі злочином, про особу, яка його вчинила, її спосіб життя, родинні, особистісні та службові зв'язки. З цією метою слідчий може звернутися по допомогу до громадськості, керівників підприємств і організацій.

Перевірка даних про особистість злочинця і знаряддя злочину по криміналістичних і оперативних обліках ОВС дозволяє встановити особу по слідах на місці події, якщо дані про неї є в тім чи іншому виді обліку; перевірка за кулегільзотекою сприяє розкриттю фактів використання даного екземпляра вогнепальної зброї при здійсненні інших посягань і т.п. Обліково-реєстраційна інформація також повинна оперативно використовуватися в ході розшукових дій.

Питання для самоконтролю:

1. Поняття розслідування злочинів за «гарячими слідами».
2. Правові основи розслідування злочинів за «гарячими слідами».
3. Організація розслідування злочинів за «гарячими слідами».

4. Організаційні та матеріально-технічні умови, що дозволяють швидко реагувати на повідомлення про злочин.
5. Суб'єкти розкриття злочину за «гарячими слідами».
6. Слідчі ситуації, що можуть скластись при розкритті злочину за «гарячими слідами».

